

112938

सागरिका

गुरुकुल कांगड़ी

ऊनविंश-वर्षे तृतीयोऽङ्कः

२०३७ विक्रम-संवत्सरे

प्रकाशकः

सागरिका समितिः, गौरनगर

सागर (म० प्र०)

१०

डा०
डा०

सा

स

सागरिका

ऊनविंश-वर्षे तृतीयोऽङ्कः

RT-0544

सम्पादकाः

डा० रामजी उपाध्यायः (प्रधानः)
डा० राधावल्लभ त्रिपाठी

डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी
डा० रामगोपाल मिश्रा

व्यवस्था-कार्यालयः

सागरिका-समितिः,

गोरनगर

सागर (म० प्र०) ।

सम्पादन-कार्यालयः

भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्

नारीबारी

इलाहाबाद ।

प्रकाशकः

डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठी

अध्यक्षः

सागरिका-समितिः

गोरनगर, सागर ।

देयम्

प्रत्यङ्कम्	४०० रूप्यकाणि
वार्षिकम्	१५०० रूप्यकाणि
आजीवनग्राहकस्य	२०००० रूप्यकाणि
प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रपुटबन्धाः Cloth Bound Vols.	५०००० रूप्यकाणि
आजीवन-ग्राहकाणां कृते सर्वेऽङ्काः	२०००० रूप्यकाणि
वर्षे १-५ प्रत्यङ्कम्	७०० रूप्यकाणि
वर्षे ६-१० "	६०० रूप्यकाणि
वर्षे ११-१५ "	५०० रूप्यकाणि
वर्षे १६-१९ "	४०० रूप्यकाणि
अङ्कप्रकाशः	प्रतिवर्षम् आषाढाश्विन पौष-चैत्र [जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च] मासेषु

मुद्रकः

राजेश प्रिंटिंग वर्क्स,
त्रिलोचनघाट, वाराणसी ।

112978

112978

विषयानुक्रमणिका

१. नाट्यसमारम्भः १
पूर्वरङ्गः ३, नान्दी, रङ्गद्वारम्, त्रिगतम् ४, प्ररोचना ५
२. लोकधर्मी नाट्यधर्मीच ७
३. अङ्गाभिनयः १३
शिरःकर्म १५, दृष्टिकर्म १६, ताराकर्म, तारका पुटकर्म १७, भ्रूकर्म, नासाकर्म, गण्डकर्म १८, अधरकर्म, चिबुककर्म १९, आस्यकर्म, मुखराग २०, ग्रीवाकर्म, हस्तकर्म २१, जठरकर्म २५, कटीकर्म, ऊरुकर्म, जंघाकर्म, पादकर्म २६, चादी २७, खण्डमण्डकप्रयोग, गतिप्रचारः २९, आसनविधिः ३५,
४. वाक्याभिनयः ३५
पाठ्यगुणः ३९, वर्णविधानम्, काकुविधानम्, अलङ्कार-विधानम् ४०, अङ्गविधानम् ४१
५. आहार्याभिनयः ४३
पुस्तः, अलङ्कारः ४५, वेषः, वर्णः ४८, श्रमश्रुकर्म ४९, वस्त्र-विधानम्, प्रतिशिरोविधानम् ५०,
६. सत्त्वाभिनयः ५२
७. चित्राभिनयः ६१
मरणाभिनयः ६५
८. छायानाट्यम् ६६
द्वुताङ्गदे छायाविधानम् ६७, छायातत्त्वम् ७४, छायापदोल्लेखः, पुत्तलप्रयोगः ७८, पशुरूपप्रयोगः ७९, छायानाट्यस्य पञ्चविध्यम् ८१
९. प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधारः ८२
१०. शारीराः सामान्याभिनयाः ९७
वाक्याभिनयः, सूचाभिनयः ९७, अङ्कुराभिनयः ९८, शास्त्राभिनयः, नाट्यविधानम् ९९, निवृत्त्यङ्कुराभिनयः, अस्विकाः सामान्याभिनयाः १००

प्रकाशक

डॉ० र

अध्यक्षः

सागरिक

गोरनगर, ११. प्रासङ्गिकविधानम्

[२]

१०३

नाट्यमण्डपः १०५, कक्ष्याविभागः १०६, नृत्यम् १०८, लास्याङ्ग-
विधानम् १०९, ध्रुवाप्रयोगः गीतञ्च ११५, सन्धिषु गानविधानम् ११६
पात्र-परिकल्पनम् ११७, भूमिका विन्यासः ११८, गायकवादकादीनां
गुणाः ११९, संगीताचार्यः, श्रावणगुणाः १२०, चारीसम्पादनायाङ्ग-
सौष्ठवम्, कर्मविधानम् १२१, अभिशरण-विधानम्, वासोपचारः,
अभिवादन विधानम् १२२, अभिनेय वेला, आभ्यन्तरनाट्यम् १२४

प्रत्यङ्कम्

वार्षिकम्

आजीवनग्राह

प्राचीनाः सर्वे

आजीवन-ग्राह

वर्षे १-५

वर्षे ६-१०

वर्षे ११-१५

वर्षे १६-१९

अङ्कप्रकाशः

मुद्रकः

राजेश प्रिंटिंग

त्रिलोचनघाट, ब

नाट्य-समारम्भः

संस्कृत-प्रज्ञान

१. नाट्य-समारम्भः

अहो माहात्म्यं नाट्य-जगतः, यत्र रङ्गोऽपि पात्रीभूय नृपायते, शिला-
शकलमपि रङ्गे स्थितं गिरिराजायते, वर्त्तमानेऽद्यदिवसेऽपि त्रेताद्वापर-युगोचितं
रामकृष्णादीनां चरितं प्रत्यक्षायते च । तत्र विमुग्धा इव प्रेक्षका वस्तुतो-
ऽसत्यमपि कार्यं जातं साधु बुद्ध्या सोत्साहमूरीकुर्वन्ति । ते स्वाभाविकात्म-
वृत्तेर्विधुरा इव नाट्यवृत्तपरायणा भवन्ति । तेषां प्रेक्षकाणामात्मविस्मृत-
बुद्ध्या नटाभिनये समाधिं समाजयितुं नाट्य-समारम्भस्य प्रथमपदे पूर्वमेव
रञ्जनात्मकः कार्यक्रमो विधीयते । स चासौ कार्यक्रमः पूर्वरङ्गः ।
भरतानुसारेण—

यस्माद् रङ्गे प्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजसत्तमा ॥

ना. शा. ५.७

पूर्वरङ्गः

सर्वदैवतपूजार्हं सर्वदैवतपूजनम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम् ॥ २.५५

नाट्याभिनये पूर्वः (आरम्भिकः) रंग (प्रयोगः) पूर्वरङ्गः । गीतताल-
वाद्यनृत्तपाठ्यं समस्त-व्यस्ततया प्रयुज्यमानं यन्नाट्याङ्गभूतं स पूर्वरङ्गः ।^२

१. पूर्वरङ्गस्य भावप्रकाशन उद्धृता परिभाषा सम्यग् युज्यते

सभापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि

नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात् ।

अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्व यत् स प्रकल्प्यते

तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिर्हच्यते ॥

अभिनवगुप्तानुसारेण 'रङ्गे नाट्यप्रयोगोऽयं पूर्वो भागः । ना. शा. ४.१४

अधिकृत्याभिनवभारती शुभङ्करोनुसारेण 'पूर्वरङ्गः सभापूजा' इति ।

२. ना. शा. ५.७ अधिकृत्य भारती

पूर्वरङ्गस्योनविंशति प्रायाङ्गानि भवन्ति ।^१ प्रयोगविज्ञानदृष्ट्या महत्त्वपूर्णानि कतिपयाङ्गानि अधोविधानि सन्ति ।

प्रथमस्तावत्पूर्वरङ्गभेदः प्रत्याहारः । प्रत्याहारेण भाण्ड-विन्यासो विधीयते । पश्चादवतरणाख्येन पूर्वरंगभेदेन रंगपीठे गायिकानां निवेशनं क्रियते । आरम्भनामके पूर्वरंगभेदे गीतारम्भ आलापेन भवति । पश्चाद् विविधवाद्यानां स्वरसामञ्जस्यं विधीयते । एतैर्भेदैः पूर्वरङ्गे संगीतस्य पूर्वसज्जा सम्पाद्यते । पश्चात् गीतनामके पूर्वरंगविधौ देवतानां कीर्तनं भवति ।

नान्दी

पूर्वरङ्गभेदेषु नान्दी श्रेष्ठा वर्तते । नान्द्याः पादान्तरेषु बहुतरं नृतं प्रवर्तते ।^२ इयं नान्दी अभिनयेनापि शोभते ।^३ अस्या माहात्म्यं भारतीवृत्तौ विलसति । नान्दी एव भारतीवृत्तेः प्ररोचना भवतीति सङ्केतयत्यभिनवगुप्तः—

“जयाभ्युदयिनी चैव मंगल्या” ना. शा. २०.२७

रङ्गद्वारम्

रङ्गद्वारादेवाभिनयः प्रारभ्यते । तथा हि भरतः—

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥

अत्र प्रेक्षकाणां नाट्याभिनयात् प्रागेवानुरञ्जनं प्रस्तूयते ।

त्रिगतम्

त्रयः पुरुषाः सूत्रधारः, पारिपाश्वर्कः, विदूषकश्च भविष्यन्नाटकादि-विषयं संवदन्ति । अत्र विदूषकः कथानिकां प्रस्तौति । कथानिका असम्बद्धकथा-प्रायापि प्रेक्षकानुरञ्जनविधायिनी भवति ।

१. अङ्गानां न्यूनाधिकभावे हि भूयांसः पूर्वरंगभेदाः । शारदातनयानुसारेण द्वाविंशत्यङ्गानि सन्ति पूर्वरङ्गस्य

२. ना. शा. ५.१५८ अधिकृत्य भारती

३. ‘या सृष्टिः सष्टुराद्या’ इति नान्दीविषयेऽभिनवगुप्तः प्रोक्तवान्—तत्रैक एव जलहुता-शनाभिनयः उत्तमेन प्रयोज्येः । ना. शा. ९.१७३ अधिकृत्य

प्ररोचना

अभिनवगुप्तानुसारेण 'प्ररोचना प्रकृष्टरुचिहेतुभूतत्वात्' यथा नाम विलसति ।
तत्र

उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रया ।

सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥

यन्मयान्यत्रापि विश्लिष्टं सूत्रधार एव पूर्वरङ्गभेदानां प्रणेता, निर्देष्टा,
अभिनेता च पुराभवत् । पूर्वरङ्गविधौ तस्य काव्येनाभिनयेन च परं प्रमुदिताः
प्रेक्षका आत्मविस्मृता इव नाट्याभिनयस्य रसास्वादाने तत्परा भवन्ति ।

लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

२. लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

स्वभावो लोकधर्मी तु विभावो नाट्यमेव हि ॥ २१.२०३

अभिनयो द्विविधो भवति—लोकधर्मी, नाट्यधर्मी च । यथा लोके तथा रंगपीठे यदि पात्रमनुकरोति तर्हि लोकधर्मी नाट्यं भवति । एतदेव व्याख्याति भरतः—

स्वभावभावोपगतं शुद्धं त्वविकृतं तथा ।

लोकवार्ता-क्रियापेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥

ना. शा. १३.७१

स्वभावामिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।

यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७२

अभिनवगुप्तानुसारेण—लोको नाम जनपदवासी जनः, जनपदंश्च देश एव । लोकवार्ता लोकप्रसिद्धिः तस्यां या क्रिया व्यवहारो वृत्तान्तस्तथा शुद्धमेव कृत्वा यन्नाट्यं नटनीयं कार्यं सा लोकधर्मी । अङ्गलीलया वर्तमानादिकया वर्जितं कृत्वा । अभिनवगुप्तो लोकधर्मीनाट्यं पुनरपि स्पष्टीकरोति—यदा कविर्यथावृत्तं वस्तुमात्रं वर्णयति, नटश्च प्रयुङ्क्ते, न तु स्वबुद्धिकृतं रञ्जनावैचित्र्यं तत्रानुप्रवेशयन्, तदा तावान् स काव्यभागः प्रयोगभागश्च लोकधर्माश्रयः । अतोऽत्र धर्मी ।

नाट्यधर्मी लक्षयति भरतः—

अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभावकम् ।

लीलाङ्गहारामिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥ १३.७२

स्वरालङ्कारसंयुक्तमस्वस्थ-पुरुषाश्रयम् ।

लोकप्रसिद्धं द्रव्यं तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।

मूर्तिमत् सामिलाषं च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७४

आसन्नोक्तं तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।

अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७५

शैलान-विमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः ।

मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७६

ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः ।

नृत्यते गम्यते चापि नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८०

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।

सोऽङ्गामिनय-संयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता । १३.८१

यश्चेतिहासवेदार्थो ब्रह्मणा समुदाहृतः ।

दिव्यमानुषरस्यर्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८२

यश्च कक्ष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।

रंगपीठगतः प्रोक्तः नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८३

सर्वस्य सहजो जायः सर्वो ह्यभिनयोऽर्थतः ।

अङ्गालङ्कारचेष्टाभिर्नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥ १३.८४

अभिनवगुप्तः प्रागेव नाट्यधर्मीं व्याचष्टे—नटसमयमात्ररूपा नाट्यधर्मी ।^१
अर्थात् यत्र लोके विद्यते, केवलं रंगपीठे नटैः प्रयुज्यते सा नाट्यधर्मी । स नाट्य-
धर्मीं स्पष्टीकरोति । तद्यथा,

१. इतिहासादिवाक्यमतिक्रम्य या उचितरञ्जकेतिवृत्तकल्पनात्मिका क्रिया ।
यथा राजशेखरेण रामनिर्वासनार्थं दशरथवेषराक्षस-विरचित-तत्त्वकल्पना ।
अत्र प्रख्याते वृत्ते उत्पाद्यं वृत्तं मिश्रयते ।
२. अतिसत्त्वातिभावकम्—भावस्वभावयोर्विपरीतमाचरणमेव । यथा राज्यो
संस्कृत-भाषणम् ।
३. लीलाङ्गहारामिनयम्—मनोहरा ये अङ्गहारा तत्प्रधानैरभिनयैरूपेतम् ।
४. स्वरालंकारसंयुक्तम्—स्पष्टम् ।
५. अस्वस्थ-पुरुषाश्रयम्—यत्र च पुरुषो न स्वरूपे तिष्ठति । अपि तु स्त्री-
बलमाश्रयति । पुरुषभूमिकायां स्त्री प्रवर्तते ।
६. लोकेऽपि कलाशिल्पिकल्पनाकलितमतस्तदपि मूर्तिसम्पादनेन प्रयोगः^१
क्रियते । यथा मायापुष्पके—ततः प्रविशति ब्रह्मशापः । अत्र शापस्य
मूर्तीकरणं नाट्यधर्मी ।
७. जनान्तिकापवारितकयोः नाट्यधर्मीत्वं स्पष्टमेव । न तादृशं क्वचिल्लोके
भवति । तथैवाकाशभाषितं नाट्यधर्मी भवति, यत्र पात्रमनुक्तं शृणोति ।
लोके इत्थं न सम्भवति ।

१. ना. शा. ९.१ अधिकृत्य भारती ।

८. आहार्याणि सन्ति रंगपीठे शैलानविमानानि, चर्मवर्मयुधध्वजाः ।
नैतानि वास्तविकानि रंगे स्थितिमर्हन्ति । अत एव मूर्तिरूपेण प्रस्तूयन्ते ।
एषा प्रक्रिया नाट्यधर्मी । अत्रास्त्रादीनि दारुवस्त्रचित्रादिरूपाणि प्रयुज्यन्ते ।
९. अस्वाभाविकविधिनाङ्गहारादिसमाश्रयेण कलात्मकसौष्ठवप्रदर्शनाय प्रायशो
नटोऽभिनयति । तत्र नाट्यधर्मी आपद्यते ।

यत्किञ्चिद् रङ्गपीठेऽभिनीयते, तत्सर्वं स्वल्पांशतो लोकधर्मी भवति,
अधिकांशतश्च नाट्यधर्मी एवेति पूर्वोक्त-विवेचनेन स्पष्टम् । नाट्यधर्मी तु
अभिनेयार्थस्य प्राणाः ।

नाट्यधर्मो नाटकस्य सर्वेष्वङ्गेषु सम्भवति । कथावस्तुनि यत्परिवर्तनं
विधीयते तत्र प्रकरणवक्रतेति नाट्यधर्मः । पात्राणां विपरीतभूमिकाग्रहणे,
अननुरूपाचरणे नाट्यधर्मः । अन्यत्र विश्लेषितं छायातत्त्वं नाट्यधर्मं सविशेषं
महत्त्वपूर्णस्थानं भजते । आरम्भटीवृत्तेः संक्षिप्तः संक्षिप्तको वा नाट्यधर्मं
द्योतयति ।^१

स्वभाविककार्यव्यापारेऽङ्गहारादीनां, गीतातोद्यानां, सन्ध्यङ्गानां नाट्या-
लङ्काराणां, वीथ्यङ्गानां च प्रयोगो विरल-विरलो भवति किन्तु नाट्याभिनये
एतेषां निकामप्रयोगैः प्रेक्षणकाणामनुरञ्जनं नितरामभिमतमेव । किं बहुना,
स्थाने स्थाने पद्यपाठे भृशं विलसति नाट्येषु । आत्मगतम्, एकोक्तिः,
प्रतिक्रियोक्तिः आकाश-भाषितं, आकाशवाणी जनान्तिकमपवारितकञ्चेति
सर्वं नाट्यधर्मः ।

वैदेशिक-नाट्यप्रयोगे लोकधर्मीत्वं (Realism) प्रधानम् । भारते पुनः
नाट्यधर्मीत्वं नाट्याभिनये चरमोत्कर्षं प्रापितम् ।

१. अन्वयशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः ।

संक्षिप्तवस्तुविषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम ॥ ना. शा. २०.६८

[Faint, illegible text visible through the paper, likely bleed-through from the reverse side.]

अङ्गाभिनयः

भारत माता

३. अङ्गाभिनयः

चतुर्विधाभिनयेष्वङ्गिकः प्रथमं स्थानमर्हति । अङ्गिकोऽभिनयस्त्रिविधो भवति-शारीरः, मुखजः चेष्टाकृतश्च । शारीरस्तु पुनः षड्विधो शरीराङ्गानुसारेण । शरीराङ्गानि तु शिरः, हस्तः, कटी, वक्षः, पार्श्वः, पादश्च । शिरसोऽपि षडङ्गानि सन्ति—नेत्रं, भ्रूः, नासा, अधरः, कपोलः, चिबुकम् ।

शिरः कर्माणि

अभिनये शिरसः कर्माणि त्रयोदश सन्ति । तेषां प्रयोगाभिज्ञानं क्रमशोऽधोविषयानुसारेण भवति—

आकम्पितम्—	संज्ञा, अपदेशः, पृच्छा, स्वभावभाषणम्, निर्देशः ।
कम्पितम्—	रोषः, वितर्कः, विज्ञानम्, प्रतिज्ञातम्, तर्जनम्, व्याधिः, अमर्षणम् ।
धुतम्—	अनिष्टम्, विषादः, विस्मयः, प्रत्ययः, पार्श्वालोकनम्, शून्यम्, प्रतिषेधः ।
विधुतम्—	शीतग्रस्तम्, भयातम्, त्रासितम्, ज्वरितम् ।
परिवाहितम्—	साधनम्, विस्मयः, हर्षः, स्मितम्, अमर्षितम्, विचारः, विहृतम्, लीला ।
आधूतम्—	गर्वः, इच्छा, दर्शनम्, पार्श्वालोकनम्, ऊर्ध्वालोकनम् ।
अवधूतम्—	सन्देशः, आवाहनम्, आलापः, संज्ञा ।
अञ्चितम्—	व्याधिः, मूर्च्छा, मदः, चिन्ता, दुःखम् ।
निहञ्चितम्—	गर्वः, विलासः, ललितम्, बिम्बोकः, किलकिञ्चितम्, मोट्टायितम्, कुट्टमितम्, स्तम्भः ।
परावृत्तम्—	मुखापहरणम्, पृष्ठतः प्रेक्षणम् ।
उत्क्षिप्तम्—	प्रांशुदिव्यास्त्रयोगः ।
अधोगतम्—	लज्जा, प्रणामः, दुःखम् ।
लोलितम्—	मूर्च्छा, व्याधिः, मदः, आवेग, ग्रहः, निद्रा ।

दृष्टिकर्माणि

तत्र अष्ट रसदृष्टयः, अष्ट स्थायिभावदृष्टयः, विंशतिः संचारिभावदृष्टयः सन्ति ।^१ तासां विधानमधोविधं भरतेन वर्णितं क्रमशः—

रसाश्रिताः अष्ट

कान्ता
भयानका
हास्या
करुणा
अद्भुता
रौद्री
वीरा
बीभत्सा

रसव्यापारः

शृङ्गाररसे
भयानकरसे
हास्यरसे
करुणरसे
अद्भुतरसे
रौद्ररसे
वीररसे
बीभत्सरसे

स्थायिभावाश्रितादृष्टयः अष्ट

स्निग्धा
हृष्टा
दीना
क्रुद्धा
दृप्ता
भयान्विता
जुगुप्सिता
विस्मिता

भावाः

रती
हासे
शोके
क्रोधे
उत्साहे
भये
जुगुप्सायाम्
विस्मये

संचारिभावाश्रितादृष्टयः विंशतिः

संचारिभावाश्रिताः दृष्टयः विंशतिः सन्ति—शून्या, मलिना, श्रान्ता, लज्जान्विता, म्लाना, शङ्किता, विषण्णा, मुकुला, कुञ्चिता, अभितप्ता, जिह्वा, ललिता, वितर्किता, अर्धमुकुला, विभ्रान्ता, विप्लुता, आकेकरा, विकोशा, व्रस्ता, मदिरा च ।

१. रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः ।

शृणुत व्यभिचारिण्यः संचारिषु यथा हि ताः ॥

शून्या
मलिना
श्रान्ता
लज्जिता
ग्लाना
शङ्किता
विषादिनी
मुकुला
कुञ्चिता
अभितप्ता
जिह्वा
ललिता
वितर्किता
अर्धमुकुला
विभ्रान्ता
विप्लुता
आकेकरा
विकोशा
त्रस्ता
मदिरा

चिन्ता, स्तम्भः ।
निर्वदः, वैवर्ण्यम् ।
श्रमार्तिः, स्वेदः ।
लज्जा
अपस्मारः, व्याधिः, ग्लानिः ।
शङ्का
विषादः
निद्रा, स्वप्नः, सुखम् ।
असूया, अनिष्टम्, दुष्प्रेक्षा, अक्षिव्यथा ।
निर्वदः, अभिघातः, अभितापः ।
असूया, जडता, आलस्यम् ।
धृतिः, हर्षः ।
तर्कः
आह्लादः, गन्धाघ्राणः ।
आवेगः, सम्भ्रमः, विभ्रमः ।
चापलम्, उन्मादः, दुःखार्तिः, मरणम् ।
दुरालोकः, विच्छेदः, प्रेक्षितम् ।
मतिः, विबोधः, अमर्षः, गर्वः, औग्र्यम् ।
त्रासः
मदः

ताराकर्माणि

भ्रमणम्, वलनम्, समुद्रवृत्तम्
निष्क्रमणम्, वलनम्
सम्प्रवेशनम्
पातनम्
निष्क्रामणम्
प्राकृतम्
विवर्तनम्

वीररौद्रयोः ।
भयानके ।
हास्य-बीभत्सयोः ।
करुणे ।
अधनुते ।
शेषेषु रसेषु ।
शृङ्गारे

तारकापुटकर्माणि

निमेषः, उन्मेषः
प्रसृतम्

क्रोधे
विस्मये, हर्षे, वीर्ये ।

कुञ्चितम्
समम्
स्फुरितम्
पिहितम्
विताडितम्

अनिष्टदर्शनम् ।
शृङ्गारे
ईर्ष्यासु
सुषुप्ति-मूर्च्छा-वातोष्ण-धूम-वर्षाञ्जनातिपि
अभिघाते

भ्रूकर्माणि

उत्क्षेपः (एकाभ्रूः)

कोपे, वितर्के, हेलायां, लीलादौ, श्रवणे,
दर्शने ।

उत्क्षेपः (द्वयोः भ्रूवोः)

विस्मये, हर्षे, रोषे ।

पातनम्

आसूयित-जुगुप्सायाम्, हास्ये घ्राणे ।

भ्रूकुटी

दीप्तेषु क्रोधस्थानेषु ।

चतुरम्

शृङ्गारे, ललिते, सौम्ये, सुखे, स्पर्शे,
प्रबोधने ।

विकुञ्चितम्

स्त्रीपुरुष-संलापे, मोट्टायिते, कुट्टमिते,
विलासे, किलकिचिते ।

रेचितम्

नृत्ते

स्वाभाविकम्

अनाविद्ध-(साधारण-)-भावेषु ।

नासाकर्माणि

षड्विधा नासिका भवति—नता, मन्दा, विकृष्टा, सोच्छ्वासा, विधूर्णिता,
स्वाभाविकी च ।

नता

विच्छिन्नमन्दरुदिते, नारीणामनुरोधे
निःश्वासे ।

मन्दा

शोके, निर्वेदे, औत्सुक्ये, चिन्तायाम् ।

विकृष्टा

तीव्रगन्धे, ऊर्ध्वश्वासे, रोषभयार्तिषु ।

सोच्छ्वासा

मधुरे गन्धे, दीर्घोच्छ्वासे ।

विधूर्णिता

हास्येषु, जुगुप्सायाम्, असूयिते ।

स्वाभाविकी

शेषेषु भावेषु ।

गण्डकर्माणि

षड्विधं गण्डं भवति—क्षामम्, फुल्लम्, पूर्णम्, कम्पितम्, कुञ्चितम्,
समम् च ।

तत्र विनियोगः—

क्षामम्	दुःखेषु
फुल्लम्	प्रहर्षे
पूर्णम्	उत्साहगर्वेषु
कम्पितम्	रोषहर्षेषु
कुञ्चितम्	रोमाञ्चे, शीते, भये, ज्वरे ।
प्राकृतम्	शेषभावेषु

अधरकर्माणि

षड्विधमधरकर्म भवति—विवर्तनम्, कम्पनम्, विसर्गः, विनिगूहनम्, सन्दष्टकम्, समुद्गकञ्च ।

तत्र विनियोगः—

विवर्तनम्	असूया-वेदनावज्ञा-हास्यादिषु ।
कम्पनम्	शीतज्वररोषजपादिषु ।
विसर्गः (स्त्रीणामेव)	विलासे, बिम्बोके, रञ्जने च ।
विनिगूहनम्	आयासे
सन्दष्टम्	क्रोधकर्मसु
समुद्गः	अनुकम्पायाम्, चुम्बने, अभिनन्दने च ।

चिबुककर्माणि

सप्तविधं चिबुककर्म भवति—कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, चुक्षितम्, लेहितम्, समम्, दष्टं च ।

तत्र विनियोगः—

कुट्टनम्	भय-शीत-ज्वर-क्रोधग्रस्तानाम् ।
खण्डनम्	जपाध्ययन-संस्लापभक्ष्ययोगे ।
छिन्नम्	व्याधौ, भये, शीते, व्यायामे, रुषितेक्षिते ।
चुक्षितम्	जृम्भणे
लेहनम्	लेह्ये
समम्	स्वभावभावेषु
सन्दष्टम्	क्रोधकर्मसु

आस्यकर्माणि

षड्विधमास्यकर्म भवति—विनिवृत्तम्, विधुतम्, निर्भुग्नम्, भुग्नम्, विवृतम्, उद्वाहि ।

तत्र विनियोगः—

विनिवृत्तम्	असूयायाम्, ईर्ष्या-क्रोधावज्ञा-विहृतादिषु ।
विधुतम्	वारणे
निर्भुग्नम्	गम्भीरालोकनादिषु ।
भुग्नम् ^१	लज्जायाम्, निर्वेदोत्सुक्यचिन्तासु, नये, मन्त्रणे च ।
विवृतम्	हास्य-शोक-भयादिषु ।
उद्वाहि	लीलायाम्, गर्वे, अनादरे च ।

मुखरागः

मुखरागश्चतुर्विधो भवति—स्वाभाविकः, प्रसन्नः, रक्तः, श्यामः ।

तत्र विनियोगः—

स्वाभाविकः—	स्वभावाभिनयाश्रयः ।
प्रसन्नः—	अद्भुत-हास्य-शृङ्गारेषु ।
रक्तः—	करुण-वीर-रौद्र-मदाद्येषु ।
श्यामः—	भयानक-बीभत्सयोः ।

भरतो मुखरागस्य सविशेषं महत्त्वं वर्णयति । तद्यथा—

शरीराभिनयोऽल्पोऽपि	मुखरागसमन्वितः ॥
द्विगुणां लभते शोभां	रात्राविव निष्ठाकरः ।
नयनाभिनयोऽपि	स्यान्नानाभावरसस्फुटः ॥
मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र	प्रतिष्ठितम् ।
यथा नेत्रं प्रसर्पेत्	मुखभ्रूदृष्टि-संयुतम् ॥
तथा भावरसोपेतं	मुखरागं प्रयोजयेत् ॥

ना. शा. ८.१६६-१६९

१. भुग्नं नामास्यकर्म यतीनां स्वभावजं भवति ।

ग्रीवाकर्माणि

ग्रीवाकर्म नवविधं भवति—समा, नता, उन्नता, त्र्यस्रा, रेचिता, कुञ्चिता, अञ्चिता, वलिता, विवृता च ।

एतासां विनियोगः—

समा	ध्यान-स्वभाव-जपकर्मसु ।
नता	अलङ्कार-बन्धे, कण्ठावलम्बने ।
उन्नता	ऊर्ध्वनिवेशने ।
त्र्यस्रा	स्कन्धभारेऽतिदुःखिते ।
रेचिता	मथननृत्तयोर्हवि च ।
कुञ्चिता	धारिते, गलरक्षणे च ।
अञ्चिता	उद्वन्धने, केश-कर्पोच्चदर्शने च ।
वलिता	वीक्षणे
विवृता	स्वस्थानाभिमुखादिषु ।

भरतानुसारेण

ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि हि ॥ ८.१७७ ॥

पूर्वोक्ताभिनयकर्मसु शिरसोऽङ्गत्वं नेत्र-भ्रू-नासोष्ठ-कपोलादीनामुपाङ्गत्वं प्रसिद्धम् ।

हस्तकर्माणि

अभिनये हस्तस्य त्रिविधा स्थितिर्भवति—असंयुक्तहस्तः, संयुक्तहस्तः, नृत्तहस्तश्च । एतेषां सप्तषष्टि कर्माणि अधोविधानि सन्ति—

असंयुक्तहस्तस्य चतुर्विंशति कर्माणि—

पताकः, त्रिपताकः, कर्तरीमुखः, अर्धचन्द्रः, अरालः, शुकतुण्डः, मुष्टिः, शिखरः, कपित्थः, खटकामुखः, सूच्यास्यः, पद्मकोशः, सर्पशीर्षकः, मृगशीर्षः, काङ्गुलः, अलपद्मः, चतुरः, भ्रमरः, हंसास्यः, हंसपक्षः, सन्दंशः, मुकुलः, ऊर्णनाभः, ताम्रचूडश्च ।

संयुक्तहस्तस्य त्रयोदशकर्माणि—

अञ्जलिः, कपोतः, ककटः, स्वस्तिकः, खटकावर्धमानकः, उत्सङ्गः, निषधः, दोलः, पुष्पपुटः, मकरः, गजदन्तः, अवहित्थः, वर्धमानश्च ।

नृतहस्तस्य त्रिशत् कर्माणि—

चतुरश्रौ, उद्वृत्तौ, तलमुखौ, स्वस्तिकौ, विप्रकीर्णौ, अरालखटकामुखौ, आविद्धवक्रौ, सूच्यास्यौ, रेचितौ, अर्धरेचितौ, उत्तानवञ्चितौ, पल्लवौ, नितम्बौ, केशबन्धौ, लताख्यौ, करिहस्तौ, पक्षवञ्चितकौ, पक्षप्रद्योतकौ, गरुडपक्षौ, दण्डपक्षौ, ऊर्ध्वमण्डलिनौ, पार्श्वमण्डलिनौ, उरोमण्डलिनौ, उरःपार्श्वार्धमण्डलौ, मुष्टिकस्वस्तिकौ, नलिनीपद्मकोशकौ, अलपल्लवोल्बणौ, ललितौ, वलितौ च ।

एतेषां प्रत्येकशोऽभिनेया भावाः, रसाः, पदार्थाश्च सन्ति । दिङ्मात्रेण प्रमुखाणि कर्माणि तेषामभिनेयाश्च भावादयः प्रदर्श्यन्ते ।

असंयुतहस्तस्य नाट्यप्रयोजकानि कर्माणि—

पताकः, पताकेन अग्निः, वर्षा, पुष्पवृष्टिः, पल्लवम्, पुष्पोपहारः, शष्पाणि, वायुवेगः, ऊर्मिवेगः, वेला-क्षोभः, ओघः, शैलधारणम्, शैलोत्पाटनम् ।

त्रिपताकः

त्रिपताकेन अवतरणम्, प्रवेशः, प्रणामः, पक्षिणामुत्पतनम्, नृपदर्शनम्, तपस्विदर्शनम्, संग्रामः, मकरः, वानरप्लवनम्, बालेन्दुदर्शनञ्च ।

कर्तरीमुखः

कर्तरीमुखेन पतनं मरणञ्च ।

अर्धचन्द्रः

अर्धचन्द्रेण बालतरवः, शशिलेखा, कम्बकलशवल्ल्यानि च ।

अरालः

अरालेन जनसमूहश्च ।

मुष्टिः

मुष्टिना असिपष्टीनां कुन्तदण्डादीनां ग्रहणं व्यज्यते ।

शिखरः

शिखरेण धनुर्धारणमभिनीयते तोमरशक्ति प्रमोक्षणञ्च ।

कपित्थः

कपित्थहस्तेन असि-चाप-चक्र-तोमर-कुन्त-गदा-शक्ति-वज्रादीनि अभि-
नेयानि ।

खटकामुखः

विशिष्टमिदं हस्तकर्म, छत्रं, प्रग्रह-परिकर्षणं, व्यञ्जनकम्, आदर्शधारणं,
पुष्पावचयः, प्रतोदकार्यम् इत्यादीनि व्यज्यन्ते ।

भरत आह—

होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं व्यञ्जनकं च ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥
आयतदण्डग्रहणं मुक्तामालम्बसङ्ग्रहं चैव ।
स्वर्गदामपुष्पमालावस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥
मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्याणि ।
अङ्कुशरज्ज्वाकर्षस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥

ना. शा. ९.६१-६३

सूचीमुखः

सूचीमुखेन नक्षत्राणि, यष्टिः, दिन-निशावसानानि, शिलावर्तयन्त्रशैलाः,
देवाः (शम्भुः इन्द्रः) चन्द्रमण्डलं च प्रमुखतोऽभिनीयन्ते ।

पद्मकोशः

पद्मकोशेन विकसितकमलोत्पलमभिनेयम् ।

चतुरः

चतुरेण बहुविधा भावा अभिनीयन्ते ।

भरत आह—

नयविनयनियमसुनिपुणबालातुरसत्यकैतवार्थेषु ।
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्याः ॥ ९-९४
नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशः ।
लीलां रतिं रुचिं च स्मृतिबुद्धि-विभावनाः क्षमां पुष्टिञ्च ।
संज्ञामाज्ञां प्रणयं विचारणं संगतं शौचम् ॥

चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम् ।
 प्रश्नं वार्तायुक्तिं वेषं मृगशाह्वलं स्तोकम् ॥
 विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ औवनं गृहान् दारान् ।
 नानावर्णाश्च तथा चतुरेणैवं प्रयुज्जीत ॥ ९.९४-९९

भ्रमरः

भ्रमरेण पद्मोत्पलकुमुदानां पुष्पाणां ग्रहणविधिर्निदर्शनीयः ।

सन्दंशः

सन्दंशेन प्रमुखतो योगध्यानादिकमभिनीयते ।

अन्यच्च—

आलेख्य-नेत्ररञ्जन-वितर्क-वृन्त प्रवालरचने च ।
 निष्पीडनं तथा ललितकस्य कार्यं च नारीभिः ॥ ९.११६

मुकुलः

मुकुलेन हिरण्यगणना, मुकुलितकुसुमानि च विभावनीयानि ।

ऊर्णनाभः

ऊर्णनाभेन सिंहव्याघ्रादयो हिंस्रजन्तवोऽभिव्यज्यन्ते ।

ताम्रचूडः

असंख्येयाः स्वर्णमुदास्ताम्रचूडेन व्यज्यन्ते ।

संयुतहस्तस्य-कर्माणि

अञ्जलिः

भरतानुसारेण

देवतानां शिरःस्थस्तु गुरुणामास्य-संस्थितः ।
 वक्षस्थश्चैव मित्राणां स्त्रीणां त्वनियतो भवेत् ॥ ९.१२९

स्वस्तिकः

स्वस्तिकेन जलधरो, नभः, वनं, समुद्रः, ऋतवः, मही, ओषध्वा-
 भिनीयन्ते ।

निषधः

निषधेनाधोलिखिता भावाः प्रदर्श्यन्ते—

संग्रह-परिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।

मकरः

हिंस्रजन्तवः मकरेणोपलक्षिताः । यथा

सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शनं नक्रमकरमत्स्याताम् ।

ये चान्ये क्रव्यादा अभिनेयास्तेऽर्थयोगेन ॥

ना. शा. ९.१५३

गजदन्तः

गजदन्तेन विवाहो, यात्रा भारयोगः, स्तम्भग्रहणं, शैलशिलोत्पाटनं च व्यज्यन्ते ।

भरतानुसारेण हस्त-प्रयोगो देशानुसारी कालानुसारी च भवति ।

अन्यच्च—

उत्तमानां कराःकार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।

वक्षस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥ ९.१७२

पूर्वोक्तान् हस्तप्रयोगान् व्यतिरिच्य बहवोऽन्ये हस्तप्रयोगा अपि लोके प्रचलिताः सन्ति । तेषां विषये भरत प्राह—

अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।

छन्दस्तस्ते प्रयोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः ॥ ९.१६३

देशं कालं प्रयोगं चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।

हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥ ९.१६४

सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि ।

नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैः कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः ॥ ९.१७०

नृत्तहस्ताः

पूर्वोक्तास्त्रिंशत् नृत्तहस्त-प्रयोगाश्चतुष्करणेषु विभक्ताः सन्ति—आवेष्टितानि उद्वेष्टितानि व्यावृतानि परिवर्तितानि च ।

जठरकर्माणि

भरतानुसारेण जठरकर्माणि त्रिधा सन्ति—

क्षामं हास्येऽथ रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
 व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वभिष्यते ॥
 पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यशनादिषु ॥ ९.२४२-२४३

कटीकर्माणि

कटीकर्माणि षड्विधा सन्ति—छिन्ना, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्धाहिता ।
 एतासु कम्पिताया विनियोगोऽधोविधो भरतानुसारेण—

कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ॥ ९.२४९

ऊरुकर्माणि

ऊरुकर्माणि पञ्चधा सन्ति—कम्पनम्, वलनम्, स्तम्भनम्, उद्वर्तनम्,
 विवर्तनं च । एतेषां विनियोगो भरतेन वर्णितः—

गतिष्वधमपात्राणां मये चापि हि कम्पनम् ।

वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैर-परिक्रमे ॥

साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं सम्प्रयोजयेत् ।

व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्तनं बुधैः ॥

विवर्तनं च कर्तव्यं सम्भ्रमादि-परिक्रमे ॥ ९.२५४-२५६

तत्रान्यान्यपि कर्माणि सम्भवेयुः येषां प्रयोगा लोकाद् ग्राह्याः^१ ।

जङ्घा-कर्माणि

जङ्घाकर्माणि पञ्चधा भवन्ति—आवर्तितम्, नतम्, क्षिप्तम्, उद्धाहितम्,
 परिवृत्तं च । एतेषां विनियोगो भरतानुसारेण—

आवर्तितं प्रयोक्तव्यं विदूषक-परिक्रमे ।

क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ॥

ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ।

पादकर्माणि

पादकर्माणि पञ्चधा विवृतानि—उद्धटितः, समः, अग्रतलसञ्चरः, अश्वितः,
 कुञ्चितश्च । एतेषु कुञ्चितपादस्य विनियोगो भरतदिशावधेयः—

उदात्तगमने चैव वर्तितोद्धर्तिते तथा ।

अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत् ॥ ९.२७८-२७९

१. यथादर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः । ना. शा. ९.२५६

अन्यच्च पाद-जङ्घोस्करणानां परस्परं सामञ्जस्यं भरतेन निर्दिष्टम् ।
तथा हि—

यथा पादः प्रवर्तते तथैवोरुः प्रवर्तते ।

तयोः समानकरणात् पादचारीं प्रयोजयेत् ॥

चारी

नाट्यशास्त्रानुसारेण चारी नाम एकपाद प्रचारः । द्विपादक्रमणं तु
करणमित्यभिधीयते, करणानां समूहैः खण्डं, खण्डानां समूहै मण्डलं जायते^१ ।

नाट्ये चारी सविशेषं विलसति । भरतानुसारेण—

यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संज्ञितम् ।

न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं संप्रवर्तते ॥ १०.३

चारी-प्रयोगो नृत्ते युद्धे गतौ च महत्त्वपूर्णम् ।^२ अन्यच्च—शृङ्गारस्य
प्रचरणाच्चाारी, रौद्रप्रचरणाच्चापि महाचारी—

चारी द्विधा भवति—भौमीचारी आकाशिकी चारी च । तत्र भौमीचारी
षोडशधा विभज्यते—समपादा, स्थितावर्ता, शकटास्या, अध्यर्धिका, चाषगति,
विच्यवा, एडकाक्रीडिता, बद्धा, ऊरुद्वृत्ता, अङ्गिता, उत्स्पन्दिता, जनिता,
स्यन्दिता, अपस्यन्दिता, समोत्सरितमत्तल्ली, मत्तल्ली च ।

आकाशिकी चारी षोडशधा विभज्यते—अतिक्रान्ता, अपक्रान्ता, पार्श्व-
क्रान्ता, ऊर्ध्वजानु, सूची, नूपुरपादिका, डोलपादा, आक्षिप्ता, आविद्धा,
उद्वृत्ता, विद्युद्भ्रान्ता, अलाता, भुजङ्गवासिता, हरिणप्लुता, दण्डपादो,
भ्रमरी च ।

एतासां चारीणां स्वरूपं लक्षणं च नाट्यशास्त्रे सम्यग् वर्णितम् ।^३

१. एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।

द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्वदेत् ॥

करणानां समायोगात् खण्डमित्यभिधीयते ।

खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥

ना. शा. १०.३,४

२. ना. शा. १०.७ । चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च । १०.४

ना. शा. १०.१३-४५

३. ना. शा. ५.२७

चारीणां विनियोगो भरतेनाधोविधं वर्णयति—

धनुर्वज्रास्त्रिंशद्वाणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ॥
 अग्रगौ पृष्ठगौ वापि ह्यनुगौ वापि योगतः ।
 पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥
 यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
 पादस्य निर्गमं कृत्वा तथोपाङ्गानि योजयेत् ॥
 पादचार्या यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
 एवं हस्तश्चरित्वा तु कटीदेशं समाश्रयेत् ॥
 एताश्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ॥

ना. शा. १०. ४६-५०

चारीणां स्थानानि

चार्याः पश्चाद्यदवस्थानं भवति तदेव स्थानकमिति ख्यातम् । एतेषां प्रयोगः शास्त्रविमोक्षणे भवति^१ । स्थानानि षट् सन्ति—वैष्णवं, समपादं, वैशाखं, मण्डलं, प्रत्यालीढम्, आलीढं च ।

तत्र वैष्णवं स्थानम्—

द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।^२
 तयोः समस्थितस्त्वेकः ज्येष्ठः पक्षस्थितोऽपरः ॥
 किञ्चिद्विजृम्भितं च सौष्टवाङ्गपुरस्कृतम् ।
 वैष्णवं स्थानमेतद्धि विष्णुरन्नाभिदैवतम् ॥

ना. शा. १०. ५२. ५३

वैष्णवस्थानकेन स्वाभाविकः संवादः, पूर्वार्द्धे सूत्रधारस्य वचनम् च विनियुज्यते । 'तालमात्रान्तरस्थितौ समौ पादौ' इति समपादे विप्राणा-माशीर्वचनं गृह्यते ।

अन्यच्च—

१. ना. शा. १०. ५०

२. तालस्तु ८ इञ्च परिमितो भवति । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते' इति विश्वमेदिन्यौ ।

रूपं पक्षिणां चैव वरं कौतुकमेव च ।

खस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थायिनामपि ॥

अर्थात् पक्षिभूमिकायां पात्रं वैष्णवस्थानकं गृह्णाति । आकाशे रथे विमाने च स्थिताः जनाः समपादा भवन्ति ।

वैशाखस्थानकेन अश्ववाहनं, व्यायामः, स्थलपक्षिभूमिका, धनुष्कर्षणं च सम्पाद्यन्ते ।

मण्डलस्थानकेन धनुव्रजशस्त्रधारणं क्रियते, हस्त्यारोहणं गरुडादीनां महापक्षिणां च भूमिकाभिनीयते ।

आलीढस्थानकेन वीररौद्ररसनिष्पादकं कर्म प्रयुज्यते ।

अन्यच्च विनियोज्यं तत्र—

मल्लानां चैव सम्फेदः शत्रूणां च निरूपणम् ।

तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ॥

प्रत्यालीढेन स्थानकेन नानाशास्त्रविमोक्षो विनियुज्यते । वृत्त्यनुसारेण चतुर्धा शास्त्रविमोक्षविधिः—भारतः, सात्त्वतः, वार्षगण्यः, कैशिकश्च । तेषां विनियोगः भारतेन कटिच्छेद्यं, सात्त्वतेन पादच्छेद्यं, वार्षगण्येन वक्षः-प्रहारः, कैशिकेन शिरश्छेदनं च प्रदर्शनीयानि ।

खण्ड-मण्डलयोः प्रयोगः

भरतानुसारेण पूर्वोक्तानि खण्डमण्डलानि द्विपादचारीणां संयोगेन निष्पाद्यन्ते । तेषां विनियोगोऽधोविधो वर्तते—

एतानि खण्डानि समण्डलानि युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च ।

लीलाङ्गमायुर्यपुरस्कृतानि कार्याणि वाद्यानुगतानितज्ज्ञैः ॥

ना. शा. ११.७०

गति-प्रचारः

बहुविस्तरोऽयं विषय इति सम्प्रधार्य भरतेन प्रोक्तम्—

नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च लोकतः ॥

नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः १२.२३५ १२.१५९

अभिनवगुप्तानुसारेण गतिः प्रकृति (कथापुरुषं), रसमवस्थां देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या । प्रकरणेऽस्मिन् गतिर्मुख्यतः पदभ्यां गमनमेव द्योतयति,

किन्तु प्रसङ्गतः पात्रस्य सहायं वेषभूषादिकमासनं देहसन्निवेशं चानुदर्शयति ।
तथा हि प्रच्छन्नकामिते गतिः कीदृशी भवेदिति भरतमुखेन द्रष्टव्यम् ।

रसानुसारेण गतिः

प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ।
विसर्जितजनः स्रस्तस्तथा दूतीसहायवान् ॥
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ।
वेलासदृशवस्त्रश्च सहदूत्या शनैस्तथा ॥
प्रजेत् प्रच्छन्नकामस्तु पादैर्निश्शब्दमन्दगैः ।
शब्दशक्त्युत्सुकश्च स्यादवलोकन - तत्परः ॥
वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रखलन् मुहुः ।

ना. शा. १२.४५-४८

इयं शृङ्गाररसपरागतिः ।

वीरस्य गतिः

अथ वीरे तु कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
दुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला ॥
पाश्वर्कान्तैर्दुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम् ॥

ना. शा. १२.५७, ५८

शान्तस्य गतिः

वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ।
कृत्वा नामितटे हस्तमुत्तानखट्कामुखम् ॥
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यात् पाश्वर्कं स्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ।
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ॥
यतीनां भ्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
तेषां कार्या गतिर्ये तु नैष्ठिकं व्रतमाश्रिताः ॥

अलोलचक्षुश्च मवेद्युगमात्र - निरीक्षणः ।
 उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥
 अचंचलमनाश्चैव यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।
 विनीतवेषश्च भवेत् कषायवसनस्तथा ॥
 प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन वै बुधः ।
 हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत् ॥
 प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।
 अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद् व्यतिक्रमात् ।
 उत्तमाभां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ॥

ना. शा. १२.७६-८४

देशानुसारेण गतिः

रथगतिः

रथाधिष्ठितजनस्य गतिः चूर्णपदैः, समपादस्थानकेन च दर्शनीया । तत्र
 सूतो धनुः कूबरं च गृहीत्वा प्रतोदप्रग्रहघरोऽश्वादचित्रेण सह दर्शनीयः ।
 सूतश्चूर्णपदैः रंगे गच्छति ।

एवमेव विमानाकाशजलगमनादिकं च प्रदर्शनीयम् । केन विधिना याना-
 रोहणं यानादवतरणं च दर्शनीये इति भरतः स्पष्टयति—

आरोहुमुद्रहेद् गात्रं किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थितम् ।
 अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ॥ १२.९२
 अभ्रोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ।
 आकाशगमने चैव कर्तव्या नाढ्ययोक्तृभिः ॥ १२.९३

व्योमादवतरणम्

स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ।
 व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद् गतिम् ॥
 ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैरथ ।
 भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ॥
 विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ।

ना. शा. १२.९३-९५

प्रासादारोहणे गतिः

प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
 उद्वाह्य गात्रं पादं च न्यसेत् सोपानपंक्तिषु ॥
 तथावतरणं चैव गात्रमस्यैव कारयेत् ।
 प्रासादे यन्मया प्रोक्तः प्रतारः केवलो भवेत् ॥ १२.९८

नौस्थगतिः

नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः ॥
 ना. शा. १२.१०२

पर्वतारोहणगतिः

प्रासादारोहणे यत्तु तदेवाग्निषु कारयेत् ।
 केवलं तच्च विक्षेपमग्निष्वंगं भवेदथ ॥ १२.१०३

वृक्षारोहणगतिः

द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः पदैः । १२.१०४

विटस्य गतिः

विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललित-विक्रमा ।
 पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः ॥
 स्वसौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ।
 खटकावर्धमानकौ कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ॥ १२.११०-११२

मत्तानां गतिः

मत्तानां तु गतिः कार्या मदे तरुणमध्वमे ।
 वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणैः ॥
 अवकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ।
 विघूर्णितशरीरा च करैः प्रस्खलितैस्तथा ॥ १२.१२१-१२२

उन्मत्तस्य गतिः

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियतक्रमा ।
 बहुचारी-समायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥

रुक्ष-स्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ।
 अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ॥
 गायत्यस्माद्धसति संगे चापि न सज्जते ।
 नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यथवा पुनः ॥
 कदाचिद्धावति जघात् कदाचिदवतिष्ठते ।
 कदाचिदुपविष्टस्तु क्षयितः स्यात् कदाचन ॥
 नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
 उन्मत्तो भवति ह्येवं तस्यैतां कारयेद्गतिम् ॥
 स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
 बद्धां चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ॥
 अनेन चारीयोगेन परिभ्रम्य तु मण्डलम् ।
 बाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥
 त्रिकं सुललितं कृत्वा क्षताख्यं हस्तमेव च ।
 विपर्ययगतैर्हस्तैः पदभ्यां सहगतिर्भवेत् ॥

ना. शा. १२.१२३-१३०

विदूषक-गतिः

विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ।
 अङ्गकाव्यकृतं हास्यं हास्य नेपथ्यजं स्मृतम् ॥
 दन्तुरः खलतिः कुब्जः खंजश्च विकृताननः ।
 यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद् भवेत् ॥
 यदा तु वक्त्रवद् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ।
 अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः ॥
 काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः ।
 अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः ॥
 चीरचर्ममषीभस्मगौरिकाद्यैस्तु मण्डितः ।
 यस्तादृशो भवेद् विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥
 तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यं च तत्त्वतः ।
 गति प्रचारं विमजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ॥
 स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ।
 तथा दक्षिण-हस्ते च कुर्याच्चतुरकं पुनः ॥

पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ।
पर्यायशः संनमयेल्लयतालवशानुगः ॥
स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ।
अलामलाभाद् भुक्तस्य स्तब्धा तस्य गतिर्मवेत् ॥

ना. शा. १२.१३७-१४६

पक्षि-श्वापद-पशूनां गतयः

सिंहस्य, ऋक्षस्य, वानरस्य वा गतिः कीदृशी भवेदिति भरतो-
प्रपञ्चयति—

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रमविष्णुना ।
आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥
जानूपरि करं ह्येकमपरं वक्षसि स्थितम् ।
भवलोक्य दिशः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ॥
गन्तव्यं विक्रमैर्विप्राः पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
नियुद्ध-समये चैव रंगावतरणे तथा ॥

ना. शा. १२.१५४-१५६

अत्र मनुष्यः स्वयमेव सिंहीभूय रङ्गेऽवतरति ।

पात्राणां विपर्यय-गतिः

अभिनवगुप्तानुसारेण कस्यचित् कार्यस्य साधनाय पुरुषः स्त्रीभावेन स्त्री
वा पुरुषभावेन रंगे प्रविशति । यथा विदूषकस्य सङ्केतस्थाने चेटिकावस्त्र-
धारणम् इति व्याजसमुत्थो विपर्ययः । अन्यत्र क्रीडासमुत्थो विपर्ययो
जायेत । तत्र इष्टजनस्याकृती नायिका रङ्गेऽवतरति । वञ्चनासमुत्थे विपर्यये
किमपि पात्रं वंचयितुमपरं पात्रं विपरीतं पुरुषभावं स्त्रीभावं वा धारयति ।
यथा विदूषकं वंचयितुं चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम् ।

भरतानुसारेण—

स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
धैर्योदायेण सखेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥ १२.१९७
स्त्रीपुमांसं त्वभिनयेद् वेषवाक्यविचेष्टितैः । १२.१९८
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥ १२.१९९

आसन-विधिः

पात्राणि केन विधिनासनं गृह्णीयुरित्यस्मिन् प्रकरणे विविक्तम् । आसनं तु स्त्रीपुरुषविचारेण, मनःस्थितिं सम्प्रधार्य प्रयोजनं चोद्दिश्य निर्धारणीयम् । तथा हि भरतः स्वस्थानां विषये—

नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः ।

विष्कस्मिताञ्चितौ पादौ त्रिकं किञ्चित् समुन्नतम् ॥

हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ।

ना. शा. १२.२०३-२०४

सचिन्तानामासनम्

पादः प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रयः ॥

शिरः पार्श्वगतं चैव सचिन्त उपवेशने ।

चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥ १२.२०४-२०५

धार्मिकविधिषु आसनम्

पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च ।

विष्कस्मितं पुनश्चैव जानुं भूमौ निपातयेत् ॥ १२.२०९

प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।

महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥ १२.२१०

देवादीनामासनम्

देवानां नृपतीनां च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः ।

पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥

मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानी-युवराजयोः ।

काष्ठासनं द्विजादीनां कुमाराणां कुथासनम् ॥ १२.२१५-२१६

तथैव स्त्रीणामप्यासनं विधातव्यम् ।

आसनदूषणम्

नौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च ।

सहासनं न दुष्येत गुरुपाध्याय-पार्थिवैः ॥ १२.२२७

वाक्याभिनयः

नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबन्धैः कृतः स चूर्णपदैः ।

प्राकृत-संस्कृतपाठौ वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥ १२.३४

अनन्यात्मक

१. अद्वैतः सत्यः ईश्वरीयः सत्त्वः
२. अद्वैतः सत्यः ईश्वरीयः सत्त्वः

४. वाक्याभिनयः

वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनूः स्मृता ।

अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥ १४.२

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।

तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग् हि सर्वस्य कारणम् ॥ १४.३

अभिनवगुप्तानुसारेण 'वाचि यत्नस्तु कर्तव्य' इति कविना निर्माणकाले नटेन प्रयोगकाले ।

पाठ्यगुणाः

तत्र पाठ्यगुणाः पाठ्ये उपकारकाः सन्ति, यदुपकृतं काव्यं पाठ्यं भवति । तत्र पाठ्यगुणाः षट् सन्ति—सप्तस्वराः, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो वर्णाः, द्विविधाकाकुः, षडलङ्काराः, षडङ्गानि च ।

स्वरविधानम्

भरतानुसारेण रसस्य स्वरस्य च सामञ्जस्यमधोविधं भवति—

१. मध्यमपञ्चमी	हास्यशृङ्गारयोः
२. षड्जषंभौ	वीर-रौद्राद्भुतेषु
३. गान्धारः, निषादः	करुणे
४. धैवतः	बीभत्से भयानके

स्थानविधानम्

शिरःस्थानेन	दूरस्थे आभाषणम्
कण्ठस्थानेन	नातिदूरे
उरःस्थानेन	पार्श्वतः

अन्यच्च—

उरसोदाहृतं वाक्यं शिरसा दीपयेद् बुधः ।

कण्ठेन शमनं कुर्यात् पाठ्ययोगेषु सर्वदा ॥ १७.१०७

वर्णविधानम्

उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पिताश्चत्वारो वर्णाः—

स्वरितोदात्तैर्वर्णैः हास्यशृङ्गारयोः

उदात्त-कम्पितैः वीर-रौद्राद्भुतेषु

अनुदात्त-स्वरित-कम्पितैः—करुण-बीभत्स-भयानकेषु

काकुविधानम्

काकुः साकांक्षा, निराकांक्षा च भवति ।

काकुः साकांक्षा अनियुक्तार्थके वाक्ये । तारादिमन्द्रान्तम् अनिर्यातित-
वर्णलिङ्कारं कण्ठोरःस्थानगतम् ।

काकुः निराकांक्षा नियुक्तार्थके वाक्ये । मन्द्रादितारान्तम्, निर्यातितवर्ण-
लिङ्कारम्, शिरःस्थानगतम् ।

हास्यशृङ्गार-करुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ।

वीररौद्राद्भुतेषूच्चा दीक्षावापि प्रशस्यते ॥

भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।

एवं सावरक्षोपेता काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ १७.१२८-१२९

अलङ्कारविधानम्

अलङ्काराः षड्धा-उच्चः, दीप्तः, मन्द्रः, नीचः, द्रुतः, विलम्बितश्च ।

१. उच्चः शिरःस्थानगतः दूरस्थभाषण-विस्मयोत्तरोत्तर-संजल्प-
दूराह्वान-त्रासना बाधाद्येषु ।
२. दीप्तः शिरःस्थानगत-
स्तारतरः आक्षेप-कलह-विवादामर्ष-कृष्टाघर्षण-
क्रोध-शीर्य-दर्प-तीक्ष्ण-रूक्षाभिधान-
निभंत्सनाक्रन्दितादिषु ।
३. मन्द्रः उरःस्थानगतः निर्वेद-ग्लानि-चिन्तौत्सुक्य-दैन्य-व्याधि-
क्रीडा-गाढशस्त्रक्षत-मूर्च्छा-मद-गुह्यार्थ-
वचनादिषु ।
४. नीचः उरःस्थानस्थः स्वभावाभाषण-व्याधि-शम-श्रमार्त-व्रस्त-
मन्द्रतरः पतित-मूर्छितादिषु ।
५. द्रुतः कण्ठगतः त्वरितः लल्लन-मन्मन-भयशीत-ज्वर-त्रासाय-
स्तात्ययिककायविदनादिषु ।

६. विलम्बितः कण्ठस्थानगतः शृङ्गार-करुण - वितर्कित् - विचारामर्षा-
सूयिताव्यक्तार्थं - प्रवादः - लज्जा - चिन्ता-
तर्जन-विस्मय - दोषानुकीर्तन - दीर्घरोग-
निपीडनादिषु ।

अङ्गविधानम्

षड्धाङ्गानि—विच्छेदोऽर्पणं, विसर्गोऽनुबन्धो, दीपनं प्रशमनमिति ।^१

अङ्गानि

रसाः

१. अर्पण—विच्छेद-दीपन-प्रशमनयुक्तपाठ्यम्	हास्य-शृङ्गारयोः
२. दीपन—प्रशमन-युक्तम्	करुणे
३. विच्छेद—प्रशमन-दीपनानुबन्धबहुलम्	वीर-रौद्राद्भुतेषु
४. विसर्ग—विच्छेदयुक्तम्	वीभत्स-भयानकयोः

लय-विधानम्

लयः त्रिधा भवति—द्रुतः, मध्यः, विलम्बितः ।

लयः

रसेषुविनियोगः

१. द्रुतः	वीर-रौद्राद्भुत-वीभत्स-भयानकेषु
२. मध्यः	हास्य-शृङ्गारयोः
३. विलम्बितः	करुणे

१. एतेषु विच्छेदस्तु विराम एव । भरतानुसारेण विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । विरामो
ह्यर्थानुदर्शकः । तद्यथा,

विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः ।

कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नर्थापेक्षी यतः स्मृतः ॥

यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टि-समन्वितः ।

वाचिकभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शकैः ॥ ना. शा. १७.१३४

आचार्याभिनयः

तत्

दा

पद्म

च

नी

षो

ने

स

नि

वि

५. आहार्याभिनयः

अभिनवगुप्तेन नाट्य-प्रयोग आहार्याभिनयस्य वैशिष्ट्यं वर्णितम् ।
तद्यथा—

नानाभूता या अवस्था रतिशोकाद्या नानाश्रयभूताश्च याः प्रकृतयो घोरौ-
दात्तादय उत्तमाधमप्रभृतयश्च ताः पूर्वं यत्नतो नेपथ्येन साधिताः प्रकाशिताः
पश्चादङ्गादिभिर्विभागमनुभावविषय-विभाग-नामोपपत्ति देशकालविभागं
चार्पयद्भिः स्फुटतामानीयन्ते । तेन समस्ताभिनय-प्रयोगचित्रस्य भित्तिस्था-
नीयमाहार्यम् । तथा च समस्ताभिनयव्युपरमेऽपि नेपथ्यविशेष-दर्शनाद्विशे-
षोऽवसीयत एव ।^१

भरतानुसारेण 'आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः' । तत्रेदं
नेपथ्यं चतुर्धा भवति—पुस्तः, अलङ्कारः, अङ्गरचना, सञ्जीवं च ।

पुस्तः

पुस्तो नाम नेपथ्यं त्रिविधं भवति—सन्धिमः व्याजिमः, वेष्टिमश्च । तत्र
सन्धिमः सन्धानं सन्धा तया निर्वृत्तः । व्याजिमः सूत्रस्याकर्षादिरूपः, तेन
निर्वृत्तः । वेष्टयत इति वेष्टिमः ।

अलङ्कारः

अलङ्कारः त्रिविधो भवति—माल्येन, आभरणेन, वस्त्रेण च । शरीरस्य
विविधाङ्गेषु प्रयुक्ता अलङ्कारा अधोनिर्दिष्टाः सन्ति देवानां पार्थिवानाञ्च—

शिरसि—

चूडामणिः, मुकुटम्, किरीटम्, मौलिश्च ।^२

कर्णे—

कुण्डलं, मोचकं, कीला ।^३

१. नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्वं नेपथ्यसाधिताः ।

अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः ॥

ना. शा. २१.२ अधिकृत्य भारती ।

२. चूडामणिः शिरोमध्ये । मुकुटं ललाटोर्ध्वं ।

३. कुण्डलमधरपाल्याम् । मोचकं कर्णशङ्कुल्या मध्यच्छिद्रे कृतम् । कीला ऊर्ध्व-
च्छिद्रे, उत्तरकर्णिकेति प्रसिद्धा ।

कण्ठे—	मुक्तावली, हर्षकम्, सूत्रकं च । ^१
अङ्गुली—	वेतिका, अङ्गुलिमुद्रा च । ^२
बाहुनाल्याम्—	वलयम् ।
मणिबन्धे—	रुचकः, चूलिका च । ^३
कूर्परोपरि—	केयूरे अङ्गदे । ^४
वक्षसि—	त्रिसरः, हारश्च । ^५
कटी—	तलकं, सूत्रकं च । ^६

अधोविधानि नारीणामाभरणानि सन्ति—शिरसि-शिखापाशम्, शिखा-
व्यालः, पिण्डीपत्रम्, चूडामणिः, मकरिकाः, मुक्ताजालम्, गवाक्षिकं, शीर्ष-
जालं च ।^७

ललाटे—	तिलकम् ।
भ्रूगुच्छोपरि—	कुसुमानुकृतिः गुच्छः ।
कर्णे—	कर्णिका, कर्णवलयं, पत्रकर्णिका, कुण्डलं, कर्णमुद्रा, कर्णोत्कीलका, दन्तपत्राणि, कर्णपूरः ।
गण्डे—	तिलकाः पत्रलेखाश्च
वक्षसि—	त्रिवणी, हाराः ^८
नेत्रयोः—	अञ्जनम्
अधरे—	रञ्जनम्, अश्मरागोदद्योतितः, पल्लवप्रभः

१. हर्षकमिति समुद्गकं सर्पादिरूपतया प्रसिद्धम् ।
सूत्रकमिति गुच्छग्रीवासूत्रादितया प्रसिद्धम् ।
२. वेतिकेति सूक्ष्मकटकख्या, अङ्गुलिमुद्रा पक्षिपद्माद्याकारेणोपेता ।
३. रुचकः करगोलके विततः । ततः ऊर्ध्वं चूलिका ।
४. कूर्परस्योर्ध्वतः केयूरे । तयोरुर्ध्वेऽङ्गदे ।
५. त्रिसरः मुक्तालतात्रयेय ।
६. तलकं नाभेरधः तस्याप्यधः सूत्रकम् ।
७. शिखापाशस्तु चूडापाश एव । शिखाव्याले ग्रन्थिभिरुपनिबद्धो नागो भवति
कर्णिका-स्थानीयः । तस्यैव दल-सन्धानतया चित्ररचनानि वर्तुलानि पत्राणि पिण्डी
पत्राणि । चूडामणिः शिरोमध्ये ततो मकरिका ततो ललाटान्तमुक्ताजालिका
(तोरणम्) ।
८. नानाशिल्पकृताश्चैव हारा वक्षोविभूषणम् ।

दन्तेषु—

विविधाः रागाः, मुक्ताभासितशोभनाः,
पद्मपल्लवरञ्जनाः

कण्ठे—

रत्नावली, सूत्रकम्, द्विसरः, त्रिसरः,
चतुस्सरः, शृङ्खालिका च ।

बाहुमूले—

अङ्गदं वलयं चैव ।

स्तने—

मणिजाल विशिष्टो हारः ।

बाहुनाल्याम्—

खजूरकम्, उच्छितिकम् ।

अङ्गुलौ—

कलापी, कटकम्, शङ्खो, हस्तपत्रं,
मुद्राङ्गुलीयकम्, सुपूरकः ।^१

श्रोण्याम्—

मुक्ताजालाढ्यकतलकम्, मेखला,
काञ्चिका, रशना, कलापश्च ।^२

गुल्फोपरि—

नूपुरः, किंकिणीकः, घण्टिका, रत्नजा-
लकम्, कटके ।

जंघयोः—

पादपत्रम्

अङ्गुलीषु—

अङ्गुलीयकम् ।

पादयोः—

अङ्गुष्ठ-तिलकाः ।

अन्यच्च पादयोर्भरतानुसारेण चित्रणमलक्तकेन—

तथा लक्तकरागश्च नानामक्तिनिवेशितः ।

अशोकपल्लवच्छायः स्यात् स्वामाविक एव च ॥

ना. शा. २१.४१, ४२

प्रयोगविज्ञानस्योत्कर्षोऽलङ्कारस्य यथोचितविनिवेशने वर्तते । औचित्यं
तत्र भावरसावस्थानुरूप्यमेव प्रवर्तते । तथा हि भरतः—

एतद् विभूषणं नार्या आकेशादानखादपि ॥ २१.४२

यथाभावरसावस्थं विज्ञेयं द्विजसत्तमाः ।

आगमश्च प्रमाणं च रूपनिर्वर्णनं तथा ॥ २१.४३

१. तलकमिति कवाटद्वय—योजितमिति भारत्यामभिनवगुप्तो ना. शा. २१.३६
अधिकृत्य ।

२. भरतानुसारेण—

एकयष्टिर्मवेत्काञ्ची मेखलात्वष्ट्यष्टिका ।

द्विरष्ट्यष्टी रशना कलापः पञ्चविंशकः ॥ इत्यादि

ना. शा. २१.३७, ३८

विश्वकर्ममतात् कार्यं सुवद्ध्यापि प्रयोक्तृभिः ।

विभागतोऽभिप्रयुक्तमङ्गशोभाकरं सवेत् ॥ २१.४५

यत्नभावविनिष्पन्नं मानुषाणां विभूषणम् ॥ ना. शा. २१.५०

एतत्सर्वं मुख्यतः सूत्रधारस्य करणीयमासीत् ।

अन्यच्च सूत्रधार-विचारणाक्षेत्रं वर्तते—

न तु नाट्यप्रयोगे तु कर्तव्यं भूषणं गुरु ।

खेदं जनयते तद्धि सव्यायतविचेष्टनात् ॥ ना. शा. २१.४६, ४७

सूत्रधारेण विज्ञेयमासीत् प्रयोगविधौ यत् नानादेशानां मनुष्याणां वेषभूषादयः विभिन्नाः सन्ति । तथैव दिव्याङ्गनानां, विद्याधरीणां, यक्षीणाम्, अप्सरोनागयोषिताम्, ऋषिदैवतकन्यानां वैविध्यं वर्तते वेषभूषादिषु ।

वेषाः

आकृतिस्तस्य कर्तव्या यस्य प्रकृतिरास्थिता ॥ ना. शा. २१.८९

वर्णः

वेषस्य प्रथमविन्यासो वर्ण एव । वर्णश्चत्वारः सन्ति-सितो, नीलः, पीतः, रक्तश्च । एतेषां मिश्रणेन संयोगजा उपवर्णा भवन्ति ।

भरतानुसारेण वेषेण वर्णैश्च यथोचितं छादितः पुरुषः परभावं प्रकुस्ते । अर्थात् यस्य वेषस्तस्य प्रकृतौ पात्रं प्रविशति । पात्रं तु न केवलं मनुष्यस्य अथवा देवदानव-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-पन्नगानां भूमिकायामेव वेषवर्णदीनां परिवर्तनेन प्रविशति, अपि तु शैल-प्रासाद-यन्त्राणि, चर्मवर्मध्वजाः, नाना-प्रहरणाद्या अपि पात्रोभूय मनुष्यरूपेण रंगमवतरन्ति । तथाह भरतः—

शैल-प्रासादयन्त्राणि चर्मवर्म-ध्वजास्तथा ।

नानाप्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ॥

अथवा कारणोपेता सवन्त्येते शरीरिणः ॥ २१.९३-९४

देवादीनां वर्णपरिचयोऽधोलिखिततालिकया भवति—

योनयः

वर्णाः

देवाः, यक्षाः, अप्सरसः

गौराः

रुद्रः, अर्कः, स्कन्दः, द्रुहिणः

तपनीय-प्रभाः (स्वर्णवर्णा)

सोमः, बृहस्पतिः, शुक्रः, वरुणः, तारकाः,

श्वेताः

समुद्रः, हिमवान्, गङ्गा

अङ्गारकः

रक्तः

बुधहुताशनौ

पीतौ

दैत्याः, दानवाः, राक्षसाः, गुह्यकाः,

असितानि

नगाः, पिशाचाः, जलम्, आकाशः

षट्सु द्वीपेषु पुरुषाः

निष्टप्तकनक-प्रभाः

राजानः

पद्मवर्णाः, गौराः, श्यामाः

सुखिनः मर्त्याः

गौराः

कुर्मणिः, ग्रहग्रस्ताः, व्याधिताः

असिताः

तपरिचनः, कुजातयः

ऋषयः

बदरप्रभाः

किराताः, बर्बराः, आन्ध्राः, द्राविडाः,

असिताः

काशिकोशलाः, पुलिन्दाः,

दाक्षिणात्याश्च

शकाः, यवनाः, पल्लवा, बाल्लिका

गौराः

उत्तरदेशवासिनः

पाञ्चालाः, शौरसेनाः, माहिषाः

श्यामाः

औड्रमागधाः, अङ्गाः, बङ्गाः,

कलिङ्गा

ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः

गौराः

वैश्याः शूद्राः

श्यामाः

यस्य भूमिकायां पात्रं प्रवर्तते, तस्य वर्णेनात्मानं रञ्जयेत् ।

श्मश्रुकर्म

भरतानुसारेण—

श्मश्रुकर्मप्रयुज्जीत देशकालवयोऽनुगम् । २१.११४

तत्र श्मश्रु चतुर्विधं भवति—शुद्धं, विचित्रं, श्यामं रोमशमेव च । शुद्धं श्मश्रु तु क्षुरितं भवति अदृश्यमेव । विचित्रे श्मश्रुणि क्षुरेण विचित्राः संनिवेशा रचिता भवन्ति ।

वर्णवत् श्मश्रूण्यपि केषां कीदृशानि भवन्त्विति भरतेन विस्तरशः निर्दिष्टम् । तथा हि—

ऋषीणां तापसानां च ये च दीर्घव्रता नराः ।

तथा च चीरबद्धानां रोमशं श्मश्रुकीर्तितम् ॥ २१.१२०

वस्त्रविधानम्

वेषस्त्रिविधो भवति—शुद्धः, विचित्रः, मलिनश्च । भरतो विशेषावसरो-
चितं विविधलोकानां वेषं निर्धारयति—

देवाभिगमने चैव मंगले नियमस्थिते ।

तिथिनक्षत्रयोगे च विवाहकरणे तथा ॥

धमप्रवृत्तं यत्कर्म स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।

वेषस्तेषां भवेच्छुद्धो ये च प्रायत्निका नराः ॥

ना. शा. २१.१२३-१२४

स देव-दानव-यक्ष-गन्धर्वोरग-राक्षस-नृप-ब्राह्मणामात्य-वर्णिककाञ्चुकोय-
तपस्वि-विप्र-क्षत्रिय-वैश्यादीनां वेषवैशिष्ट्यं वर्णयति ।

कीदृशं वस्त्रं केन धारणीयमिति वर्णयन् भरतः प्राह—

चीरवल्कलचर्माणि तापसानां तु योजयेत् ।

परिव्राण्मुनिशाक्यानां वासः काषायमिष्यते ॥

नानाचित्राणि वासांसि कुर्यात् पाशुपतेष्वथ ॥

ना. शा. २१.१३१-१३२

कार्यान्तरेण वस्त्र-वैशिष्ट्यं जायते । तथा हि—

वेषः साङ्ग्राभिकश्चैव शूराणां सम्प्रकीर्तितः ।

विचित्रशस्त्रकवचो बद्धतूणो धनुर्धरः ॥ २१.१३५

प्रतिशिरोविधानम्

किमिदं प्रतिशिरो नाम ? अभिनवगुप्तो निर्वर्त्ति-प्रकृति-रूपं शिरः इति प्रति-
शिरः । अर्थात् केवलं शिरसः कपटावरणेन परभाव-ग्रहणं सम्भवेत् । यदि
नाम किञ्चित् पात्रं सिंहस्य भूमिकायां रङ्गेष्वतरति, स सिंहस्य प्रतिशीर्षकेण
(प्रतिरूपमुखेन) आत्मानं दर्शयति । इयं तु साधारणरीतिरासीत् ।

तत्र देवराजादीनां प्रकृतिग्रहणं तु मुकुटादीनां वैविध्येन सम्भवति ।
बहुविधाः मुकुटा आसन् । केषाञ्चिद् भूमिका अर्धमुकुटेनान्येषाञ्च प्रति-
शीर्षेण, लम्बकेशेन, मुण्डितशिरसा, कुञ्चिकेशेन, शिखण्डेन शिखया वा
विभावनीया ।

प्रकृतेः सारूप्यार्थं किं किं साधनीयमिति भरतो निर्दिशति—

प्रतिपादं प्रतिशिरः प्रतिहस्तं प्रतित्वचं ।

तृणैः किलिञ्जैर्भाण्डैर्वा सारूप्याणि तु कारयेत् ॥

ना. शा. २१.२१०

मुखस्य प्रतिशिरोविधानम्

भरतानुसारेण—

अथ शीर्षविभागार्थं घटी कार्या प्रयत्नतः ।^१

स्वप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वात्रिंशत्यङ्गुलानि वै ॥

ना. शा. २१.१८६

छेद्यं बुधाः प्रकुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा ।

अर्धाङ्गुलं ललाटं तु कार्यं छेद्यं षडङ्गुलम् ॥

अर्धार्धमङ्गुलं छेद्यं कठ्योर्द्वयधाङ्गुलं भवेत् ।

कटान्ते कर्णनालस्य छेद्यं द्वयधिकमङ्गुलम् ॥

त्र्यङ्गुलं कर्णविवरं तथा स्याच्छेद्यमेव हि ।

ततश्चैवावटुः कार्या सुसमा द्वादशाङ्गुला ॥

घटयां ह्येतत्सदाच्छेद्ये विधानं विहितं मया ॥

ना. शा. २१.१९०-१९४

१. अत्र घटीस्थाने पदीपाठोऽपि विद्यते ।

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

१८१५ ई. १८

सत्त्वाभिनयः

शकुनीपत्र

६. सत्त्वाभिनयः

नाट्यं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् । ना. शा. २२.१

अभिनवगुप्तानुसारेण रसमयं हि नाट्यम् । रसे चान्तरङ्गः सात्त्विकः । तस्मात् स एवाभ्यर्हितः । वागङ्गाभिनययोर्यत्रैकत्रैवाभिनये क्रमेण युगपद्वा प्रयुज्यते, तत्र सात्त्विकस्यान्याद्वयपेक्षयाधिक्यं भवति । तत् प्रशस्यतमाभिनय-क्रिया भवति ।

अभिनवगुप्तानुसारेणाभिनयस्तु सत्त्वपरायणः । यतो हि नाम सुष्ठु सम्य-गभिमुखीभावं सौष्टवं नीतो भवति रसपर्यन्तत्वात् प्रोतेरिति । सात्त्विकाभावे ह्यभिनयक्रिया नामापि नोन्मीलति । अभिनयनं हि—चित्तवृत्तिसाधारणता-पत्ति-प्राणसाक्षात्कार कल्पाध्यवसाय सम्पादनम् । अतएवोक्तम्—‘सत्त्वे नाट्यं प्रतिष्ठितम्’ इति ।

सत्त्वं हि विज्ञेयम्—

इह चित्तवृत्तिरेव संवेदनभूमौ सङ्क्रान्ता देहमपि व्याप्नोति ।

सैव च सत्त्वमित्युच्यते ॥

सात्त्विकभावानामधिष्ठानं मन एव । मनसा इन्द्रियार्थाः शब्दादयो गृह्यन्ते । तत्कथमिति भरत आह—

कृत्वा साचीकृतां दृष्टिं शिरः पार्श्वनतं तथा ।

तर्जनीं कर्णदेशे च बुधः शब्दं विनिर्दिशेत् ॥ २२.८२

किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वा भ्रूक्षेपमेव च ।

तथा सगण्डयोः स्पर्शात् स्पर्शमेव विनिर्दिशेत् ॥

कृत्वा पताकौ मूर्धस्थौ किञ्चित् प्रचलिताननः ।

निर्वर्णयन्त्या दृष्ट्या च रूपं त्वभिनयेद् बुधः ॥

किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वोत्फुल्लं च नासिकाम् ।

एकोच्छ्वासेन चेष्टौ तु रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ॥

प्रायश आङ्गिक-वाचिकाहार्यैः व्यामिश्र एव सात्त्विकाभिनयः प्राप्यते । यत्र सत्त्वाभिनयस्योत्तमत्वं तत्रोत्तमं काव्यं भवति, मध्यमे च सत्त्वे, मध्यमं काव्यम् । अथ च सत्त्वाभिनयेऽधमे सति अधमं काव्यं भवेत् । व्यामिश्रत्वेन प्रकरणमिदं सामान्याभिनय संज्ञां धत्ते ।

मनसो भावाः सात्त्विका इति त्रिविधाः सन्ति—इष्टः, अनिष्टः, मध्यस्थश्च ।
तेषामभिनयोऽधोविधिना सम्पाद्येत्—

इष्टदर्शने

प्रह्लादनेन गात्रस्य तथा पुलकितेन च ।
वदनस्य विकासेन कुर्यादिष्टदर्शनम् ॥
इष्टे शब्दे तथा रूपे स्पर्शे गन्धे तथा रसे ।
इन्द्रियैर्मनसा प्राप्तैः सौमुख्यं सम्प्रदर्शयेत् ॥

अनिष्टदर्शने

परावृत्तेन शिरसा नेत्रनासाविकर्षणैः ।
चक्षुषश्चाप्रदानेन ह्यनिष्टमभिनिर्दिशेत् ॥

मध्यस्थदर्शने

नातिहृष्टेन मनसा न चात्यर्थजुगुप्सया ।
मध्यस्थेनैव भावेन मध्यस्थमभिनिर्दिशेत् ॥

ना. शा. २२.८९-९२

भरतानुसारेण सुखस्य मूलं प्रमदाः । सा त्रिविधा भवति—बाह्या,
आभ्यन्तरा, बाह्याभ्यन्तरा च ।

सात्त्विकाभिनयैः तासां कामसमुत्पत्तिलक्ष्यते । प्रथमं तावन्मदनानुरागा
वेश्याया लक्षणम्—

ईषत्संरक्तगण्डस्तु सस्वेदलवचित्रितः ।
प्रस्पन्दमानरोमाञ्चो मुखरागो मवेदिह ॥ २२.१६३
काम्येनाङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षितैः ।
तथाभरण-संस्पर्शैः कर्णकण्डूयनैरपि ॥
अङ्गुष्ठाग्रविलिखनैः स्तननाभिप्रदर्शनैः ।
नखनिस्तोदनाच्चैव केशसंयमनादपि ॥
वेश्यामेवंविधैर्भावैर्लक्ष्येन्मदनानुराम् ॥ २२.१६३-१६६

कुलजायाः कामभावस्य लक्षणम्—

प्रहसन्तीव नेत्राभ्यां प्रततं च निरीक्षते ।
स्मयते सा निगूढं च वाचं चाधोमुखी वदेत् ॥

स्मितोत्तरा मन्दवाक्या स्वेदाकारनिगूहनी ।

प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना ॥ २२.१६७-१६८

कामस्तु अप्राप्त-सुरतोत्सवाया दशस्थानगतो भवति । तद्यथा—अभिलाषः, चिन्तनं, अनुस्मृतिः, गुणकीर्तनम्, उद्वेगः, विलापः, उन्मादः, व्याधिः, जडता, मरणञ्च । एतेषां सात्त्विकाभिनयोऽधोविधो भवति—

अभिलाषः

निर्याति विशति च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य ।

तिष्ठति च दर्शन-पथे प्रथमस्थाने स्थिता कामे ॥ २२.१७४

चिन्तनम्

आक्रेकरार्धविप्रेक्षितानि वलयरशनापरामर्शः ।

नीवीनाभ्याः संस्पर्शनं च कार्यं द्वितीये तु ॥ २२.१७६

अनुस्मृतिः

मुहुर्मुहुर्निश्चितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।

प्रद्वेषाच्चान्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥

नैवासने न शयने धृतिमुपलभते स्वकर्मणि विहस्ता ।

तच्चिन्तोपगतत्वात् तृतीयमेवं प्रयुज्यते ॥ २२.१७८

गुणकीर्तनम्

अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः ।

नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत् स्याद् गुणकीर्तनम् ॥

गुणकीर्तनोत्कथनैरश्रुस्वेदापमार्जनैश्चापि ।

दूत्यविरहविस्त्रम्भैरभिनययोगश्चतुर्थेऽपि ॥ २२.१८०

उद्वेगः

आसने शयने चापि न तुष्यति न तिष्ठति ।

नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेग-स्थानमाश्रिता ॥

चिन्ता-निःश्वास-खेदेन हृद्वाहामिनयेन च ।

कुर्यात्तदेवमत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च ॥ २२.१८१-१८२

विलापः

इह स्थित इहासीन इह चोपगतो मया ।

इति तैस्तैर्विलपितैर्विलापं सम्प्रयोजयेत् ॥

उद्विग्नात्यर्थमौत्सुक्याद् धृत्या च विलापिनी ।

ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाश्रिता ॥ २२.१८३-१८४

उन्मादः

तत्संश्रितां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतापि हि ।

पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यानुन्मादः सम्प्रकीर्तितः ॥

तिष्ठत्यनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निःश्वसिति गच्छति ध्यानम् ।

रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥ २२.१८६

व्याधिः

मुह्यति हृदयं क्वापि प्रयाति शिरसश्च वेदना तीव्रा ।

न धृतिं चाप्युपलभते ह्यष्टममेवं प्रयुञ्जीत ॥ २२.१८८

जडता

पृष्टा न किञ्चित् प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति ।

हा कष्ट वाक्या तूष्णीका जडतायां गतस्मृतिः ॥ २२.१८९

अकाण्डे दत्त हुङ्कारा तथा प्रशिथिलाङ्गिका ।

श्वासग्रस्तानना चैव जडतामिनये भवेत् ॥ २२.१९०

मरणम्

सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः ।

कामाग्निना प्रदीप्तायाः जायते मरणं ततः ॥ २२.१९१

अन्यच्च—

चिन्तानिःश्वास-खेदेन हृद्वाहामिनयेन च ।

तथानुगमनाच्चापि तथैवोर्ध्वनिरीक्षणात् ॥

आकाशवीक्षणाच्चापि तथा दीन-प्रमाषणात् ।

स्पर्शनान्मोटनाच्चापि तथा सापाश्रयाश्रयात् ॥

एभिर्नानाश्रयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ।

कामस्थानानि सर्वाणि भूयिष्ठं सम्प्रयोजयेत् ॥

ना. शा. २२.१९५-१९७

नायिकानां कामतन्त्रे—

चिन्ता-निःश्वास-खेदेन हृद्वाहामिनयेन च ।

सखीभिः सह संलापैरात्मावस्थावलोकनैः ॥

ग्लानिदैर्न्याश्रुपातैश्च रोषस्यागमनेन च ।
 निर्भूषणभुजात्वेन दुःखेन रुदितेन च ॥
 खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
 तथा प्रोषितकान्ता च भावानेतान् प्रयोजयेत् ॥

ना. शा. २२.२२२-२२४

प्रतीक्षमाण-वासकसज्जायाः सात्त्विकाभिनयः—

श्रुत्वा तु नालिका शब्दं नायकागमविष्कृत्वा ।
 विषण्णा वेपमाना च गच्छेत्तोरणमेव च ॥
 तोरणं वामहस्तेन कवाटं दक्षिणेन च ।
 गृहीत्वा तोरणाश्लिष्टा सम्प्रतीक्षेत नायकम् ॥
 शङ्कां चिन्तां मयं चैव प्रकुर्यात्तोरणाश्रिता ।
 अदृष्ट्वा रमणं नारी विषण्णा च क्षणं भवेत् ॥
 दीर्घं चैव विनिःश्वस्य नयनाम्बु निपातयेत् ।
 सन्नं च हृदयं कृत्वा विसृजेद्भ्रमासने ॥
 व्याक्षेपाद्विमृशेच्चापि नायकागमनं प्रति ।
 तैस्तैर्विचारणोपायैः शुभाशुभसमुत्थितैः ॥ २२.२४६-२५०
 अनागमे नायकस्य कार्यो गण्डाश्रयः करः ।
 भूषणे चाप्यवज्ञानं रोदनं च समाचरेत् ॥ २२.२५६
 सूच्यो नायिकयासन्नो गन्धाघ्राणेन नायकः ॥ २२.२५७
 दृष्ट्वा चोत्थाय संहृष्टा प्रत्युद्गच्छेद् यथाविधि ।
 ततः कान्तं निरीक्षेत प्रहर्षोत्फुल्ललोचना ॥ २२.२५८
 सखी-स्कन्धार्पितकरा कृत्वा स्थानकमायतम् ।
 दर्शयेत ततः कान्तं सचिह्नं सरसव्रणम् ॥ २२.२५९

अभिनवगुप्तानुसारेण—एवमियता वासकसज्जाया वागङ्गसत्त्वव्यामिश्रः
 सामान्याभिनयः प्रियसम्प्राप्त्यवधिर्दर्शितः ।

मन्युप्रदर्शनम्

वलय-परिवर्तनैरथ सुशिथिलमुत्क्षेपणेन रशनायाः ।
 मन्युस्त्वभिनेतव्यः सशंकितं वाष्पपूर्णाक्ष्या ॥ २२.२७४

अनुनयनेष्वभिनयः

मध्याङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्रविष्यवात् पाणिनोरसि कृतेन ।
 उद्धर्तितनेत्रतया प्रततैरभिबीक्षणैश्चापि ॥

कटिहस्त-विवर्तनया विच्छिन्नतया तथाञ्जलेः करणात् ।

मूर्धभ्रमणनिहञ्चित - निपात - संश्लेषणाच्चापि ॥

अवहित्य वीक्षणाद्वा अंगुलि-भङ्गेन तज्जनैर्ललितैः ।

एभिर्भावविशेषैरनुनयनेष्वभिनयः कार्यः ॥ २२.२७७-२७९

नायिका-प्रसादनम्

गृहीतयाथ केशान्ते हस्ते वस्त्रेऽथवा पुनः ।

हुँ मुञ्चेत्युपसर्पन्त्या वाच्यं स्पर्शालसं प्रियः ॥

पादाग्रस्थितया नार्या किञ्चित् कुट्टमितोत्कटम् ।

अश्वक्रान्तेन कर्तव्यं केशानां मोक्षणं शनैः ॥

अमुच्यमाने केशान्ते संजातस्वेदलेशया ।

हुँ हुँ मुञ्चापसर्पेति वाच्यं स्पर्शालसाङ्गया ॥

ना. शा. २२.२८४-२८६

चित्राभिनयः

कान्ति

न
अ

न
३
१
७
८
७
८
९
१०
१
२

चित्राभिनयः

चित्राभिनये वाचिकस्य, आङ्गिकस्य, आहार्यस्य मिश्रणं भवति ।^१ अभि-
नयेन साङ्केतिक-व्यञ्जना प्रागेव अङ्गकर्म-स्थान-गति-प्रकरणेषु व्याख्यातम् ।
अत्र पुनः विभावादीनां प्राथम्येन अभिनयद्वारेण सङ्केतग्रहणं निर्दिश्यते—

अभिनेय-भावादयः

अभिनय-विधानम्

१. प्रभातं, गगनं, रात्रिः, प्रदोषः दिवसः, ऋतुः, घनः, वनान्तः जलाशयः, दिशा, ग्रहः नक्षत्रं च	उत्तानी करी स्वस्तिकौ पार्श्व- संस्थितौ, उद्वाहितं, शिरः, ऊर्ध्व- निरीक्षणं च ।
२. रजः, धूमः, अनिलश्च	वस्त्रेण मुखस्यावगुण्ठनम्
३. मध्याह्न-सूर्यः	ऊर्ध्वकिकरा दृष्टिः
४. विद्युत्, उल्का, घनरवः, विस्फुलिङ्गः, अर्चिः	त्रस्ताङ्गानि, अक्षिनिमेषाः
५. उष्णो वायुः, तमः, तेजः	मुख-प्रच्छादनम्
६. सिंहः, ऋक्षः, वानरः, व्याघ्रः	निम्नाभिमुखी स्वस्तिकसंस्थानौ पद्मकोशहस्तौ
७. छत्रं, ध्वजः पताका,	दण्डधारणम्
८. शरत् ^२	सर्वेन्द्रिय-स्वस्थता, प्रसन्नवदनं, भूतलालोकः ।
९. हेमन्तः	गात्र-संकोचनम्, सूर्याग्निवस्त्रसेवनं
१०. शीतम्	शिरोदन्तोष्ठकम्पः, गात्र-संकोचनं, कूजितं, शीत्कारश्च ।

१. अभिनयस्य चित्रत्वं (विचित्रत्वं) विज्ञेयमिति केचित् निर्वचन्ति । तत्र कति-
पय नियमा अपि सूचिताः । तथा हि—

भावाभिनयनं कुर्याद्विभावानां निदर्शनैः । २५.४०

२. ऋतूनामभिनयद्योतकोऽयं नियमः—

यद्यस्य चिह्नं वेषो वा कर्म वा रूपमेव वा ।

निर्देश्यः स ऋतुस्तेन दृष्टानिष्टार्थदर्शनात् ॥

११. शिशिरम्	ऋतुपुष्प-गन्ध-घ्राणम्
१२. वसन्तः	नानापुष्प-प्रदर्शनम्, प्रमोदात्मको- त्सवः, उपभोगः ।
१३. ग्रीष्मः	भूमितापः, स्वेदप्रमार्जनम्, वीजनं, उष्णवायु-स्पर्शः ।
१४. प्रावृट्कालः	कदम्ब-नीप-कुटजपुष्पाणि, शाद्वलं, इन्द्रगोपाः, मेघवातः ।
१५. वर्षारित्रम्	मेघनादः, धाराप्रपतनं, विद्युन्निर्घात- घोषः ।
हर्षः	गात्राणामालिङ्गनम्, सस्मितं चक्षुकः रोमाञ्चः, आवृतलोचनम्, सस्मितम् ।
क्रोधः	उद्वृत्तरक्तनेत्रम्, सन्दष्टाधरः, निःश्वास- कम्पिताङ्गम् ।
दुःखम्	निःश्वासोच्छ्वासाः, अधोमुखविचिन्त- नम्, भूमिपाताभिधातः
भयम्	सन्त्रस्तहृदयम्, पार्श्ववलोकनम्, उच्चै- राक्रन्दनम्, प्रियार्लिङ्गनम् ।
मदः	गात्रकम्पनम्
शुक-सारिकाः	वलिता त्रिपताकाङ्गुली
शिखि-सारस-हंसाः	रेचकाः अङ्गहाराश्च
खरोष्ट्रश्चतरसिंहव्याघ्र- गोमहिषादयः	गति-प्रचारः, अङ्गकर्म
भूताः, पिशाचाः यक्षाः दानवाः, राक्षसा	अङ्गहाराः
देवाः	चिह्नानि, प्रणामकरणानि
पर्वतः, वृक्षः	उत्क्षिप्तप्रसारितबाहू
सागरः, सेना	उत्क्षिप्त-हस्त-पताके
शीर्य-धैर्यं-गर्वं-दर्पोदायाणि	ललाटदेशस्थारालः

मरणाभिनयः

नानाभावोपगतं मरणाभिनये बहुकीर्तितं तु ।
 विक्षिप्तहस्तपादैर्निभृतैः सनैस्तथा कार्यम् ॥
 व्याधिप्लुते च मरणं निषण्णगान्नैस्तु संप्रयोक्तव्यम् ।
 हिक्काश्वासोपेतं तथा पराधीनगात्रसंचारम् ॥
 विषपीतेऽपि च मरणं कार्यं विक्षिप्तगात्रकरचरणम् ।
 विषवेगसम्प्रयुक्तं विस्फुरिताङ्गक्रियोपेतम् ॥
 प्रथमे वेगे कार्यं त्वभिनये वेपथुर्द्वितीये तु ।
 दाहस्तथा तृतीये विल्विलका स्याच्चतुर्थे तु ॥
 फेनस्तु पञ्चमस्थे तु ग्रीवा षष्ठे तु मज्जते ।
 जडता सप्तमे तु स्यान्मरणं त्वष्टमे मयेत् ॥
 तत्र प्रथमवेगे तु क्षामवक्रकपोलता ।
 कृशत्वेऽभिनयः कार्यो वाक्यानामल्पमाषणम् ॥
 सर्वाङ्गवेपथुं च कण्ठूयनं तथाङ्गानाम् ।
 विक्षिप्तहस्तगात्रं दाहं चैवाभिनयेत्तु ॥
 उद्वृत्तनिमेषत्वादुद्गारच्छर्दनैस्तथाक्षेपैः ।
 अव्यक्ताक्षरकथनैर्विललितकामभिनयेदेवम् ॥
 उद्गारवसनयोगैः शिरसश्च विलोलनैरनेकविधैः ।
 फेनस्त्वभिनेतव्यो निःसंगतया निमेषैश्च ॥
 अंस-कपोल-स्पर्शः शिरसोऽथ विनामनं शिरोऽपाङ्गः ।
 सर्वेन्द्रियसम्भोहाजडतामेवं त्वभिनयेत्तु ॥
 सम्मीलितनेत्रत्वात् व्याधिविवृद्धौ भुजङ्गदशनाद्वा ।
 एवं हि नाट्यधर्मे मरणानि बुधैः प्रयोज्यानि ॥

ना. शा. २५.१००-११०

छायाट्यम्

छायानाट्ये छायाद्वाराभिनयः स्यादेवेति भ्रान्तिवशादद्यावधि केचिद् दूताङ्गदादीनां छायानाटकत्वं सन्दिहन्ति । छायानाटके कस्यचित् पात्रस्य मायामयी छाया, प्रतिकृतिरिति (Shadow) प्रयुज्यते । अतएव छायानाटकं नाम सार्थकं भवति ।

किं नाम छायानाटकमित्यस्मिन्विषये विदुषां विप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तद्यथा दूताङ्गदादीनि छायानाटकानि सन्ति न वेति प्रश्नं समाधातुं चिरकालादेव विपश्चितां विमर्शो विपथे जायते । एतेषु रूपकेषु छायाभिनयः (Shadow-play) भवतीति सिद्धान्तितं पिशेल-ल्यूडर्सादिमहाभागैः ।^१ डा० डे महोदयः स्पष्टमेवाभिप्रैति 'यद्यपि किन्नाम छायानाटकमित्यतिनिगूढमस्ति, तथापि छायाभिनय (Shadow play) सिद्धान्ता नितरां निराधारा एव । नैतेषु किमपि छायाभिनयस्य लक्षणं प्रतीयते' इति ।^२

छायाभिनयो वस्तुतो वैदेशिकी रीतिः । एतस्य प्रमुखं लक्षणमधोनिर्दिष्टम्—

(१) श्रोतृशालारङ्गयोर्मध्ये काचित् तिरस्करिणी नीचैरुपरि प्रसार्यते ।

(२) नाट्यवृत्तिपराणि पात्राणि तिरस्करिण्यास्तले छायाद्वारेण प्रति-

१. दूताङ्गदे छायाभिनयो वर्तते इति मतं प्रतिपादयन्ति—

R. Pischel, Das altindische Schattenspiel in SBAW, 1906, pp. 482-502; H. Luders, Die subhikas in SBAW, 1916; p. 698 f; Sten konow, Op, cit, pp 89-90; Winternitz, GIL, III, p. 243 (also in ZDMG; LXXIV, 1920, p. 118 f)

2. While the connotation of the term Chāyā nātaka itself is extremely dubious, the shadow-play theory, however, appears to be entirely uncalled for and without foundation, and there is hardly any characteristic feature which is not otherwise intelligible by purely historical and literary considerations. —History of Skt. Lit. P. 501.

बिम्बीक्रियन्ते ।^१

एतानि लक्षणानि दूताङ्गदादिषु न संगच्छन्ते । छायानाटके छायापदस्यो-
चित्यमन्यत्र गवेषयन् कीथमहोदयो राजेन्द्रलालमित्रस्यैतद्विषयकं मतमुद्धरन्नाह-
नाटकाङ्गानामभिनयस्यान्तराले कदाचित् दूताङ्गदस्याभिनय उद्दिष्ट आसीत् ।
एतस्य हेतोर्नाटकस्याभिनयाथं संक्षिप्तिश्छायारूपेण सम्पादिता ।^२ दूताङ्गदस्य
वास्तविकं काव्यरूपं निर्धारयितुं किमपि तत्त्वमेतस्मिन् पुस्तके नास्त्येव इति
कीथस्यापि मतम् ।^३

अतो हि नाम छायानुसन्वेया । छायानाम्नः संकेततत्त्वानि दूताङ्गदे
सन्त्येवेति प्रतिपाद्यतेऽस्माभिः ।

छायापदस्य सार्थकता

तद्यथा भासस्य प्रतिमानाटकं विद्यते, तथैव सुभटस्य छायानाटकमस्तीति
निश्चप्रचमेव । प्रतिमानाटके दशरथस्य प्रतिमायाः किञ्चिदभिनवमायोजनं
कृतम् । एतस्याः प्रतिमाया माहात्म्यं विशदयितुमेव नाटकस्य नाम प्रतिमा-
नाटकं कृतम् । अनया दिशा कुन्दमालेति नाम कुन्दमालाया माहात्म्यं स्पष्टयितुं
वर्तते । उत्तररामचरिते सीतायाश्छायाया अभिनवायोजनस्य लोकप्रियत्वं वा
माहात्म्यं वा विशदयितुं तृतीयाङ्कस्य नाम छायाङ्क इति निर्धारितम् ।
तदनुसारेण छायायाः किमपि विशिष्टमेव महत्त्वं दूताङ्गदे वर्तते । महादेवस्य
अद्भुतदर्पणे मायारूपके सर्वाणि पात्राणि मायात्मकानि सन्ति ।

दूताङ्गदे छायाविधानम्

दूताङ्गदे छायाया बोधार्थं प्रथमं तावत् पौराणिकी छाया प्रकल्पनीया
वर्तते । छाया तु संज्ञायाः प्रतिरूपा सती सूर्यस्य पत्नी बभूव । संज्ञा सूर्यस्य

1. A play in which the actors appear as shadows cast upon a screen placed between the stage and the auditorium.—
The Oxford English Dictionary.
2. It is natural to suggest, as did Pishel, that the Dūtāngada of
Subhata which is styled a Chayānātaka, really was shadow
play. On the other hand, Rajendralalamitra suggested that
the drama was perhaps simply intended as an entr' acte, and
this may be justified on the interpretation of the term of
drama in the form of a shadow ; i. e. reduced to the minimum
for representation in such a form.—Sanskrit Drama p. 269.
3. Ibid p. 269

तामसहमाना पत्नीत्वे स्वकीयां प्रतिरूपां छायां नियुज्य पितुर्गृहमगमत् ।
कालान्तरे सूर्यस्य छायायां त्रीणि अपत्यानि बभूवुः । पश्चात् सूर्येण समाज्ञातं
यदियं मम पत्नी संज्ञा नास्ति । सा छायाप्रतिरूपा एव संज्ञायाः ।^१ अनेन
प्रकरणेन छायायाः प्रतिरूपत्वं प्रमाणितम् । इदमेव प्रतिरूपत्वं छायानाटकस्य
विशिष्टं लक्षणमिति प्रतिपाद्यमस्माकम् ।

दूताङ्गदे सीतायाश्छाया मायामैथिलीति पुरस्कृता वर्तते । यदाङ्गदो
रावणं सीतायाः प्रत्यावर्तनाय कथयामास, तदा तेन प्रहस्तद्वारा मायामैथिली
प्रयोजिता । सा मायामैथिली प्रहस्तेन सह रावणसमीपं रङ्गपीठ आगच्छति ।
नाटकानुसारेण तु—

(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सह मायामैथिली)

मैथिली—जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (इत्यभिदधाना रावणोत्सङ्गमारोहति)

रावणः—(स्वगतम्) साधु, भो मायामयि, साधु जानासि दशकण्ठमाराधयितुम् ।

अङ्गदः—(सविषादमात्मगतम्) अपि नाम जानकी पण्याङ्गनाचरितमाचरेत् ।
भवतु, विलोकयामि तावत् ।

रावणः—देवि, विदेहनन्दिनि, प्रतिबोध्यतां रामप्रहितोऽयं शाखामृगः !

मायामैथिली—(अङ्गदं सबहुमानमवलोक्य) वत्स, अङ्गद, मम वचनैः प्रतिबोध्य
राघवम्—

एषामुपरि कस्मात् खिद्यसे राघव तद् व्रज निजं नगरम् ।
दत्ताहं निजहृदये साक्षीकृत्य मदवमेतस्मै ॥ २८

अपि च

मयि रावणाङ्कपङ्कजविलासहस्यामद्य रघुनाथः ।

राक्षसभटैर्मज्जितभरतं भूषयतु निजराज्यम् ॥ २९

अङ्गदः—(कर्णो पिधाय) न खलु भवति जानकी यतः

अश्रुतपूर्वाविनया पर्याप्तानुकृता च शीलेन ।

सा राघवस्य पत्नी पुनाति भुवनानि गङ्गेव ॥ ३०

१, The Practical Sanskrit-English Dictionary ग्रन्थे छाया । शब्दकल्प-
द्रुमानुसारं च छाया सूर्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिकृतिः । यथा मत्स्यपुराणे ११.५,
नरसिंहपुराणेऽष्टादशोऽध्याये ।

अनेन छायाविधानेन दूताङ्गदस्य छायानाटकं नाम प्रसिद्धम् । अन्यत्रापि सर्वेषु तेषु छाया-नाटकेषु छायाविधानं वर्तते । तथाहि—हनुमन्नाटकं महानाटकं वा छायानाटकमिति संज्ञितम् । तदनुसारेण

रावणः—महान्तं प्रपञ्चमुत्पाद्य नूनं जानकीमनुभविष्यामीत्यवधार्य—

भेरोनिःसायशंखध्वनिगणतुरगस्यन्दनस्फीतनादैः

सानन्दं राक्षसेन्द्रः कटकमटभुजास्फालकोलाहलेन ।

लङ्कासापूर्व्यं रामः स्वयमभवदथो सायया रावणस्य-

च्छिन्नान् शूष्णीं दधानः शिरसिरुहभरेष्वेकतः च पंच ॥ १०.१८

एवंविधो भूत्वा पुनरशोकवनिकां प्रविश्य रावणः

लङ्काभटोऽयं रघुनन्दनवेषधारी

पापो जगाम पुरतो जनकात्मजायाः ।

नाम्नापि यस्य कुत इच्छति तस्य रूपा-

दन्याङ्गनायहरणे न मनः कदाचित् ॥ १०.१९

जानकी—(रघुनन्दन-वेषधारिणं तमालोक्य) सहर्षं—

साक्षादालोक्य रामं झटिति कुचतटीभारनन्नापि हर्षा—

दुःखायोदस्तदोभ्यां दूरचलितकुचाभोगचैलोज्ज्वलाङ्गी ।

त्वं मामालिङ्ग्य खेदं जहि विरहमहापावकः शान्तिमेतु ॥ १०.२२

(इत्यालिङ्गितुमिच्छति)

रामवेषधारी रावणः—(सविषादम्)

भूत्वा ततोऽप्यवसरे जनकात्मजायां

लङ्कापतिर्मकरकेतुशरातुरायाम् ।

क्लीबो विशीर्णमणिदण्डयुतः स्मरातः

पापात्ततः शिवशिवान्तरधीयत द्राक् ॥ १०.२१

अस्मिन् प्रकरणे स मायया राम एव बभूव । यतो हि नाम रहस्यं जानन्त्या सरमया विज्ञापिता सती सा 'नायं रामोऽपि तु रावणः' इति तथ्यं व्यजानात् ।

पुनश्च महानाटके सीतायाः प्रतिरूपं प्रयोजितं वर्तते । तद्यथा

सभयं रणसंकटमुपलभ्य सप्रपञ्चम्—

पापो विरच्य समरे जनकस्य पुत्रीं

हा राम राम रमणेति गिरं गिरन्तीम् ।

खड्गेन पश्यत वदन्ति रे प्रवीरा
 मायामयीं शिवशिवेन्द्रजिदाजधान ॥ १२.१३
 द्विष्ठाकृतां तां पुनराददानो मायारथस्थोऽम्बरवर्त्मना च ।
 ब्रह्मोपदेशात् स निकुम्भलाद्रेर्न्यग्रोधमूलावटमाजगाम ॥ १२.१४

राम :—समरचत्वरे

दृष्ट्वा मायाजनकतनयाखण्डनं रामचन्द्रो
 गुर्ध्नीमुर्वीतलमुपगतो दीर्घमासाद्य मूर्च्छाम् ।
 तत्पादाग्रे पुनरनुजनिश्चेतनां प्राप्य रामं
 कृत्थोत्सङ्गे स्मरसि न गिरो व्याहरन्नित्यरोदीत् ॥ १२.१५

छायानाटकस्योपर्युक्तं लक्षणमविजानन्नेव डेमहाभागः छायानाटके
 छायाभिनयस्य (Shadow play) वर्तनमावश्यकं मन्यमानो भ्रान्तिवशात्
 सिद्धान्तयति—महानाटके किमपि तत्त्वं नास्ति येनैतस्य छायानाटकत्वं
 प्रमाणितं स्यादिति ।^१

मेघप्रभाचार्येण स्वोपज्ञे धर्माभ्युदये नाटके^२ पुत्तलकाभिनयोऽभिनवप्रयोग
 इति लोकप्रीत्यर्थं प्रयोजितः । पुत्तलकस्यापि प्रतिरूपत्वात् धर्माभ्युदयस्य
 छायानाट्यप्रबन्ध इति ख्यातिः कविना समारोपिता । धर्माभ्युदये प्रतिरूप-
 वत्पुत्तलकप्रयोगोऽस्ति, अतएव च छायानाट्यप्रबन्ध इति तस्याभिख्या वर्तते ।
 अनया दिशा दूताङ्गदादीनां मायामैथिली-प्रयोगेण छायानाटकमिति नाम
 समीचीनमस्ति ।

पशुरूपं धृत्वापि मानव-पात्राणि यदा रंगे नटन्ति तदा छायानाट्यं
 सम्पद्यते । यथा नेमिनाथस्य शामामृतनामके छायानाटके प्रवर्तते ।

1. Nor can the origin of the Mahānāṭaka be sought in the far-fetched hypothesis of the shadow-play, the very existence of which in ancient India is not yet beyond doubt. We have here no description of the work as a Chāyānāṭaka, as we have in the case of Dūtāṅgada and some other plays; and there is nothing in the work itself, in spite of its irregularities, to show that the composition was intended or ever used for shadow-pictures.—Hist. of Sanskrit Lit. p. 507.

२. तत्र रङ्गनिर्देशो वर्तते—यमनिकान्तराद् यतिवेषधारी पुत्तलकस्तत्र स्थापनीयः ।

उल्लाघराघवं छायानाटकमिति तस्य लेखकेन 'सोमेश्वरदेवेन पुष्पिकायां निर्दिष्टम् । तद्यथा,

इति कुमारसूतोः श्रीसोमेश्वरदेवस्य कृतावुल्लाघराघवे छायानाटके चतुर्थोऽङ्कः समाप्त इति ।

नाटकेऽस्मिन् मायासीतां निर्माय तस्याश्च शिरो विलूनं कृत्वा रावणस्तां रामस्य समक्षं मृतामदर्शयत् ।

धर्माभ्युदयं छायानाट्यप्रबन्ध इति लेखकेन मेघप्रभाचार्येण निर्दिष्टम् । तत्र नायकस्यच्छाया पुत्तलकरूपेणाभिनयार्थं प्रयोजिता । तस्मिन् युगे चित्रद्वारेणापि नाट्याभिनयः प्रयोजित आसीत् । तद्यथोल्लाघराघवे सप्तमेऽङ्के प्रमाणितं सोमेश्वरदेवेन प्रसङ्गतो वृकमुखकार्पटिकयोः संवादमुखेन । तद्यथा—

वृकमुखः—सखे, कियदप्यन्तर्गतं मया रामलक्ष्मणयोः स्वरूपं स्वामिनो मनोविनोदाय पत्रपट्टे विन्यस्तमस्ति तदवलोकयतु । (इति पट्टमर्पयति)

कार्पटिकः—(गृहीत्वा विलोक्य च) साधु महामते, साधु ।

छायानाट्यानुसारेण मनोहरमिदमालिखितं भवता । (इति वाचयति)

प्रकरणेऽस्मिन् रामलक्ष्मणयोरन्तर्गतं स्वरूपमभिनयात्मकमेवेति सुव्यक्तमेव । चित्रपट्टेषु कृतानां नायकादीनां प्रतिरूपात्मकाभिनयस्यायोजनात् छायानाट्यत्वं प्रसिद्धमिति प्रतिभाति । एतादृशं छायानाट्यं सुविदितमासीत् प्राचाम् ।

शास्त्रोप-प्रसङ्गानुसन्धानम्

न केवलं नाटकादिषु कविकृतिषु छायातत्त्वं भूयो विलसति, अपि तु नाट्यशास्त्रादिषु छायातत्त्व-विषये प्रचुरं समुपकल्पितम् । तथा हि भरत

१. रामः—(सवैलक्ष्यम्) प्रिये श्रूयताम् । इह हि—

मायाकृतामपि मृगाक्षि मृतिं त्वदीयां
सत्यां विदन् न सहसैव मृतोऽस्मि यस्मात् ।

व्रीडाजडस्तदहमेष मृषानुरक्तः

शक्तो न दर्शयितुमात्ममुखं पुरस्ते ।

सीता—अज्जउत्त एसो वि जणो इत्थ समाणावराहज्येव ।

रामः—(विमृश्य) प्रिये कदाचिदस्मदीयमपि कृतविलूनं शिरस्तवाग्रे तैर्दुरात्मनि-
दर्शितं मविष्यति ।

आविद्धकोटिकेषु रूपकेषु छायातत्त्वं निर्दिशति—

मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनेपथ्य-संयुतम् ॥ १३.६०

अभिनवगुप्तस्तत्र व्याख्याति-माया = मन्त्रौषधादिकृतं रूपपरिवर्तनादि, इन्द्रजाल = हस्तलाघवसादृश्यादिकृतम्, पुस्तम् = द्रुमृष्मयाकृत्यादि । भरतेन सन्ध्यन्तरेषु च माया समुपस्थापिता ।^१

अन्यत्र कपटनामकं भूषणं भरतेन परिभाषितम्—

छलयुक्तया त्वन्येषामभिसन्धानाभिसावकं कपटम् ॥ १६.३०

अभिनवगुप्तानुसारेणात्र व्याजप्रयोगेणाभिसन्धानं वञ्चना इत्यादि । कपटो वस्तुक्रमाद्दैवाच्छत्रोर्वा समुद्भूतः । वस्तुक्रमोद्भूतस्य मालतीमाधवे मकरन्दस्य मालतीवेषधारणम्, शत्रुकृतस्य छलितरामे लवणासुर-प्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्थराकैकेयोरवेषधारणम् इत्यादि । कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेष-धारिण्या शूर्पणखया लक्ष्मणो वञ्चितोऽभिभूतश्च ।

शृङ्गारप्रकाशे भोजः कपटं स्पष्टतरं परिभाषते । तद्यथा—

अदिव्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूप-विपर्ययम् ।

अविद्वान् वञ्चयते येन कपटं तदुदाहृतम् ॥

सोऽयं कपटश्छायातत्त्वमेव निर्मिन्नः ।

भरतेन लोस्याङ्गे चित्राकृतिभिर्नायिकादीनां विनोदो वर्णितः । यथा,

यत्र प्रियाकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।

मदनानलतप्तज्ञी तच्चित्रपदमुच्यते ॥ ना. शा. १९.१३६

वामनश्चित्राभिनययोगेन नाट्यस्योत्कर्षं बहुमन्यते । तद्यथा—

सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः ।

तद्विचित्रं चित्रपटवद् विशेष-साकल्यात् ॥ काव्यालङ्कार १३.३०, ३१

भाविकमपि तद्विधमेव—

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।

करोति विविधान् मावांस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥

अभिनवगुप्तानुसारेण चित्रपुस्ताद्यपि च नाट्यस्यैवार्थभागाभिष्यन्दो यथा सर्गवन्धादि शब्दभागाभिष्यन्दः ।^२

१. ना. शा. १९.१०८

२. ना. शा. ६.३३ अधिकृत्य भारती ।

देवानां छन्नवर्तनं तु छायानाट्यमेव । इयं छन्नवृत्तिर्भरतेन निरूपिता ।
तद्यथा—

नाटके छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।

मायानामके सन्ध्यन्तरे मायापात्रं प्रादुर्भवति । तद्यथा

नाटकलक्षणरत्नकोशे—

मयेन दानवेन सुराक्षल्लयितुं प्रयुक्तः कपटो माया । यथा सुग्रीवाङ्के माया
हनुमान् । शृङ्गारप्रकाशानुसारेणास्मिन् सन्ध्यन्तरे माया द्विविधा भवति—
मानुषी-माया, अमानुषी माया च । तत्र अमानुषी मायाया उदाहरणं कृत्या-
रावणादुद्धृतम् । कनकमृगादिरचना तु अमानुषी माया ।

आरभटीवृत्ती संक्षिप्तको भेदो विलसति । संक्षिप्तकेन आरभट्या लक्षणं
'बहुकपटवञ्चनोपेता' समर्थितम् । संक्षिप्तकस्य छायात्मकं वैशिष्ट्यं तस्य परि-
भाषया स्फुटमेव । तद्यथा,

छान्वर्थ-शिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थान-चित्रनेपथ्यः ।

संक्षिप्तवस्तु-विषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम ॥ ना. शा. २०.६८

अभिनवगुप्तानुसारेण संज्ञया क्षिप्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति संक्षिप्तकः ।
तानि वस्तूनि दर्शयति—अर्थेन प्रयोजनेनानुगताः शिल्पयुक्ताः कुशलशिल्पि-
विरचिताः, अर्था यत्रेति । बहु विपुलं पुस्तस्योत्थानं प्रकटत्वं विचित्रं च नेपथ्यं
खड्गचर्मवर्मादि यत्र पुस्तयोगे । यथा माया शिरोनिक्षेपे रामाभ्युदये चित्रं
नेपथ्यम् ।

सर्वेषु नाटकेषु निर्वहणेऽद्भुतेन भवितव्यम् । तत्र विस्मयो नाम स्थायी-
भावे मायेन्द्रजालचित्रपुस्तशिल्पविद्यातिशयादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।^१

अनेन विवेचनेन छायातत्त्वस्य बाहुल्यं काव्यापेक्षया समुपबृंहितमेव ।

मानुषैः कारणादेषां यदाभवति दर्शनम् ॥ १३.२०

विपरीतलैङ्गिकभावं समाश्रित्य पात्रं यच्छायानाट्यं प्रस्तौति, तस्य
विवरणं नाट्यशास्त्रे भरतोऽधोविधं प्रचिनोति—

विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसकैः ॥

स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।

व्याजेन क्रीडया वापि तथा भूयश्च वञ्चनात् ॥
 स्त्रीपुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
 धैर्यौदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥
 स्त्रीपुमांसं त्वमिनयेद्वेषवाक्य-विचेष्टितैः ।
 स्त्रोवेषभाषितैर्युक्तः प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥
 मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
 तथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ॥

ना. शा. १२.१९५-२०२

तत्र सिंहादीनां श्वापदानामभिनयः सुप्रचलित आसीदिति सिंहाकर्षित-
 नाम्ना करणेनापि प्रमाणितम् । सिंहाद्यभिनयविषयं सिंहाकर्षितकमिति
 अभिनवगुप्तः ।^१

इदमेव छायातत्त्वमानन्दवर्धनाचार्यणावस्थाभेदप्रसङ्गेऽधोविधं
 व्याख्यातम्—अचेतनानां सर्वेषां चेतनं द्वितीयं रूपमभिमानित्व-प्रसिद्धं, हिमवद्-
 गङ्गादीनाम् । तच्चोचित-चेतनविषय-स्वरूप-योजनयोपनिबध्यमानमन्यदेव
 सम्पद्यते । यथा कुमारसम्भव एव पर्वतस्वरूपस्य हिमवतो वर्णनम् । पुनः
 सप्तर्षिप्रियोक्तिषु चेतनतत्स्वरूपापेक्षया प्रदर्शितं तदपूर्वमेव प्रतिभाति ।^२

नायकयोः सङ्गममधिकृत्य छायाध्यापारः शारदातनयेन भावप्रकाशने
 घनजयेन दशरूपके च व्याकृतः । तद्यथा—

साक्षात्-प्रतिकृति-स्वप्नच्छाया-मायागुणादिभिः

नायिकाया नायकस्य दर्शनं स्यात् परस्परम् ॥ ४.५८

चित्रनामके सन्ध्यन्तरे आलेख्याभिमतजनदर्शनोपायः सम्भवतीति सागर-
 नन्दी । चित्रं शिल्पविशेषः ।

वैदेशिकनाटकेषु छायातत्त्वम्

पूर्वोक्तं छायातत्त्वं योरपीयनाटकेषु प्रचुरायते । शेक्सपीयरः स्वोपज्ञेषु
 बहुषु नाटकेषु प्रच्छन्नपात्राणि निवेशयति । तस्य ट्वेल्फथ-नाइट-नामके नाटके
 वायलानाम्नी कन्या बालभावं गृहीत्वा ओलिवियानाम्नी-कन्याया मनो जग्राह ।

१. अभिनव भारती ना. शा. ४.१५१ अधिकृत्य ।

२. ध्वन्यालोकः ४.७ वृत्तिः ।

वायलापि तत्र ड्यूकस्य भृत्या सती तस्य प्रेमिका सञ्जाता । अस्यां स्थितौ वायला स्वगतं व्यनक्ति—

Disguise, I see, thou art a wickedness,
Wherein the pregnant enemy does much.

अर्थात् छद्मवेशः कौटिल्यं व्यभिचरति ।

रिवेञ्जरर्स-ट्रेजेडी-नामके नाटके नायिका केनापि ड्यूकेन प्रहता । तस्याः पतिः नायिकायाः कपालं सवस्त्रं परिधाप्य रमणीरूपेण मूर्तिमतीं तां निर्ग्रन्थन-विषेण परिलिप्य ड्यूकेन सङ्गमयतिस्मि । ड्यूकः भोगप्रयासे मृतः ।^१

सैड-शोर्ड-नामके नाटके राबिनहुडोऽभ्यागतानां कृते सहभोजनमायो-जयति । तत्र माडलिन-नामिका डाकिनो राबिनहुडस्य पत्न्या रूपं धारयित्वा-भ्यागतानाकुत्सयति ।^२

अपरविधं छायानाट्यं ग्राज-नगरे १६४० ई० संवत्सरेऽभिनीतम् । तत्र जेजेबेलनामकस्य पुरुषस्य पुत्तलो मानव-वेश-संयुतं रंगपीठे श्वानैः दंष्ट्राग्रैः शकलीकृतः ।^३

मिलेट महोदयः The Art of the Drama नामके ग्रन्थे Romantic comedies of the Elizabethan Period नामकं विषयमवलम्ब्य निरूपयति—

A shipwrecked prince disguises himself and courts a pretty shepherdess who is really an exiled princess; or a king's daughter abandoned in babyhood is raised in the hut of a shepherd, where a wandering noble man sees her and returns in disguise to woo her.^४

न केवलं नाटकेषु अपितु गद्याख्यायिकासु अपि छद्मवेषात्मकं छायातत्त्वं महीयत इति समर्थयन् मिलेटमहोदयः प्राह—

१. Sobel : The Theatre Hand Book P. 661
२. Ibid : P. 680
३. Oxford Companion to The Theatre P. 420
४. The Art of the Drama p. 96

Disguise is always an important element in the prose romances.¹

अधुनापि पशु-पक्षिणां भूमिकायां मानवपात्रस्य रंगावतरणं योरपीयदेशेषु सुप्रचलितमेव । फ्रेड्रिभाषया चतुर्भिरङ्कैः १९१० ख्रीष्टसंवत्सरे प्रणीते नाटके कुक्कुटो नायको वर्तते । लेखकः प्रस्तावनया निवेदयति—

It is a symbolic poem in which I have used animals to evoke and develop the sentiments, passions, and dreams of men.²

नाटके बहुविधं यच्छायातत्त्वं विलसति तस्य विवरणं विश्लेषणं च मिलेट महोदयोऽधोविधं प्रस्तौति—

The unpersonation may involve the assumption of animal personality, as in primitive, dramas representing hunting, warfare, or religious invocation, or like the Cat and the Dog in Maeterlinck's Blue Bird, the Alligator in Barrie's Peter Pan, or the White Horse and the Dormouse in Alice in Wonderland.

Impersonation may be the assumption of the nature of an entity like Mercy or Nought in the Morality plays. Representations of imagined human beings by puppets or Marionettes or by the shadow actors of the oriental drama.³

एतैर्विवरणैः सम्यक् प्रमाणितं भवति यन्न केवलं प्राच्य-देशेष्वपि तु पाश्चात्येष्वपि नाटकेषु भारतीय-दृष्टि-समीहितं छायातत्त्वं सुचिरं प्ररोचनमभिमत्तम् ।

१. Ibid : p. 96

२. Sobel : The Theatre Handbook p. 137

३. Millet : The Art of the Drama. p. 3.

संस्कृत-नाटकेषु छायापदोल्लेखाः

दूताङ्गदमिति प्रसिद्धतमं छाया-नाटकं विलसति । तत्र छाया-तत्त्वं माया-मैथिलीति पात्रेण पुरस्कृतम् । सा मैथिली प्रहस्तेन मायामयी-विरचितासीत् ।

मायामयं छायातत्त्वम्

प्रभावतीहरणमिति सप्तदशशताब्दस्य नाटके प्रद्युम्नो वर्णयति—

मया मायामवस्थाय कयापिच्छाययात्मनः ।

वञ्चितेषु चिरत्नेषु विप्रयोगः प्रिये कुतः ॥ ४.४२

अत्र आत्मनः छायायेति पदावली छायानाट्यं सार्थयति ।

लक्ष्मीनारायणीयमिति नाटके 'छाया' पदस्य प्रयोगः नाटकीयं छायातत्त्वं व्यनक्ति—

जगत्प्रदोषो यामुपयच्छते स विवस्वान् तस्याः छाया वा समुत्पन्नेति

अद्भुतदर्पणमिति महादेवेन विरचिते सप्तदशशतकीये नाटके सप्तमाष्ट-मयोरङ्कयोर्यद् गर्भनाटकं सन्निवेशितं तन्मायानाटकं मायारूपकं चाभिहितम् । तत्र सप्तमाङ्कस्य सर्वाणि पात्राणि मायात्मकानि सन्ति । अष्टमाङ्कस्यान्तिमे-भाग इदं मायारूपकं मायानाटिकेति संज्ञितम् । नलचरिते नीलकण्ठः 'छायानु-कारिण्येव' इति पदयोजनया छायातत्त्वं निर्दिशति—

हन्त स्वप्नदृष्टतनुच्छायानुकारिणीवाकृतिस्तस्याः । अथवा किं छायानुकारि-णीवेति । छायानुकारिण्येव । तृतीयाङ्के

चित्रात्मकं छायातत्त्वम्

षोडशशताब्दे रूपगोस्वामी ललितमाधवमिति नाटके चित्रदर्शनोपन्या-सेन छायातत्त्वं विन्यस्यति । तथाहि

कृष्णः—

नूनमतिक्रान्तो यामिन्याः प्रथमो यामो

यदेष छायाप्रपञ्चः संचुकोच ।

पुत्तल-प्रयोगः

यवद्वीपे 'शैडो प्ले' इति विख्याते नाटके छायाप्रयोगो न सर्वथावश्यकः। पुत्तलानां प्रयोगेणापि छायानाट्यमभिमन्यते।^१

भारतेऽपि आधुनिकयुगे पुत्तलानां प्रयोगेण नाट्यविधिः साधु प्रवर्तते।
• तथा हि—

Karnataka's shadow puppet plays, will be presented at the world puppet festival in Washington by Hombaiah, 75, and five others. The party has left for Washington with 100 kg. of puppets and other equipment, including brass lamps with five wicks each and an ample stock of honge oil.

Hombaiah comes of a family of traditional puppetteers and has 120 plays in his repertoire. He has a rich voice which reaches the far end of the gathering without amplifiers. He is good at manipulation too. Sanjeeva Rao, 62, of the troupe is a good narrator and Hanumanthappa an expert on the Mukhaveena.

Leather puppetry has a 1000 year-old history and 400 families carry forward this traditional folk art today. They are scattered in the southern states—a nomadic tribe.

Deer, goat or buffalo skin is tanned and made soft and pliable. It is then cut and perforated and painted on with vegetable dyes to represent puranic characters. Karanataka puppets look refined with local costumes and jewellery. Deer skin puppets represent divine, goat skin mortal and buffalo skin demoniac characters.

-
१. In Java the Rāma cycle may be treated in the dramatic categories of the wayang purwa, a shadow play produced by puppets of buffalow leather etc.

Krisnamacharya : History of Classical Sanskrit literature p. 692.

In the past the *shadow theatre* was in action throughout the night, but now the duration has been cut to around three hours. The narration and songs are never reduced to writing but are passed on from father to son. *Chhayanaatak* has both female and male voices.^१

इदंतन-पशुरूप-प्रयोगः

पशुरूपं धृत्वा नटनं स्वाभाविकमेव वर्तते । अद्यापि लद्दाख-प्रदेशे परम्परागतं सिंहनृत्यं प्रवर्तते । तत्र सिंहोचित-प्रतिशीर्षकैरावृतानि पात्राणि भव्यं नटन्ति । अन्यत्र च पार्वतीया आरण्या उत्सवायोजनेषु विनोदपरायणा नटन्ति । तथा हि—

During festivals, one of the amusements is to dress up Koltas as deer, bullocks, dogs, sheep or goats covering them with skins. A Rajput then holds them (if they are dressed as bullocks) on a plough and pretends to plough the land. Others ride the deer, goats and dogs, forcing the Koltas to leap about and dance for the enjoyment of the crowd.^२

स्याम-प्रदेशे लाकौन-नाट्येषु पात्राणि प्रतिशीर्षकैः दैत्यानां पशूनां वा रूपं धृत्वा नटन्ति । तत्र संगीतनृत्यादीनां बाहुल्यं प्रवर्तते ।^३

छायातत्त्वं लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

छायातत्त्वं लोकधर्मी नाट्यधर्मी चोभयविधं भवति । लोकधर्मी छाया-तत्त्वं कथं वैचित्र्यमावहतीति अधोलिखितप्रकरणे स्पष्टं भवति—

Sir A. Ramaswamy Mudaliar, a financial wizard, loves a practical joke. When a young man with very slight growth on his face, he walked into a barber's shop and demanded a shave.

१. Reported in The Hindustan Times dated 12-6-80.

२. Reported in the Illustrated Weekly June 5, 1977 Koltas of Jaunsar—Bawar.

३. सेठ गोविन्द दास : पृथिवी परिक्रमा पृष्ठ ३२२

"A shave" sneered the barber, does your mother know you are out ?"

This enraged the young man, who was proud of his growth.

"Why" he boasted, "I shave every two hours."

"Well, sit down", said the barber, "and if your beard grows in two hours, I'll shave you free."

"Done," clinched Ramaswamy and the barber gave him the closest shave possible.

Two hours later his jaw dropped when his customer walked in with a fairly heavy growth, He tugged it to make sure it was real, then carried out his part of the bargain.

This was Ramaswamy's way of having his revenge for the insult, for the second customer was his twin brother Lakshmana-swamy.¹

विचित्रतरो हि सांयुगीन छायातत्त्वप्रयोगोऽधुना दृष्टः । तथा हि—

A gunman who opened fire on a Teheran street found an original way to conceal his position. He disguised himself as a donkey. Eyewitnesses said shooting broke out in South Teheran killing one youth but no body could pinpoint the source.

"I saw people running, I heard the shooting but I could not see the gunman. Then I noticed a donkey in the middle of the road. It shook every time a shot was fired. An eye-witness told the newspaper.

A small child walked up to the donkey and said the animal was shooting. People rushed to the donkey, discovered a zip in the skin, opened it and found the gunman.²

१. Reported in The Illustrated Weekly Feb. 1980.

२. Reported in the Hindustan Times dated 22-2-79.

अभिनयात्मकप्रतिरूपस्य पाञ्चविध्याच्छायानाट्यं पञ्चविधं भवतीति प्रतीयते । तद्यथा—

(१) मायाद्वारेण प्रमुखपात्राणां प्रतिकृतयो रङ्गपीठे नियोजिता आसन् । अभिनयकाले प्रेक्षकास्ताः प्रतिकृतीर्मूलपात्रेभ्योऽभिन्ना अमन्यन्त । एतादृशी योजना हनुमन्नाटके, उल्लाघराघवे, दूताङ्गदे च वर्तते ।

(२) रङ्गपीठे प्रमुखपात्रस्य प्रतिरूपं पुत्तलकद्वारेण स्थापितम् । एतादृशी योजना धर्माभ्युदये वर्तते ।

(३) प्रमुखपात्रस्याभिनयात्मकं प्रतिरूपं रंगपीठे चित्रद्वारेण पुरस्कृत-मासीत् । तदेतदुल्लाघराघवस्योल्लेखेन प्रतीयते ।

(४) हृदयानुप्रवेशेन, यथा सुन्दरवीरस्य अभिनवराघवे शूषणखा कैकेय्या हृदयेऽनुप्रविशति । एतत्सर्वं कपट-नामकं नाट्यभूषणं छायातत्त्वानुसारि ।

(५) प्रतिशोषकैः पशुरूपं धृत्वा नटनम् । यथा शामामृते ।

कथावस्तुनि प्रतिरूपस्य (छायायाः) आयोगाच्छायानाटकत्वं सार्थकम-भवत् न तु छायायाः (Shadow) अभिनयस्य तत्र व्यपेक्षया ।

छायानाटकस्य पूर्वोक्तमभिप्रायं समाश्रित्य छाायानाटकानि विंशशताब्दं यावत् प्रणीतानि । गुर्जरप्रदेशस्य महामहोपाध्यायः शङ्करलाल ऊनविंशशताब्दे विंशशताब्दे च ध्रुवाभ्युदयामरमार्कण्डेय-श्रीकृष्णाभ्युदयादीनि प्रणीतानि । एतानि सर्वाणि छाायानाटकानीति स स्वयमेव संज्ञापयति । तथापि योरपीय समालोचकाः तानि छाायानाटकानि नामन्यन्तेति तेषामसदाग्रह एव ।

प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधारः

संस्कृतरूपकेषु प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधार आसीत् न तु कविः ।

सूत्रधारः प्रायशः प्रस्तावनायामधोलिखितमवर्णयत्—

(१) प्रयोगाभिनयस्य देशकालौ (२) प्रेक्षकपरिषत्प्रशंसा (३) कवि-प्रशंसा, कवेः सत्प्रेक्षकापेक्षा च (४) नाट्यप्रबन्धप्रशंसा (५) सूत्रधाराय कविना प्रयोगार्थं कृतिसमर्पणम् (६) कविभिः राजभ्यो नाटकस्योपायनीकरणं, राजभिश्च तस्याभिनयाय सूत्रधारस्याभ्यर्थनम् (७) सूत्रधारस्य प्रयोगसाफल्यचिन्ता (८) नटानां मिथः स्पर्धा (९) पात्रकलृप्तिः (१०) कथायोगविन्दुश्च ।

अभिनवगुप्तेन सुस्पष्टमेव व्याख्यातं यत् द्विविधा प्रस्तावना भवति—पूर्वरङ्गस्याङ्गभूता, अन्यस्य वा । तत्र पूर्वरङ्गाङ्गेऽस्यां कविरुदासीनः । स्थापक एव स्वतन्त्रो निर्माता ।^१ अयं स्थापकस्तु सूत्रधार एवेति स्पष्टीकृतमभिनवगुप्तेन—सूत्रधार एव स्थापक इति सूत्रधारः पूर्वरङ्गं प्रयुज्य स्थापकं सन् प्रविशेदिति ।^२

द्विविधा प्रस्तावना भवति—(१) अभिनय-विषयिणी (२) नाटक-विषयिणी च । अभिनय-विषयिणी प्रस्तावना पूर्वरङ्गस्य बहिर्यवनिकाङ्गेषु प्रत्याहारतः प्ररोचनां यावत् विलसति ।^३ तस्याः पश्चात् नाटकविषयिणी प्रस्तावना सम्भवति, यत्र नाटकीय-पात्रप्रवेश-विधिर्निर्दिश्यते । अभिनय-विषयिणी पूर्वरङ्गीया वा प्रस्तावना सूत्रधारेण विरच्यते । नाटक-विषयिणी-प्रस्तावनापि क्वचित्सूत्रधारेण क्वचित् कविना विरच्यते ।

पूर्वरङ्गीय-प्रस्तावनासु कवेर्वाणा न भवति । तथा हि, शूद्रक-विरचिते मृच्छकटिके प्रस्तावनायां लिखितं वर्तते—
लब्ध्वा चायुः शतानन्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ।

१. नाट्यशास्त्रम् ५.१६८ अधिकृत्य विवृतिः ।

२. नाट्यशास्त्रम् ५.१६२ अधिकृत्य वृत्तिः ।

३. इयं प्रस्तावना न तावद् रूपकाङ्गं, नटवृत्तव्याप्तया, इति वृत्ताननुप्रवेशात् । ना. शा. १९.६९ अधिकृत्य भारती । अभिनवगुप्तानुसारेण तत्रापि 'उपांशु रूपकार्य-बीजस्य सामाजिक-हृदयभूमौ क्षेपाः । ना. शा. ५.१६८ अधिकृत्य भारती ।

इयं प्रस्तावना शूद्रकस्य मृत्योरनन्तरं लिखितेति निश्चितमेव । अन्यच्च प्रस्तावनायां 'शूद्रकः कविर्बभूव, क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव, चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः' इत्येते सर्वेऽपि तत्सम्बन्धिलिट्-प्रयोगाः स्पष्टं द्योतयन्ति यत् शूद्रकः प्रस्तावना-लेखको नासीत् ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रस्तावनाया द्वितीयोऽयं श्लोकः किं नाम कालिदासस्याभिप्राय उताहो सूत्रधारस्य ।

विक्रमोर्वशीये प्रस्तावनायां सूत्रधारः पारिपाश्वकं सम्बोधयति—

भारिष, परिषदेषा पूर्वेषां कवीनां दृष्टरसप्रबन्धा । अहमस्यां कालिदासप्रथित-वस्तुना नवेन लोटकेनोपस्थास्ये । तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु पाठेष्ववहितैर्मवित-व्यमिति ।

एतत्तु कालिदासस्य वचनं नास्ति ।

मुद्राराक्षसस्य प्रस्तावनायां सूत्रधारः—

'आज्ञापितोऽस्मि परिषदा, यथा अद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महा-राजमास्करदत्त-सूनोः कवेर्विशारदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयि-तव्यमिति । यत्सस्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य समापि सुमहान् परितोषः प्रादुर्भवति' ।

किमिदं नास्ति सूत्रधारस्य विरचनम् ?

कुन्दमालायाः प्रस्तावनायां सूत्रधारस्य स्वाभाविकी कालोचिता चाधोलिखिता वाणी—

'आदिष्टोऽस्मि परिषदा—तत्रभवतोऽराजपुरवास्तव्यस्य कवेर्दिङ्नागस्य कृतिः कुन्दमाला नाम । सा त्वया प्रयोक्तव्या इति । तद्यावदस्य सन्दर्भस्य प्रयोगसाच्चिद्य-विधायिनीमार्यामाहूय रंगभूमिमवतरामि ।' इत्यादि न कविनिर्मितः ।

प्रियदर्शिकायाः प्रस्तावनया नितरां प्रमाणितमेव यत् सूत्रधारस्य विरचनमेवामुखमिति । तथा हि—

सूत्रधारः—(परिक्रम्य) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञो श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तो यथा 'अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालङ्कृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका कृतेति अस्माभिः श्रोत्रपरस्परया श्रुता न प्रयोगतो दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सर्वजनहृदयाह्लादिनो बहुमानात् अस्मास्वनु-महबुद्ध्या च सभासक्तप्रसोदोऽस्मिन्नाटयितव्यः' इति ।

कृत्वा यथामिच्छितं सम्पादयामि । (परितोऽवलोक्य) आवर्जितानि सामाजिकानां मनांसि इति मे निश्चयः । कुतः—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन—
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

(नेपथ्यामिमुखमवलोक्य) अये कथं प्रस्तावनाभ्युद्यते मयि विदिता-
स्मदभिप्रायोऽङ्गाधिपतेर्दृढवर्मण आन्तःपुरिकचञ्चुकिभूमिकामादाय अस्मत्तात इत
एवामिवर्तते । तद्यावदहमपि अनन्तरभूमिकां सम्पादयामि ।

महाराजहर्षोऽस्या नाटिकाया रचयिता कदापि न लेखिष्यति—

निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी । ईदृश लोकप्रहर्षणं तु शैलूषो-
चितमेव न हर्षोचितमिति विदुषां प्रतीतचरम् ।

परवर्तियुगे यत्र रत्नावल्या अभिनय योज्येत, तत्र किं नाम सैव हर्ष-
कालिकी प्रस्तावना सूत्रधारमुखेनौचित्यं भजेत यस्यां स कथयति—

‘रत्नावली-दर्शनं समुत्सुकोऽयं राजलोकः’

महाराजोऽनङ्गहर्षो नवमशताब्दे तापसवत्सराजस्य प्रणेतास्ति । एतस्य
नाटकस्य प्रस्तावनायां नटी-सूत्रधारयोरग्रेतनः संवादः—

नटी—न खलु किं च आज्ञापयत्वार्थः ।

सूत्रधारः—आर्ये, शरद्गुणाविष्कारिणा नेपथ्येन वत्सराजस्य मे वासवदत्ता-
भूमिकां सम्पादयिष्यतीति प्रस्तुतम् । (स्मृत्वा) यावदसम्पादय-
न्त्यैव सर्वं संपादितं भवत्या ।

नटी—(विचिन्त्य) आर्य, किं तापसवत्सराजं पश्यन्ति
सामाजिकाः ?

सूत्रधारः—आर्ये, अथ किम् । ननु तस्यैव सकलनरेन्द्रचन्द्रमसः श्रीनरेन्द्र-
वर्धनरङ्गहर्षापरनाम्नः श्रीमातृराजस्य कृतौ कृतानुरागो जनः
सम्प्रति । स च कविः—

सद्भूतानुगतो गतो गुणवतामाराधनेऽनुक्षणं
कतुं वाञ्छति सर्वदा प्रणयिनां प्राणैरपि प्रीणनम् ।
मात्सर्येण विनाकृतः परकृतिः शृण्वन् वहत्युच्चकै—
रानन्दाश्च जलप्लवाण्डुतमुखो रोमाञ्चपीनां तनुम् ॥२

स च किल कविरेवमुक्तवान् । अथा हि—

न कवित्वाभिमानेन न च व्यामूढचेतसा ।

रचितं नाटकमिदं स्वगोष्ठीमावितात्मना ॥३॥

सूत्रधारः—(आकर्ष्य) आर्ये, न कश्चिद्विलम्बः । तथा ह्ययं मम कनीयान्
भ्राता धृतकंचुकिभूमिक इत एवाभिवर्तते । तदेहि, आवांमप्य-
नन्तरकरणीयं सम्पादयावः ।

इयं प्रस्तावना अनङ्गहर्षेण न विरचितेति स्पष्टमेव ध्वन्यते ।

द्वादशशताब्दे काञ्चनाचार्यस्य पार्थपराक्रमनामके व्यायोगे प्रस्ताव-
नायां वक्तव्यं राजदूतः सूत्रधाराय पत्रमपयति । पत्रे राजा जयदेवः सूत्रधारं
निवेदयति—वीररसाद्भुतेन रूपकेण गदाधरप्रमुखपरिषदमानन्दयतु ।

चतुर्दश—शताब्दे सौगन्धिकाहरणस्य सूत्रधार एव वक्तुमर्हति न तु
कविः—

राज्ञा प्रतापरुद्रेण सम्भाविताः समासज्जिराहूय सबहुमानमादिष्टोऽस्मि ।

परिवर्तियुगे ख्रीष्टसंवत्सरस्य षोडशशतके रूपगोस्वामी विदग्धमाधवं
विरचितवान् । स च तस्य प्रथम-प्रयोगस्य सूत्रधारोऽपि बभूव । तत्र
प्रस्तावनायां स कथयति—

सूत्रधारः—मारिष, निर्मितः किमिति तन्नाटकपरिपाठीभिर्वर्णिका-
परिग्रहः । (क्षणं विमृश्य) भवतु—

ममास्मिन् सन्दर्भे यदपि कविता नातिललिता

मुदग्धास्यन्त्यस्यां तदपि हरिगन्धाद् बुधगणाः ।

अपः शालग्रामाप्लवनगरिमोदगारसरसाः

सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्धा न पिबति ॥४॥

ख्रीष्टसंवत्सरस्य सप्तदशशतके नीलकण्ठेन नलचरित्रमिति नाटकं
विरचितम् । एतस्य नाटकस्याधोलिखितेन प्रस्तावनांशेन स्पष्टं प्रतिभाति यत्
सूत्रधारः एवैतस्य कालोचितं प्रस्तावनां निबध्नाति स्म । तथा हि—

सूत्रधारः—कस्य वा पुनरन्यस्यानुग्रहेण भविष्यति । तत्रभवत्याः
परदेवतायास्तदवतारस्य च भगवतो नारायणाध्वरिणः
प्रसादेन । उक्तं च तेनैव कविना—

चन्द्रशेखरसंव्याङ्गचरणोन्मार्जनाम्भसाम् ।

विवर्ता जगदुल्लङ्घे विहरन्ति मनुजयः ॥५॥

नारायणाध्वरीन्द्राय नमोऽस्तु ज्ञानसिन्धवे ।

शारदा यत्कटाक्षाणां साप्यवेतनकिंकरा ॥१०

परिपार्श्विक :—कथमिदमतिगम्भीरहृदयं रूपकमार्येण तत्त्वतः
परिज्ञातम् ।

सूत्रधार :—(विहस्य) अस्त्युपायः

परिपार्श्विक :—क इव ।

सूत्रधार :—अग्रजन्मा खलु तस्य रसिकलोकमौलिमणिराच्चादीक्षितो
व्याकरोदिदं रूपकमनुजस्नेहात् ।

परिपार्श्विक :—कथमयं कविरन्तर्मुखस्त्रयन्तविचारप्रवृत्तोऽपि करोति
स्म नाटकेऽप्यभिरुचिम् ।

सूत्रधार :—यतोऽयमीदृशस्तत् एवोक्तमत्रापि विषये तेनैव ।

कालं जेतुमुपाययौ द्वौ कलिकल्मषसंप्लुतम् ।

कथा वा निषधेशस्य काशी वा विश्वपावनी ॥११

(पुनः सहर्षम्) 'सर्वं सुघटितम्' तथा हि कविर्विदितः, काव्यं च ।
अन्यदेव कौशलमस्माकं भरततन्त्रेषु, परिषदपि रसोन्मुखी ।

परिपार्श्विक :—सत्यमेतत् । कथमद्य पुरोभागी खल्लोकः सहताम-
स्माकमियन्तमुत्कर्षम् ।

सूत्रधार :—सहतां मा वा । किमेभिः ।

प्रायो व्याहन्यमानापि प्रस्यूहैरन्तरान्तरा ।

लब्ध्वैव कीर्तिरस्माकं नलस्येव विदर्भजा ॥१२

अद्वितीयः किल रूपकाभिनयेष्वनुजो मे रङ्गशेखरः । यदेष यथाचिन्तितमेव
स्वप्नदर्शनात् प्रभृत्युन्मनायमानस्य तद्विनोदनायैव विसृष्टनिखिलराजकस्य विदूषक-
मात्रोपसेवितस्य नैषधस्यैव भूमिकामादाय प्रविशति रङ्गमण्डपम् । तदेह्यावामप्य-
नन्तरपात्रनिर्वर्तनाय गच्छावः ।

एषा प्रस्तावना सूत्रधारस्यात्मकथैव प्रतिभाति । पुरा कवयः स्वप्रबन्धान्
प्रयोगार्थं सूत्रधारेभ्य आर्पयन् । कवीनां सम्यग्ज्ञातारो वा प्रश्नपृश्निद्वारेण वा
प्रसंगिकवार्त्तापरिचेतारो वा सूत्रधाराः, प्रस्तावनासु स्वकीयप्रतिभया कवि-
काव्यविषयिणीं सामग्रीं लोकरुचिवर्धनाय युञ्जन्ति स्मेति नलचरित्रस्योपरि-
लिखितप्रस्तावनांशेन स्फुटीभवति । प्रस्तावनाद्वारेण प्रेक्षकाः प्रयोगं प्रति
सातिशयमभिरता भवेयुरित्यस्यां कलायां सूत्रधाराः सुनिपुणा बभूवुः, न तावत्

कवय इति निःसन्दिग्धमेव । एतत्खलु यज्ञनारायणदीक्षितस्य रघुनाथविलासस्य प्रस्तावनया स्पष्टमेव । तत्र सूत्रधारस्य केनचित् नटकेसरिणा कूटयुद्धं समुपस्थाप्यते । तत्र नटकेसरी नेपथ्ये वदति—

प्राप्तोऽहं नटकेसरी परिजैरभ्यैः शठैः किं नरैः
किं वा दम्पलवेणधुत्तण्डणे दंसेहि सत्तिं तुमं ।
शक्तिं मे नटने स एव लटहः सन्ध्यानटः प्रेक्षितुं
सो नट्टा अ विहू अयं खु भुवणे संज्ञाणडाणं सदं ॥९

नटकेसरी चाग्रे कथयति—

कुत्रापि 'नाटकस्य कर्ता' नायकोऽप्युभावेकसभावस्थितौ, मयेत्यमभिनयसमये न दृष्टचराविति ।

अपरं च नटी नायकानां भूमिका-नियोजनं निवेदयति । निश्चितमेवेतत्सर्वं सूत्रधारस्य विरचनम् ।

भूदेवशुक्लस्य धर्मविजये नान्द्यन्ते सूत्रधारः प्रस्तावयति

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य तावदाहूय समादिष्टोऽस्मि श्रीमद्दिल्लीदयितवेतनदानामात्येन महनीयचरित-श्रीमहता केशवदासेन, यद्वयं धर्मशास्त्रानुसारिप्रयोगाभिनयेनात्मानं विनोदयितुमिच्छामः । तद् भूदेवशुक्लग्रथितेन नवेन धर्मविजयनाम्ना नाटकेन सम्भावनीयेयं स्मात्सर्भेति । तत्सदनमुपेत्य कान्तामाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि ।

अयं प्रस्तावनांशः प्रासंगिकः स्थानकालोचितः प्रयोगाश्रयाभिलक्षकः सर्वथा सूत्रधारस्य व्यापार इति प्रतिभाति । अतः परं सूत्रधारो नटीं ब्रूते—

नटी—को नु खलु तुष्टेऽस्माकं लाभः ।

सूत्रधारः—दारिद्र्यभङ्गः ।

नटी—कथमिव ।

सूत्रधारः—प्रसिद्धप्रभावो महावदान्यः खल्वसौ राजर्षिः, यः पूर्णमनोरथैरर्थिभिरनिशमेव श्लाघ्यते । यथा,

चित्तं मानसमुन्नतं करयुगं श्रोपुष्करं पद्मजा—

जन्मस्थानतया समुद्रमहिमाक्रान्तः शयो दक्षिणः ।

सेतुधर्मकथाम्बुधेस्तव मतिस्त्वां च प्रभासं जनः

प्राप्तः केशवदास चित्रमिह किं प्राप्नोति यद्वाञ्छितम् ॥

सभापतेरौदार्यादिकं सूत्रधारस्यैव वर्णनीयं भवति न तु कवेः ।

महादेवस्याद्भुतदर्पणे तु सूत्रधारविदूषकयोः संवादः सूत्रधारलेखनो-
योग्य एव न कविव्यापार इति अधोलिखितसंवादांशदिशा प्रतीयते—

सूत्रधारः—अस्ति तस्य किल सूनुरायुष्यानस्माकं गर्भरूपो वत्सो
महादेवः ।

विदूषकः—अस्थि सुणीवदि गोट्टीसु

सूत्रधारः—स किल बालजनसुलभेन चापलेन कविगणनामिच्छन्नाट-
कमिति यदेतदभिनवमभिनविर्वर्तितवान् । तदद्य कर्मान्तरेषु
युष्माभिः प्रयुज्यमानमार्या यावत् परिशोधयन्तीति ।

नल्लादीक्षितस्य शृङ्गारसर्वस्वभाणे सूत्रधारः कवेर्वक्तव्यमुद्धरति—

निबध्नन्ति स्वैरं कृतिमिह कियन्तो न भुवने

रसं किन्तु व्यक्तुं प्रभवति कविध्वेषु कतमः ।

मम श्रीमल्लम्बोदरकृपापांगितगिरः

प्रबन्धेऽस्मिंश्चेतः कुतुकमनुबध्नाति तदपि ॥

न कश्चित् भारतीयः कविः सभासु रंगपीठे प्रपञ्चार्थं स्वयमेव प्रस्ताव-
नायामीदृशमाटोपं स्फोरयेत् ।

प्रस्तावनालेखकः सूत्रधारो वा कविर्वेति विवेचनप्रयासे शेषकृष्ण-
प्रणीतकंसवधस्य प्रस्तावनाया अधोलिखितांशो महदुपकरोति—

सूत्रधारः—तस्यास्ति तण्डनकुलामलमण्डनस्य

श्रीतोडरक्षितिपतेस्तनयो नयज्ञः ।

नानाकलाकुलगृहं स विदग्धगोष्ठी-

मेकोऽधितिष्ठति गुरुर्गिरिधारिनामा ॥ १.१३

तेन चाहं सबहुमानमाहूय ससमाजेनादिष्टोऽस्मि ।

नटो—जइ एवं ता कीस चिन्तापज्जाउलहिअओ विअ चिरअन्तो
चिट्ठसि ।

सूत्रधारः—प्रिये महादेव चिन्तास्थानं सभ्योपस्थानम् । तथा हि—

नाहूतापि पुरः पदं रचयति प्राप्नोपकण्ठं हठात्

पृष्टा न प्रतिवक्ति कम्पमयते स्तम्भं समालम्बते ।

वैवर्ण्यं स्वरमङ्गमञ्चति बलान्मन्दाक्षमन्दानना
कष्टं मोः प्रतिभावतोऽप्यमिसमं वाणी नवोढायते ॥

नटी—अज्ज, जइ एवं ता किं ति अप्पा संकडे पाडिज्जइ ।

सूत्रधार :—आर्ये,

त्वरयति नृपगोष्ठी-संस्तवख्याति-लिप्ता
जडयति च विदग्धाराधनासाहसिक्यम् ।
इति न समधिकृतं रूपकं नो विरन्तुं
प्रभवति बत दोलारोहदुःस्थं मनो मे ॥१५

नटी—को उण उआओ विअद्वाराहणस्स ।

सूत्रधार :—प्रिये, ममाप्येष विमर्शश्चिरं चेतसि वर्तते यतः,

प्राचां वाचासुदारन्नवरसलहरीहारिबन्धान् प्रबन्धान्
आपीय श्रोत्रपात्रैरपहतहृदया हन्त तर्षप्रकर्षात् ।
गुम्फैः सम्फुलमल्लीसरससुमनसां माधुरीमुद्गरिन्तः
सन्नः सन्तोषमन्तः कमपि सहृदयास्वाद्यमेते वहन्ति ॥१६

... ..

(स्मृतिमभिनीय । सहर्षम्) आर्य दिष्ट्या समासादितः खलु दुरन्त-
चिन्ताकान्तारहेतुः । तथा हि,

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीमन्नृसिंहात्मजः
कृत्वा कृष्णकविः कुतूहलवशादस्मासु यन्न्यक्षिपत् ।
नाट्यं कंसवधामिधानमधुना तस्य प्रयोगोद्यमं
विद्वद्वाजससाजमानसमहानन्दाय विन्दामहे ॥१७

... ..

नटी—णं भणामि पसीअ कविणो विअ तस्स वि महाकइणो वाणी
विअद्वजणस्स पज्जुत्ता भोदि त्ति ।

सूत्रधार :—बाढम् । यतः

मौलौ मन्दारदाम-भ्रमदलिपटली-काकलीं श्रोणिबिम्बे
कूज्ज्वाञ्चीकलापं चरणकमलयोर्मञ्जुमंजीरशिजाम् ।
उत्संगे कीरगीतं स्तनभुवि ममृणं बल्लकीपंचमं वा
तत्काव्ये दत्तकर्णा शिवशिव मनुते भारती भारमेव ॥२१

अपि च—

यः पीयूषमयूखधामनि सुधासाराच्छकच्छेऽपि यः
क्षुभ्यत्-क्षीरसमुद्र-सान्द्रलहरीलावण्यपूरेऽपि यः ।
यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नासौ समुद्गाहते
श्रीविद्वत्कवि-कृष्णपण्डित-बचोवीचीसमीचीनताम् ॥ २२

उपर्युक्तसन्दर्भस्य भाषा सूत्रधारस्य स्वाभाविकी उताहो कवेरिति विपश्चिदालोचकानां नाप्रतीतम् । अन्यच्चात्मप्रशंसा तु वैरस्यमावहतीति सापवादमेव प्राचीनकविभिरुरीकृतम् । अन्यथा वा गौणरीत्यापि सूत्रधारमुखेन कवेरात्मप्रशंसा सोल्लुण्ठमेव ध्रियेत समसामयिकप्रेक्षकवृन्दैः ।

इदं कंसबधमिति नाटकं कविः सूत्रधारादिषु न्यक्षिपत् प्रयोगाभिनयाय-मितिप्रस्तावनायां प्रकाशितम् । इयं प्रथा पुरा प्रवर्तितासीत् यत् कश्चित्कविः स्वीयं प्रबन्धं सूत्रधाराय समर्पयत् । सूत्रधारो लोकरुचिकरीं प्रस्तावनां तस्य प्रणिनाय इत्यासीत् प्रयोगोद्यमस्तस्य । सुस्पष्टमेवैतत् प्रतीयतेऽतिरात्र-याजिनः कुशकुमुद्वृतीयस्याधोलिखितेन प्रस्तावनांशेन—

(प्रविश्य) पारिपार्श्विकः—अद्य श्रीहालास्यचैत्रोत्सवयात्रायामार्य-मिश्राः समापतन्ति ।

सूत्रधारः—किं समापतन्ति—

अन्योन्यप्रवितन्यमानविविधालापान्तरालापतन-
नानातन्त्रकृतान्त-खण्डनसमाधानाभिधानोर्मिला ।
विद्वभिर्निर्वद्यपद्य कृतिनिस्तन्दैः कवोन्दैर्वृता
लब्धेयं परिषन्मया कवयितुर्निस्सीममाग्योदयात् ॥

उक्तं हि मयि स्वकृतिमर्पयता पण्डितम्मन्यदुर्जनसंवादनिर्विण्णेन कवि-
कुलाग्रगण्येन

विभावादिस्वादूकृतनवरसा स्वादुचतुरा
यदि स्युः श्रोतारस्सुकृतपरिपाकेन मिलिताः ।
तदा तेषामेव प्रकटय पुरस्तान्मम कृति
न चेदास्तां गूढा चिरमियमनिष्पन्नसदृशी ॥

इति तदेषा परिषदभिमतता तस्य कवेः ।

(परिषदं निर्वर्ण्य, सानन्दम्) अथवा किमभिमततेति सर्वस्यापि प्राथितं-
दुर्लभैवैषा । यतः

विद्वद्वादविवादकालयुगपद्विष्फूर्त्यहंपूर्विका
 निर्यद्युक्तिसहस्रदक्षितनिजाहीन्द्रावताराकृतिः ।
 कर्तुं कारयितुं तथा रसयितुं काव्यानि नव्यान्यत्नं
 भूषणुर्भाति समासमाजितमतिः श्रीनीलकण्ठाध्वरी ॥

नटी—एभारिसो कविन्दो अम्हे कुसला पओअमगोसु ।

रूवअमिदं अणुरूवं तहविण सामाजिएसु विस्सासो ॥

एतत्सर्वमप्पादीक्षितस्य मदनभूषणभाणस्य प्रस्तावनयापि प्रमाण्यते ।
 तथा हि—

सूत्रधारः—(प्रतीचीमवलोक्य सानुमोदम्) अये रंगशेषनाथो नाम मम
 श्यालः परिगृहीतविटशिखामणिभूमिकः संकेतितमदनभूषणनामा इत एवाभि-
 वर्तते । यथायम्—

मध्यावद्धदुकूलदृश्यविरणत् सौवर्णसूत्रस्फुरद्
 मुक्तादाम-विभूषणः श्रवणयोर्निक्षिप्तनीलोत्पलः ।
 आलसो हरिचन्दनैर्मृगमदैः पिष्टातकैर्घूर्णयन्
 नेत्रे स्कन्धतलावलम्बिवसनः साक्षाद्रतीशोऽपरः ॥

कविः पात्रस्य वर्णनां न करोति, अतएव सूत्रधारस्यैवैतानोति
 निश्चप्रचम् ।

चोक्कनाथस्य कान्तिमती-शाहराजीये नाटके प्रस्तावनायां पात्रकल्प्तिः
 निदर्शिता वर्तते । तद्यथा—

सूत्रधारः—कुम्भकोणनगरवासिने चित्रवेषाय पत्रिकां प्राहिणवम् ।
 सखे कान्तिमतीशाहराजीयं नाम नाटकमभिनेतुं त्वमायाहि
 शीघ्रं परिजनैः सहेति ।

पारिपाश्विकः—साध्वनुष्ठितं भावेन । यतः

अत्यल्पेन च रूपकेण जनयत्याश्चर्यमन्यादृशं
 नानावेशपरिष्कृतैरभिनयैः सोऽयं नटाग्रेसरः ।
 सम्प्रत्यद्भुतसंविधानमधुरेणानेन सामाजिका-
 नेतान् रंजयतीति भाव भणितं यत् तावदस्यत्र किम् ॥

सूत्रधारः—उत्तरमपि तेन प्रेषितम् । स्यादेतदेव सन्ध्यासमये सह
 परिजनैः समागच्छामि । किन्तु विदूषककविराक्षसस्य च
 वेषपरिग्रहाय सज्जीभवतु भवानिति ।

आनन्दरायमखिनः विद्यापरिणयनस्य प्रस्तावनानुसारेण तु सूत्रधार एव प्रस्तावनाप्रणेता । तस्य पारिपार्श्विकेन सह संवाद एवं प्रवर्तते—

सूत्रधारः—स तावत् 'इदं नाटकमुचितेषु प्रयोक्तव्यम्' इति सबहुमान-
मस्मद्वशे समर्पितवान् । अनेन सुकरमभिरूपपरिषदपुरस्कारम्
इति ममाध्यवसायः ।

... ..

पारिपार्श्विकः—... एतत्प्रणीतमभिनवमिदं नाटकमस्माभिरभिनीयते इति
वाङ्मनसातिवर्ति ननु भाग्यमिदमस्माकम् ।

सूत्रधारः—तत्प्रणीतमिदं नाटकमिह प्रयुञ्जानस्तदनुगुणसकलगुण-
रमणीयानत्रभवतः सामाजिकानुपतिष्ठे ।

सोऽयमानन्दरायमखो स्वकीयं जीवनन्दनन्दनं, नाम नाटकमुपर्युक्त
सूत्रधाराय समर्पितवान् । अयं सूत्रधारस्तस्य प्रस्तावनायाः प्रणेता ।
प्रस्तावनाया अन्तिमभागे पारिपार्श्विकेन सह तस्य संवाद एवं प्रवर्तते—

पारिपार्श्विकः—एवं च मन्ये त्वया सह स्पर्धमानोऽपि विकटनामा-
नटवटुरभिनयविद्यायां महदनुग्रहात्त्वयैव विजेष्यते
इति ।

सूत्रधारः—विकटो नाम नटवटुर्मया सह स्पर्धत इत्यतत्त्वविदौ वचनम् ।
शृणु तावत्—

अभिनयविद्याविषये दुरहकाराकुलीकृतो विकटः ।

स नटवटुर्मां वाञ्छत्यभिमवितुं जीवमिव यक्ष्मा ॥१५॥

सूत्रधारस्य वैयक्तिकमिदं संसूचनं न कवेरिति स्पष्टमेव ।

कृष्णदत्तमैथिलविरचितपुरंजनचरितस्य प्रस्तावनाया अधोलिखितांशेन
सूत्रधारप्रणेतृत्वं निश्चीयते—

सूत्रधारः—यत्किल कृष्णदत्तकविना मैथिलेन पुरंजनचरितं नाम नाटकमस्मासु
समर्पितम् ।

लोके हारि पुरंजनस्य चरितं प्रौढः कविमैथिलो

नाट्ये दक्षतमा वयं च तदयं स्वर्णेन योगो मणेः ॥४॥

... ..

सूत्रधार :—सखा मम गुणाकरो नाम मामनापृच्छच्च व्यापारानुरागतो
नन्दिवर्धननगरमागतो दर्शितकामरूपगुणप्रकाशया कयापि
कामकन्दलया वशीकृतोऽबलीभूय किमपि न प्रतिसन्द-
धातीति चिन्तामापन्नोऽस्मि ।

नटी—अज्जस्स अण्णए मये तुह समीवं सो आणीअदि, अज्जेण उण
पडिवोहणिज्जोत्ति ।

चोक्कनाथस्य सेवस्तिकापरिणयनाटकस्य सूत्रधाररचितायां प्रस्ताव-
नायां प्रयोगस्य विवरणं वर्तते । तदनुसृत्य चोक्कनाथ इदं नाटकं बसवक्षितोन्द्राय
समर्प्य स्वपुरं प्रयातः । पश्चात् राजा सूत्रधारमाहूयावादीत्

पंचपदिवसैरेतद्रूपकमभ्यस्य सानुबन्धिजनः ।

अभिनीय भरतदेशिक नन्दय नाना कवीन्द्रसन्दोहम् ॥

सूत्रधारस्तु पात्रकलृप्तिमकरोत्—

गृह्णाति पुत्रो मम नेतृभूमिकां सेवस्तिकायाश्च पितृव्य-नन्दनः ।

तस्याः सखीनां गृहिणीसहोदराः कौषीतकस्य त्वमहं महामतेः ॥

मौहूर्तिकस्य महामतेर्भूमिका मया परिगृह्यते त्वया च विदूषककौषीत-
कस्य परिगृह्यतामिति ।

राजचूडामणिदीक्षितस्य कमलिनोकलहंसनटिकायाः प्रस्तावनापि
सूत्रधारस्यात्मकथा सर्वथा वर्तते । तद्यथा—

सूत्रधारः—तदद्य किमप्यभिरूपं रूपकमभिनीय विनोदनीया विस्मयनीय-
मनीषोन्मेषा परिषदेषा ।

पारिपाश्विकः—तेन (राजचूडामणिना) हि गर्भसप्तमहायने विरचय्य
सबहुमानमस्माकं हस्ते दत्ता किल कमलिनी-कलहंसनामधेया
शृङ्गाररसमणिपेटिका नाटिका ।

युवराजकवेः रससदनभाणस्य प्रस्तावनायां—

सूत्रधारः—(स्मरणमभिनीय ।) अहो, महान् प्रमादोऽस्माकम् ।

यत्परुदेव तत्रभवता युवराजेन 'अस्मत्कृतं किमपि भाणं प्रयोग-
पदवीमवतारय' इत्यस्मत्करे समर्पितम्

भास्करकवेः शृङ्गारकेतुलीलातिलकभाणस्य अधोलिखितः प्रस्तावनांशः
सूत्रधारस्य प्रयोगविषयकमाचारं निबध्नाति—

सूत्रधारः—पूर्वकं प्रबद्धमिदं श्रीविक्रमदेवेन राजाराजोपमेन राज-
राजेनानेककविभिरानीयोपायनीकृतेषु निबन्धनेषु निर्धार्यं
नियुक्तमित्यार्यमिश्राणामाज्ञापना ।

सूत्रधारः—अथ किं, नैव युवयोरयं भागिनेयो भर्गदासः प्रथमरङ्ग-
प्रवेशकुतूहलकण्टकितकलेवरोऽभिनवभाणाभिनयानुरूपिकां भूमिकामा-
दायालुकुस्ते नेपथ्यद्वारभूमिम् ।

वत्स, का पुनस्तवाभिनयानुसारिणी गाथिकी ? (पुनः सस्मितम्)
विदितमेवैतत्—

पृष्ठमात्रे मया यत्ते दृष्टिरासीदधोमुखी ।

प्रत्यङ्गं पुलकोद्गदे स्वेदैश्चालङ्कृतं वपुः ॥

भवतु, प्रवेशानन्तरं प्रथममभिनेयमिदानीमेव प्रसृतम् । (नटीं प्रति) आर्य,
नन्वावामप्यन्तेवासिप्रतिविम्बितप्रयोगप्रकाशप्रेक्षणकुतुकिनौ तावत्प्रेक्षकावेव
भवावः ।

अनन्तदेवस्य कृष्णभक्तिचन्द्रिकानाटकस्य प्रस्तावनानुसारेण तु कविः
स्वयमेव सूत्रधारं निवेदितवान्—

सखे पश्यामि बहुशः सखेदं त्वामहर्निशम् ।

संसारे तेन कंसारेराराधनमुदाचर ॥ इति ॥

तदनुसारेण तु सूत्रधारो ब्रूते—

तदहमस्यामेव सभायामस्यैव कवेरिममेव निबन्धमधुनैवाभिनीय
प्रतिपादयामीति ।

षट्शेषस्य सपिण्डीकरणनिरासस्य प्रस्तावनाया सूत्रधारो वदति—

दासोऽहं रंगवासी निजपितृकलितव्यर्थवाग्जालतूल —

स्तोमाग्निं नाम सन्दर्भकमिति ललितं सम्प्रयोक्तुं प्रवृत्तः ॥

... ..

प्रवृत्तिरस्मदीया स सन्दर्भस्त्वतिशोभनः ।

समायां तु प्रयुक्तश्चेत् सर्वान् सन्तोषयिष्यति ॥

रङ्गनायस्य रघुवीरविजये सूत्रधारो नटीं ब्रूते—

श्रीरामः कृतिनायकः कविरपि श्रीरङ्गनाथो गुरुः

शेषाद्वीरशमहे नितान्तरसिकाः प्रासाश्च संख्याविदः ।

मद्गयाश्च रसानुवादनविधान्योन्यमुखेकिनः

प्रासासि त्वमपीह नाट्यकुशला किं वाञ्छितं मे परम् ॥

सुन्दरवीररघूद्वहस्य अभिनवराघवनाटके सूत्रधारः पात्रवृत्तिं निदर्शयति । तद्यथा—

सूत्रधारः—(सहर्षं नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथमुपक्रान्तमेव कुशलैः कुशीलवैः । यदद्य मे भागिनेयः कैकेयीवेषधारिण्या स्वगृहिण्या परिकलितदशरथनेपथ्यः महोद्यानविहरणोद्युक्त इव लक्ष्यते । तदद्यानन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः ।

प्रस्तावना-विरचनं सूत्रधारः कथमकरोदिति भरतेन नाट्यशास्त्रेऽधोलिखितेन पद्येन निर्दिष्टम्—

सुखबीजानुसदृशं नानामार्गसमाश्रयम् ।

नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेत् ॥ ना० शा० ५.१६८

इदं काव्योपक्षेपणं नाम सूत्रधारस्य सहजं कर्म, न तु कवेः । नाट्याश्रितं काव्यमेव कवि सूत्रधाराय प्रयोगार्थमदात् । पश्चात् सूत्रधारस्तु—

प्रस्तावनां ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयाम् । ना० शा० ५.१६९

सूत्रधारस्तावत् कविकर्मणि निपुण आसीदिति वेमभूपालेन समुद्धृतम् । तथा हि—

सूत्रधारः स्मृतो नाट्ये सूत्रं धारयतीत्यतः ।

विद्वान् वाग्मी कविर्दक्षस्तैर्यत्रयविचक्षणः ॥

नाट्यप्रयोगकुशलो रसमावविवेचकः ।

नानादेशसमुद्भूतवेषभूषाविशारदः ॥

कामशास्त्ररहस्यज्ञो नानाशिल्पविचक्षणः ।

ऊहापोहान्वितः शक्तो धारणे चोपदेशने ।

उत्तमप्रकृतिर्नाट्याचार्यः स सूत्रधारकः ॥

मरतकोशे पृ० ९७०

अभिनवगुप्तानुसारेण—कवित्वयुक्तो नटः ।^१ इत्यनेन नटानां काव्यरचनाधिकारः प्रमाणितः ।

यत्र हि नाम प्रस्तावनासु सूत्रधारोऽनुकरणं करोति, ततः प्रभृति कवि-व्यापार आरभ्यते । तथा हि मृच्छकटिके सूत्रधारः कथयति—

१. ना० शा० १७.१०१ अधिकृत्य भारती ।

एषोऽस्मि भोः कार्यवशात् प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी संवृत्तः । अविद
अविद भोः चिरसंगीदोवासणेन सुखपोखरणलाइं विअ मे बुभुक्खाए
मिलाणाइं अंगाइं । इत्यत आरभ्यामुखान्तं यावत् कविना विरचितो भागः ।
उत्तररामचरितेऽपि सूत्रधार एवंविधं वदति प्ररोचनायाः पश्चात्—

एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः इत्यत आरभ्या-
मुखान्तं यावत् कविना विरचितो भागः प्रस्तावनायां समाविष्टः । गोकुलनाथ-
स्यामृतोदये यतः सूत्रधारो वदति—तस्यामृतोदयं नाम नाटकमभिनिनीषतः
पूर्वपरिगृहीतभोगभूमिकापरिहारेण विविक्तकेशमूरीकुर्वन्तु भवन्तः । ततः प्रभृति
कविव्यापारः प्रस्तावनायाम् ।

अभिनवगुप्तेन स्पष्टमेव व्याख्यातम्—तत्र प्रस्तावना न तावत् रूपकाङ्गं
नटवृत्तव्याप्तयेतिवृत्ताननुप्रवेशात् ।^१

नान्दी

नान्द्याः कर्ता को भवतीति प्रश्नः समुदेति । अस्मिन् विषये बहूनां
नाटकानां लेखकस्य नाट्यदर्पणस्य प्रणेतुर्मतं मुद्धरणीयम्—

यत्र तु कविकृता नान्दी न दृश्यते, तत्रापि रङ्गसूत्रणकर्तृकृता द्रष्टव्या ।^२

अनेन स्पष्टं प्रमाण्यते यत द्विविधा नान्दी भवति—कविकृता सूत्रधार
कृता च ।

१. ना० शा० १९.६९ अधिकृत्य भारती ।

२. ना. द. ३.१ अधिकृत्य विवृतिः ।

शारीराः सामान्याभिनयाः

षड्विधः शारीराभिनयो भवति—वाक्यम्, सूचा, अङ्कुरः, शाखा, नाट्यायितम्, निवृत्यङ्कुरश्च । यत्तु पूर्वमाङ्गिकोऽभिनयः प्रोक्तः स एव वाचिकसात्त्विकाभिनयाभ्यां व्यामिश्रोऽत्र शारीराभिनयः पूर्वोक्तस्याङ्गिकाभिनयस्यावान्तरभेद एव ।^१ अस्मिन् प्रकरणे षड्विधेषु अभिनयेषु सात्त्विकाभिनयस्य विशेषो भवति ।

वाक्याभिनयः

भरतानुसारेण—

नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबन्धैः कृतः सचूर्णपदैः ।

प्राकृत-संस्कृतपाठौ वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥ २२.४४

वाक्याभिनये पाठ ईदृशो भवेद् यत् रसस्यौचित्यं रसभावानुभावकं प्रवर्तते । अभिनवगुप्तानुसारेण—वाक्यसहचरितः शारीरोऽभिनयो वाक्यम् । तत्राभिनयेन वाक्येन च रसाभिव्यक्तिपरेण भवितव्यमित्यत्र विशेषः । न केवलो वाचिकोऽभिनयोऽपि तु शारीरिकोऽपि अभिनयस्तत्र स्यादेव ।

सूचाभिनयः

भरतानुसारेण—

वाक्यार्थो वाक्यं वा सत्वाङ्गैः सूच्यते यदा पूर्वम् ।

पश्चाद् वाक्याभिनयः सूच्यमिसंज्ञिता ॥ २२.४५

१. यः पूर्वं शारीरोऽभिनयो बहुना प्रकारवैचित्र्येणोक्तः तस्यावान्तर-सामान्याभिनय-रूपा हि षड् भवन्तीति । स एव षडात्मकतयावान्तरजातियोगात् सात्त्विकवाचिकाभिनयश्च सम्भूय क्रमतां प्राप्तैश्च व्यामिश्रतायां सामान्याभिनयः सम्पद्यते । ना. शा. २२.४३ अधिकृत्य अभिनवभारती ।

विप्रदासानुसारेण—आङ्गिकाभिनयेष्वेव पर्यवस्यन्ति सात्त्विकाः ।

वाचिकोपकृतस्तस्मादाङ्गिको मुख्य उच्यते ।

सूचाभिनये सात्त्विकाभिनयस्याङ्गिकाभिनयस्य च प्राथम्यं प्रवर्तते ।
एताभ्यां प्रथमं तावत् भाविघटनाक्रमः सूच्यते ।^१ पश्चात् पूर्वोक्तो वाक्याभिनयः
कार्यः । अभिनवगुप्तानुसारेण—तेन यैः सात्त्विकाङ्गिकैर्भाविवक्तव्यं सूच्यते,
येषामन्तरोऽभिनयः प्रवर्तते एव सूचाभिनयः ।

सूचाभिनये सत्त्वाभिनयस्याङ्गिकाभिनयस्य च सूचनाक्रमेण वाक्या-
भिनये ग्रहणं स्यात् ।

अङ्कुराभिनयः

भरतानुसारेण—

हृदयस्थो निर्वचनैरङ्गाभिनयः कृतो निपुणसाध्यः ।

सूचैवोत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्कुराभिनयः ॥ २२.४६

अत्र किमपि वाच्यं प्रथममभिधाय पश्चात् तस्याभिप्रायं मनसि कृत्वाङ्गा-
भिनयः कार्यः । अभिनयकाले किमपि न प्रोच्यते । सत्त्वाभिनयस्य प्राधान्यं तु
निर्विवादमेव ।

अभिनवगुप्तो व्याख्याति—अन्यपरेऽपि वाक्ये यद् गर्भीभूतं हृदयस्थं वस्तु
तन्निष्ठोऽभिनयोऽङ्गविकारैर्वचनशून्यैः सम्पादितः सूचातुल्यः सोऽङ्कुरो नाम
शारीरः । यथा सागरिका—जाव अहं पि कुसुमाइं अवचाइअ कामदेवं पूजइस्सं—
इत्यभिधायैतद्वाक्ये गर्भीभूतं कुसुमावचयमङ्गविकारैर्दर्शयति ।

कुम्भानुसारेण—

भूत - वाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः ।

चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां व्यापारोऽङ्कुर ईरितः ॥

विप्रदासानुसारेण—

भूतवाक्यार्थमाश्रित्य चित्तवृत्त्यर्पणक्षमाः ।

दृष्टिप्रधाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽङ्कुर संज्ञया ॥

सात्त्वत्यामङ्कुरः प्रयुज्यते । भरतकोशे पृ० २४

१. अत एव सूचानाम्नः सार्थकता ।

वेमभूपालानुसारेण—

भविष्यदर्थानुगमाद्वाक्यार्थो वाक्यमेव वा ।

यस्त्वाङ्गैः सूच्यते पूर्वं वचनाभिनयस्ततः ।

सूचाभिनयनो नाट्ये वेदिभिः प्रतिपादितः ॥

शाखाभिनयः

भरतानुसारेण—

यत्तु शिरोमुखजंघोरूपाणिपादैर्यथाक्रमं क्रियते ।

शाखादर्शनमार्गः शाखाभिनयः स विज्ञेयः ॥ २२.४७

सत्त्वाभिनयमुपलक्ष्य क्रमशः (न तु युगपत्) शिरःप्रभृति पादं यावदङ्गैः योऽभिनयः क्रियते, स शाखाभिनयः प्रोच्यते । अत्र शाखादर्शनरीत्याभिनयः विधेयः ।^१

शाखाभिनये करप्रधानो व्यापार आरभटी वृत्तिश्च इति विप्रदासो नियमयति ।

नाटचायितम्

नाट्येन नाट्यस्य योजनं नाटचायितं भवति । यदि नाम कस्मिंश्चित् प्रधाननाटकस्य मध्य उपचाराद् गौणनाटकं समावेश्यते तर्हि गौणनाटकस्याभिनयो नाटचायितमिति प्रोच्यते । गर्भनाटकाभिनयोऽत एव नाटचायितमेव ।^२ एतादृशेऽभिनये कश्चिन्नायकः स्वकीयं चरितमनुप्रेक्षते । एतन्नाट्यरूपकनिष्ठं नाटचायितं भवति । एतदेव भारतीयकारिकया व्याख्यातम्—

नाटचायितमुपचारैर्यः क्रियतेऽभिनयसूचया नाट्ये ।

कालप्रकर्षहेतोः प्रवेशकैः संगमो यावत् ॥ ना. शा. २२.४८

अपरविधं नाटचायितं कार्यान्तरनिष्ठं प्रोच्यते । तत्र ध्रुवाप्रयोगावसरे कश्चिन्नायको नर्तकस्य व्यापारे स्वीयं वृत्तं पश्यति । तदेतद् व्याख्यातं भरतेन—

स्थाने ध्रुवास्वभिनयो यः क्रियते हर्षशोकरोषाद्यैः ।

भावरस-सम्प्रयुक्तैर्ज्ञेयं नाटचायितं तदपि ॥

ना. शा. २२.४७

अभिनवगुप्तानुसारेण-अप्रयुज्यमानापि (ध्रुवा) काकतालीयेन प्रयोगमुपांशुरूपा नाट्यमपि नाट्यमिव शासत इति तथाविधनाटचायितत्वापादकः शारीराभिनयो नाटचायितमिति ।

१. शाखा स्यान्वृत्यहस्तानां वैचित्र्यात्मविवर्तनाः N

जायतः ।

२. गर्भे प्रच्छन्ना या कथा भवति सा गर्भनाटके प्रकाश्यते ।

निवृत्यङ्कुराभिनयः

भरतानुसारेण—

यन्त्रान्योक्तं वाक्यं सूत्राभिनयेन योजयेदन्यः ।

तत्सम्बन्धार्थं कथं भवेन्नित्यङ्कुरः सोऽथ ॥ २२.५०

अभिनवगुप्तः व्याख्याति—बीजादेर्निवृत्तिर्यथाङ्कुरः सूचयति, एवं निवृत्ते वाक्ये तदङ्कुरयति निवृत्यङ्कुरः उक्तः ।

यत्र पात्रद्वयस्य संवादमदृश्यं सदपरं पात्रं श्रुत्वा सत्त्वाभिनयं प्रकटयति, तत्र निवृत्यङ्कुरो भवति । रत्नावल्यां विदूषकवत्सराजयोः संवादं श्रुत्वा सागरिकाया यथाभूत- (संशयोत्कण्ठारागोदयजनितो) व्यभिचारिसत्त्वयोजितः सत्त्वाङ्गोपाङ्गपरिस्पन्दो दृश्यमानो निवृत्यङ्कुरः ।

पूर्वोक्तेषु षड्विधेषु अभिनयेषु क्वचित्तात्कालिक-वाक्यानां क्वचिच्चा-
तात्कालिकवाक्यानामुपजीवनमावश्यकमेवेति निर्धारयन् भरतः प्राह—

एतेषां तु सवन्मार्गो यथाभावरसान्वितः । १२.५१

षड्विधेषु शारीराभिनयेषु द्वादशभिदः वाचिकाभिनया जुष्टा भवन्ति ।

वाचिकाः सामान्याभिनयाः

वाचिकाः सामान्याभिनया द्वादशविधा भवन्ति—आलापः, प्रलापः, विलापः, अनुलापः, संलापः, अपलापः, सन्देशः, अतिदेशः, निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः, व्यपदेशश्च । एतेषां सर्वेषां सत्त्वभावमुपलक्ष्य प्रवर्तनं समीचीनम् । वाच्यार्थानां भेदेन इमे द्वादशभेदा जायन्ते । न तत्र वाचिकभिनयस्य बहुविशेषः, तथापि आलापादीनां प्रत्येकस्य कण्ठध्वनिभिन्न एव ।

आलापः

युष्मदर्थं विषयमुपदेशादिशून्यं वचनमालापः ।

प्रलापः

परस्परमसम्बद्धं मौख्यादिवशादनर्थकं वचनं प्रलापो भवति ।

विलापः

भरतानुसारेण विलापः करुणप्रभवो भवति । अत्र करुणस्तु दुःखमेव । तेन विप्रलम्भोऽपि गृह्यते ।

अनुलापः

एकस्यैव वाक्यस्य पुनः पुनर्वचनमनुलापो भवति ।

संलापः

संलापस्तु वस्तुतः संवाद एवोक्ति प्रत्युक्ति संयुक्तो भवति ।

अपलापः

पूर्वोक्तस्य वाचान्यथा करणमपलापो भवति ।

सन्देशः

सन्देशो यथानामान्यस्मै श्रावणीयं वचनम् ।

अतिदेशः

स्वकथनस्य वक्तुः कथनेन सहानुरूपतातिदेशो भवति ।

निर्देशः

अहमेतत् कथयामीति निर्देशः ।

व्यपदेशः

सत्यमपोहितुं मिथ्या प्रवर्तयितुं च वचनं व्यपदेशः । लोकस्यातिसन्धानं व्यपदेशस्य प्रयोजनम् ।

उपदेशः

इदं कुरु गृहाणेति वचनमाज्ञार्थकमुपदेशो भवति ।

अपदेशः

स्वकीयविचारस्यान्यमुखेन वचनमतिदेशो भवति ।

भरतानुसारेण—

अन्यार्थकथनं यत् स्यात् सोऽपदेशः प्रकीर्तितः ॥ २२.५९

एतेषां द्वादशभिदां वाचिकाभिनयानां पुरुष- (उत्तम-मध्यमान्य-) भेदेन काल- (वृत्तमान-भूत-भविष्य-) भेदेन च पुनरपि सप्तभेदा जायन्ते ।

अनया रीत्या वाक्याभिनयस्य भेदाः कोटिशतानि अनेकानि प्रभवन्तीति
भरतेनेङ्गितमधोलिखितकारिकया—

परेषामात्मनश्चैव कालस्य च विशेषणात् ।

सप्तप्रकारस्यास्यैव भेदा ज्ञेया अनेकधा ॥ २२.७१

‘शङ्कुकानुसारेण ४०,००० तादृशा भेदाः सम्भवन्तीति मतमसत्’ इति
परिणमयन् अभिनवगुप्तः प्राह कोटिशतान्यनेकानि भवन्ति ।^१

---

१. ना. शा. २२.७२ अधिकृत्य भारती ।

प्रासंगिक-विधानम्

मनाहरी-मनीषा

नाट्यमण्डपः

नाटकमभिनेतुकामः सूत्रधारो नाट्यमण्डपमपेक्षते ।^१ तत्र बहुविधा नाट्यमण्डपा भवन्ति । तेषु बृहत्तरो ज्येष्ठः १०८ हस्ताः, मध्यमः ६६ हस्ताः, कनोयान् ३२ हस्ताश्चदीर्घा आसन् । नृपाणां राजप्रासाद-सविधे मध्यमकोटिको नाट्यमण्डपो निर्मितः ।^२ सूत्रधारो यथोचितं नाट्यमण्डपं प्रयोगार्थमचिनोत् । तेन विज्ञातमासीत्—

मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुच्चरितस्वरम् ।

अनिस्सरण-धर्मत्वाद् विस्वरत्वं भृशं व्रजेत् ॥

ना. शा. २.१९

प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते ।

यावत् पाठ्यं च गेयं च तत्र श्रव्यतरं भवेत् ॥

ना. शा. २.२१

नाट्यमण्डपस्य पश्चिमतमो भागो नेपथ्यगृहं भवति । तस्मात् पूर्वतो रंगो विलसति । रङ्गस्य शिरोभागे रंगशीर्षं मध्यभागश्च रंगपीठमिति प्रथितम् ।

स्थापत्कलासौष्ठवं तत्र रंगमण्डप-निर्माणे परिचीयते । यतो हि नाम भारतीयं विधानं वर्तते—

मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दवान् ।

तस्मान्निघातः कर्तव्यः कर्तुमिर्नाट्यमण्डपः ॥

गम्भीर-स्वरता येन कुतुपस्य भविष्यति ।

ना. शा. २.८१, ८२

न केवलं श्रवण-सौविध्यमपि तु नेत्रपरितर्पणमपि प्रेक्षकाणां यथा-

१. अयं नाट्यमण्डपो बहुभिर्नामभिः प्रथितः प्रेक्षागृहम् (२.७), नाट्यवेश्म (२.४), रङ्गमण्डपः (२.६५) एवास्ति

२. देवालयानां प्राङ्गणेषुपि तत्रस्थदेवानां प्रीत्यर्थं नाट्याभिनयनाय नाट्यमण्डपो विरचितः । साधारणलोकानां कृते तु यत्र कुत्रचित् नाट्यमण्डपोऽस्यायी कृतः ।

स्यात्तथा विधेयमासीद् नाट्यमण्डपे तत्र चित्रकर्मलताबन्धादिभिः रमणीया शोभा समुन्मीलिता ।^१

कक्ष्या-विभागः

कक्ष्या-विभागस्य भूमिकां वर्णयन्नभिनवगुप्तः प्राह—देशश्च जलस्थलादि बहुतर-समविषमादि स्वभेदसहितं काव्यर्थतामात्रेणैवेह सम्भवन्नपि प्रयोगस्थाने न सम्भवत्येवेति, तस्य परिहारार्थं कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम् ।

प्रकरणेऽस्मिन् भरतेन सूचितं यत् केन विधिना नातिविस्तृते रंगपीठे चातुरश्रीयम् अन्तरङ्गपीठनामकं स्थानमावश्यकतानुसारमखिलब्रह्माण्डस्यापि प्रतिनिधोभूयाभिनेयार्थं प्रेक्षकाणां कृते समक्षयति ।^२

रंगपीठे किं किं ज्ञेयमिति भरतः प्रपञ्चयति—

कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि सगराणि च ।
उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवी तथा ॥
पृथिवीसागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥
अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
दैत्यनागालयश्चैव गृहाणि च वनानि च ॥

१. भित्तिष्वथ विलिप्तासु परिमृष्टासु सर्वतः ॥

समासु जातशोभासु चित्रकर्मं प्रयोजयेत् ।

चित्रकर्मणि चालेख्याः पुरुषाः स्त्रीजनास्तथा ॥

लताबन्धाश्च कर्तव्याश्चरितं चात्मभोगजम् ॥

ना. शा. २.८४, ८५

२. मण्डपस्य यो विशिष्टो भागोऽन्तरङ्गपीठात्मकस्तं विज्ञाय विभागतो ज्ञात्वा कक्ष्या-
गत्युपयोगिनं स्थान-विशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन सम्बन्धं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण
प्रकोष्ठे त्यक्ते यो देशोऽवशिष्यते तत्रैव चातुरश्रीयम् । अतएव वामदक्षिणभागयोः
कुतप-विन्यासः । शिष्टे कक्ष्या-विभागः ।

ना. शा. १३.१ अधिकृत्य भारती ।

तेन भाण्डेन यत्परित आक्रान्तं तद्विवर्ज्य शेषे रंगपीठदेशे निष्क्रमण-प्रवेश-गत्या-
द्युपयोगी स्थानविभागो निर्देश्यः प्रेक्षकावधिः संक्रमयितव्यः । ना. शा. १३.३
अधिकृत्य भारती ।

नगरे वा वने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा ।

यत्र वार्ता प्रवर्तते तत्र कक्ष्यां प्रवर्तयेत् ॥

ना. शा. १३.४—७

अभिनवगुप्तानुसारेण यत्र-यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तबलायातः प्रकर्षेण वर्तते तत्र मध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रंगपीठे दर्शयेत् न सर्वमिति ।

अभिनवगुप्तानुसारेण 'कविजन-स्मरणार्थ' भरतेन अन्तरंगपीठस्य त्रैलोक्य-प्रतिनिधित्वमभिहितम् । अनेन पुरा कवीनां नाटकेषु देश-विषयक-परिधिविधानं नासीदिति स्पष्टम् । योरपीयनाटकेषु संकलन-त्रय- (Three Unities) नामकः सिद्धान्त आदिकालतः प्रवर्तितः । भारते न तादृशं किमयवधारणं देश-विषये परिगणितम् ।

रंगपीठे प्रधानभूता पूर्वं ये प्रविष्टा तेऽभ्यन्तरकक्ष्यामधितिष्ठन्ति । पश्चात् प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यकक्ष्या । तयोर्मध्ये मध्यमा कक्ष्या भवति, यत्रागत्य कश्चिज्जनः प्राक्प्रविष्टं पात्रं संगच्छते ।^१

तत्र नाटकेषु प्रकृतौ देवयोनयो भवेयुः । तासां गमनागननं आकाश-गामिना विमानेन मायया वा अदर्शनरूपया, अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रिया-भिर्विविधप्रयोजनाभिः कार्यम् ।^२ एकस्मिन्नङ्के एकस्थानीयमेकदिवसीयं च कार्यं दर्शनीयम् ।

अधोविधिना कक्ष्याविभागः प्रवर्तनीयः—

१. यक्षाः गुह्यकाः, धनदानुचराः	हिमवत्प्रदेशे कैलासः
२. राक्षसाः, भूताः, पिशाचाः	हिमवत्प्रदेशः
३. गन्धर्वाः, अप्सरसः	हेमकूटः
४. शेषः, वासुकिः, तक्षकः	निषधः
५. देवगणाः	महामेरुः
६. सिद्धाः, ब्रह्मर्षयः	नीलः
७. दैत्याः, दानवाः	श्वेतपर्वतः
८. पितरः	शृङ्गवान्

कक्ष्याविभागस्तु अस्वाभाविकत्वान्नाट्यधर्म एव ।

१. ना. शा. १३.९—१०

२. ना. शा. १३.१९—२०

नृत्तम्

पूर्वरङ्गविधौ नृत्तस्य प्रथमं स्थानं विलसति । नृत्तमिदं नानाकरण-
संयुक्तरङ्गहारैर्विभूषितं भवति ।

करणानि

करणानि अष्टोत्तरशतं सन्ति । एतेषु प्रमुखतः हस्तपाद-विकल्पनं दृश्यते ।
प्रायः सर्वेषु करणेषु वामः करः वक्षःस्थितो विधीयते । दक्षिणः करः चरणा-
नुरूपः क्रियते । हस्तपादानुसारिणी उरःपृष्ठोदर-कटिपाश्वोरु-स्थितितर्नक्ष्यते ।
तेषां नाम्नैव प्रतीयते यत् करणैः नर्तकस्य हस्तपादादिभिः कृतः प्रायश आकृति-
विशेषोऽपि लक्ष्येत । तद्यथा स्वस्तिकरेचितम्, लतावृश्चिकम्, गजक्रीडितम्,
गरुडप्लुतकम्, गृध्रावलीनकम्, मयूरललितम् हरिणप्लुतम्, करिहस्तम्, विष्णु-
क्रान्तम् गङ्गावतरणमित्यादीनि तत्सम्बन्धि प्रतिरूपाणि ।

अङ्गहाराः

करणानां संयोगैः अङ्गहारो विधीयते । अङ्गहाराः द्वात्रिंशत् संख्यका
भवन्ति । अङ्गानां देशान्तरे प्रापणप्रकारोऽङ्गहारः । हरश्चायंहारः प्रयोगः ।

रेचकाः

रेचकाश्चतुर्विधा भवन्ति—पादरेचकः, कटिरेचकः, कररेचकः,
कण्ठरेचकश्च ।

पिण्डी-बन्धः

पिण्डी-बन्धानां व्यञ्जना भवत्येवेत्याहाभिनवगुप्तः—भगवत एव प्राधान्यात्
परितोषणीयतेति तस्याव्यक्तं यदीश्वरशब्दवाच्यं निर्विशेषं रूपं तस्य तादृश एव
शिवलिङ्गाकृतिः पिण्डीबन्धः । पिण्डी आधाराङ्गादि-संघातः । तया बध्यते
बुद्धौ प्रवेश्यते तनुभावेन सकलया वा व्योमादाविति पिण्डी-बन्ध आकृतिविशेषः ।
तस्यैकदेशाभिधानं पिण्डीति ।

पिण्डीबन्धेनाभिव्यञ्जनीया देवाः सन्ति—

ईश्वरः (शिवः), नन्दी, चण्डिका, विष्णुः, स्वयम्भूः, शक्रः, मन्मथः,
कुमारः, श्रीः, जाह्नवी, कुबेरः, बलरामः नागः, गणेश्वरः रुद्रश्च । तथा

१. ना. शा. ४.१९ अधिकृत्य भारती ।

हि रुद्रस्य ।

त्रिशूलाकृतिसंस्थाना रौद्री स्यादन्धकद्विषः । ४.२५८

नृत्तस्योपयोगः

मंगल्यमिति कृत्वा च नृत्तमेतत्प्रकीर्तितम् ।

विवाह-प्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादिषु ॥

विनोदकारणं चेति नृत्तमेव प्रवर्तितम् ।

ना. शा. ६.२६५-२६६ ।

पूर्वरङ्गे नृत्तस्य वैशिष्ट्यं प्रागेव सूचितम् ।

भरतानुसारेण नाट्याभिनयेऽपि कतिपयावसरेषु नृत्तस्य विनियोगो भवति । तथा हि—

भङ्गवस्तुनिवृत्तौ तु तथा वर्णनिवृत्तिषु ।

तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥

यत्तु संदृश्यते किञ्चिद्भस्परयोर्मंदनाश्रयम् ।

नृत्तं तत्र प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थिगुणोद्भवम् ॥

यत्र सन्निहिते कान्ते ऋतुकालादिदर्शनम् ।

गीतकार्थमिस्मवद्धं नृत्तं तत्रापि चेष्ट्यते ॥

खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।

यस्मिन्नङ्गे तु युवतिर्न नृत्तं तत्र योजयेत् ॥

सखीप्रवृत्ते संलापे तथाऽसन्निहिते प्रिये ।

न हि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितः प्रियः ॥

ना० शा० ४.३०५-३०९

यत्तु शृङ्गार-सम्बद्धं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।

देवीकृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत् प्रयोजयेत् ॥ ४.३१२

लास्याङ्ग-विधानम्

‘लास्याङ्गानि नाटकोपयोगीनि’ इति भरतः । तानि दशधा भवन्ति—
गेयपदं, स्थितपाठ्यम्, आसीनं, पुष्पगण्डिका, प्रच्छेदकः, त्रिमूढं, सैन्धव,
द्विमूढकम्, उत्तमोत्तमकम्, उक्तप्रत्युक्तं च ।

स एतेषां विवरणं न प्रस्तौति । भरतेन लास्याङ्गानि परिभाषितानि ।
तद्यथा—

गेयपदम्

आसनेषूपविष्टैर्यत्तन्त्रीमाण्डोबृंहितम् ।

गायनैर्गीयते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥ १९.१२१

शुष्कमित्यनुकरणीयतया शून्यम् । गायनैरिति न तु पातैः । आसनोप-
विष्टैरिति न तु नेपथ्ये गीयते ।

स्थितपाठचम्

प्राकृते यद्वियुक्ता तु पठेदात्तरसं स्थिता ।

मदनानलतप्ताङ्गी स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥ १९.१२३

आत्तरसमिति रसोपयोगि ।

आसीनपाठचम्

आसनमास्यते यत् सर्वातोद्यविवर्जितम् ।

अप्रसारितगात्रं च चिन्ताशोकसमन्वितम् ॥ १९.११५

आसीनं पाठ्यं शोकस्य सहचरम् ।

‘तत् सुकुमारकाकलीप्रायप्रमदागीतमात्रावशेषः’ इति अभिनवगुप्तः ।

पुष्पगण्डिका

नृत्तानि विविधानि स्युर्गेयं गाने च संश्रितम् ।

चेष्टामिश्राश्रयः पुंसां यत्र सा पुष्पगण्डिका ॥ १९.१२६

पुरुषाणां कृते स्त्रीपात्राणां पुष्पगण्डिकोक्तेति अभिनवगुप्तः ।

अत्र गाननृत्तगीतगतवैचित्र्ययोगात् मालासादृश्यात् पुष्पगण्डिका । तत्र
स्त्री पुरुषमाश्रयते स्वचेष्टाभिः ।

प्रच्छेदकः

प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहताः ।

स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियकारिषु ॥ १९.१२९

चन्द्रातप इति ज्योत्स्ना तस्यां छाया सादृश्यकान्तस्य प्रहर्षार्थं विभूषित-
मिति । ज्योत्स्नेति उपलक्षणम् । मदिरायां वा दर्पणे सलिलेऽथवा नायकस्य
छायां दृष्ट्वा विस्मृतव्यलीकाः सन्ति नायिकाः ।^१

१. ना० शा० १९.१३१ अधिकृत्य भारती ।

त्रिमूढकम्

अनिष्टुरलक्षणपदं समवृत्तैरलंकृतम् ।

नाट्यं पुरुषभावादयं त्रिमूढकमिति स्मृतम् ॥ १९.१३०

त्रिमूढके कोमल-कान्त-पदावली शोभनवृत्तमलंकारनिष्ठता च त्रीणि वागवैशिष्ट्यानि सन्ति । तत्र काचिन्मुग्धा नायिका पुरुषवन्नटति ।

सैन्धवकम्

पात्रं विभ्रष्टसंकेतं सुव्यक्तकरणान्वितम् ।

प्राकृतैर्वचनैर्युक्तं विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥ १९.१३१

सैन्धवके सैन्धवप्राकृतभाषया नायिका गायति, यदा नायकः संकेतस्थले न संगच्छते । करणमिति वीणावाद्यादि ।

द्विमूढकम्

मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरश्रपदक्रमम् ।

श्लिष्टभावसोपेतं वैचित्र्यार्थं द्विमूढके ॥ १९.१३३

न पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ।

मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चाचपुटाश्रयम् ॥ ३१.३६०

द्विमूढके द्वयोर्नायिकस्य नायिकायाश्च नायिकयोर्वा मोहो व्यावर्ण्यते । अत्र च मनागपि पाठ्यं न कार्यम् । नाभिनयप्रधानम्, अपि तु परिवृत्तिप्रधानमिति । तत् त्रिमूढकमेव हि तालकाव्यवशात् स्वल्प-शरीरं द्विमूढकमिति अभिनवगुप्तः ।^१

उत्तमोत्तमकम्

उत्तमोत्तमकं विद्यादनेकरससंश्रयम् ।

विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च हेलहावविचित्रितम् ॥ १९.१३४

उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुटं सम्प्रयोजयेत् । ३१.३६२

श्लोकं विचित्रार्थपदं तथा चैवोवपादयेत् ।

ततश्च वस्तुकं कार्यमपरान्तकशाखया ॥ ३१.३६३

उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलवृत्तिविभूषितम् ॥ ३१.३६४

१. ना० शा० १९.३६०-३६२ अधिकृत्य भारतीमनुसृत्य ।

अभिनवगुप्तानुसारेणोत्तमानि तावत्लास्याङ्गानि, तेषामपीदमुत्तमम् ।
स्थापिनां बहुत्वनूतनत्वाद् घटनादिविचित्रमुक्तम् ।^२

कोपप्रसादजनितं साधिक्षेपपदाश्रयम् ।

उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥ १९.१३५

यत्र प्रियाकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।

मदनानलतसाङ्गी तच्चित्रपदमुच्यते ॥ १९.१३६

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।

करोति विविधान् भावांस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥ १९.१३७

सर्वविधरूपकेषु लास्याङ्गानामुपयोग इति विशदयन्नभिनवगुप्तः प्राह—

अलौकिककैशिक्युपयोगिरसांशे सर्वथोपकारि यद् वैचित्र्यं तत्लास्याङ्ग-
द्वारेण । स्वकार्यं तच्च सर्वं दशभिरेव संगृहीतम् । तथा हि—प्रधाने चित्त-
वृत्त्यंशे वा वैचित्र्यं विभावाद्यंशे वा उपरञ्जकभावे वा । तत्र विभावांशगतं तु
वैचित्र्यं सैन्धवकात् काक्वाद्यंशे, स्थितपाठचाल्लक्षणगुणाद्यंशे, त्रिमूढकादनु-
वृत्तांशे, पुष्पगण्डिकात् आहार्यं, उपरञ्जकगीतातोद्ययोजने च, सात्त्विक
आसीनपाठ्यात्, उपरञ्जकभावेऽपि निःशब्दाद्, ध्रुवागानभागे सर्वातोद्ययोगे
च गेयपदात्, गीतार्थस्य पात्रे करुणार्थाभिनये उक्तप्रत्युक्ताद्वाचिकस्य, स्वरताला-
नुसरणात् द्विमूढकात् । तत एवाङ्गिकवैचित्र्यमपि व्यभिचार्यंशे तु वैचित्र्य-
मुत्तमोत्तमकात् ।^३

लास्याङ्गानि तु नाट्योपयोगीनि, न तु नाट्याङ्गानीति अभिनवगुप्तेन
सम्यग् व्याख्यातम् ।^४

वाद्य-विधानम्

भाण्ड-विन्यासो वा कुतप-विन्यासो वा पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहार-नामको
भेदः । भरतानुसारेण तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः ।
तत्र पूर्वोक्तयोर्नपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतप-विन्यासः कार्यः । तत्र रंगाभिमुखो
मौरजिकः (मार्दङ्गिकः) तस्य पाणविक-ददंरिकौ वामतः । तत्रोत्तराभिमुखो

१. ना० शा० १९.१३४ अधिकृत्य भारती ।

२. तत्रैव ।

३. ना० शा० १९.१३७ अधिकृत्य भारती ।

४. ना० शा० १९.११७ अधिकृत्य भारती ।

गायकः । गायकस्य तु वामपाश्वे वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादको ।
गातुरभिमुखं गायिका ।^१

स्त्री-बाल-मूर्खाविकीर्णं च रङ्गे कुतूहल-जनन समर्थवाद्यमुपपन्नं भवति ।^२
पूर्वरङ्गस्य विविधेष्वङ्गेषु बहुविधं वाद्यं नियोजनीयमेव ।^३ किं विधं वाद्यं
कस्यामवस्थायां प्रयोज्यमिति भरतोऽधोविधं प्रपञ्चयति—

धंधधेघेटं इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ।
रथविषमादिगतमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम् ॥
त्वरितगमनेषु मावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ।
ध्रं वें वें वें प्रायं तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ।
नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलीचलनात्
कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाद्यमिति ॥
दुःखादितभ्याधितेष्टजनवियोगविमवनाशवधबन्धः ।
व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वाल्लसमार्गबन्धो विधातव्यः ॥
दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धंद्रांधंद्रांधकुताम् ।
धेघेटा प्रायं खल्लविकल्पङ्गुवामनादीनाम् ॥
ट घटाघे चेटकुसत्त्वादीनां थोकटखुखणेत्यादिकम् ।
यतिपाशुपतशाक्यादीनां धहुधहुधेधे प्रायम् ॥
औपस्थापक-निमुण्डवर्षवरादीनां
घेटां घोंटां मांटांणणाप्रायम् ।
वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां
खों ध्रो धो खो खो इति प्रायम् ॥ ना० शा० ३४.२२७-२३४
गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटिप्रायम् ॥

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्यं
प्रयोक्तव्यम् ।

स्त्रीणां वाद्यं भरतेन तत्राग्रे वर्णितम् ।

१. ना० शा० ३४.२१५ ।

२. ना० शा० ३४.२२२ ।

३. नान्दी-शुष्कावकृष्टासु करणाश्रितं वाद्यं योज्यम् । रङ्गद्वारे प्ररोचनायां जर्जरे,
त्रिगते चार्यां चाङ्गितमार्गाश्रितं सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम् । महाचार्या वितस्तिमार्गा-
श्रितं प्रवेशिनीग्रहम् । ना० शा० ३४.२२४

सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां स्त्रीणां समुत्पद्यन्ते ।
आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं मार्गाश्रितं वाद्यं भवति ।^१

भरतो नाट्यप्रयोगे वाद्यस्य माहात्म्यमनुदर्शयति—

वाद्ये तु यत्नः प्रथमं तु कार्यः

शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ।

वाद्ये च गीते च हि सम्प्रयुक्ते

नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ३४.३०४

अभिनवगुप्तो नाट्यस्यार्थबोधे संगीतस्योपयोगं निदर्शयन्नाह—

गीतातोद्याभ्यां रामरावणादिविशेषास्पर्शनेनैव रसभावचर्वणीचित्तमा-
धीयते साम्यं च यतो भवन्ति सर्वाः सिद्धयः इति ।

रङ्गपीठेऽदृष्टमपि यद् व्यज्यतेऽभिनयेन, तस्य प्रथमरूपं वाद्यप्रयोगेषु
वर्तते ।

‘गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटि प्रायम्’

इत्यनेन ज्ञायते यत् वंकिटिप्रायेणवाद्येन गजवाजिनां सम्प्रचाराः
प्रतीयते ।

भरतानुसारेण अभिनयकाले प्रायो निरन्तरमेव संगीतं प्रवर्तयेत् ।
तथा हि—

एवं गानं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।

अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ॥ २१.७

त्रयोऽप्येते समूहा एकीभावं नेयाः ।

अन्यच्च

चत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः ।

आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ॥ ३४.२९४

नाटके सप्रकरणे माणे प्रहसने तथा ।

मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं चैव वादयेत् ॥ ३४.२९५

भरतो नाट्याभिनये वाद्यस्याद्यन्तयोजनां निरूपयति ।^२ वाद्यानि रस-
भाव-प्रयोगानुरूपाणि विधेयानि । सर्वाणि वाद्यानि उत्सवे, नृपाणां प्रयागे,

१. ना० शा० ३४.२३६ ।

२. एवमेतेन विधिना कर्तव्यं बुधैः ।

मंगलोत्सवे, शुभकल्याणयोगे, विवाहकरणे, उत्सवे, सङ्ग्रामे, पुत्र-
जन्मनि च प्रयोज्यानि । उद्यान-गमनादिषु अल्पं वाद्यं भवेत् । वीर-रौद्रादि-
प्रधानानि रूपकाणि उत्थानकाव्यानि सन्ति । तेषामभिनये सर्वातोद्यानि
प्रयोज्यानि सन्ति । त्रिपुष्करं नाम वाद्यं विश्रामहेतोः शोभायै भवति ।^१

भरतो रसानुरूपान् वाद्य-मार्गान् निर्दिशति । तथा हि—

रसाः

वाद्यस्य निर्दिष्टमार्गाः

१. शृङ्गार-हास्ययोगे

अड्डितो मार्गः

२. वीराद्भुतरौद्राणां योगे

वितस्त-मार्गः

३. करुणरसे

आलिप्तकरणमार्गः

४. वीभत्स-भयानकयोः

गोमुखी मार्गः

एवमेव व्यभिचारिभावादि-विषयेऽपि वाद्यानि प्रयोज्यानि ।^२

आङ्गिकाभिनयो गीतवाद्यप्रमाणेन विधातव्यः इति भरतोऽधोविधं
निर्दिशति—

यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।

गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ ३४.१८३

नृत्ताङ्गहारानुसारि वाद्यं च भवति—

यो विधिगानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।

स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥ ३४.१८९

ध्रुवा-प्रयोगः गीतञ्च

यथा वर्णदत्ते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत् ।

एवमेव विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ॥

ना. शा. ३२.४२५

भरतानुसारेण गति-विभ्रमं दृष्ट्वा ध्रुवा कर्तव्या । तथा हि

रथपत्रवाजिवारण-विमान-शिविकास्थ-पक्षियानेषु ।

हुतपदवर्णावर्णैः कर्तव्या तु ध्रुवा तज्जैः ॥ ३२.३७२

१. ना० शा० ३४.१७-२१ ।

२. ना० शा० ३४.६३-६५ ।

अथत् रथादीनां यानानामभिनयावसरे प्रथमं तावत् द्रुतवर्णा गीति-
भवेत् । ईदृशी ध्रुवा प्रयोक्तव्या ।

अन्यच्च—

यद्वृत्तौ वाहनगतौ ध्रुवापादो विधीयते ।
तद्वृत्तं तु मवेद्वाद्यमङ्गवाद्य-समं तथा ॥ ३२.३७
आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाश-भाषणम् ।
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभाष-संश्रिता ॥ ३२.३८
प्रासादिक्याश्रया चापि हीर्ष्याक्रोधाश्रयापि वा ।
शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवान्वर्था प्रयोगतः ॥ ३२.३९
यानि प्रासादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयात् ।
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥
भाषां तु शौरसेनीं हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।
यद्यपि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥ ३२.३८३
दिव्यानां संस्कृतं गानं प्रमाणैस्तु विधीयते ।
अर्धसंस्कृतमेव तु मानुषाणां प्रयोजयेत् ॥ ३२.३८४

अन्यत्र

पूर्वर्ङ्गे प्रयुक्ते तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।
ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ॥ ३२.४०३
सेयं ध्रुवा नाट्यं प्रकाशयतीति भरत आह—
तथा रसकृता नित्यं ध्रुवाः प्रकरणाश्रिताः ।
नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ताः ॥

ना. शा. ३२.४३०

सन्धिषु गान-विधानम्

भरतानुसारेण सन्धिषु गानस्य शास्त्रीय-योजना कर्तव्या ।^१ तथा हि—

मुखसन्धौ
प्रतिमुखसन्धौ
गर्भसन्धौ
अवमर्श-सन्धौ
निर्वहण-सन्धौ

मध्यमो ग्रामः
षड्जः
साधारितः
पञ्चमः
कैशिकम् ।

१. ना. शा. ३२.४२८, ४२९

पात्र-परिकल्पनम्

न केवलं मनुष्या, देव-दैत्यदानव-यक्षराक्षसादय अपि तु पशु-पक्षि-श्वा-
पदादयोऽपि रंगपीठे मानवैरेवपात्रीभूय प्रतिनिधीकरणीयाः ।^१ पशुपक्षिरूपेण
कथं रंगे प्रविशतीति भरतो निदर्शयति—

एते चान्ये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये ।

आचार्येण तु ते कार्या मृत्काष्ठजतुचर्मभिः ॥ २६.४

अर्थात् तेषां मृदरूपाणि क्रियन्ते ।

कश्चिन्मानवो वा नटो वा रंगे वर्णकैर्भूषणै राजरूपधरो भवति । अनेन
प्रकारेण तस्य परभावः सिध्यति ।

साधारणनियम आसीत्—

स्त्रियो हि स्त्रीगतो मावः पौरुषः पुरुषस्य च ॥ २६.१३

केवलं स्त्रीपात्राणि क्वचित्

सुकुमार-प्रयोगो यो राज्ञामामोदसम्भवः ।

मृद्भाररसमासाद्य तन्मारीषु प्रयोजयेत् ॥ २६.९

अनुरूपा प्रकृतिः—

यथावयो यथावस्थमनुरूपेति सा स्मृता ।

तत्र पुरुषस्य भूमिकायां समानवयस्कः पुरुष इति ।

रूपानुरूपा—

यदा पुरुषभावे स्त्री तथा स्त्रीभावे पुरुषो रंगेऽवतरति तदा रूपानुरूपा
प्रकृतिर्भवति ।

छन्दतः पौरुषीं भूमिं स्त्रीकुर्यादनुरूपतः ॥ २६.१५

देव-पार्थिव-सेनापति-मुख्यपुरुष-भवनेषु स्त्रीजनकृताः प्रयोगा
भवन्ति । रम्भोर्वशीप्रभृतिषु स्वर्गे नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।^२ भरतः पुनः स्पष्टयति
नाटकादि-विषये—

स्त्रीणां तत्तु प्रयोजयेत् । २६.२९७

१. मृत्काष्ठादिनिर्मित बाहुवक्त्रादिरपि । ना० शा० २६.४

अधिकृत्य भारती ।

२. ना० शा० २६.२० ।

सुकुमार-प्रयोगेषु नाटक-प्रकरण-भाण-वीथ्यङ्केषु स्त्रिय एव पात्राणि स्युः।
शेषेषु आविद्ध-रूपकेषु पुनः युद्ध-संरम्भादिपूर्णेष्ु पुरुषपात्राणि नियोज्यानि।
तत्र डिम-समवकार-व्यायोगेहामृगादिषु पुरुषाः सन्तु ।

पात्राणां साधारणगुणा भरतेनोदिताः—

बुद्धिमत्त्वं सुरुपत्वं लयतालज्ञता तथा ।

रसमावज्ञता चैव वयः स्थत्वं कुतूहलम् ॥

ग्रहणं धारणं चैव गात्राद्यैकल्यमेव च ।

निजसाध्वसतोत्साह इति पात्रगतो विधिः ॥

ना० शा० २७.११.१००

भूमिका-विन्यासः

नाट्याभिनये बहुविधप्रकृतीनां भूमिकायां पात्राणि रङ्गेऽवतरन्ति।
कीदृशं पात्रं कस्य भूमिकायामवतरत्विति निर्धारणार्थं पात्राणां गतिः, वाक्,
चेष्टा, सत्त्वं, शीलं, स्वभावः इत्येतानि परीक्षणीयानि । गुणानुसारिणी
पात्रभूमिका अधोनिर्दिष्टा—

प्रयोज्यः

गुणविशेषान्वितं पात्रम्

१. देवः

अङ्ग-प्रत्यङ्गसंयुक्तं, अहीनाङ्गं, वयो-
न्वितं, न स्थूलं, न कृशं, न दीर्घं, न
मन्थरं, श्लिष्टाङ्गं, द्युतिमन्तं, सुस्वरं,
प्रियदर्शनं च ।

२. राक्षसः, दानवः, दैत्यः

स्थूलं, प्राङ्गुं, बृहद्देहं, मेघ-गम्भीर-
निस्वनम्, रौद्रस्वभावनेत्रं, स्वभाव-
भ्रुकुटीमुखम् ।

३. कुमारः, राजा च

सुनेत्र-सुभ्रुवः, स्वङ्गा, सुललाटाः,
सुमुखाः, सुकण्ठाः, सुशिरोधराः,
स्वङ्ग-प्रत्यङ्ग-संयुक्ताः, न दीर्घाः, न
मन्थराः, न स्थूलाः, न कृशाः, स्वभावेन
व्यवस्थिताः, सुशीलाः, ज्ञानवन्तः,
प्रियदर्शनाश्च नरोत्तमाः ।

४. सेनापतिः, अमात्यश्च

अविकलैरङ्गैः धीरं, वसनकर्मणि
स्फुटं, न दीर्घं, न स्थूलम्, ऊहापोह-
विचक्षणम्, अदीनं, प्रगल्भं, प्रत्युत्पन्न-
विनिश्चयम् ।

५. कञ्चुकी, श्रोत्रियः

पिङ्गाक्षं, घोणनासम् ।^१

६. दासः

मन्थरं, वामनं, कुब्जं, विकृतं विकृताननं,
विष्टब्धनेत्रं, काणाक्षं, स्थूलं, चिपिट-
नासिकं, दुर्जनं, दुःस्वभावं, विकृता-
चारं च ।

७. तपस्वी

अतिकृशं, क्षामं च ।

इयं सूची तु संक्षिप्तैव । भरतानुसारेणान्यासु भूमिकासु देशवेषानुरूपानि
पात्राणि योज्यानि ।

गायक-वादकादीनां गुणाः

भरतो न केवलं गायने वादने च सौष्ठवं द्रष्टुकामोऽपि तु गायके वादके
चापि तस्य सौष्ठव-विधानं साधु मनुते । तथा हि—

गायकः

प्रत्यग्रवयाः, स्निग्धः, मधुरस्वरोपचितकण्ठः, लय-ताल-कलावाप-प्रमाणज्ञः ।

गायिका

रूपगुणकान्तियुक्ता, माधुर्योपेत-सत्त्वसम्पन्ना, पेशल-मधुर-स्निग्धानुनादिसम-
रक्तशुभकण्ठा, विहितगमक-विधायिनी, ताललयकुशला, आतोद्यार्पितकर्णा, श्यामा च ।

वीणा-वादकौ

स्फुरचित-चित्रकरणौ, गीतश्रवणाचलौ, प्रवीणौ, चित्रादि-वाद्यकुशलौ च ।

वंशवादकः

बलवानवहितबुद्धिर्गीतलयज्ञ, सुसंगीतः, श्रावक-मधुर-स्निग्धो दृढपाणिः ।

१. कुटिला नासा यस्य तत् ।

संगीताचार्यः

आचार्यस्य षड्गुणा भरतेन परिगणिताः—

१. ज्ञानम्—शास्त्रावबोधः ।
२. विज्ञानम्—क्रियासम्पादनम् ।
३. करणम्—कण्ठहस्त-गौण्यम् ।
४. वचनम्—वचनस्य स्मृतिः ।
५. प्रयोगसिद्धिः—देशादि-सम्पदाराधनम् ।^१
६. निष्पादनम्—शिष्यबुद्धिमनुसृत्यविद्यादानं च ।

मृदङ्गी

स्वभ्यस्तकरणः सामे गीतज्ञो गुणितग्रहः ।

सुसंगीत-प्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ ३४.२९९

पाणविकः

भ्रान्तोर्ध्वहस्तः कालञ्छिद्रावरणपण्डितः ।

अभ्यस्तकरणैश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ ३४.३००

ददरी

निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्ती विधानवित् ।

वादनान्तरवादी च ददरी तु प्रशस्यते ॥ ३४.३०१

श्रावण-गुणाः

भरतानुसारेण श्रावणः घनः, स्निग्धः, मधुरः, अवधानवान्, त्रिस्थान-शोभी च भवेत् । ते इमे गुणा वस्तुतः कण्ठस्य सन्ति । तत्र घनः सुस्वरः, स्निग्धः अरुक्षध्वनि-संयुक्तः, मधुरस्तु मनः प्रह्लादनकरः, अवधानवान् अधिके हीने च स्वरे सावधानश्च भवति । त्रिस्थान-शोभी तु शिरःकण्ठमुखेषु गतो माधुर्यं लभते ।^२

श्रावणस्य पञ्चदोषाः सन्ति—कपिलः, अव्यवस्थितः, सन्दष्टः, काकी, तुम्बकी च । तत्र कपिले वेस्वर्यं, श्लेष्मकण्ठः, घर्घरायितं च भवन्ति । अव्यवस्थिते

१. ना० शा० ३३-११ ।

२. ना० शा० ३३.१२-१५ ।

स्वराणामधिकता ऊनता च भवतः । सरूक्षदोषहतो भवति । सन्दष्टो दन्तयन्त्र-
सन्दंशाद् भवति । काकी स्वरः रुक्ष एवोच्चारणस्थाने न विस्तरति । तुम्बकी-
स्वरः नासाग्रेऽवरुध्यते ।^१

चारीसम्पादनायाङ्ग सौष्ठवम्

चार्यर्थं पात्राण्यधिकृत्य भरतो नियमयति—

शोभा सर्वैव नित्यं हि सौष्ठवं समुपाश्रिता ।

न हि सौष्ठवं हीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः ॥

अर्थात् पात्रस्य सौष्ठवविशिष्टानि अङ्गानि भवेयुः ।

सौष्ठवविभूषितं शरीरं भरतानुसारेण अचञ्चलम्, अकुब्जम्, सन्नतगात्रं,
नात्युच्चं च भवेत् । कथं नाम शरीरस्य सौष्ठवं परीक्षणीयमिति भरतो
नियमयति—

कटी-कर्णसमा यत्र कूर्पं रांशशिरस्तथा ।

समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ॥ १०.१२

शरीरस्य सौष्ठवं केन प्रकारेण प्रसाधनीयमिति भरतो निदर्शयति—

तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यवागमूदितेन च ।

व्यायामं कारयेद् धीमान् भित्तावाकाशिके तथा ॥

भित्तौ प्रसारिताङ्गं तु व्यायामं कारयेन्नरम् ।

बलार्थं च निषेवेत नस्यं वस्तिविधिं तथा ॥

स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा ।

आहाराधिष्ठिताः प्राणाः प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ॥

अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरश्रेण वक्षसा

व्यायामं कारयेद् धीमान् नरमङ्गक्रियार्थिनाम् ।

कर्म-विधानम्

क्वचिल्लौकिककर्मवत् नाट्यकर्म न भवतीति विशदयन् भरतो
निदिशति—

न भेद्यं नैव च च्छेद्यं न प्रहर्तव्यमेव च ।

रङ्गे प्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत् ॥

१. ना० शा० ३३.१६-२० ।

अथवा योगशिक्षामिर्विद्यामायाकृतेन वा ।

शस्त्रमोक्षः प्रकर्तव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ॥

ना० शा० २१.२२४-२२५

अभिसरणा-विधानम्

समदा मृदुचेष्टा च तथा परिजनावृता ।

नानाभरणचित्राङ्गी गच्छेद् वेश्याङ्गना शनैः ॥

संलीना स्वेष्टे गात्रेषु त्रस्ता विनमितानना ।

अवगुण्ठन-संवीता गच्छेत् कुलजाङ्गना ॥

मदस्खलित-संलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

आविद्धगतिसंचारा गच्छेत् प्रेष्ठ्यासमुद्धतम् ॥

ना० शा० २२.२२७-२२९

प्रिय-प्रबोधनम्

कुलजा

अलङ्कार-शब्देन

वेश्या

शीतलैः गन्धैः

प्रेष्ठ्या

वस्त्रव्यजनैः^१

वासोपचारः

गन्धमाल्ये गृहीत्वा तु चूर्णवासस्तथैव च ।

आदर्शो लीलया ग्राह्यश्छन्दतो वा पुनः पुनः ॥

वासोपचारे नात्यर्थं भूषणग्रहणं भवेत् ।

रसना नूपुरप्रायं स्वनवच्च प्रशस्यते ॥ २२.२३८-२३९

अभिवादन-विधानम्

सव्योत्थितेन हस्तेन ह्यारालेन शिरः स्पृशेत् ॥ ७३

नरेऽभिवादनं ह्येतदप्रत्यक्षे विधीयते

खटकावर्धमानेन कपोताख्येन वा पुनः ॥ २५.७४

दैवतानि गुरुश्चैव प्रमदाश्चामिवादयेत् ॥

दिवौकसश्च ये पूज्याः प्रत्यक्षाश्च भवन्ति ये ।

१. ना. शा. २२.२३१

पाठ्य-विशेषः

स्वप्नायितम्

सुप्तः पुरुषः यदि किञ्चिद् वदति तस्याभिनयो हस्तसंचारं विना विधेयः ।
अन्यच्च तत्र—

मन्दस्वरसञ्चारैर्व्यक्ताव्यक्तं पुनरुक्तवचनार्थम् ।
पूर्वानुस्मरणकृतं कार्यं स्वप्नान्विते पाठ्यम् ॥ २५.९६

मरणकाले काकुः

प्रशिथिलगुरुकरुणाक्षरघण्टानुस्वरित—वाक्यगद्गदजैः ।
ना० शा० २५.९७

बालानां पाठः

असमाप्ताक्षरं चैव बालानां कलस्वनम् ।
ना० शा० २५.९९

जनान्तिकपाठः

कार्यवशादश्रवणम् हस्तमन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तुमिः ।
अव्यभिचारेण पठेत् ।
२५.९३, ९४

गीत-विधानम्

यत्राभिनेयं गीतं स्यात्तत्र वाद्यं न योजयेत् ।
अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं विधीयते ॥ ४.२७६

विशेषलक्षणानि

देवानाम्

नित्यमेवोज्ज्वलो वेषो नित्यं प्रमुदितं मनः ॥
नित्यमेव सुखः कालो देवानां ललिताश्रयः ।
न चेष्ट्या नैव च क्रोधो नासूया न प्रसादनम् ॥

ना० शा० २२.३२४, ३२५

अभिनय-वेला

कालः	प्रयोज्यं रूपकम्
१. पूर्वाह्णे	श्रोत्ररमणीयं, धर्मोत्थानकृतं च ।
२. अपराह्णे	सत्त्वोत्थान-गुणैर्युक्तं वाद्यभूयिष्ठं पुष्कलं सत्त्वयुक्तं च ।
३. प्रदोषे	कैशिकीवृत्ति-संयुक्तं, शृंगार-रस-संश्रयम्, नृत्तवादित्रगीताढ्यम् च ।
४. प्रभाते	नर्महास्यबहुलम्, करुणप्रायम्, निद्रा- विनाशनम् ।

मध्याह्नेऽर्धरात्रेऽपि नाट्याभिनयः प्रयोज्य आसीत् । केवलं सन्ध्यायां भोजनकाले च नाट्याभिनयो वर्जितः ।^१

भर्तुराज्ञया यस्मिन् कस्मिन् कालेऽपि नाट्यं प्रयोज्यमासीत् ।^२

सङ्केत-ग्रहणम्

बहूनां वस्तूनां बोधाय तेषां रंगपीठे उपस्थितिः नावश्यकी । केवलं सांकेतिकभावेन तेषामुपस्थितिः बोध्यते । तथा हि भरतः —

अंकुशग्रहणास्त्रागं खलीनग्रहणाद् हयम् ।

प्रग्रहग्रहणाद् यानमेवमेवापरेष्वपि ॥

अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ॥ १३.१०७, १०८

आभ्यन्तरं बाह्यं च नाट्यम्

दीक्षिताः शिक्षिताश्च जना अभ्यन्तराः सन्ति ।^१ तादृशानां नटानां नाट्यमाभ्यन्तरनाट्यं प्रोच्यते । तद्विपरीता बाह्या अदीक्षिता अशिक्षिता जना भवन्ति । तादृशानां नटानां नाट्यं बाह्यमिति प्रोच्यते । भरत आभ्यन्तरं बाह्यं च नाट्यं विशदयति ।

१. अर्धरात्रे नियुज्यीत समध्याह्ने तथैव च ।

सन्ध्याभोजनकाले च नाट्यं नैव प्रयोजयेत् ॥ २७.९५

२. अथवा देशकालौ च न परीक्ष्यौ प्रयोक्तृभिः ।

यथैवाज्ञापयेद् भर्ता तदायोज्यमसंशयम् ॥ २७.९७

आभ्यन्तरं नाट्यम्

अनुद्धतमसंभ्रान्तमनाविद्वाङ्गचेष्टितम् ।

लय-ताल-कला-पात-प्रमाण-नियतात्मकम् ॥

सुविमक्तपदाज्ञापमनिष्ठुरमकाहलम् ।

यदीदृशं मवेक्ष्माव्य ज्ञेयमाभ्यन्तरं तु तत् ॥ २२.७५, ७६

लक्षणाभ्यन्तरत्वाद्धि तदाभ्यन्तरमिष्यते ॥ २२.७८

बाह्यं नाट्यम्

एतदेव त्रिपर्यस्तं स्वच्छन्दगतिचेष्टितम् ।

अनिबद्ध-गीत-वाद्यं नाट्यं बाह्यमिति स्मृतम् ॥

शास्त्र-बाह्यं मवेद्यत्तु तद्बाह्यमिति मण्यते ॥ २२.७७, ७८

भरतो बाह्यनटान् परिचाययति—

अनाचार्योषिता ये च ये च शास्त्र-बहिष्कृताः ।

बाह्यं प्रयुञ्जते ते तु न ज्ञात्वाचार्यकी-क्रियाम् ॥ २२, ८०

अभिनवगुप्तानुसारेण बाह्यं नाट्यं रसानुप्राणितं न सम्पद्यते । बाह्यं नाट्यं तु अधुनातनरामलोलावद् ग्रामीणानां भवति ।

१. अभ्यन्तरः—Initiated in, skilled or proficient in, familiar or conversant with, Apte : Sanskrit-English Dictionary.

संस्कृतपरिषदः प्राप्यपुस्तकानि

		मूल्यम्
● डा० रामजी उपाध्यायेन रचितानि सम्पादितानि च		
१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः)		रु० १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (द्वितीयो भागः)		रु० १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२०		रु० २५.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक—भागद्वयं, पृ० १३५०		रु० ६०.००
५. प्राचीन भारतीय साहित्य की सांस्कृतिक भूमिका (डी० लिट्० थीसिस)	रु० २००.००	
६. Sanskrit & Prakrit Mahākāvya (D. Phil Thesis)	रु० ५०.००	
७. महाकविः कालिदासः (संस्कृतम्) पृ० सं० १६०	रु० १०.००	
८. भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः (संस्कृतम्), पृ० सं० ४११	रु० २५.००	
९. दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् पृ० २००	रु० २५.००	
१०. दशरूपक—नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम्	रु० १४.००	
११. विशाशताब्दिकं संस्कृतनाटकम्, पृ० सं० २२५	रु० १५.००	
१२. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः	रु० २५.००	
१३. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका	रु० १५.००	
१४. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम्	रु० २५.००	
१५. आधुनिक-संस्कृत-साहित्यानुशीलनम्, पृ० सं० ३००	रु० ७.००	
१६. मागिका—१—१९ खण्डाः वस्त्रपुटावृताः	रु० ५००.००	
● डा० वनमाला भवालकर-रचितानि		
१. महाभारत में नारी—(हिन्दी) शोधप्रबन्धः पृ० सं० ५२५	रु० ४०.००	
२. पाददण्डम् रूपकम् (संस्कृतम्)	रु० २.००	
३. रामवनगमनम् संगीतिका (संस्कृतम्)	रु० १.००	
४. पार्वतीपद्मेश्वरीयम् (संस्कृतम्)—संगीतिका	रु० १.५०	
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) (संस्कृतम्)	रु० १.००	
● डा० राधावल्लभ त्रिपाठि-विरचितानि		
१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास पी० एच्० डी० शोधग्रन्थः	रु० २५.००	
२. वाल्मीकि-विमर्शः	रु० १०.००	
३. मुकुन्दविलासम्	रु० १५.००	
४. नाट्यमण्डपम्	रु० १०.००	
● प्रकीर्णानि		
१. सिद्धान्तसम्राट्—डा० मुरलीधर चतुर्वेदी	रु० १५.००	
२. सुसंहतभारतम्—(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः	रु० ८.००	
३. साहित्यसन्दर्भाः—डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी	रु० ३.००	
४. रसार्णवसुधाकरः सिंहभूपालः, सम्पादक डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी	रु० ८.००	
प्राप्तिस्थानम् : सामाजिक-विज्ञान, गौरनगर, नार (म० प्र०)		

सागरिका

विंशवर्षे द्वितीयोऽङ्कः

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

विश्वविद्यालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

विश्वविद्यालय २६०९

सागरिका

विंश-वर्षे द्वितीयोऽङ्कः

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

सम्पादकाः

डा० रामजी उपाध्यायः (प्रधानः)

डा० राधावल्लभः त्रिपाठी

डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी

डा० रामगोपालः मिश्रः

प्रकाशिका

सागरिका-समितिः

५ नन्दनगर,

वाराणसी ५ (बी. एच्. यु०)

प्रचारिका व्यवस्थापिका च

सागरिका-समिति:

गोरनगर, सागर

देयम्

प्रत्यङ्कम्

मुद्रिका-समिति

४.०० रूप्यकाणि

वार्षिकम्

मुद्रिका-समिति २५.००

१५.०० रूप्यकाणि

आजीवनग्राहकस्य

२००.०० रूप्यकाणि

प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रपुटबन्धाः

Cloth Bound Vols.

५००.०० रूप्यकाणि

वर्षे १-५

प्रत्यङ्कम्

मुद्रिका-समिति

७.०० रूप्यकाणि

वर्षे ६-१०

"

६.०० रूप्यकाणि

वर्षे ११-१५

"

५.०० रूप्यकाणि

वर्षे १६-१९

"

४.०० रूप्यकाणि

अङ्कप्रकाशः

प्रतिवर्षम् आषाढाश्विन-पौष-चैत्र मासे

[जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च]

मुद्रिका-समिति

मुद्रकः

हनुमान मुद्रण यन्त्र

पियरीकला वाराणसी

विशेषाङ्क-विज्ञप्तिः

अन्ताराष्ट्रिय-संस्कृत-सम्मेलनावसरे सागरिकाया आगामि-प्रकाशनं
विशाब्दिको विशेषाङ्को भविष्यति । संस्कृतभाषया प्राच्यवित्तमानामनु-
सन्धानद्युतिर्विश्वप्राङ्गणे प्रसारणीयेति सागरिकायाः परमोद्देश्यम् ।
तदर्थं शोधनिबन्धं यथाशीघ्रं सम्प्रेष्यानुगृह्णन्तु भवन्तः ।

रामजी उपाध्यायः

प्रधानसम्पादकः

५ नन्दनगर

वाराणसी ५ (बी. एच्. यु०)

विषयानुक्रमणिका

१--नायकविमर्शः - डा० रामजी उपाध्यायः	१
२--सप्तदशशताब्दस्य संस्कृतमहाकाव्यानि - श्री रामलखन पाण्डेयः	९
३--दुष्यन्तो धीरोदात्तो धीरललितो वा - डा० रामजी उपाध्यायः	२१
४--आचार्यमहावीरप्रसादद्विवेदिनः संस्कृतकवित्वम्	२३
डा० राधावल्लभः त्रिपाठी	
५--उत्तररामचरितस्य प्रस्तावना-वैशिष्ट्यम् श्री ओमप्रकाश राजपाली	२९
६--राजकर्माभिचार-प्रकरणम् - डा० किशोर मिश्रः	३३
७--रूपकेषु प्रस्तावनायाः प्रयोजनम् - श्री ओमप्रकाश राजपाली	४९
८--संज्ञाव्यवहारस्य प्रयोजनानि - डा० जानकीप्रसाद द्विवेदी	५३
९-अङ्गनायकाः - डा० रामजी उपाध्यायः	५९
१०-स्वरविवेचनम् - डा० युगल किशोर मिश्रः	६७
११-संस्कृत-रूपकेषु सूत्रधारः - श्री ओमप्रकाश राजपाली	७१
१२-संस्कृत-वृत्तम् - श्री क्षेत्रवासी पण्डा	७६
१३-ग्रन्थसमीक्षणम् - डा० राधावल्लभः त्रिपाठी	८३
१४-भारतीय-ज्योतिषम् - डा० राजमोहनः उपाध्यायः	८५
१५-पण्डिराज-विभावनम् - डा० कैलासपतिः त्रिपाठी	९१
१६-नृत्यं नाट्यञ्च - डा० रामजी उपाध्यायः	९७
१७-कालिदासीयमवनद्धवाद्यवैदुष्यम् - डा० सुषमा कुलश्रेष्ठः	१००
१८-भारतीयनाट्यशास्त्रे विडम्बनायाः स्वरूपम् - श्री क्षेत्रवासी पण्डा	१०६

श्रीगणेशाय नमः

१. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
२. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
३. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
४. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
५. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
६. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
७. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
८. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
९. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१०. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
११. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१२. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१३. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१४. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१५. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१६. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१७. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१८. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
१९. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः
२०. श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः

नायक-विमर्शः

रामजी उपाध्यायः

संस्कृत-नाट्यशास्त्रेऽभिनवगुप्तानुसारेण नायकोऽभिप्रायत्रयं स्पृशति ।
तद्यथा—

१. नायकस्तु फलभोक्ता अङ्गी नायकः प्रधाननायको वेति अति-
विशेष वचनम् ।
२. नायकस्तु प्रधाननायकः, तस्य नायिका, प्रतिनायकः, उपनायकः,
अनुनायक इति मध्यमसामान्यवचनम् । तत्र पताका-प्रकरी-
नायकाः उपनायकाः, लक्ष्मणादयः सहकर्मणोऽनुनायकाः सन्ति ।
३. नायकस्तु कथाबीजफलं प्रति प्रापयितुं नियुक्ताः सर्वे जना इति
महासामान्यवचनम् । अत्रामात्यादिभ्यः प्रारभ्य दूत-प्रतिहार-
पर्यन्तं प्रधाननायकस्य प्रतिनायकस्य उपनायकस्य च सहाया
भृत्याश्च समाविष्टाः ।

शीलदृष्ट्या उपयुक्ताः सर्वे नायका कोटित्रयेऽन्तर्भूताः
उत्तमाः, मध्यमाः, अधमाश्चेति^१ । एतेषूत्तममध्यमाश्चतुर्विधाः
सन्ति—धीरोदात्तः, धीरललितः, धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तश्च ।
धीरोदात्तादयश्चत्वारोऽधमश्च रूपकेषु प्रधान नायका भवितु-
मर्हन्ति ।^२

सर्वे इमे नायका योनिभेदेन दिव्याः, दिव्यादिव्याः, अदिव्याश्च
संज्ञिताः । ते प्राणिनोऽप्राणिनश्च वचिद् भवन्ति ।

शृङ्गारप्रधानेषु रूपकेषु नायिका-संव्यवहार-दृष्ट्या दक्षिणः, शठः,
घृष्टः, एकनायिकश्चमे महत्त्वपूर्णभेदाः प्रधाननायकस्य भवन्ति । शृङ्गार-
पथेऽपरश्च नायकभेदः चतुरः, उत्तमः, नीचोऽधमः, प्रवृत्तकश्च भवति ।

प्रकरणेऽस्मिन्नन्यत्र च नाट्यशास्त्रे नायकशब्दस्य प्रयोगोऽतिविशेष-
वचने, मध्यमसामान्यवचने महासामान्यवचने वाभिप्रेत इति पाठकैरूह्यमेव ।

१. अर्थोपक्षेपक-प्रकरणे उत्तमादयो भेदाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

२. धीरोदात्तादयः प्रधाननायका उच्चकोटिकेषु रूपकेषु विलसन्ति ।

प्रधाननायकः

भरतः प्रधाननायकं परिभाषते—

व्यसनी प्राप्य दुःखं वा युज्यतेऽभ्युदयेन यः ।

तथा पुरुषमाहुस्तं प्रधानं नायकं बुधाः ॥ २४. २१, २२

अभिनवगुप्तानुसारेण स कथां नयति स्वकर्तव्याङ्गभावमिति कथानायको निर्वहणे फलभागी^१ । फलभागित्वेन स फलनायकः । तस्य बहवः पर्याया अङ्गी नायकः, अग्र्यो नायकः, मुख्यो नायकश्च सन्ति ।

अभिनवगुप्तानुसारेण—

असौ नेता फलस्य चाक्रष्टा अमात्यसम्पादिताभिसन्धिप्रत्युपाय-परम्परारजितस्यापि, यथा तापसवत्सराजे वत्सराजस्य राज्यप्रत्यापत्तिः कर्तव्यतायाममात्याभिसंहितायाम् इति^२ ।

कतिपयनाटकेषु फलनायकेन सह कार्यनायकोऽपि विलसति । तत्र कार्यनायकः प्रधाननायकाय फलं प्रापयितुं व्यवस्यति, फलनायकस्तु फलं भुङ्क्ते । कार्यनायकस्य प्रसिद्धमुदाहरणं मुद्राराक्षसे चाणक्यो वर्तते । तत्र चन्द्रगुप्तः फलनायकौ नाटकीयकार्यव्यापारप्रवर्तनाय न्यूनमेव विधत्ते, विपर्यये तु चाणक्यः फलमुद्दिश्य सविधानानि प्राक्कलयति, अपरांश्च कार्यार्थं नियोजयति, फलोन्मुखं च कार्यजातं प्रवर्तयति^३ । प्रतिज्ञायौगन्ध-रायणवेणीसंहारयोः कार्यनायकौ यौगन्धरायणः भीमश्च तत्रैव फलनायकौ उदयनः, युधिष्ठिरश्च प्रतीताः । सागरनन्दी पुरातननाट्याचार्याणामभिमत मुद्गरति—

साधकः साधनं साध्यं सिद्धिः सम्भोग एव च ।

इत्याह केऽपि नाट्यज्ञा सन्तः, साध्यादिपञ्चकम् ॥

एतदनुसृत्य तेन भीमविजये भीमः साधकः इति वर्णितम् तथा च युधिष्ठिरस्य राज्यप्राप्तिः सिद्धिरिति ।

प्रायो रूपकेषु कार्यनायकः फलनायकश्च समानः पुरुषो भवति । यथाभिज्ञानशाकुन्तले, मृच्छकटिके, नागानन्दे वा ।

१. ध्वन्यालोकलोचने पृ० ३४७

२. ना० शा० १६.५ अधिकृत्य भारती ।

३. तत्र चन्द्रगुप्तो वदति—राज्ये चारोपिता वयम् । ७.८

चाणक्यस्य कार्यनायकत्वमेवाधोलिखितेन प्रमाण्यते—

धीरोदात्तादयः

उत्तम-मध्यमनायकानां धीरोदात्तादयश्चतुर्भेदाः सम्भवन्ति । अधम-
नायकास्तु एतान् व्यतिरिच्य प्रहसनादिषु प्रयुज्यन्ते ।

रसस्तु कथानायकाश्रयस्तद्विपक्षाश्रयो वा निष्पद्यते^१ । एतस्य
विश्लेषणमभिनवगुप्तेनाधोविधिना स्पष्टीकृतम्

नायककोटिः	रस-वैशिष्ट्यम्	वृत्तिवैशिष्ट्यम्
धीरोदात्तः	धर्मयुद्धवीरप्रधानः	सात्वती
धीरोद्धतः	वीररौद्रप्रधानः	आरभटी
धीरललितः	वीर-शृङ्गारप्रधानः	कौशिकी
धीरप्रशान्तः	दानधर्मवीरशान्तप्रधानः	भारती ^२

धीरोदात्तादिषु चतुर्षु वीररस-योग्यता वर्तते इति तेषां सामान्यो
धर्मः । अतएव वीरं विहायापररसा एव तेषां विभेदकाः सन्तिः । तथा हि
धीरोदात्तस्य धर्मवीरः, धीरोद्धतस्य रौद्रः, धीरललितस्य शृङ्गारः, धीर-
प्रशान्तस्य शान्तः । एतेषां विशेषास्तु वृत्तिभिः स्पष्टतः परिचीयन्ते ।
सम्मतानुसारेण धीरोदात्तो वीरप्रधान एव^३ ।

धीरोदात्तादिषु धीरस्य कोऽभिप्रायः ? अत्र धीरस्तु वीरस्यैव पर्यायः ।

उत्साह सम्पन्न एव धीरः ।^४ भोजानुसारेणैते भेदा धैर्यमाश्रित्य
निर्मिताः^५ । धीरोदात्तादीनामुदाहरणं भरतानुसारेणाधोलिखितकारिकया-
स्पष्टमेव —

देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः स्युर्धीरललिता नृपाः ।

सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तिता ॥

१. ध्वन्यालोके ३.६

२. धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः, वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः, वीरशृङ्गार-
प्रधानो धीरललितः, दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति चत्वारो
नायकाः क्रमेण, सात्वत्यारभटीकैशिकीभारती वृत्तिप्रधानाः । ध्वन्या-
लोकलोचने ३.६ अधिकृत्यवृत्तिः ।

३. काव्यप्रकाशे ७.६२ कारिकावृत्तिश्च

४. मानियर-विलियम्स-कोशे धीरस्तु Brave, Courageous, Energe-
tic भवति ।

५. उद्धतो ललितः शान्त उदात्तो धैर्यवृत्तिः । सरस्वतीकण्ठाभरणे ५.१०६

धैर्यं यत्र गुणसन्निवेश-चारुत्वादुदात्तं स धीरोदात्तः इत्यादि भरतकोशे
पृष्ठे ७१५

धीर-प्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ॥ २४.१८

नाट्यदर्पणे ५.७ राजानस्तु चतुर्विधा इति पाठो लभ्यते ।

अत्र डिमादिषु नायका वस्तुतो धीरोद्धता देवाः सन्ति ।^१ नाटकेषु देवा नायका न भवन्ति । नृपाणां द्विविधं रूपं नाटकादिषु दृश्यते— अन्तःपुरीयं, बाह्यञ्च । अन्तःपुरे तेषां नायिकाविषयकः शृङ्गारो धीरललितत्वमेवोप निवध्नाति । यथा स्वप्नवासवदत्ते, अभिज्ञानशाकुन्तले, विक्रमोर्वशीये, मालविकाग्निमित्रे वा । यद् राज्ञां बाह्यं जीवनं, तत्रामात्यादीनां शौर्यं प्रायः प्रदृश्यते । ते धीरोदात्ताः प्रोक्ताः । धीरप्रशान्तोचिते दानधर्मवीर-शान्ते ब्राह्मणानां विप्राणाञ्चाधिकारो विशेषतरो लक्ष्यते । अतएव नात्र विसंवादो लक्षणीयः । तथापि यथालोके तथा नाटकादिषु चैतरेतरनायका-नामितरेतरचारित्र्य-विशेषो दृश्यते । यथा देवीचन्द्रगुप्ते नायकस्य चन्द्रगुप्तस्यौदात्यमेव विलसति ।

देवादीनां धीरोद्धतत्वं सामान्यं लक्षणम् । तेषां विशेषलक्षणमभिनव-गुप्तेन विशदकृतम् । तथोक्तम्—यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षयोद्धतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्य-प्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः, उद्धता नृसिहादयः ।

अधमा अपि प्रधाननायकाः

भरतोऽधमं प्रधाननायकं न प्रतिजानीते । तथोक्तम्—

अत्र चत्वार एव स्युर्नायकाः परिकीर्तिताः ।

मध्यमोत्तमप्रकृतौ नातालक्षणलक्षिताः ॥ २४.१६

किं तर्हि न भवन्ति प्रधाननायका अधमा अपि ? बहुषु रूपकेष्वधमा एव प्रधाननायकाः सन्तीति नादृष्टं विपश्चिताम् । तदनुसृत्याभिनवगुप्तेन सिद्धान्तितम्—

हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायकः ।^२

नाट्यदर्पणानुसारेण

१—आ पिशाचाद् ब्रह्म यावत् देवाः सन्ति । ना० शा० १३.१८ भारती ।

२. तस्याः (वीथ्याः) सर्वरसत्वस्याभिधानात् पर्यायेण रसानां प्राधान्या-दुत्तमो मध्यमोऽधमो वा नायको भवत्येव । तथा च कोहलः—

उत्तमाधममध्या भयुक्ताप्रकृतिस्तथा एकहार्या द्विहार्या वा सा वीथीत्यभिसंज्ञिता ।
अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुवं प्रहसनमाणकादौ किं ब्रूयात् ?

हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायकः । कथाशरीरफलेन प्रधानतया सम्बध्यमानो नायक उच्यते ।

भाण-प्रहसनयोः कस्याञ्चिद् वीथ्यां च नीचोऽपि नायकः तत्र स्पष्टीकृतम्-
नीचोऽपीशः कथावशात् । ना० द० ४.७

योनिदृष्ट्या नायकाः

योनिदृष्ट्या त्रिविधा नायका भवन्ति--दिव्याः, दिव्यादिव्याः,
अदिव्याः (मानुषाः) च । तत्र देवेषु ब्रह्मण आरभ्य पिशाचान् यावत्
सर्वेऽन्तर्भूताः^१ दिव्यादिव्यास्तु राजान एव भवन्ति । भारतीयधारणा-
नुसारेणैमे नृपा लोकपालांशेन समुद्भूता देवा एव किन्तु मानुषीयोनिषु
जाता अदेवा अपि भवन्ति । अत एव ते दिव्यादिव्या इत्युच्यन्ते ।^२ ।
मानुषास्तु सुप्रतीता एव ।

अभिनय-दृष्ट्या प्रकृतीनामिमे भेदा महत्त्वं भजन्ते । तद्यथा--

दैत्य-दानव-यक्षाणां नृपपन्नग रक्षसाम् ।

चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिबुद्धेः ॥

दिवौकसां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते । ना. शा. १२.२३-२४

नाटके देवः प्रधाननायको भवितुं नार्हति ।

अप्राणि-नायकाः

भरतानुसारेणाप्राणिनायका यथावकाशं नियुज्यन्ते । तथोक्तम्--

शैलप्रासादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा

नाना प्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ॥

अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ।

ना. शा. २१. ९३, ९४

अभिनवगुप्तो विशदयति--

‘शैलप्रासादादीनि निर्जीवत्वे प्रस्तुतत्वेन परिगणितान्यपि अवस्था-विशेषेषु
नाट्यधर्मेण सजीवत्वेऽपि’ इत्यादि ।

एते क्वचिदधिष्ठातृदेवरूपेण प्रकटन्ति । यथा उत्तररामचरिते नद्यः ।
अन्यत्र च स्वरूपेणैव किञ्चिन्मनुष्यवदाचरन्ति । यथा दूतवाक्ये सुदर्शना-
दीनि ।

परवर्तियुगे छायानाटकमेतदाप्याश्रित्य प्रपञ्चितमासीत् ।

१-‘दिव्यानां देवयोनीनां पिशाचादिब्रह्मान्तानाम्’ ना. शा. १३.१८ अधिकृत्य-
भारती ।

२-दिव्यादिव्या एव राजानो यतो हि नाम ते देवांशजा इति लोकपालांशनिर्माणा
राजानः । ना. शा. १२.२५ अधिकृत्य भारती ।

देवांशजास्तु राजानो देवाध्यात्मकीनिताः । तत्रैव १३.३५

उपनायकानुनायकयोर्भेदः

नाटकीयेतिवृत्तेऽनुनायको मुख्यनायकेन सह कथारम्भादेव तस्य साह्यमाचरति । यथा प्रतिनाटके, उत्तररामचरिते च लक्ष्मणो वर्तते । उपनायकौ—पताकानायकः, प्रकरी नायकश्च कथारम्भे न स्याताम् । तयो-
राविर्भावो विशेषकार्यार्थं परतो भवेत् ।

प्रकरीनायकेन समानोऽनुनायकः स्वार्थं न समीहते । पताकानायकस्त्वनुबन्धानुसारतस्त्वार्थाय प्रवर्तते, स्वार्थसिद्धेरनन्तरमेव स प्रधाननायकस्य कार्यं साधयतीति साम्य-वैषम्यानुसारि विवेचनमेतेषाम् ।

इमे सहायका एव कार्यपरायणं प्रधाननायकं फलं प्रापयितुमुद्योगिनो भवन्ति । यत्र प्रधाननायकः फलाय चेष्टमानो न दृश्यते, तत्र कार्यनायक-
श्चाणक्यवत् मुद्राराक्षसे तस्याभीष्टं साधयति । अनेन कार्यनायकादुपनाय-
कस्य भेदः समुद्दिष्टः ।

नायिका-संव्यवहारतो नायकभेदाः

नायिका-विषये नायकस्य वर्तनं परीक्ष्य प्रणयिनो नेतुः पञ्चविध्यं भरतेन प्रतिपादितम्—

चतुरः, उत्तमः, मध्यः, नीचः, प्रवृत्तकश्च ।^१

चतुरः

समदुःखक्लेशसहः प्रणयक्रोधप्रसादने कुशलः ।

योऽर्थी नात्मच्छन्दो दक्षश्चतुरः स बोद्धव्यः ॥ २३. ५४

उत्तमः

मधुरस्त्यागो रागं न याति मदनस्य नापि वशमेति ।

अवमानितश्च नार्या विरज्यते चोत्तमः स पुमान् ॥ २३. ५६

मध्यमः

सर्वार्थैर्मध्यस्थो भावग्रहणं करोति यो नार्याः ।

किञ्चिदोषं दृष्ट्वा विरज्यते मध्यमः स भवेत् ॥ २३. ५७

नीचोऽधमः

अभिनवकृते व्यलीके प्रत्यक्षं रज्यते दृढतरं यः ।

मित्रैर्निवार्यमाणो विज्ञेयः सोऽधमः पुरुषः ॥ २३. ६०

प्रवृत्तकः

अवगणितभयामर्षो मूर्खप्रकृतिः प्रसक्तहासश्च
एकान्तदृढग्राही निर्लज्जः कामतन्त्रेषु

रतिकलहसम्प्रहारेष्वकर्कशः क्रीडनीयकः स्त्रीणाम् ।

एवंविधस्तु तज्ज्ञैर्विज्ञेयः सम्प्रवृत्तस्तु ॥ २३.६२

एतेभ्यो व्यतिरिक्तं ज्येष्ठं नायकमप्यस्मिन् प्रसङ्गे भरतो विवृणोति ।

तद्यथा,

यो विप्रियं न कुरुते नार्याः किञ्चिद्विराग-संज्ञातम् ।

अज्ञातेऽस्ति हृदयः स्मृतिमान् धृतिमान् स तु ज्येष्ठः ॥

ना० शा० २३.५५

इमे भारतीया नायकाः साधारणत एकनायिकाः सन्ति । न तेषां वैविध्यं प्रपञ्चितुं धनञ्जयो मतिं कुरुते । स तु पूर्वं प्रत्यन्यया हृतं नायकमेव युवजन-प्रीतये सविशेषं महत्त्वपूर्णं मन्यते, तेषां भेदं च दक्षिणः, शठः, धृष्ट इति प्रस्तावयति । एतेषु धृष्टो वा शठो वा तावद् भरतस्याध-
मेन समानः ।^१

अन्यत्र भरतः शठं परिभाषते—

वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादकः ।

योषितः किञ्चिदप्यर्थं स शठः परिभाष्यते ॥ २२. ३१५

धनञ्जयस्यानुकूलो दक्षिणश्च नायको भरतेन प्रियः, कान्तः, विनीतः, नाथः, स्वामी, जीवितम्, नन्दन इत्यादिभिः नामभिः संकेतितः ।^२ धनञ्ज-
यस्य शठो धृष्टो वा भारतीयानाट्यानुसारेण नायिकया दुःशीलः, दुराचारः,
शठः, वामः, विकृत्यनः निर्लज्जः, निष्ठुरश्चाभिधीयते ।^३

धनञ्जयस्तु दक्षिणः, शठः, धृष्टः इति प्रकारत्रयमेव संक्षेपेण वर्णयति ।
भरतस्तावत् प्रत्येकस्य भेदानपि सूक्ष्मेक्षिकया सरसं विवृणोति । भरता-
नुसारेण दक्षिणादयो नायका अधोविधाः सन्ति—

दक्षिणः

कुलीनो धृतिमान् दक्षो दक्षिणो वाग्विशारदः । २२. ३१०

शठः

वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादकः ।

योषितः किञ्चिदप्यर्थं स शठः परिभाष्यते ॥ २२. ३१५

निर्लज्जः

भरतस्य निर्लज्ज एव धनञ्जयस्य धृष्टः । तद्यथा

१. व्यक्ताङ्गवैकृतो धृष्टः । गूढविप्रियकृच्छठः । दश० २.७

२. ना० शा० २२. ३०५-३११

३. ना० शा० २२. ३१२-३१९

वार्यमाणो दृढतरं यो नारीषूपसर्पति ।

सचिह्नः सापराधश्च स निर्लज्ज इति स्मृतः ॥ २२. ३१८

प्रियः

भरतस्य प्रिय एव धनञ्जयस्यानुकूलनायकः । तद्यथा

यो विप्रियं न कुस्ते न चायुक्तं प्रभाषते ।

तथार्जवसमाचारः स प्रियस्त्वभिधीयते ॥ २२. ३०५

सप्तदशशतस्य संस्कृतमहाकाव्यानि

रामलखन पाण्डेयः

रामचन्द्रोदयम्

रामचन्द्रोदयस्य नाम महाकाव्यस्य प्रणेता वेङ्कटेशनामा दाक्षिणात्यः कविः । प्रतिसर्गान्तपद्यानुसारेण कविरेष आत्रेयगोत्रोद्भवस्य स्वसमानाभिधस्य वेङ्कटेशार्यस्य पौत्रः श्रीनिवासस्य च पुत्र आसीत् । एतस्य जन्म काञ्चीं निकषा १५९६ ई० संवत्सरेऽभूत् । रामानुजीयवैष्णवसम्प्रदायानुगत एष भगवति रामचन्द्रे महतीं प्रीतिं चकार । रामचन्द्रोदयम्, रामयम-कार्णवः,^१ श्लेषमात्ता^२ चेत्यप्रकाशिता अस्य तिस्रः कृतयः प्राप्यन्ते ।

ग्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितो रामचन्द्रोदयस्यादर्शः तञ्जापुरस्य सरस्वतीमहलग्रन्थालये (B/D/43/D37311) सुरक्षितोऽस्ति । तस्य देवनागरीप्रतिलिपिरपि तत्र (९४० तथा ९४१) लभ्यते । सम्पूर्णतयोपलब्धस्याप्यस्य ग्रन्थस्य वर्णपदपादादिगतः प्रतिपृष्ठं पाठक्रमस्त्रुटितोऽस्ति ।

रामचन्द्रोदयं त्रिशत्सर्गेषूपनिबद्धं बृहत्कायं महाकाव्यं वर्तते । तत्र विशेषो यत् सर्वेषु त्रिशत्सर्गेषु पद्यसंख्यापि शताधिकैव । अस्य महाकाव्यस्य व्याख्यामपि कविः स्वयमेव लिखितवान् । महाकाव्यस्य तद्व्याख्यानस्य च विरचनं तेन वाराणस्यां स्थितेन विहितम्^३ । रामचन्द्रोदयं १६५६ ख्रिस्ताब्दे प्रणीतमिति महाकाव्यस्यान्यप्रमाणानि च ग्रन्थान्ते कर्तिलिखति—

वेदपूर्णगुणपावकपद्यं व्योमवह्निसमसर्गमुदारम् ।

काव्यमङ्गुणशैलयुगाब्दे वेङ्कटोऽकृत कलौ कविवर्यः ॥

षट्त्रिंशदत्र वृत्तानि छन्दांसि च चतुर्दश ।

खार्कप्राणा इह श्लोका अनुष्टुप्संख्यया मता ॥

१-तञ्जोरस्यसरस्वतीमहलग्रन्थालये कैट. १०३२३ ।

२-मैसूर O M L 260 (द्र० कृष्णमाचार्यस्य संस्कृतसाहित्येतिहासः, पृ० ३७३)

३-“काशीं गतेन क्लृप्तं काव्यं मुनिवाराणतिथिमिते हि शके” इति ग्रन्थान्तव्याख्यान्ते ।

रामचन्द्रोदयमहाकाव्ये रामस्य राज्याभिषेकं यावद् बृहती कथा विषयी-
कृता । प्रथमसर्गे सूर्यवंशस्य संक्षिप्तेतिहासेन सह दशरथस्याखेटगतापराध-
वशान्मुनिशापाधिगमनान्तं वस्तु विवेचितम् । अयोध्यां वर्णयन् कविलिखति-

दिशु दिशु महावीर्यो वीर्यां वीर्यां मणीगृहाः ।

गृहे गृहे महत्सौधं सौधे सौधे नवा स्त्रियः ॥ २८

स्त्रीषु स्त्रीषु शुभा भावा भावे भावे सदा मुदः ।

मोदे मोदे परं गानं गाने गाने मनोयुगः ॥ २९

द्वितीयसर्गे प्रधानतया दशरथस्य पुत्रेष्टियज्ञसम्पादनं प्रतिपादितम् ।
तदनुषङ्गतया रावणोपद्रवनिराकरणप्रयुक्तदेवादिकृतं विष्णुस्तवनं विलिख्य
रक्षसां विनाशाय विष्णोरवतारसूचनं च स्वविषयीकृतम् । तत्र प्रकृतविषया-
नुकूलं विष्णुवर्णनं यथा—

समस्तदिक्पालकसारलुण्ठनप्रचण्डदोर्दण्डनिशाचराजितम् ।

यशः समादाय करेण केवलं छलेन शंखस्य हसन्निवाच्युतः ॥ ७३

तृतीयसर्गे राज्ञीनां दोहदवर्णनादारभ्य रामादीनां यौवनसौन्दर्योल्ला-
सितान्तं वस्तु विविच्य मिथिलायां जन्मतो रामेऽनुरक्तायाः सीतायाश्चरितं-
कौर्तितम् । यौवनागमनं कविर्वर्णयति—

कालवस्तु किल येन कल्पते यस्य कालकलिता न पक्वता ।

तद्धि कालपरिपाकसंभवं यौवनं सरसभावमाययौ ॥ ७१

चतुर्थपञ्चमसर्गयोः विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणयोर्वनगमनम्, रक्षो-
विनाशमुखेन मुनियज्ञस्य निर्विघ्नसम्पादनम्, अहिल्योद्धारः, मिथिला-
धिगमनं चेति वस्तु मिलसति । चतुर्थसर्गस्योत्तरार्धे गङ्गावर्णनं विश्वामित्र-
मुखेन कारितम् । पञ्चमसर्गस्योत्तरार्धे मिथिलावर्णनं वर्तते—

स्फुटचित्रयुवावली लसन्मुखपूर्णन्दुविलोकनाशया ।

अपि कृत्रिमपुत्रिकाशतैरनिमेषत्वमधाय यत्पुरे ॥ ५६

सितसौधसमूहभासिता घनमध्योपवनेन मेचका ।

बहुवीचिपरस्पराहतिस्फुटफेनाब्धितुलां दधार या ॥ ८३

षष्ठसर्गादारभ्यैकादशसर्गपर्यन्तं स्वयंवरविवाहादिप्रयुक्तमितिवृत्तं प्रच-
रति । अस्मिन् प्रकरणे कविता सर्वतोभावेन सर्वाधिकचारुतामुपगता ।
तदत्र विविधप्रसंगानुकूलतामवतार्य कविरनेकविधिना सीतारामयोः सौन्दर्य-
वर्णयन् नहि श्रान्तिमधिगच्छति । विश्वामित्रमुखेन रामस्य परिचयं कार-
यन्नसौ लिखति—

अस्याङ्गे कलयसि यत्र सौकुमार्यं

तत्रैव स्फुटति सहस्रशोऽपि वज्रम् ।

यद्वीक्षा रचयति शीतलानशेषान्

सा दह्याद् जगदिदमौर्वगर्वघोरा ॥७.७४

सीतारामयोरुपमानानि यथा--

मेघेन विद्युद्रविणा प्रभेव धात्रेव वाणी हरिणेव लक्ष्मीः ।

शिवेव दीपेन कलेन्दुनेव रामेण सीता रमतामभिन्ना ॥ ८.२४

अत्रैव विवाहप्रसङ्गे विलक्षणं विनोदप्रभरं प्रकरणमवतार्य नायकयोर्वर्णनं कविः प्रस्तौति । जनको विश्वामित्रश्च सीतारामयोरनुरूपसंयोग-प्रशंसनक्रमे ऽकस्मादेव तौ द्वावपि एकैकपक्षगतौ भूत्वा स्वस्वपक्षगतस्या-ध्विक्यं दर्शयतः--

रामस्त्वयं नस्तव सापि रामा पयोधरोदारतनूगुणद्वौ ।

श्यामाम्बुभाविन्यखिलं समानं रामो बलीयानबला हि सा ते ॥१४॥

नृपो वभाषेऽथ बलीति योगिन् यदात्थ रामं तदिदं यथार्थम् ।

किन्तुदरे गर्तगभीरनाभौ बलित्रयं नाम बिभर्ति बाला ॥१५॥

मुनिर्जगादामुन्योनिजायाः कुलव्यपायान्न कुलोचिता सा ।

लोकेडितेऽक्वाकुकुलप्रसूनो रघुर्द्वहोऽयं रमणीयभूमा ॥१६॥

नृपोऽब्रवीन्मे तनयाप्रसूयां कुलाचलास्तां शिरसा वहन्ति ।

येष्वेकमर्को रघुवंशपूज्यः प्रदक्षिणं मेरुमुपातनोति ॥१९॥

द्वादशसर्गतश्चतुर्दशसर्गं यावदयोध्यायां विविधमहोत्सवादिकं सीता-रामयोः समागमसुखं च वर्णितम् । चतुर्दशसर्गान्ते रामराज्याभिषेकस्योप-क्रमो निरूपितः । पञ्चदशषोडशसर्गयोः कौकयीकोपवशाद् रामादीनां वन-गमनं विवेचितम् । सम्पूर्णाऽपि चतुर्दशसर्गो विविधैश्चित्रालंकारैः खचितो-ऽस्ति--

विवरे विवरे वीरो विवेराव वयोवरः ।

वरायो रेरिरायायो ययौ रायो वरावरः ॥३३

अग्रिमसर्गेषु वनगतेतिवृत्तं रावणहननादिकं यथावदुपस्थापितम् । त्रिशसर्गे रामराज्याभिषेकवर्णनाद् रामस्य चिरं राज्यशासनमिति सूचनाच्च महाकाव्यमिदं समाप्तं ।

नानकचन्द्रोदयम्

नानकचन्द्रोदयस्य नाम संस्कृतममहाकाव्यस्य कर्ता देवराजकवि-
रस्ति । डा० वर्णेकरः स्वकृते संस्कृतसाहित्येतिहासे लिखति यदस्य
काव्यस्य कर्तारो देवराजस्य गङ्गारामश्चेति द्वाविति^१ । परं प्रकृते
मङ्गलाचरणस्य टीकानुसारेण गङ्गारामेण केवलं प्रेर्यमाणो भूत्वा देवराज-
कविरेकाकी एव ग्रन्थममुं व्यरचयत्^२ । कदाचिद् गङ्गारामो राजानं
भागमल्लं नानकीयां कथां श्रावितवान् । नानकपरवर्तिसिक्खगुरुणां कथां
गङ्गारामस्य गुरुभ्राता देवराजस्तं नृपं बोधयामास । पश्चादसौ देव-
राजः सम्पूर्णमिमां गुरुगणकथां संस्कृतमहाकाव्यत्वेनापि व्यलिखत् ।
एकोनविंश-प्रस्तावस्यान्ते प्राप्तपुष्पिकानुसारेण देवराजकविः शाण्डिल्य-
गोत्रीयस्त्रिपाठिरवुपतिशर्मणस्तनय आसीत्^३ । वाराणसीवास्तव्योऽय-
मित्यापि तत्र सूचितम् ।

महाकाव्यस्य भूमिकानुसारेण गुरुगोविन्दसिंहाय केशकोशकंकति-
कादिप्रदाता द्वारिकादासाख्यः कश्चिदुदासिवर्यो परम्परागतां सिक्खगुरुणां
गाथां स्वशिष्यद्वयं गङ्गारामं देवराजं च श्रावयामास^४ । तदनुसारेणैव
गुरुगोविन्दसिंहः १६६६ तः १७०८ ई० वर्षपर्यन्तं सिक्खानां गुरुरासीत् ।
तदेवं प्रस्तुतकाव्यकर्ता देवराजकविस्तस्य गुरुगोविन्दसिंहस्य समकालिक-
त्वेन सप्तदशशताब्दिको निर्णीयते ।

^१—अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्य, पृ० ४७ ।

^२—“अथ श्रीगुर्वङ्गदं प्रति बालसिन्धुना भाषाप्रबन्धेन निरूपितामपि श्रीगुरु-
नानकस्याविर्भावादारभ्य तिरोभाववधिलीलां मम काशीवासिनः संस्कृत-
किञ्चित्परिचयस्य मनोविनोदाय विद्वन्मनोविनोदाय च संस्कृत-प्रबन्धेन
गुरोर्निरूपयेति भागमल्लप्रार्थ्यमानो गङ्गारामप्रेर्यमाणोऽव्यारोपापवादार्थां
निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयत् इति न्यायमाश्रित्य ब्रह्मण्याविचिकीं प्रपञ्चोत्पत्तिं तत्त्व-
ज्ञानात्तदपवादश्च निरूपयन् तटस्थस्वरूपलक्षणार्थ्यां तदधिष्ठानं ब्रह्म लक्षयन्
देवराजकविः प्रस्तुतग्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यै प्रचयगमनाय च कृतमाशीर्वा-
दात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै तावन्निबध्नाति” ।

^३—१६३९ वि० वत्सरे हरिप्रसादेन सुम्बापुर्या जगदीश्वरमुद्रणालये मुद्राप्य
प्रकाशितं नानकचन्द्रोदयम् ।

^४—१६७७ ई० वर्षे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयतः प्रकाशितं नानक-
चन्द्रोदयम् ।

मुम्बापुरीतः संजातेऽतिप्राचीने प्रकाशने ग्रन्थोऽयमेकोनविंशति-
प्रस्तावेषु समाप्तिं गच्छति । १६७७ ख्रिस्ताब्दे वाराणसीतः प्रकाशितं
नानकचन्द्रोदयं चैकविंशतिप्रस्तावपरिमितं वर्तते । प्रस्तावेषु विभक्त-
त्वादस्य ग्रन्थस्थ महाकाव्यत्वे दोषो न देयः । हेमचन्द्रादयो महाकाव्यस्य
विभाजकत्वेन सर्गस्थानीयमन्यदमिधेयमपि निर्दिशन्ति ।

कथावस्तु

ज्वालादेवीं द्रष्टुं गच्छन्नङ्गदो नाम क्षत्रियवरो मार्गे तपोमूर्तिं
नानकं साक्षात्कृत्य तस्य शिष्यत्वं जग्राह । क्रियद्दिनानन्तरं नानक
एकाकी एव कुत्रचिज्जगाम । अङ्गदस्तु तेन विना जलहीनमीन इव यत्र
तत्र वधाम् । संयोगादेकदा बालसिन्धुनामा (बाला) नानकस्य बालबन्धुः
तममिलत् । अङ्गदेन प्रार्थ्यमानः स गुरोरद्भुतां कथां कथयितुमारभे—

“वार” इति नाम्ना ख्याते जनपदे “तलवण्डी” सज्जिका नगरी
वर्तते । तत्र वेदिक्षत्रियाणां कुले कालवर्मा जनि लेभे । बन्धुरिव तत्रत्यो
राजा रायबोलारस्तस्मै कतिचिद् ग्रामाँल्लिलेख । कालवर्मणो भार्या
“नृप्ता” नानकीति कन्यां प्रासूत । पश्चात्तयोर्गृहे नानकः समुत्पन्नः ।
एकदा स गृहाद्धनं वस्त्राणि चानीय भिक्षुकेभ्यो व्यतरत् । तस्मात्क्रुद्धो
पिता तं वने गोचारणाय समादिशत् । तत्र नानकस्य गावो लोकानां कृषि
चरन्ति स्म । वने शयानो फर्णान्द्रवारितातपो नानकस्तेनैव पथा
गच्छता कदाचिद् राजा रायबोलारेण दृष्टः । स तं स्वसभायामानीय तं
सत्कृतवान् ।

उपनयनानन्तरं नानको हेलयैव शास्त्राणि पठतिस्म । अस्य
पिता कदाचिदमुं भाण्डं विक्रेतुमादिशत् । स च भाण्डानि विक्रीय
प्राप्तधनेन बुभुक्षितात् साधून् पर्यभोजयत् । कुपितः पिता तमताडयत्
अत्रान्तरे जयरामेण सह नानक्याः परिणयः सम्पन्नः । बालसिन्धुना
सह दानव्यसनी नानको भगिन्या गृहे सुरत्राणपुरे प्रेषितः । तत्र
धनखाननृपो नानकाय भक्ताधिकारं दत्तवान् । नानकस्य विवाहः पक्षक-
नगरस्थमूलचन्द्रचोणस्य पुत्र्या सुलक्षण्या साकं सम्पन्नः । विवाहानन्तरं
रूपयौवनसम्पन्नापि सुलक्षणी बाल्यादेव विरक्तस्य नानकस्य मनो
रमयितुं न शशाक । पश्चाज्जनानामुपालम्भैः गार्हस्थ्यशिक्षणैश्च
नानको नायकतागुणेन कामक्रीडाभिः पत्नीं पर्यतोषयत् । तयोः
श्रीचन्द्राभिधस्तनयो बभूव । सार्धचतुर्वर्षानन्तरं पुनरपि तत्पत्नी गर्भं

दधार । तदैवैकदा वेत्रीनद्यां स्नानाय गतो नानको निमज्जनानन्तरं न
बहिराजगाम । हा हेति सरोद सर्वेऽपि स्वजनाः । परं तृतीये दिवसे
ऽकस्मादेव नदीजलान्निर्गत्य स शोकस्थं लोकं विस्मितं हर्षितं चाकरोत् ।
अपरस्मिन् दिने धनखाननृपस्य दायित्वप्रयुक्तं आयव्ययमेलनं विधाय
विरक्तिचासाद्य नानको वनं जगाम ।

वृत्तान्तज्ञानाय कालवर्मणा प्रेषितो मर्दनः (मर्दाना) नानकस्य
सेवको भूत्वा तत्रैव तस्थौ । कदाचिद् मर्दनस्य फेरुसंज्ञकस्य वैणिकस्य
वीणावादने “नानकोऽयं निराकारः” इत्येव ध्वनिः प्रादुरभूत् । फेरुः
स्वीयां वीणां नानकाय समर्पितवान् । अथ नानकस्ताभ्यां सह यमना-
वादनं गतवान् । तत्र लालसंज्ञस्य तक्षकस्य गृहे मासमेकं न्यवसत् ।
तत्रैव मलिकेन नाम यवनाधिकारिणा स्वगृहे भोजनविधौ समाहूतो
नानकस्तत्र न गतः । किं कारणमिति तेन कुपितेन पृष्ठः स वामहस्ते
मलिकस्य शङ्कुलीं दक्षिणे च लालस्य शुष्करोटिकां निनाय । अकस्मादेव
जनैः स्तुतयुक्ता शङ्कुली पयःप्लुता रोटिका च दृष्टे । एकदा तत्रत्यनृपस्य
पुत्रो रुग्णतामभजत । अभिचारशंकया नृपाज्ञया साधुभिः सह नानको-
ऽपि बन्धकृतः परं नानकप्रभावात् शीघ्रमेव सर्वे मुक्ता अभवन् ।
इतो गुरुः स्वजन्मभूमिं तलवण्डीमपि गत्वा तत्र रुग्णं बोलाररायं
कोषाविष्टं स्वपरिवारं चोपदिदेश । अथासौ बङ्गदेशं गत्वा
तत्र ब्रह्मपुत्रमतिक्रम्य कामरूपां ययौ । तत्र प्राग्ज्योतिषपुरस्य
स्त्रियो मर्दनं मेघं चक्रुः । नानकस्तु प्रतीकारेणता मेघीं विधाय मर्दनं
मनुजं कृतवान् । तदनन्तरमुत्कलकलिङ्गान्धारकेरलद्रविडानुल्लङ्घ्य स
सिंहवृद्धीपमगच्छत् । शिवनामराजस्य शुष्कमुद्यानं तत्र नानकः सपल्लवम-
करोत् ।

अत्रान्तरे यदा बालसिन्धुर्नानकस्य चरितं गायति स्म, अकस्मादेव
गुरुरङ्गदी ध्यानस्थोऽभूत् । सप्तविंशतिदिनानि यावदङ्गदस्य समाधे-
रान्तरं बालसिन्धुरग्निमां कथामवोचत्—

अस्पर्शनाथस्य द्वीपतो गृहं निवर्तमानो मर्दनो राक्षसैः कटाहे पच्यते
स्म । नानकस्तत्रोपगम्य “भो मर्दन, आयाहि, वीणां वादयस्व” इत्य-
कस्मात्कटाहान्मांसखण्डानुत्प्लुत्य वैणिकस्य मर्दनस्य रूपं दध्नुः । इतो
नायको जनानुपदिशन् सैन्धवद्वीपम्, विषहरदेशम्, शिलमिला-द्वीपम्, ब्रह्म-
पुरनगरम्, वनमानुषप्रदेशमित्यादिस्थलेषु बभ्राम । एकदासौ सिन्धुसमीपे
पञ्चत्रिंशत्कोशदीर्घं देहं दधान स्तत्रैव ।

मप्युद्धार । मक्कायां नानककृपया मर्दनो निनिमेष एवाभ्यन्तरं गत्वा परैरदृष्टां शिवस्याश्ममूर्तिं दृष्टवान् । मदीनायां मस्जिदस्य द्वारसम्मुखं पादौ प्रसार्य शयानस्य नानकस्य पादद्वयं क्रुद्धौ यवनसाधुः यस्यामपि दिशि चकार, द्वारमपि तस्यां दिशि बभूव । अथावाभ्यामनुगतो नानकः सुमेरुयात्रायां गोरक्षप्रभृतिभिर्नवनार्थैश्चतुरशीतिभिरन्यैः सिद्धैश्च परीक्षितो भूत्वा सुप्रसन्नः सुमेरौ व्यचरत् । व्यारगिरौ दत्तात्रेयेण सहापि गुरोर्वार्तां बभूव अनलाचितपर्वते प्रह्लादेन सत्कृतो ध्रुवेण च संगतः नानको वैकुण्ठमगमत् । तत्र विष्णुं स्तुत्वा तदुपदेशमुदासीनमार्गप्रतिष्ठापनादेशं च हृदि कृत्य ध्रुवलोकमाजगाम । मर्दनेन पृष्टे सति नानको भूगोलस्य खगोलस्य च सर्वां स्थितिमवर्णयत् । ततः कैलासे भवानीपतिं साक्षात्कृत्य ते लङ्कायां भूलोकभवतरितवन्तः । तत्र विभीषणेन नानकः सत्कृतः । मार्गे गान्धारदेशे मर्दनो दिवङ्गतः ।

एकदा सूर्यग्रहणावसरे कुरुक्षेत्रमासाद्य नानकाज्ञप्ते मयि मांसं पचति सति नैके गृहस्था सधृणं निनिन्दुः । नानकस्तेषामाडम्बरं स्फोटयन् मांसपक्षण्यादोषत्वं प्रत्यपादयत् । ततो दिल्लीपतेः वीराहंखानस्याज्ञया नैकैः साधुभिः सह नानकोऽपि बन्दीकृत्य कारागारे निक्षिप्तः । तत्र नृपः प्रत्येकं सन्यासिनं घरट्टे गोधूमं पेष्टुं ददौ । तदा स्वयं प्रचलितं नानकस्य घरट्टं दृष्ट्वा नृपः सर्वानपि मुक्तवान् । परं नानकस्तु मुक्तः सन्नपि तत्रैव तस्थौ । अत्रान्तरे विजिगीषुर्वावरः वीराहंखानं पराजित्य दिल्लीपतिरभूत् । कदाचित्तस्य भोजनं कुमिददुर्-रूपेण पर्यवर्तत । विचारिते परमेश्वरस्य कोपकारणं विज्ञाय कारागृहस्थं नानकं प्रार्थयत् । नानकस्तमुपदिदेश । ततश्च नानकः पक्षकनगरं गत्वा तत्प्रान्तभागे सपत्नीको न्यवसत् । तत्र कदाचिदस्वा सुलक्षणी मामवोचद् यद्भूो बाल ! कियत्कालं यावत्स्वगुरुं विमुञ्च येन ममापि सान्निध्यमाश्रयतु गमनकाले “हे गुरो त्वयि प्रयाते तव पदे कोऽविष्ठितो भविते” ति मयि पृष्टे सति अङ्गदनामा शिष्यो मम पदे स्थास्यतीति गुरुरवोचत् । ततश्चाहं तलवण्डीमगच्छम् । भवन्तं श्रुत्वा चात्र संप्राप्तोऽस्मि ।

अथ बालसिन्धुरङ्गदेन सेव्यमानः द्वयोर्मासयोरनन्तरं दिवङ्गतः । श्रीचन्द्राभिधं पुत्रमुपदिश्य नानकोऽप्यन्तर्दधौ । अन्तिमसंस्काराय यवना-श्रार्याश्च नानकशरीरं विभक्तुकामा न किमपि तत्र दृष्ट्वा वस्त्रमेव विभज्य स्वस्वयोग्यां क्रियां चक्रुः । महनीयकीर्तेर्नानकस्य वंशो भुवि प्रथितोऽभूत् ।

काव्यकला—

नानकचन्द्रोदयस्य कथावस्तु बालसिन्धुविरचितां नानकीयकथामनु-
गच्छतीति प्रोक्तं ग्रन्थादौ कविः—

बालाहयेन पुराङ्गदं प्रति कथा प्रोक्ता निजप्राकृत-
वाण्या नानकसंज्ञितात्मविशदज्ञानाम्बुधेः श्रीगुरोः ।
गङ्गाराममुदाद्य सैव भवता गीर्वाणवाण्याकृता
श्रव्या मे कृपयेत्युवाच नृपतिः श्रीभागमल्लाभिधः ॥

तदुक्तस्रोतोविनिर्गतं काव्यमिदं सामान्यजनानां तोषाय विद्वन्मनो-
विनोदाय चास्ति । अत्रत्यविषयवस्तूनि न केवलं चमत्कारातिशयेन
सामान्यजनमनांमि रञ्जयन्ति, अपितु सत्त्वगुणोपेतानां धार्मिकीं मनः-
स्थितिमपि प्रमाणयन्ति । तद्वस्तुप्रतिपादनं च सरससरलं मित्रमिव मनसा
संगच्छते अद्भुतरसपाकः काव्येऽस्मिन् बहुधा भवति । तेन सह क्रीडन्त
इव विविधा भावाः शान्तरसेर्गङ्गानि स्वपरिणतिं विलासयन्ति । नानकस्य
वनचर्यामुपलक्ष्य तदनुकूलपदच्छन्दप्रयोक्ता कविर्लिखति—

क्वचिद् वृक्षरुपाधः क्वचिदपि लताकुञ्जनिवहे
क्वचिद्दर्यां सिंहैर्द्रुतपरिहृतायां स विनयैः ।
क्वचित्तुङ्गे शृङ्गे तपति तपने द्वन्द्वरहितः
स तस्थौ स्वस्थात्मा विगतभयरागव्यतिकरः ॥७.३॥

कथाप्रवाहे ममायातं प्रकृतिवर्णनं कविर्नाधिकं विस्तारयति । अलङ्कार-
योजना च रसानुगता काव्यप्रवाहे पटुतामाविष्करोति—

नवं देशमुपादाय राजेव सुदुरासदः ।
त्र मेण कर्कशकरः प्रतताप प्रभाकरः ॥ ५.८ ॥
...मुण्डमातृक ! पाषण्ड ! वितण्डावाद ! पण्डित !
आयासि चण्ड ! कुत्रात्र ध्वनयन् ज्ञानडिण्डिमम् ॥ ११.२६ ॥
...स ददर्श ततो वेद्यां देवदारुतरोरधः ।
यमिनं यमिनं मेने तपस्तीव्रेण तेजसा ॥ १.२१ ॥

प्राप्य जन्म खलु मानुषं जना नो भवन्ति हरिनामरञ्जना ।

तान् हसन्ति फलपाकदम्भतो दाडिमद्रुततयः क्वचित्क्वचित् ॥ १.१३ ॥

नानकचन्द्रोदये सामाजिकस्थितिचित्राणि नैकत्र वास्तविकस्वरूपेण
प्रतिबिम्बितानि । तात्कालिकी राजनीतिरपि महाकाव्ये समान्विता तत्रै-
तिहासिकतामुत्पादयति । विभिन्नाडम्बराणां विखण्डने विविधधर्माणां च
समन्वयेन कविर्नावसरं विजहाति ।

अमरकाव्यम्

अमरकाव्यस्य रचयिता रणछोडभट्टः कठौडीकुलोत्पन्नस्तैलङ्गब्राह्मण आसीत् । अस्य पितरौ वेणी-मधुसूदनाख्यौ आस्ताम् । वंश-परंपरया मेवाडराजसभया नुवन्धितोऽसौ उदयपुरदुर्गे राज्ञो राजसिंहस्य राजकविर-भूत् । अमरकाव्यातिरिक्तं राजप्रशस्तिनामकं चतुर्विंशतिसर्गप्रमाणमपरं महाकाव्यमपि कविनामुना विरचितम्^१ । राजप्रशस्तेः प्रारम्भिकरचना-कालः वि० सं० १७१८ तदनुसारं च १६५१ ख्रिस्ताब्दोऽस्ति^२ । तस्मादस्या-मरकाव्यस्यापि रचना सप्तदशशताब्दावेव सम्भूदिति निश्चीयते । डा० ओझा काव्यनामानुशीलेनभ्रमाद् अमरसिंहस्य शासनकाले (सं० १७५५-१७६७) यदस्य ग्रन्थस्य निर्माणं प्रतिपादयति तदनुचितम्^३ । वस्तुतो राजसिंहस्य (सं० १७०९-३७) मृत्योरनन्तरं तत्पुत्रस्य जयसिंहस्य शासने काव्यमिदं निर्मितम् । तद्वशाच्च दिवङ्गतानां मेवाडशासकानां चरित-चित्रणपरत्वादेव अमरकाव्यमित्यस्य नाम कृतं न पुनरमरसिंहशासन-परत्वात् ।

अमरकाव्यमेतदद्यावधि न कुतश्चिदपि प्रकाशितम् । अस्य चत्वारो हस्तलिखितादर्शा उदयपुरस्य सरस्वतीभण्डारे लभ्यन्ते । केन्द्रीयशिक्षा-समाजकल्याणमन्त्रालयस्य सहायतया उदयपुरसाहित्यसंस्थानेन काव्यमिदं प्रकाशनार्थं सम्प्रति सम्पद्यमानं विद्यते । ग्रन्थस्यादर्शप्रतिषु वस्तुविभाजक-त्वेन सर्गाणां श्लोकसंख्यानां चोल्लेखस्याविद्यमानादपि तत्र शोधसंस्थानं श्लोकसंख्याङ्कितसर्गेष्वस्य विभाजनेन महाकाव्यत्वमस्य प्रमाणयति । महाकाव्यमिदं मेवाडेतिहासस्यादिकालतो राजसिंहस्य राज्याभिषेकं यावद् विषयवस्तु निर्वहति । ग्रन्थान्ते चाग्रिमं मेवाडशासनेतिवृत्तं ज्ञातुं कविः स्वकीयमपरं महाकाव्यं राजप्रशस्तिनामकं पठितुं विनिवेदयति ।

कथावस्तु

मङ्गलमनु मेवाडशासकस्य बाप्पारावलस्य पूर्ववर्तिनां मेवाडशासकानां संक्षिप्तपरिचयो दीयते । बाप्पारावलस्य पश्चात् मेवाडसिंहासने तत्पुत्रः

१—राजप्रशस्तिमहाकाव्यं १९७३ ई० वर्षे उदयपुरस्य शोधसंस्थानेन प्रका-
शितम् । सागरिकायाः सप्तदशवर्षीयतृतीयाङ्के च “राजस्थानस्यैतिहासिक-
महाकाव्यानि” इति शीर्षकान्तर्गतपरिचायितम् ।

२—राजप्रशस्ति काव्यमिदं University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३—उदयपुर राज्य का इतिहास, भाग-१, पृ० ४२० ।

खुमानो व्यराजत । स युद्धे मालवराजं सिन्धुलं पराजितवान्, खमनौर-
नामकं ग्रामं न्वासायत्, नैकेषां मन्दिराणां जलाशयानां च निर्माणं कार-
यित्वा विविधं दानादिकमकरोत् । खुमानस्य पश्चात् गोविन्दः, आलवः,
राहपश्चेति मेवाडस्य राजान क्रमेणाभवन् । एषु प्राथमिकयोर्द्वयोर्वर्णनं
संक्षिप्य राहपस्य चरितचित्रणं विस्तरेण कृतमस्ति स, नैकदेशानां विजय-
श्रियं लब्धवान् । यादव-सैन्धव-दाहिम-मौरिक-चौहान-कुमाउ-हूण-तोमर-
परमार-प्रभृतिभिरनेकराजभिरयं सेव्यमान आसीत् । राहपस्य मृत्योरनन्तरं
जसकर्णः, नागपालः, पुण्यपालः, भुवनसिंहः, भीमसिंहः, लक्ष्मसिंहश्चैते
राजानो मेवाडशासनं चक्रुः । लक्ष्मसिंहस्य पुत्रो रत्नसिंहः पद्मिनीं परि-
णीतवान् । तत्प्रयुक्तं च अलावद्दीनेन सहास्य युद्धमभवत् लक्ष्मसिंहे दिवङ्गते
“अरसी” मेवाडस्य राजा बभूव । तत्पश्चात् हम्मीरः सिंहासनमध्यतिष्ठत् ।
हम्मीरः महापराक्रमी योद्धा आसीत् । स नैकयुद्धं चकार, अमीशाहं
पराजितवान्, स्वर्णतुलानामनेकग्रामाणां च दानमकरोत् । तदनन्तरं क्षेत्र-
सिंहस्तत्रत्यशासकोऽभूत् । तत्पुत्रो लाखा प्रतापी राजा भूत्वा नैकस्वर्णतुला
ग्रामांश्च व्यतरत् । चुण्डायाः प्रतिज्ञावशादसौ वृद्धत्वेऽपि पुनर्विवाहमकरोत् ।
तत्पुत्रो मोकलः भाटियाकुलं विनाश्य पाटनस्य माण्डवस्य च राजानं युद्धेऽ-
जयत् । मुहम्मदः फिरोजशाहश्च रणक्षेत्रे तेन पराजितौ बभूवतुः । नित्यं
दानकर्मणि रतः स द्वारिकातीर्थस्य यात्रायां शत्रुद्वयेन हतः ।

तत्पश्चात् कुम्भा मेवाडस्य राजा बभूव । स पराक्रमी, विद्वान्,
संगीतज्ञश्चासीत् स एव चित्तौडदुर्गे कीर्तिस्तम्भं निर्मापितवान् । तेनैव
कुम्भलगढदुर्गस्य निर्माणमपि कारितम् । कुम्भाराजं विनिहत्य तत्पुत्र उदा-
मेवाडस्य शासनमधिचकार । पितृहन्तारमेनं क्षत्रिया निनिन्दुः कुम्भाराजस्य-
चापरस्तनयो रायमल्ल उदाख्यं भ्रातरं पराजित्य राज्यं स्वायत्तीचकार ।
रायमल्लः प्रतापवान् योद्धा दानी चासीत् । तस्य पुत्रः संग्रामसिंहः स्वशास-
नेन मेवाडस्य राज्यसीमानं बहु विस्तारितवान् । दिल्ली-मालवा-रणथम्भौर-
सांभरी-अजमेर-नागौर-गुजरात-जोधपुर-डूंगरपुर, प्रभृतिराज्यानि स स्व-
राज्ये योजितवान् । बाबरेण सहापि तस्य भीषणं युद्धमभूत् । संग्रामसिंहस्य
पुत्रो रत्नसिंहः “रतनसी” इत्याख्येन हाडानरेशेन युद्धे विनिपातितः ।
रत्नसिंहस्य पुत्रो विक्रमादित्यः वनवीरेण मारितः । वनवीरः पृथ्वीराजस्य
अपरिणीतायाः प्रियायाः पुत्र आसीत् । असंतुष्टाः क्षत्रिययोद्धारः वनवीरं
परित्यज्य दिल्लीश्वरं सेवयामासुः वनवीरः कदाचित् सुलतानमपि बन्दी-
कृतुं प्रायतन् । तस्मात्सुलतानः संग्रामसिंहानुजस्य पुत्रेण उदय-

सिंहेन सहामिलत् । माहौलीग्रामे वनवीरं विजित्य उदयसिंहः मेवाडशासको बभूव । असौ महापराक्रमी महादानी चासीत् । उदयपुरनगरीं अनेनैव स्थापिता । उदयसागरं नाम जलाशयमप्ययं निर्मापितवान् । अकबरो यदा मेवाडमाक्रम्य तस्थौ, तदायं तत्रत्यरक्षाभारं जयमलस्य स्कन्धे निधाय स्वयमुदयपुरे वसतिस्म । युद्धे राणा पराजितः । तस्मादुदासीनः स १६२८ विक्रमाब्दे दिवङ्गतः ।

उदयसिंहस्योत्तराधिकारी प्रतापो बभूव । स स्वदेशभक्तः, स्वाभिमानी, विक्रान्तयोद्धा चासीत् । मानसिंहेन सहायं भोजनं न कृतवानिति रुष्टः स अकबरस्य सेनापतित्वेन हल्दीघाटीस्थले प्रतापेन सह भीषणं युद्धमकरोत् । प्रतापो रणक्षेत्राद्विनिर्गतः । पश्चादनेकवारममुना मुगलसेनया सह युद्धमकारि । मरणपर्यन्तमप्यसौ अकबरस्याधीनतां नैव स्वीचकार । १६५३ विक्रमवत्सरे प्रतापस्य मृत्योरनन्तरं तदीयपुत्रोऽमरसिंहः शासनमकरोत् । जहांगीरस्य पुत्रः खुर्रमः यदा तद्राज्ये युद्धं कर्तुं माजगाम तदासौ तेन सह सन्धिमकृत । १६७७ विक्रमाब्दे स मृतः । तत्पुत्रस्य कर्णसिंहस्य युद्धादि-चर्चा नास्ति रचनात्मककार्यकलापस्य दानादिकस्य च वर्णनमस्ति । कर्णसिंहस्य पुत्रो जर्गसिंहः १६८५ वि० वर्षे राजा बभूव । स नैकानि निर्माण-कार्याणि कारितवान् । प्रसिद्धं जगदीशमन्दिरं तेनैव निर्मापितम् । १७०९ विक्रमाब्दे स मृत्युमुपगतः । तदा तत्पुत्रो राजसिंहो राज्येऽभिषिक्तः ।

काव्यकला

आकारे लघुतां बहदपि काव्यत्वदृष्ट्या अमरकाव्यं स्वकवेरपरां कृतिं राजप्रशस्तिमतिशेते । अस्य वस्तुविवेचनविधिव्यवस्थितः प्रौढतामुपगत-श्रास्ति । तदीयं वर्णनशैली आद्यन्तं काव्यत्वापेक्षया ऐतिहासिकतामेवा-धिकं भजति । जन्ममृत्योः राज्याभिषेकादीनां च प्रामाणिकतिथीनामुल्लेख-स्तत्र गरिमाणं सम्पादयति । अनुष्टुबुपजातिछन्दसौ सर्वाधिकसंख्यामुपयोज्य मालिनी-शादूलविक्रीडित-द्रुतविलम्बितादिछन्दसामप्यत्र प्रयोगः कृतः । अलङ्कारविनियोजने न क्वचिदपि स्वमनो दीयते । तथाप्युपमारूपकोत्प्रेक्षा-दयोऽङ्कारा विलसन्ति । वस्तुतो वंशावलीमुखेन लिखितमेतिहासिकं काव्य-मिदम् । कानिचित्पद्योदाहरणानि यथा—

ततो दिल्लीश्वरः सन्धिं विधातुं तत्परोऽभवत् ।

पोलियाखालपर्यन्तं सीमारुनु भवतः भुवः ॥ १२.४४ ।

इत्युक्त्वा प्रेषयामास दूतं दूतेन तद्वचः ।

राजोद्वेगप्रातः प्रोक्तं मानितं तन्न भूभुजा ॥ १२.४५ ।

ततस्तु शीकरीमध्ये संग्रामार्थं स बब्वरः ।

क्षेत्रं सम्मार्जयामास कुरुक्षेत्रमिवापरम् ॥ १२. ४६ ।

ततः सेनेऽत्र मिलिते रारोशयवनेशयोः ।

अश्ववारैर्गजैः पूरणं पत्तिभिर्बहुशस्त्रिभिः ॥ १२. ४७ ।

नालिकाः कालिकारूपा विकटाः शकटस्थिताः ।

मुमुक्षुर्गोलकानीह ज्वलितास्तैश्चमूढटाः ॥ १२. ४८ ।

काव्यारम्भे मङ्गलानुशासनविधौ कृष्णाष्टकम्, शिवाष्टकम्, भवान्य-
ष्टकम्, गणेशाष्टकम्, सूर्याष्टकं चेत्यष्टकपञ्चकं कविर्विनियोजयति । अन्यत्र
चालौकिकीं वर्णनामुपस्थाप्य स दैवीं शक्तिं मेवाडशासकेषु द्रढयति । तद्यथा
मोकलस्य मुखाद् गङ्गाजलं निर्झरति । केनचिद् याचकेन काचिद्राजमहिता-
याचनप्रसङ्गे “यया सह मामिदानीं विहरन्तं न पश्यतु तां भवान्नयतु” इत्यु-
क्तवति कुम्भाराजे याचको यामपि राज्ञीं प्रति तदानीं गच्छ तयैव सह
राजा विहरन् दृश्यते । प्रतापस्य कुन्तमूर्धायां स्थिता शकुनीदेवी शत्रुं
हन्ति ।

अमरकाव्ये अरबी-फारसी-लोकभाषादि-शब्दानां प्रयोगो दृश्यते ।
तद्यथा पठान, सुलतान, सहिजादा, मोरचा, रोज, नालीवालो,
बान्दीत्यादयः ।

शोधच्छात्रः

सागर विश्वविद्यालये

दुष्यन्तो धीरोदात्तो धीरललितो वा

रामजी उपाध्यायः

दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तले धीरोदात्त इति विदुषां सामान्य-प्रतिपत्तिः ।
'इदं मतं न सर्वथा सावु' इति विमर्शोऽत्र विशदीक्रियते । धीरोदात्तादि
विषये ध्वन्यालोकलोचनेऽभिनवगुप्तो विशदयति—

धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः, वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः । वीर-
शृङ्गारप्रधानो धीरललितः, दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति
चत्वारो नायकाः क्रमेण सात्त्वत्यारभटीकैशिकी-भारतीलक्षणवृत्तिप्रधाना
इति ।^१

अनया दृशा धीरोदात्तनायको धर्मयुद्धवीर-प्रधानो भवेत् सात्वती-
वृत्तिप्रधानश्च । अत्र प्रश्नः समुदेति—किं नाम दुष्यन्तो धर्मयुद्धवीरप्रधान
उताहो शृङ्गारप्रधानः । न खलु नाटकेऽस्मिन् नायकस्य वीर्यं शौर्यं वा
सातत्यं भजते, अपितु शृङ्गार एव तस्य क्वचित् पूर्वरागरूपेणान्यत्र
सम्भोग-विप्रलम्भाम्यां विलसति । तेषु तेषु शकुन्तला-मिलन-वियोग-प्रसङ्गेषु
नायकस्य शृंगारत्वं लालित्यमेव प्रकटयति । तत्र धीरललितो दुष्यन्तोऽन्यत्र
नाटकेऽस्मिन् धीरोदात्तो भवितुं नार्हति । अयं विषयो धनिकेन दशरूपका-
वल्लोके साधु विमृष्टः

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधायिनः । वत्स-
वृषभ-महोक्षादिवन्न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो ललितादिरस्ति ।.....
तथा च भवभूतिनैक एव जामदग्न्यः

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन, कैलासोद्धारसार-इत्यादिभिश्च
रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन, पुनः 'पुण्या ब्राह्मणजातिः' इत्यादिभिश्च
धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः, न चावस्थान्तराभिधानमनुचितम् । अङ्गभूतनायकानां
नायकान्तरापेक्षया महासत्त्वादेरव्यवस्थितत्वात् ।^२ अङ्गिनस्तु रामादेरेक-
प्रबन्धोपात्तान् प्रत्येकरूपत्वारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम् ।

१--ध्वन्यालोक लोचनम्-३.६ अधिकृत्य

२--रूपकेषु प्रधाननायकोऽङ्गीकृत्यभिधीयते । प्रधानोक्तनायकाः उपनायकाः अनु-
नायकः, प्रतिनायकः, सखी, अमात्यः-इत्येते अङ्गनायका इति संज्ञितम् ।

अतएव दुष्यन्त आद्यन्तं धीरललित एव कालिदासेन वर्णित इति शास्त्रीया पद्धतिः ।^१

अन्यच्च—धीरोदात्तनायकः सात्वतीवृत्तिप्रधानः स्यात् । इयं सात्वती वृत्तिः शृङ्गारं तावन्निषेधति । तथोक्तं भरतेन—

या सात्वतेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।

हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ।

वागङ्गाभिनयवती सत्वोत्थान-वचन-प्रकरणेषु

सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्वती वृत्तिः ॥

वीरादभुतरौद्ररसा निरस्तशृङ्गारकरुणनिर्वेदा

उद्धतपुरुषप्राया परस्पराधर्षण-कृता च ॥

नाट्यशास्त्रे २०. ४१-४३

अनेन स्पष्टं प्रतिभाति यद्भिज्ञानशाकुन्तलेऽभावो वर्तते सात्वतीवृत्तेः । अतएव नास्ति तत्र धीरोदात्तावस्थाया अवकाशः । 'निरस्त-शृङ्गार-करुण-निर्वेदा' इत्यनेन शृङ्गारस्य सात्वतीवृत्त्या सह सामञ्जस्यमेव न कल्पनीयम् । सात्वतीं विना धीरोदात्तत्वं न विलसति । अतएव ब्रवीमि नास्ति शाकुन्तले दुष्यन्तस्य धीरोदात्तख्यातिः समीचीना ।

तर्हि परिणमति यन्नाटकस्य नायको धीरललितोऽपि भवितुमर्हति यथा स्वप्नवासवदत्ते दृश्यत एव । भरतानुसारेण शृङ्गार एव विशेषतः नाटकोचितः । तथोक्तम्—

नाटकं सप्रकरणं भाणोवीथ्यङ्क एव च ।

जैयानि सुकुमाराणि मानुषैराश्रितानि तु ।

सुकुमार-प्रयोगोऽयं राज्ञामामोदकारकः ।

शृङ्गार-रसमासाद्य स्त्रीणां तत्तु प्रयोजयेत् ॥ ना. शा. २६. २५-२७

अन्यच्च—यत्र यत्र वीररसोद्गी, तत्र तत्रैवोदात्तो नायको भवेत् ।

१—अभिनवगुप्तानुसारेण 'धीरललितत्वं राज्ञ एव वर्णनीयं नान्यस्य, सेनापत्य-मांत्ययोर्धीरोदात्तत्वमेव, देवानां धीरोद्धतत्वमेव' । अभिनवभारत्या द्वितीय-खण्डे पृष्ठ ४१४ । अनेनापि दुष्यन्तस्य धीरललितत्वमेव सिध्यति ।

अभिनवगुप्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलं कामफलमिति संज्ञापयति । अभिनवभारती-तृतीयखण्डे पृष्ठ ४२ । अनेनापि नाटकस्य धीरललितत्वमेव व्यज्यते ।

आचार्यश्रीमन्महावीरप्रसाद-द्विवेदिनः संस्कृतकवित्वम्

डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी

हिन्दीभाषायां साहित्य-समीक्षायाः प्रवर्तकः साहित्यमर्मज्ञेषु मूर्धन्य आचार्यो महावीरप्रसादद्विवेदी संस्कृतपाण्डित्येन कवित्वेनापि च स्वप्रातिभं ज्योतिरदोपयत् । संस्कृतसाहित्यविषये भाषायां “कुमारसम्भवसारः” “वेणीसंहारसार” “विहार-वाटिका” (गीतगोविन्दस्यानुवादः), “स्नेह-माला” (भर्तृहरिशतकानुवादः) “कालिदासीया निरङ्कुशता” चेत्यादयोऽस्य प्रबन्धाः प्रथिताः । महाभारतमप्यनेन १९०८ ई० वर्षे भाषान्तरीकृत्य प्रस्तुतम् । तथैव “नैषधचरितचर्चा” “विक्रमाङ्कदेवचरितचर्चा” चापि ग्रन्था अस्य अध्ययनविवेकं प्रमाणयन्ति ।

संस्कृतपरम्परायां गहनमवगाहमानोऽयं महाभागः हिन्द्या सह संस्कृतमप्यभिव्यक्तिसौकर्याय शिश्रिये । दिवङ्गतायाः स्वपत्न्या स्मृतौ अनेन लक्ष्मीसरस्वत्योर्मन्दिरमेकं निर्मापितम् । तत्र भार्याया मूर्तिं प्रतिष्ठाप्य संस्कृतोपनिबद्धः स्वोपज्ञो लेखोऽयं निधापितः—

नवषण्णवभूसंख्ये विक्रमादित्यवत्सरे ।
शुक्रकृष्णत्रयोदश्यामधिकाषाढमासि च ॥
मोहमुग्धा गतज्ञाना भ्रमरोगविपीडिता ।
जह्नुजाया जले प्राप पञ्चत्वं या पतिव्रता ॥
निर्मापितमिदं तस्याः स्मृतौ स्मृतिमन्दिरम् ।
व्यथितेन महावीरप्रसादेन द्विवेदिना ॥
पत्युर्गृहे यतः सासीत् साक्षाच्छीरिव रूपिणी ।
पत्याप्येकादता वाणी द्वितीया सैव सुव्रता ॥

अतोऽग्रे लक्ष्मीसरस्वत्योः संस्तवं विधाय कविनालेखि—

एषा तत्प्रतिमा तस्मान्मध्यभागे तयोर्द्वयोः ।

लक्ष्मीसरस्वतीदेव्योः स्थापिता परमादरात् ॥

स्वसहज्जनानां विषये प्रायशोऽयं मुनीषी स्वर्गिरा स्वमनोभावान् भिव्यानक् । श्रीपद्मसिंहशर्ममहाभागानां स्मृतावनेन लिखितम्—

संस्मृत्य तेऽद्य सरसं च कथाकलापं
सत्यं वदामि हृदयं शतधा प्रयाति ।
वार्तस्य निगंतधृतेर्मम शोकशान्त्यै
त्वत्सन्निधौ गमनमेव विनिश्चिनोमि ।

पत्र-सन्देशादिप्रदानेऽप्ययं कदाचित् संस्कृतं प्रयुज्यते । काश्याः
‘श्रीराम’ पत्रस्य सम्पादकं लेखसम्प्रेषणार्थमनुरुन्धन्तमयं स्वपत्रे शिखरिण्यां
श्लिष्टाक्षरैः समदिशत्—

अनेकाधिव्याधिव्यथितहृदयं दीनवदनं
विहीनं पुत्रादिस्वजनसमुदायेन जगति ।
अतिव्रतं ग्रस्तं हतविधिविलासैः सपदि मां
शरण्यं श्रीराम त्रिभुनवपते पाहि रमया ॥

वार्धक्ये विगतविभवः सर्वथा संन्यस्तः परिजनवियुक्तोऽप्ययं संस्कृत-
व्यवहारं न जहौ । पत्रोत्तरप्राप्त्यैरसकृदनुबध्नन्तं कमपि सज्जनमयं
समबोधयत्—

क्षीणशक्तिर्जराजीर्णो मन्ददृष्टिरहं बुध ।
पत्रदाने प्रदाने च न समर्थोऽस्मि क्षम्यताम् ।

अन्यदा आशीराकाङ्क्षमाणं श्री बनारसीदास-चतुर्वेदिनमयं संस्कृतै-
राशीभिर्वर्धयत्—

आत्मानुकूलं च विधाय कार्यं
सदैव सत्येन पथा प्रयाहि ।
कुर्वन् स्वशक्त्याथ परोपकारं
बनारसीदास सुखी भव त्वम् ॥^१

श्रीद्विवेदिना कृतानि संस्कृतकाव्यानि “सुमन” इति सङ्ग्रहे प्रकाश्यं
गतानि । तेषु—

- (१) कथमहं नास्तिकः,
- (२) कान्यकुब्जलीलामृतम्
- (३) समाचारपत्र सम्पादकस्तवः
- (४) सूर्यग्रहणं च

इति प्राधान्यमर्हन्ति ।

१—श्रीमहावीरप्रसादद्विवेदिविरचितानि पद्यानीमानि श्रीबनारसीदासचतुर्वेदि-
कृत “संस्मरण” इति पुस्तकमुद्धृतानि ।

कथमहं नास्तिकः

अस्मिन् लघुकाव्ये भावसौष्ठवेन सह कविहृदयगतमौदात्यं सविशेषं
लसति । कविना स्वहृदयगता आस्था विश्वासाश्च सार्जवं प्रकटीकृत्य
वास्तविक आस्तिकभावोऽत्र चित्रोक्तः । तद्यथा—

नित्यं जपामि यदहं शुचि सत्यसूत्रं
लोके तदस्तु मम मन्त्रजपः पवित्रम् ।
या सज्जनेषु भगवन् मम भक्तिरेषा
सैव प्रभो भवतु देवगणस्य पूजा ॥
सर्वेषु जीवनिचयेषु दयाव्रतं मे
श्रेयो ददातु निखिलं नियतव्रतानाम् ।
अच्छोच्छचन्दनरसादपि शीतलो मा—
मानन्दयत्वनिशमीश परोपकारः ॥
अन्यद् ब्रवीमि किमहं जगदेकबन्धो
बन्धुर्न कोऽपि मम देव सुतोऽपि नास्ति ।
तन्नास्तिकस्य भगवन्तथास्तिकस्य
हस्ते तवैव करुणाम्बुनिधेर्गतिर्मे ॥

कान्यकुब्जलीलामृतम्

अस्मिन् काव्ये ३४ पद्यानि लसन्ति । अत्र आचार्यद्विवेदिनः व्यङ्ग्य-
गर्भा दृष्टिः सर्वकषं परिस्फुटति ।

कान्यकुब्जानां कुब्जता कविना सावहेलं विषयीकृता । तेषां जीवने
परिव्याप्तान् दोषान् समुद्घाट्यासौ परिमार्जनाय साधु समुपदिशति ।
कान्यकुब्जेषु प्रचलिता यौतुकाद्याः कुरीतयः दुष्प्रवृत्तयः पाखण्डाश्च तेन
भूतार्थदशिक्षुषा निभाल्य प्रखरस्वरेणोद्घोषिताः । तेनास्य समसाम-
यिकदशानामवगतिः समाजोत्थानचिन्ता च ज्ञायेते । कानिचित् पद्यान्यु-
दाहियन्ते—

सदैव शुक्लारुणपीतवर्णपाटीरपङ्कावृतसर्वमाल ।
आभूतलालम्बिदुकूलधारिन् हे कान्यकुब्जद्विज ते नमोऽस्तु ॥
भवन्ति ते धन्यतमा द्विजा ये

त्वदीयसम्बन्धमवाप्नुवन्ति ।

ब्रजन्ति ते ब्रह्मपदं तथान्ते

अहो दयालुत्वमतः परं किं
 यथेहितं यद् द्रविरां गृहीत्वा ।
 निन्द्यानपि त्वं विमलं करोषि
 तदीयकन्यापरपीडनेन ॥४॥

शास्त्रीयवार्तासु भवत्यहो ते
 मुखे रसज्ञा किल कीलितेव ।
 स्थिते तु वैवाहिकभाषणे त्व-
 माविष्करोष्यद्भुतवाक्पटुत्वम् ॥५॥

मन्ये तदेव त्वयि वासवोऽपि
 न्यासीकरोत्यक्षिचयं स्वकीयम् ।
 न चेन्निमेषेण कथं परेषां
 दोषानसंख्यांश्च समीक्षसे त्वम् ॥६॥

पुनः पुनः पुत्रवधूपितुश्च
 धनानि हत्वापि धरासुरेन्द्र ।
 निरन्तरं तस्य कदर्यनायां
 न शोभते ते रसनोपयोगः ॥१०॥

परन्तु तत्तन्नियमावलीनां
 निवेश्य पत्रं गृहपेटिकायाम्
 उपस्थिते विप्र विवाहकाले
 सर्वं क्षणाद विस्मरसीति चित्रम् ॥२१॥

अध्यक्षतो किं, बहुना त्वदीयां
 गृह्णन्ति ये तेऽपि तदा पलाय्य ।
 सुलम्बि लाङ्गुलमितस्ततश्च
 गृह्णन्ति भीता इव भो द्विजेन्द्र ॥२२॥

त्यजालसं शोलय विप्र विद्यां निधेहि दुष्टं व्यवहारनाशम् ।
 उदारतां बन्धुषु दर्शय त्वं कुरुष्व कार्यं सुजनायतं च ॥३३॥

समाचारपत्रसम्पादकास्तवः

वार्तापत्र सम्पादकानां निर्घृणतां दौरात्म्यं छद्म, लिप्सां च कविरत्र
 विशदं विवृणुते । तदीया नर्ममर्माविगाहिनी सोल्लुण्ठं सञ्चरन्ती दृष्टिः
 रचनाया रसगन्धं भाषाया मृदुलत्वं साधयति । तथाहि—

पत्रे स्वकीये जगदेकनेत्रे शिशुं त्रिपादं त्रिशिरस्करो च ।
 सृजत्यजस्रं कुतुकेन तेन सम्पादक त्वं चतुराननोऽसि ॥
 देशोपकारव्रतधारकाय नानाकलाकौशल-कोविदाय ।
 निःशेषशास्त्रेषु च दीक्षिताय सम्पादकाय प्रणतिर्ममास्तु ॥
 आकृष्टमुच्चैर्लघुपत्रमूल्यं नवोपहारादिविधोविधाने ।
 समस्तमायाविशिरोमणित्वात् त्वमेव सम्पादक माधवोऽसि ॥
 स्वदोषरार्शि च तूणं विधाय त्रुटिं समालम्ब्य लघुं परेषाम् ।
 अलेख्यलेखैः कृतकालनाशात् त्वमीश्वरो भीम भयङ्करोऽसि ॥
 त्वं लेखनीं पाणितले निधाय विराजसे वीर पदासने स्वे ।
 सुरेन्द्रसिंहासनमप्यचिन्त्यं तदातिगर्वेण तिरष्करोषि ॥ ६ ॥
 नम्रोऽसि मूल्यग्रहणे च मौनी पत्रोत्तरे दोषनिदर्शने स्वे ।
 रुष्टः कुतो नीतिविदस्त्वयैवं विलक्षणा नीतिरहो गृहीता ॥

सूर्यग्रहणम्

अस्मिन् काव्ये आचार्यद्विवेदिना सूर्यग्रहणावसरे भारतेषु मनुष्याणां
 नाना चेष्टा विशद्य मूर्तीकृताः । अत्रापि अवसरविशेषं वर्णयता कविना
 समाजे परिव्याप्ताः पाखण्डमय्यः प्रवृत्तयः शब्दप्रहारैः साधु ध्वंसिताः ।
 विशेषतो ज्योतिर्विदः पण्डिताः पुरोहिता वा ग्रहनक्षत्रादिभयं प्रदर्श्य कथं
 मुग्धान् जनान् लुण्ठन्ति इति सम्यङ् निर्दिष्टम् । तथोक्तम्

पूर्णोपरागमथपङ्कजबान्धवस्य
 ज्ञात्वा तदा भुवि चिरेण भविष्यमाणम् ।
 लोकेरकारि कृत भारतवर्षवासै—
 यद् यद्, वदामि तदहं, नियतैर्वचोभिः ॥
 युद्धं भविष्यति नृपेषु परस्परेषु
 लोकं गमिष्यति यमस्य रुजा प्रजा च ।
 धान्यं धनं बहु हरिष्यति चौरवगं—
 मित्यादि कैश्चिदिह सूरिभिरन्वभावि ॥
 तत्तन्निशम्य सहस्र मनुजाः सशङ्कं
 पञ्चाङ्गवाचकजनानभिवन्द्य केचित् ।
 देवताराज ब्रह्मराजिकं मदीयं
 मेवं विरक्तमनसाञ्जलिबन्धमूचुः ॥

अन्नांशुकद्रविणदानविधानमाणु
दोषक्षयाय परिपृच्छ्य बुधांश्च केचित् ।
उद्योगिनः समभवन् खलु तत्तदाप्तौ
नास्त्यालये तदपि देयमवश्यमेव ॥

दैवज्ञशरणं शिरसा नतेन
केचित् फलानि भयदानि निषम्य जग्मुः ।
केनापि पण्डितपते परिपाहि नस्त्वं
यत्नेन वाक्यमिति दीनतमं न्यवेदि ॥६-१०

यस्मिन् क्षणे चपलातिशयेन चन्द्र
उत्प्लुत्य मेघमधःस्थलतश्चकार ।
स्पर्शप्रमाणातिदिनेशविम्ब—
स्तस्मिन् बभूव जनताक्षिशतैकलक्ष्यः ॥

दृश्यं विलोक्य तदिदं किल कोऽपि नादः
संश्रूयते स्म भुवि लोककृतः समन्तात् ।
स्नाने जपे हरिहरस्मरणे च दाने
सर्वेऽभवन् रुचिविचित्रतया निमग्नाः ॥ १६, १७

धर्मं प्रभो कुरु कुरु ग्रहणं प्रसक्तं
त्वं देहि देहि वसनं च धनं च घान्यम् ।
इत्यादि दीनवचनानि च याचकानां
केषां न कर्णकुहरे पतितानि तानि ॥१६

छायां करोति वियति स्म यदा यदेन्दुः
श्यामप्रभां वितनुते स्म तदा तदार्कः ।
आपत्सु दैवविनियोगकृतागमासु
धोरोऽपि याति वदने किल कालिमानम् ॥२०

सन्ध्या जगाम सहसा किमुपेत्यकाण्डे
वासेच्छुकं खगकुलं विरुति ततान् ।

गावस्तु गेहगमनोत्सुकतां दधानाः
पुच्छं प्रसार्य परितश्चलिताः सशब्दम् ॥२४

खग्रासमाप खलु यः स दिवाकरोऽयं
स्वच्छे नमस्यतितरां महसा चकासे ।

सम्पदविपद्युगमिदं हि नितान्तलोलं
कुत्रापि नैव गते स्थिरता चिराय ॥३०

“उत्तररामचरितस्य प्रस्तावना-वैशिष्ट्यम्”

ओमप्रकाशः राजपाली

महाकविर्भवभूतिः ‘उत्तररामचरितनाटकस्य’ प्रस्तावनायां सर्वप्रथमं नान्दीपाठे ब्रह्मणोऽशभूतां वाग्देवीं नमस्करोति ।^१ तदनु सूत्रधारमुखेन कालप्रियानाथस्य यात्रायां स्वविरचितनाटकस्य प्रयोगः संसूचयन् स्वकीयाभिजात्यं पाण्डित्यं च परिचाययति ।^२ एतदनन्तरं सूत्रधारोऽयोध्यावासिनो भूमिकां गृहीत्वा^३ रामराज्याभिषेकावसरेऽपि चतुष्पथं मानवसंचारशून्यं विलोक्याश्चर्यं व्यनक्ति । ततो नटः प्रविष्टो भूत्वा संसूचयति—यदभिषेकमहोत्सवः समाप्तः, अतिथयश्च गतवन्तः । तत्रेदमपि सूचयति यत् रामस्य मातरो गुरुजनैः सह दशरथस्य जामातृणा ऋष्यशृङ्गेणायोजितं द्वादशवर्षीययज्ञे कठोरगर्भा सीतां परित्यज्य गतवत्यः । ततोऽपि नटः कविसमालोचकानां विषये धारणावर्णयन् सीताविषयकं लोकापवादं संकेतयति ।^४ तत्र च सूत्रधारः कथयति—‘यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत ततः कष्टं स्यात् ।’ पुनश्च नटः सूत्रधारं कथयति—‘सर्वथा ऋषयो देवाश्च श्रेयो विधास्यन्ति ।’ ततः नटेन ज्ञायते यत् महाराजजनकस्य निर्गमनेन सीतातिदुःखितास्ति । सीता परिसान्त्वनाय रामो धर्मासनं विमुच्य गतवान् ।

१. इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ उ० च०, १.१
२. सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु भगवतः कालप्रियानाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान्विज्ञापयामि—एवमत्रभवन्तो विदां कुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जतुकर्णीपुत्रः ।
उ० च० प्रस्तावनायाम् ।

३. अत्रेदं सूच्यते यदभिनेतृणां देशकालानुरूपतावधेया ।
४. सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

नाटकीयमहत्त्वदृष्ट्या प्रस्तावनायां सूत्रधारनटयोः संवादेन सुस्पष्टं ज्ञायते यत् रामस्याभिषेकः सद्य एव संजातः । अपि च ज्ञायते यत् राम-चन्द्रेण राजर्षिमहर्षिविभीषणादयः स्व-स्व निवासस्थानं सम्प्रेषिताः । राम-मातरश्च ऋष्यशृङ्गस्य द्वादशवर्षीये यज्ञे उपस्थानाय तदाश्रमं गतवत्यः, गर्भदुर्भरत्वात् सीता यज्ञे न गता, तस्या विषये 'रक्षोगृहस्थिति-मूलकः' लोकापवादोऽपि प्रसारितः । अमुना वृत्तान्तेन रामोऽनभिज्ञोऽस्ति परमियमाशङ्का वर्तते यदि चेत् वृत्तमिदं रामेण ज्ञायते तन्महत्कष्टं भविष्यति ।^१ अनयाशङ्कया प्रेक्षकाणां कृतऽमङ्गलप्रतीतिर्न स्यात् अस्मात् कारणात्—'सर्वथा ऋषयो देवाश्च श्रेयो विधास्यन्ति' इत्युक्त्वा नाटकं सुष्ठान्तं भविष्यतीति सूचितम् । प्रस्तावनाया अन्तिमः श्लोकोऽस्ति महत्त्वपूर्णोऽस्ति ।^२ श्लोकोऽयं नाटकस्य प्रस्तावनाया भावसौष्ठवं वर्धयति । श्लोकेऽस्मिन् नाटकीयवस्तुप्रकर्षो बीजरूपेण निक्षिप्तः । श्लोकेऽस्मिन् मिलनवियोगयोः उत्सवशोकयोः विषण्णतापरिसान्त्वनादयश्चभावाः सहैव प्रस्फुटिताः । अत्र सीतानिर्वासनात् प्राग् रामस्य दशा व्यञ्जिता ।

उत्तरचरितस्य प्रस्तावना संस्कृतरूपकेषु दुर्लभान् भवभूतिकृतनाटकेष्वेवोपलभ्यमानान् कांश्चिदनन्यसामान्यविशेषानाविष्करोति । तद्यथा—

(१) कवेः वंशपरिचयः स्वभावानुकीर्तनं च ।

(२) कथाप्रसङ्गच्छलान् कविना स्वकीयस्य वैयक्तिकभवस्याभिव्यक्तिं स्वनिन्दकान् प्रति च कटाक्षपातस्तद्यथा—

सर्वधा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

अत्र वाचामाचार्यतां कुर्वाणाः समकालिकाः पण्डितम्मन्या परोक्षेण निपुण शिष्टं चाधिक्षिताः ।

(३) प्रस्तावनान्तर्गतमेव नाटकप्रवर्तनम् । भवभूतेः रूपकद्वयं विहाय प्रायो न दृश्यते संस्कृतसाहित्ये तादृशं रूपकं यत्र प्रस्तावनान्तर्गतमेव नाटकं

१— अत्रेदं प्रेक्षकान् समुत्सुकं कर्तुं प्रयासः द्रष्टव्योऽस्ति ।

२— स्नेहात्समाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय

परापतति । यथा मालतीमाधवे तथोत्तररामचरितेऽपि प्रस्तावना मूल-
रूपकं क्रोडीकरोति । तद्यथा सूत्रधारो ब्रूते—

‘एष कार्यवशादायोध्यकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः ।’

तस्य एतत्कथनादेव प्रस्तावनाया देशकालादिकं स्थगितं भवति,
अतीतगते च प्रसङ्गे वस्तु विश्राम्यति । अयं विशेषो मालतीमाधवेऽपि
विलसति । तत्र सूत्रधार आह—‘एष कामन्दकी संवृत्तः ।’

पारिपाश्रिकश्चाह—‘अहमप्यवलोकितः ।’

वस्तुतः प्रस्तावनाया शास्त्रीयं रूढिगतं च स्वरूपं विपरिवर्त्य क्रान्त-
दर्शिना भवभूतिना तदीयं मूलप्रयोजनं विशद्य साधितम् । एतदेव प्रस्ताव-
नायाः प्रयोजनं यत् प्रेक्षकस्य तद्देशतत्कालबोधं स्थगितं विधाय नाट्य-
संसारे सा तदीया मतिं स्थापयति । सूत्रधारस्य वचोभङ्ग्या नाहं सम्प्रति
स्थूलभौतिकजगतो जीवः, अपितु कविनिर्मितसंसारेण सम्बद्ध इदानीं जात
इत्यभिप्रायोऽवसेयः ।

प्रस्तावनामध्य एव नाटकस्य समारम्भात् कविकृतैवेयं प्रस्तावना
इत्यपि सुस्पष्टम् ।

संस्कृतविभागे शोधच्छात्रः

विश्वविद्यालयः सागरम् ।

अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।

अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।

अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।

अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।
अथ पञ्चमः अध्यायः । अथ पञ्चमः अध्यायः ।

राजकर्माभिचारप्रकरणम्

आचार्यः डा० श्री किशोरमिश्रः

कौशिकेन महर्षिणा स्वीये गृह्यसूत्रे द्वितीयेऽध्याये राजकर्माणि, षष्ठेऽध्याये चाभिचारकर्माण्युपदिष्टानि सन्ति । राजकर्मसु परसेनात्रासनादीनि क्रूराणि कर्माणि सङ्गृहीतानि वर्तन्ते । तत्प्रसंगेनैवास्माभिः भिन्नस्थलपठितान्याभिचारिकाणि कर्माणि शत्रुवित्रासनानि विनाशकारीणि च समुपनिबद्धानि ।

राजकर्माभिचारकर्मसु पञ्चगृहीतभाज्यं भवतीति विशेषः प्रतिपदमुक्तः ।^१ एतेनापि सप्तानधर्मत्वादुभयोरेकप्रकरणे सन्निवेशो युक्तरूपः ।

राजकर्माणि

राज्ञः सम्बद्धानि कर्माणि राजकर्माणीत्यभिधीयन्ते । अतएव राजकर्मसु राजाभिषेकः, पुरोहितकृत्यम्, परसेनात्रासनादीनि कर्माणि सङ्गृहीतानि भवन्ति । राजकर्माणि द्विविधानि—सरक्षं राजत्वापादकानि परभयनिवारणानि च । तत्र राजत्वापादकानि कर्माणि राजाभिषेकादीनि सूत्रेऽन्ते सन्निवेशितान्यपि प्रथमकरणीयत्वेनास्माभिः प्रकरणादावेवोक्तानि । परभयनिवारकाणि कर्माणि सांग्रामिकाणीत्यप्युच्यन्ते । तत्र समपेक्षितोऽग्निः विशेषविधिना समुत्पादितः सेनाग्निरिति कथ्यते । सांग्रामिककर्मसु च सन्ति केचन विशेषधर्माः । ते सांग्रामिककर्मणामादावस्माभिः स्पष्टं प्रतिपादितानि । यद्यपि जैमिनिनये (२।३।२) क्षत्रियव्यक्तावेव राजत्वं व्यवस्थाप्यते, परं कौशिकः क्षत्रियेतरस्यापि राजयोगादराजानं मन्यत इत्यनुशीलनाज्जायते । राजकर्मणां कालो देशश्च विशेषोपदेशमन्तरा यथाहं ज्ञातव्यौ ।

राजाभिषेकः

कौशिकसूत्रोक्तो राजाभिषेको द्विविधः लघुर्महंश्च । लघुरभिषेको माण्डलिकसामन्तयुवराजसेनापत्यादीनामपि भवति इति केशवः महाभिषेकस्तु परमेश्वरस्य माण्डलिकस्य भवतीति, दारिलः । जात्या क्षत्रियस्यापि राजत्वप्राप्तये अभिषेकः कर्तव्यः ।

लघुरभिषेकः

गंगायमुनादिमहानदीनामदूरभवो देशो महानदः । तस्मिन् स्थाने कर्मद-
मिति दारिलाशयः । तदर्थं मन्त्रोक्तानामपां (अ. ४।८।५) सम्मिश्रणेन
शान्त्युदकं यथाविधि संसाधयेत्^१ । अभिषेककर्मणि क्रियमाणा हवनवेदिः
परिशृङ्ग्या । तस्यां यथाविधि तन्त्रं कृत्वा स्थालीपाकं श्रपयित्वा वेद्या
दक्षिणतो दर्भानास्तीर्य तत्र राजानं तिष्ठन्तमेव शान्त्युदकं कलशं भूतो भूतेषु
(अ. ४।८।१) इति सूक्तेनाभिमन्त्र्य तेनाभिषिचेत्^२ । ततस्तल्पमास्तीर्य
तल्पे रक्तमानडुहं चर्मास्तीर्य तत्र राजानमारोहयेत्^३ । तत एकैकमुदपात्रं
राजा पुरोहितश्च गृहीत्वा प्रकृतसूक्तेन राजा आत्मन उपरि, पुरोधाश्च
राज्ञ उपरि जलमभिषिञ्चेताम्^४ । ततः पात्रपरिवर्तनं कृत्वा पुनरभिषिञ्चे-
तामिति दारिलकेशवाभिप्रायो ज्ञायते ।^५ । केचन “विपरिदधान” इति
सूत्रोक्तेन पदेन राज्ञः पुरोधसश्च विशिष्टवस्त्र-परिधापनं मन्यन्ते । अभि-
षेकानन्तरं सहैव नाविति सौत्रं मन्त्रं ब्रह्मापरपर्यायः पुरोहितो राज्ञे वदेत्^६ ।
राजा च यो दुष्कृतमिति सौत्रं मन्त्रं प्रतिवदेत्^७ । ततः पूर्वशृतं स्थालीपाकं
प्रकृतसूक्तेन सम्पात्याभिमन्त्र्य राजा प्राशनीयात्^८ । प्राशनानन्तरं पुरोधाः
प्रकृतसूक्तेन राजानमश्वमारोहयित्वा ऐशान्यां दिशं प्रति गमयेत्^९ । ततो
राज्ञ आगमनानन्तरमुत्तरतन्त्रमिति केशवः । कर्मणोऽस्य गवां सहस्रं ग्राम-
वरश्च दक्षिणा देया^{१०} ।

१—भूतो भूतेष्विति राजानमभिषेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम
(१७।१)

२—स्थालीपाकं श्रपयित्वा दक्षिणतः परिशृङ्ग्याया दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिचति
(१७।२)

३—तल्पार्षभं चर्मारोहति (१७।३)

४—उदपात्रं समारुचयेत् (१७।४)

५—विपरिदधाने (१७।५)

६—सहैव नो सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् (१७।७)

७—यो दुष्कृतं करवत्तस्य दुष्कृतं सुकृतं नो सहेति (१७।८)

८—आशयति (१७।९)

९—अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति (१७।१०)

महाभिषेकः

महाभिषेकेऽपि शान्त्युदकसाधनादि विपरिधानान्तं कर्म पूर्ववदेव (१७।१-५) भवति^१ । परमत्र वेद्या दक्षिणे तल्पं विधाय तत्र दर्भानास्ती-
र्योपविष्टस्य राज्ञः अभिषेचनं भवति ।^२ ततो द्वितीये महति तल्पे व्याघ्र-
चर्मस्तीर्य तत्र राजानमारोहयेत्^३ । आरोहणानन्तरं सहैव नाविति वचन-
प्रतिवचने कुर्यातामिति केशवः । दारिलस्तु प्रतिपदं विपरिधानान्तकर्मोक्तेः
(१७।११) नैतदनुमन्यते । ततश्चत्वारः क्षत्रियाः पुरुषाः तल्पस्य चतुर्षु
पादेषु पृथक् पृथक् स्थित्वा शयनं परिगृह्य समारूढं राजानं सभां प्राप-
येयुः^४ । सभाप्राप्तस्य राज्ञः पादौ दासः प्रक्षालयेत्^५ । शूद्रवर्गेषु मुख्यत्वेना-
धिकृतो महाशूद्रः पादप्रक्षालनावसरे जलं पातयेत्^६ । ततः विभीतक काष्ठ-
कृतान् कृतत्रेतादिनामसम्पन्नान् चतुरोक्षान् गृहीत्वा राजा ब्राह्मणेन क्षत्रियेण
वैश्येन चेति त्रिभिर्वर्णपुरुषैः सह द्यूत-क्रीडां कुर्यात्^७ । द्यूतक्रीडायां सर्वस्वं
पणे संस्थापयतां क्रीडिनां सर्वस्वं राजा जयेत् । एवं सर्वस्वजयिनं राजानं
वैश्य उपतिष्ठन् प्रार्थयेत्-“उत्सृजायुष्मन्” इति^८ । सूत्रे जैनमित्यपपाठः,
जयिनमित्येव शुद्धं पाठं मन्यामहे । बलूमफील्डमहोदयेन भूशं परिश्राम्यतापि
शुद्धः पाठो न ज्ञातः । प्रार्थितश्च राजा उत्सृजामीति सूत्रेण मन्त्रेण प्रति-
वचनं दद्यात्^९ । ततो वैश्यः “यथाज्ञापयति देव” इत्येवं प्रतिवचनं
स्वीकुर्यात्^{१०} । ततः पूर्वश्रुतं स्थालीपाकं प्रकृतसूक्तेन संपात्याभिमन्त्रितं

१-विपरिदधानानन्तमेकराजेन व्याख्यातम् (१७।११)

२-तल्पे दर्भेष्वभिषिचति (१७।१२)

३-वर्षीयसि वैयाघ्रं चमारोहयति (१७।१३)

४-चत्वारो राजपुत्रास्ताल्पाः पृथक् पादेषु शयनं परामृश्य सभां प्रापयन्ति
(१७।१४)

५-दासः पादौ प्रक्षालयति (१७।१५)

६-महाशूद्र उपसिचति (१७।१६)

७-कृतसम्पन्नानक्षानातृतीयं विचिनोति (१७।१७)

८-वैश्यः सर्वस्वजैनमुपतिष्ठत उत्सृजायुष्मान्नि (१७।१८)

९-उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय घर्मो मे जनपदे
चर्यतामिति (१७।१९)

१०-उत्तिपयति (१७।२०)

राजा प्राशनीयात्^१ । प्राशनानन्तरं पुरोधाः प्रकृतसूक्तेन राजानमश्वमारोह्य
ऐशान्यां दिशं प्रति गमयेत्^२ । ततः प्रत्यावृत्त्य राजा पुनः सभायामा-
गच्छेत् ।^३ तदनन्तरं मधुररसोपेतमन्नं ब्राह्मणेभ्यो राजा भोजयेत्^४ । ब्राह्मण-
भोजनान्ते रसत्वेन परिभाषितानि (८।१९) द्रव्याणि प्रकृतसूक्तेन संपात्या-
भिमन्त्र्य राजा प्राशनीयात्^५ । ततो राजा यावद्यो राजपत्न्यस्तासां सर्वासां
प्रासादेषु गच्छेत्^६ । अत्रावसरे कुर्युर्गामितिरूपेण सूत्रे संकेतितं मधुपर्कं राजे
दद्यादिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ मन्येते । न दद्यादिति भागलिः^७ । महाभिषेकेऽपि
उत्तरतन्त्रं दक्षिणादानादिकर्म च पूर्ववदेव भवति ।

प्रात्यहिकराजकृत्यम्

अभिषिक्तं राजानम् 'इममिन्द्र वर्धय' (अ. ४।२२।१) इति सूक्तेन
प्रत्यहं प्रातः पुरोधाः अभिमन्त्रयेत्^८ । सूक्तेनानेनैव प्रत्यहं प्रातः राज्ञः
समासेचनं विपरिधानं चेति कर्मणी पूर्वोक्तवत् (१४।४-५) कुर्यात्^९ ।

प्रात्यहिकराजपुरोहितकृत्यम्

राज्ञः पुरोहितः प्रत्यहं वैश्वलोपीः समिधः सविता प्रसवानामधिपतिः
(अ. ५।२४।१) इति सूक्तेन प्रत्यृचमग्नावादध्यात्^{१०} । विश्वलोपशब्देनात्र
चन्द्रस्य पूर्णादर्शनकालः अमावास्याख्यः संकेतितो वर्तते । अमावस्यायां
संगृहीताः समिधः वैश्वलोपीः ताश्च शूद्रेणाहताः स्युरिति केशवः ।

१-आशयति (१७।२१)

२-अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिवादयति (१७।२२)

३-सभायामुदायाति (१७।२३)

४-मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति (१७।२४)

५-रसानाशयति (१७।२५)

६-माहिषाण्युपयाति (१७।२६)

७-कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ नेति भागलिः (१७।२७)

८-इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं प्रातः प्राररभिमन्त्रयते (१७।२८)

९-उक्तं समासेचनं विपरिधानम् (१७।२९)

१०-सविता प्रसवानामिति पुरोहिते वत्स्यन् वैश्वलोपीः समिध आधाय

राज्ञः नूतनरथोपवेशनम्

सज्जे नूतने रथे सारथिना सहितं राजानं “नि तद् दधिषे” इत्युक्त्वा, वनस्पते वीड्वंगः (अ० ६।१२५।१) इति तृचेन, अया विष्ठा (अ. ७।३।१) इत्यृगृद्वयेन, अग्न इन्द्रश्च (अ. ७।११०।१) इत्यृगृद्वयेन, दिशश्चतस्रः (अ. ८।८।२२) इत्यृगृद्वयेनारोहयेत्^१ । मन्त्रवर्गविकल्पः केशवोक्तः । वनस्पते इति प्रतीकेन संहितायां स्थानत्रये मन्त्रः पठितः । तत्रसन्देहनिर्णये पूर्वापरमन्त्रयोः मध्यपतितस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणमिति सूत्रकारशैली । ततश्च पंचमसप्तमकाण्डयोः सन्दंशपतितस्य षष्ठकाण्डीयस्यैव ग्रहणं कर्तव्यमित्यस्माकं निर्णयः । अतश्च ब्लूमफील्डमहोदयेन संकेतितो द्वादशकाण्डो मन्त्रोऽत्र अनादरणीयः ।

साङ्ग्रामिकाणि

सांग्रामिककर्मसु विशेषविधयाग्निरूपाद्यते, सेनाग्निरिति च स व्यवह्रियते । अत्रैवाग्नौ सेनासम्बद्धानि शत्रुविनाशकानि च सर्वाणि कर्माणि भवन्ति ।

सेनाग्नि-साधनम्

सेनाग्न्युत्पादनार्थं अश्वत्थबाधकवृक्षयोर्न्यतरस्यारणि निष्पाद्य तत्र मन्थेत्^२ । मन्थने इन्द्रो मन्थतु (अ. ८।८।१) इत्युक्तप्रयोक्तव्या^३ । मन्थमानेऽग्नौ धूमं दृष्ट्वा अग्निपदरहितेन धूमम् (अ. ९।८।२) इत्यर्धर्चेन तमनुमन्त्रयेत्^४ जातेऽग्नौ एतेनैवार्धर्चेन धूमपदरहितेन तमाग्निमनुमन्त्रयेत्^५ । तत उत्पन्नमग्निं जीर्णरज्ज्वां पूतिरज्जुः (अ. ८।८।२) इत्यर्धर्चे पातयेत्^६ ।

सेनाकर्मसु सेनाग्नौ वक्ष्यमाणानि त्रीणि कर्माणि नित्यानि भवन्ति । तत्र स्वाहैभ्यः (अ. ८।८।२४) इति पदद्वयेन स्वमित्रबलवृद्धयर्थं वधक-

१-नि तद् दधिषे वनस्पतेऽया विष्ठाग्न इन्द्रो दिशश्चतस्र इति त्वं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति (१५।११)

२-अश्वत्थवधकयोरग्निं मन्थति (१६।११)

३-इन्द्रो मन्थत्विति (१६।६)

४-धूममिति धूममनुमन्त्रयते (१६।१२)

५-अग्निमित्यग्निम् (१६।१३)

६-पूतिरज्जुः पूतिरज्जुमवधाय (१६।१४)

काष्ठप्रज्वालिते सेनाग्नौ दक्षिणहस्तेनाज्यं जुहुयात्^१ । तत्रैवाग्नौ दुराहामीभ्यः इति पदद्वयेन वामहस्तेन इङ्गिडहोममित्रक्षयार्थं कुर्यात्^२ । तथा च प्रधानहोमात् पूर्वमग्नेरुत्तरतः लोहितवर्णाश्वत्थस्य शाखां निहत्य तां नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां परिवेष्टयेत् । उत्तरतन्त्रे च तां शाखां “नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि” (अ. ८।८।२४) इति मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिशि सुदूरं प्रक्षिपेत्^३ ।

हस्तित्रासनम्

पृथिवीविजये आसीत् पुरा हस्तिबलस्य महत्त्वम् । हस्तिनां त्रासनेन परकीया सेना दुर्बला भवतीति कृत्वा हस्तित्रासनकर्म सूत्रकृतोपनिबद्धम् । हस्तित्रासने ये त्रिषप्ताः (अ. १।१।१) इति प्रथमस्य सूक्तस्य विनियोगः^४ । एतदर्थं स्वकीयारोहणीयं रथचक्रं सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तेन सम्पात्य तं रथं हस्त्यभिमुखं प्रवर्तयेत्^५ । अश्वादियानसाधनान् सूक्तेन सम्पात्य शत्रुहस्त्यभिमुखं गच्छेत्^६ । पटहभेर्यादिवाद्यानि सूक्तेनाभिमन्त्र्य परसेनाभिमुखं गच्छन् वादयेत्^७ । चर्मकृते दृत्याख्ये पात्रे चर्मपुटे वा सूक्ताभिमन्त्रिताः शर्कराः संस्थाप्य ना हस्त्यभिमुखं प्रक्षिपेत्^८ । शर्करावद् बालुकाप्रक्षेपोऽपि केशवसायणाभ्यामुक्तस्तत्र मूलं न विदमः । कश्चन स्वीयः पुरुषः अपरिहितवस्त्रः प्रच्छन्नश्च तोत्रेण सूक्ताभिमन्त्रिताः शर्कराः हस्त्यभिमुखं प्रक्षिपेत्^९ । वेणुकाष्ठेन सम्पादितं प्रक्षेपणसानंतोत्रमिति दारिलः ।

संग्रामजयाः

विद्या शरस्य (अ. १।२।१) मा नो विदन्, अदारसृद् स्वस्तिदा (अ. १।१९, २०, २१।१) अव मन्युः, निर्हस्तः, परिवर्त्मानि (अ. ६। ६५, ६६,

१-स्वाहैभ्य इति मित्रेभ्यो जुहोति (१६।१८)

२-दुराहामीभ्य इति सव्येर्नेङ्गिडमित्रेभ्यो बाधके (१६।१९)

३-उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्तं नीललोहितेनामून इति दक्षिणा प्रहापयाति (१६।२०)

४-पूर्वस्य हस्तित्रासनानि (१४।१)

५-रथचक्रेण सन्पातवता प्रतिप्रवर्तयति (१४।२)

६-यानेनाभियाति (१४।३)

७-वादित्रः (१४।४)

८-हतिवस्त्योरोप्य शर्कराः (१४।५)

९-तोत्रेण नग्नप्रच्छन्नः (१४।६)

६७।१) अभिभूः, इन्द्रो जयाति, अभित्वेन्द्रः (अ० ६। ६७, ८, ९९।१) इत्येतानि अपराजितगणोक्तानि सांग्रामिकाणि सूक्तानि सन्ति^१ । अत्र केशवमतेन चत्वारो वर्गाः । तत्र विद्वा शरस्येऽयेकसूक्तात्मकः प्रथमः, मा नो विदन्नित्यादिसूक्तत्रयात्मको द्वितीयः, अव मन्युरित्यादि सूक्तत्रयात्मकः तृतीयः अभिभूरित्यादि सूक्तत्रयात्मकश्च चतुर्थो वर्गः । कर्मसु प्रत्येकं वर्गस्य विकल्पः ।

सांग्रामजयार्थमाज्यमिश्रितान् सक्तून् सांग्रामिके हवनतन्त्रे मन्त्रगणेन जुहुयात्^२ । सक्तवाज्ययोः पृथक् पृथग्धोमविकल्प इति केशवमतम् । धनुर्वृक्ष-काष्ठेध्मैः प्रज्वालितेऽग्नौ सांग्रामिके हवनतन्त्रे मन्त्रगणेन प्रत्यृचं धनुर्वृक्ष-समिध आदध्यात्^३ । धनुर्वृक्षः कामु^४कमिति पर्यायौ । मध्यप्रदेशे कारीपदेनैतं व्यपदिशन्ति । एवमेव शरेध्मप्रदीपितेऽग्नौ शरसमिधानं कर्तव्यम्^५ । पुरोधा राज्ञो धनुषं सांग्रामिके हवनतन्त्रे मन्त्रगणेन सम्पात्याभिमन्त्र्य हस्तेन संमृज्य राज्ञे प्रयच्छेत्^६ ।

संशितं मे (अ० ३।१९।१) इममिन्द्र (अ० ४।२२।१) इति समुच्चि-ताभ्यां सूक्ताभ्यामपि सक्तवाज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तानि कर्माणि भवन्ति^७ ।

सांग्रामजयकामः अश्वत्थकाष्ठनिर्मितायां पात्र्यां (कुण्डिकायां) नवानां गोमयशकलानामुपचयं कृत्वा तेष्वग्निं प्रज्वालय हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वा पात्रीसहितमग्निं धृत्वा पुरुषं हस्तिनं वा प्रचालयन् ऋधङ्मन्त्रः तदिदास (अ. ५।१, २।१) इति सूक्ताभ्यां प्रत्यृचमाज्यं जुह्वन् युद्धदेशे शत्रून् परिक्रमेत् । परिक्रम्य पात्रीं भूमौ निक्षिपेत्^८ । अत्र यावदुक्तमेव कर्म भवति, न हवनतन्त्रम् । सूत्रे त्रिवृदिति जैमिनिनयसिद्धान्तात् (जै. न्या. मा. १।३।५) नवसंख्यापरः, परिचयशब्दश्च परिपूर्वकाच्चिनोतेः गोमय-शकलोच्चयपर इति वयमवगच्छामः । वराहोत्खातमृत्तिकया क्षत्रियजातीय-

१-द्र० को० (१४।७)

२-आज्यसक्तून् जुहोति (१४।८)

३-धनुरिध्मे धनुःसमिधमादधाति (१४।९)

४-एवमिध्विध्मे (१४।१०)

५-धनुः सम्पातवद् विमृज्य प्रयच्छति (१४।११)

६-इममिन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि (१४।२४)

७-ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेत्याश्वत्थायां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वा पात्रीं भूमौ निक्षिपेत् (१४।११)

पुरुषैः कृतायां वेद्यां पुरोधाः ऋधङ्मन्त्रः तदिदास इति सूक्ताभ्यां पूर्वोक्तवत् (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तं कर्म कुर्यात्^१ । सूत्रे विहृतशब्दः हिंसार्थकाद् हन्धातोः उगसर्गवशादुत्खननपरः । राजान इति बहुत्वोपदेशात् न्यवराणां क्षत्रियाणां वेदिकरणम् ।

जयकामनायामेव एकेन वाणेन युद्धे हतस्य सैनिकस्य दाहाग्निगुप-समाधाय तस्याग्नेरुपरि रथचक्रं धारयित्वा दीर्घदण्डेन स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा रथचक्रस्य छिद्रेण अग्नेः परितः प्रकृतसूतद्वयेन प्रत्यृचमाज्यं जुहुयात्^२ । सूत्रे समयाशब्दः परितः इत्यर्थे इति हारिलः । उत्तिष्ठ संनह्य प्रहर इत्यादि सैनिकानामुत्साहवाचः श्रुत्वा पुरोधाः प्रकृतसूक्ताभ्यां तां गमनायानुजानीयात्^३ ।

शत्रुमभिमुखं पश्यन् यदि चिन्तु (अ. ५।२।४) इत्यृचं नमो देववधेभ्य (अ. ६।१३।१) इति सूक्तं च तज्जयकामः पठेत्^४ । भूम्यधिपतिवैश्य-जातीयश्चेत् तस्य संग्रामप्राप्तौ पुरोहितः “यदि चिन्तु “इत्यृचा” नमो देववधेभ्य” इति सूक्तेन च पूर्वोक्तवत् (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तं कर्म कुर्यात्^५ । सेनापतिः सेनाया जयमिच्छन् युद्धोद्यतः पूर्वोक्तानि (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदान्तानि कर्माणि त्वया वयम् (अ. ५।२।५) इत्यृचा पुरोधसा कारयेत्^६ ।

संग्रामजयकामेन शणरज्जुभिः कुञ्जरज्जुभिर्वा पाशान् निर्माय इङ्गिडादिना संस्कृत्य सांग्रामिके हवनतन्त्रे संदानं वः, आदानेन (अ. ६।१.३-१०४।१) इति तृचाभ्यां संपात्याभिमन्त्र्य परसेनासंचारस्थानेषु प्रक्षिपेत्^७ । सूत्रे आदान-संदानानीति शब्दः पाशैः शत्रूणां बन्धनफलबोधकः ।

राजा जयकामः युद्धकाले स्वसैनिकान् दृष्ट्वा ये बाहवः, उत्तिष्ठत (अ. ११।६, १०।१) इति अर्धसूक्ताभ्यां यथार्त्तिनां सम्प्रेष्येत्, स्वयं चैते

१-वराहविहिताद् राजानो वेदिं कुर्वन्ति, तस्यां प्रदानान्तानि (१५।२-३)

२-एकेष्व्राहतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण रथचक्रस्य रवेण समया जुहोति (१५।४)

३-योजनीयां श्रुत्वा योजयेत् (१५।५)

४-यदि चिन्तु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह (१५।६)

५-वैश्यस्य प्रदानान्तानि (१५।७)

६-त्वया वयमित्यायुधि ग्रामण्ये (१५।८)

७-संदानं व आदानेवेति पाशैरादानसंदानानि (१६।१४)

जवेत्^१ । आभ्यामेव सूक्ताभ्यां पूर्वोक्तानि (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तानि कर्माण्यपि भवन्ति^२ । एतावत् खल्वत्र विशिष्यते यद् यत्राज्यस्य विधानं तत्र पृषदाज्याख्यं दधिमिश्रमाज्यमुपयुज्यात्^३ । यानि च सेनासंचारप्रदेशेषु वपन (प्रक्षेपण) -रूपाणि मौञ्जशरपाशामपात्रादीनां कर्माणि तान्यप्येताभ्यां सूक्ताभ्यां कार्याणि । यानि च पूर्वं वाप्यत्वेन पदार्था उक्ताः तेभ्यः सहैव सन्धित्रययुक्ताः लौहमय्यो वज्रप्रतिकृतीः अबुदरूप-लौहगोलिकाश्च पूर्ववदेव तन्त्रेण प्रकृतसूक्ताभ्यां सेनासंचार-प्रदेशेषु प्रक्षिपेत्^४ । यत्र क्षत्रियाः सैनिकाः शिविरे विश्रमन्ति तत्र स्थले निखातो ध्वजदण्डः क्षत्रियोपासंगदण्डः कथ्यते । तस्मिन् दण्डे शितिपदी गामजामवि वा आभ्यामेव सूक्ताभ्यां सम्पात्याभिमन्वय मुञ्जरज्वा रहसि बध्नीयात्^५ । अन्यां च शितिपदीं प्रकृतसूक्ताभ्यां सम्पात्याभिमन्वय शत्रुन् प्रतिगमयेत्^६ ।

शत्रुनिवारणम्

संग्रामे शत्रुकृतेषुवाधाया विनिवृत्तये विद्वा शरस्य (अ० १।२।१) इति मन्त्रगणे प्रथममुक्तेन सूक्तेन प्रयोगो भवति^७ । तत्र द्रुच्यार्त्नीज्यापाशं द्व्यंगुलेमात्रं छित्त्वा सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तेन सम्पात्याभिमन्वयच बध्नीयात्^८ । दूर्वादितृणमूलबन्धनं वा तथैव कुर्यात् । सूत्रे द्रुच्याशब्दोऽस्पष्टः, अव्याख्याख्यातश्च ।

खड्गादिशस्त्रनिवारणाय आरेऽसौ (अ० १।२६।१) इति सूक्तस्य प्रयोगः^९ । तदर्थं च सांग्रामिकेऽग्नी फलीकरणनि, तुषान्, बुसानि अवतक्षणाणि वा सूक्तेन जुहुयात्^{१०} । फलीकरणातण्डुलादिविवेचनेन पृथक्कृताः

- १-ये वाहव उत्तिष्ठतेति यथालिगं सम्प्रेष्यति (१६।२१)
- २-प्रदानान्तानि वाप्यानि (१६।२३)
- ३-होमार्थे पृषदाज्यम् (१६।२२)
- ४-वाप्येच्छिषन्धीनि वज्ररूपाण्यबुदिरूपाणि (१६।२४)
- ५-शितिपदीं सम्पातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियायोपासंगदण्डे बाध्नाति (१६।२५)
- ६-द्वितीयामभ्यस्यति (१६।२६)
- ७-प्रथमस्येषुपर्ययणानि (१४।१२)
- ८-द्रुच्यार्त्नीज्यापाशतृणमूलानि बध्नाति (१४।१३)
- ९-आरेऽसावित्यपनोदनानि (१४।१४)
- १०-फलीकरणातण्डुलादिविवेचनेन पृथक्कृताः

सूक्ष्मकणाः, तुषा धान्यवत्कलानि, बुसानिः पशुभ्यो देयतृणानि (भूसा), अवतक्षणानि च काष्ठशकलानि । शत्रुं शस्त्रप्रहरणोद्यतं दृष्ट्वा सूक्तं जपेत्^१ ।

सेनामोहनम्

सेनामोहनाय अग्निर्नः शत्रून्, अग्निर्नो दूतः (अ० ३।१, २।१) इति सूक्तद्वयेन प्रयोगा भवन्ति^२ । मोहनं नाम स्वपरयोरज्ञानम् । तदर्थं फलीकरणानि पक्वौदनमिश्रणेन पिण्डीकृत्य सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तद्वयेन उलूखलेन द्वारा अग्नौ जुहुयात्^३ । एवमेव तण्डुलकणिका वा जुहुयात्^४ । शूर्पे एव विंशतिशर्कराः (क्षुद्रपाषाणमिश्रमृत्तिकाः) कृत्वा सूक्तद्वयेन परसेनाभिमुखं निष्पुनीयात्^५ । सूक्तद्वयेनानेन अप्वायै देवतायै निर्वापादिविधिना च श्रपयित्वा सांग्रामिके हवनतन्त्रेऽग्नौ जुहुयात्^६ ।

सेनोद्वेगकरणम्

परसेनोद्वेजनाय श्वेतानि चरणानि यस्या अजाया, मेघ्या, एडकाया वा तस्याः पृष्ठं संशितं मे (अ. ३।१९।१) इति सूक्तेन सांग्रामिके हवनतन्त्रे सम्पात्याभिमुख्य तां शत्रुसेनां प्रति संचारयेत्^७ । कर्मणानेन उद्विग्नेषु शत्रुषु युद्धं प्रारभेत्^८ ।

स्वसेनारक्षणम्

स्वसेनाया रक्षणकामेन दिक्शब्दयुक्ताभ्यां येऽस्याम्, प्राची दिक् (अ. ३।२६, २७।१) इति सूक्ताभ्यां प्रत्येकं दिश उपतिष्ठेत् । नमो देववधेभ्यः (अ. ६।१३।१) इति तृचेन वा षडावृत्या षड्दिश उपतिष्ठेत्^९ । षडावृत्योपस्थानमिदं जयकामः कुर्यादिति केशवसायणौ ।

—अन्वाह (१४।१६)

२—अग्निर्नः शत्रून् अग्निर्नो दूत इति मोहनानि (१४।१७)

३—ओदनोपयम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति (१४।१८)

४—एवमग्नौ (१४।१९)

५—एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनाति (१४।२०)

६—अप्वां यजते (१४।२१)

७—संशितमिति शितिपदीं सम्पातवतीमवसृजति (१४।२२)

८—उदवृधत्सु योजयेत् (१४।२३)

९—दिग् युक्ताभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते (१४।२४)

स्वसेनाया उत्साहजननम्

स्वसेनाया उत्साहकामेन त्वया मन्यो, यस्तं मन्यो (अ. ४।३१, ३२१) इति सूक्तद्वयेन प्रयोगो भवति^१ । उभयोः सेनयोर्मध्ये स्थितः सूक्तद्वयस्यास्य आशीलिङ्गमन्त्रैः स्वसेनां, विनाशलिङ्गैश्च परसेनां निरीक्षेत^२ । शणपाशान् मुञ्जपाशान् वा इङ्गिडा^३ कृत्वा कृत्वा सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तद्वयेन सम्पात्य सक्रोधमभिमन्त्र्य परसेनासंचारस्थलेषु प्रक्षिपेत्^४ । सूत्रे भांगशब्दः शणवाची, अमरादिषु पठितो ज्ञेयः, अनुक्तशब्दश्च सक्रोधमुद्रयाभिमन्त्रणे साम्प्रदायिकः पाशवदेव अपक्वेषुमृत्तिकापात्रेषु वा तन्त्रं कृत्वा तानि प्रक्षिपेत्^५ ।

जयपराजयविज्ञानम्

संग्रामे जयपराजयज्ञानाय उभयोः सेनयोर्मध्ये इङ्गिडसंप्रेक्षितानि शर-
तृणानि निधाय “त्वया मन्यो, यस्ते मन्यो” इति सूक्तद्वयेनाभिमन्त्र्य
आंगिरसेनाग्निना तानि दहेत्^६ । यस्याः सेनायाः सम्मुखं धूमो गच्छति तस्य
पराजय इति जानीयात्^७ । आंगिरसोऽग्निश्चाण्डालगृहाग्निः सूतिकाक्षायै
स्थापितोऽग्निर्वा भवति ।

तदर्थमेव तिस्रः स्नावरज्जुः ब्रह्मजज्ञानम् (अ. ५।६।१) इति सूक्ते-
नाभिमन्त्र्य स्वाभिमुखां रज्जुमात्मसेनां मध्यरज्जुं मृत्युमन्त्र्यरज्जुं च शत्रु-
सेनां भावयित्वा तिस्रोऽपि सहैव पृथक् पृथक् अग्न्यङ्गारेषूपरि निदध्यात्^८ ।
मध्यमा मृत्युरज्जुः तां सेनारज्जुमधिरोहति तस्याः पराजयः । यदि सेनात्वेन
भाविता रज्जुः मृत्युरज्जोरुपरि आयाति तदा तस्याः सेनाया विजय इति
जानीयात्^९ । अभिमुखागमनेऽपि तस्या जयं जानीयादिति केशवः ।

१-त्वयामन्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भणानि (१४।२६)

२-सेने समीक्ष्यमाणो जपति (१४।२७)

३-भांगमोञ्जान् पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति
(१४।२८)

४-एवमामपात्राणि (१४।२६)

५-इङ्गिडेन सम्प्रोक्ष्य तृणान्यांगिरसेनाग्निना दीपयति (१४।३०)

६-यो धूमोऽवतनोति तां जयन्ति (१४।३१)

७-सांग्रामिकमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने (१५।१५)

८-पराजयेष्वामपात्राणि मृत्युरज्जुमधिरोहति तस्याः पराजय इति केशवः

युद्धार्हपुरुषपरिज्ञानम्

सैनिकानां युद्धयोग्यत्वपरीक्षणे एकमुदपात्रं नि तद् दधिषे (अ० १५।२।६) इत्युच्चाभिमन्त्र्य राजा तस्मिन् मुखावलोकनार्थं द्वौ द्वौ सैनिकावनुजानीयात् । राजा तयोर्मुखं तस्मिन् निरीक्षेत्^१ । यदि कस्यचित् मुखं तस्मिन्मुदपात्रे न दृश्येत तदा तं पुरुषं युद्धे न नियोजयेत्^२ । प्रतिपुरुषयुग्ममुदपात्रस्य पुरोधसाभिमन्त्रणं कर्तव्यम् ।

जीवनपरिज्ञानम्

युद्धे आहतस्यान्यस्य वा जीवनसंशये जीविष्यति नवेति परिज्ञानाय तिस्रः स्नावरज्जूः ब्रह्मजज्ञानम् (अ० ५।६।१) इति सूक्तेनाभिमन्त्र्य अग्न्यङ्गारेषु निदध्यात्^३ । यदि ता उच्चैर्भवन्ति तदा जीविष्यतीति जानीयात्^४ । संग्रामे कोदृशानां विशेषतो हननं भवतीति ज्ञानाय तिस्रः स्नावरज्जूः प्रकृतसूक्तेनाभिमन्त्र्य पूर्वापरायतत्वेन अग्न्यङ्गारेषु पश्चिमाग्रा निदध्यात् । यदि प्रथमं रज्जूणामग्राणि दहन्ते तदा मुख्याः सैनिका हता भवन्ति । प्रथमं मध्यदाहे मध्यमाः, अन्त्यदाहे चावराः विशेषतो हता भवन्ति^५ । एवमेव स्नावरज्जु-स्थाने शरमया वीरिणमया वा इषीकाः परीक्षणार्थमुपयोक्तव्याः^६ ।

परसेनात्रासनम्

परस्य सेनायास्त्रासनार्थं भेरीदुन्दुभ्यादि सर्वाणि युद्धवाद्यानि प्रक्षाल्य तगरोशीरयोः द्रवपिष्टेनानुलिप्य उच्चैर्घोषः (अ० ५।२०।१) उप श्वासय (अ० ६।१२६।१) इति सूक्तयोरन्यतरेण सांग्रामिके हवनतन्त्रे संपात्य पुरोधाः स्वयमेव त्रिराहत्य (वादयित्वा) वादकेभ्यः प्रयच्छेत्^७ । प्रक्षालनानुलेपनयोरपि सूक्तप्रयोगो युक्तः । अयमेव विधिः विहृदयम् (अ० ५।

१-नि तद् दधिषे इति राजोदपात्रं द्वौ द्वावेवेक्षयेत् (१५।६)

२-यन्न पश्येन्न युध्येत् (५।१०)

३-ब्रह्मजज्ञानमिति जीवितविज्ञानम्, तिस्रः स्नावरज्जूरङ्गारेष्ववधाय

(१५।१२।१३)

४-उत्कुचतीषु कल्याणम् (१५।१४)

५-अग्रेषूत्कुचत्सु मुख्या हन्यन्ते मध्येषु मध्या अन्तेष्ववरे (१५।१७)

६-एवमिषीकाः (१५।१८)

७-उच्चैर्घोष उप श्वासयेति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संघातयन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति (१६।१)

२११) इति सूक्तेनापि भवति । परं तत्र उच्चैर्मन्त्रप्रयोगेण होमः, प्रत्यृचं हवनान्ते सुवस्य किञ्चित् किञ्चिद्भवं नयनं च विशेषतो भवति । श्रौतेऽपि चयनयोगे उद्गृह्णन् इति विशेषनिर्देशे होमसाधनस्य प्रत्यृचपुन्यदनं भवति (का. श्रौ. १६।२।७) ।

सोमलतायाः खण्डेन मणिं सम्पाद्य हरिणचर्मण्युद्ग्रथ्य विहृदयमिति सूक्तस्योच्चैः प्रयोगेण सांग्रामिके हवनतन्त्रे सम्पात्याभिमन्त्र्य क्षत्रियस्य राज्ञोऽन्यवे पूर्वोक्तकामेनैव बध्नीयात्^२ । परसेनायाः त्रासनाय परिवर्त्मानि (अ. ६।६।७।१) इन्द्रो जयाति (अ. ६।९।८।१) इति सूक्तयो-
रन्यतरेण राजा स्वीयां सेनां त्रिः परिक्रामेत्^३ । तदर्थमेव च सोमखण्डमणिं हरिणचर्मण्युद्ग्रथ्य सांग्रामिके हवनतन्त्रे परि वर्त्मानि इति प्रथमसूक्तेन सम्पात्याभिमन्त्र्य राज्ञे बध्नीयात्^४ । पूर्वशब्देन ये त्रिषतीयं सूक्तं दारिलोऽभिप्रैति । परं प्रकृतत्वान्मन्त्रलिगाच्च परि वर्त्मानि इति सूक्तस्यैव ग्रहणं युक्तं प्रतिभाति । केशवः कर्मेदं जयकामार्थमुपदिशति । तन्न युक्तम्, मन्त्रेषु त्रासनलिगोपलब्धेः ।

अभयकरणम्

परकृतसेनोद्वेजनेन संभाव्याशान्त्यनुभवमूलिका धैर्यस्थितिः अभयम् । तत्कामेन पुरोधो मर्माणि ते (अ. ७।११।८।१) इत्यृचा कच्चमभिमन्त्र्य धारणाय स्वयमेव राज्ञे प्रयच्छेत्^५ । सेनाया अभयकामार्थमेव सूत्रोक्तानाम् (५।९।२६) अभयं द्यावापृथिवीति (अ. ६।४।०।१) सूक्तेन सप्तप्युपस्थाना-
दिकर्मणामपि प्रयोगः कर्तव्यः^६ ।

सपत्नक्षयणम्

शत्रूणां क्षयफलकं कर्म सपत्नक्षयणमुच्यते । तदर्थं हि संपादितं सेना-
पिनमरण्ये हत्वा तस्मिन् सांग्रामिके हवनतन्त्रे इन्द्रो मन्थतु (अ० ८।८।१)
इत्यर्धसूक्तेन अश्वत्थ-वधक-ताजदभंगाह्व-खदिर-शरवृक्षेण्यतमस्य सपत्न-

१-विहृदयमित्युच्चैस्तरां हुत्वा सुवमुद्वर्तयन् (१६।२)

२-सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति (१६।३)

३-परि वर्त्मानिन्द्रो जयातीति राजा त्रिः सेनां परियाति (१६।४)

४-उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः (१६।५)

५-मर्माणि ते इति क्षत्रियां संपादयति (१६।६)

६-अभयानामप्ययः (१६।८)

क्षयणीः समिधः प्रत्यृचमादध्यात्^१ । तत्र बधकः करिमालक इति दारिल-
सायणौ । ताजदभंग एरंडः । आह्वश्चपलाशः ।

तथा च प्रकृतसूक्तेनैव पूर्वोक्तवत् (१४।२८) शणान् मौञ्जान् वा
पाशान् सेनासंचारदेशेषु प्रक्षिपेत्^२ । तथैव आश्वत्थानि कूटानि, शणनिर्मि-
तानि प्राणिवन्धनार्थानि जालानि वा प्रकृतसूक्तेन संपात्याभिमन्त्र्यच सेना-
संचारप्रदेशे प्रक्षिपेत्^३ । एवमेव बाधकवृक्षदण्डानपि प्रक्षिपेत्^४ । सायणस्तु
बाधकदण्डानां विशेषणत्वेन कूटानि जालानि च प्रयुनक्ति । सूत्रोक्तः कूटो
निषादानां प्राणिवन्धन-साधनवाचीति सायणः ।

स्वराष्ट्रप्राप्तिः

कश्चन राजा शत्रुभिः स्वीयाद् राष्ट्राद् विवासितश्चेत् पुनः स्वराष्ट्र-
प्रवेशाय राष्ट्रस्थितजनानां स्वस्मिन् अनुरागप्राप्तये च अस्मिन् वसु
(अ. १।१।१) इति सूक्तेन कर्म कुर्यात्^५ । तत्र आत्रस्कारुढकाम्पील-
काष्ठसाधितेऽग्नौ समानवर्णवत्साया गोदुग्धे आनुशूकव्रीहिणां चरुं श्रपयित्वा
सूक्तेन हवनतन्त्रे तं संपात्याभिमन्त्र्यच राजानमाशयेत्^६ । सूत्रे अवगमनमिति
प्रजानुरागकरार्थकमिति दारिलः । सकृच्छिन्नासु व्रीहिषु तस्मिन्नेव काण्डे
पुनः प्ररुढा व्रीहय आनुशूका उच्यन्ते । छिन्नायाः शाखायाः स्थाने पुनः
प्ररुढा शाखा आत्रस्कजेत्युच्यते ।

शत्रुभिः स्वीये राष्ट्रे मर्दिते सति पुनः स्वराष्ट्रप्राप्तये तत्र सर्वविध-
सम्पत्तिप्राप्तिकामनया रथचक्रनेमिखण्डेन मणिं सम्पाद्य तन्मध्ये स्वर्ण-
निवेशनेन हेमनाभित्वं कृत्वा मणेरुपरि पंचधातुवेष्टनानि विधाय त्रयोदश्यादि
पूर्वान्तं यथोक्तम् (७।१९) अभिवास्य प्रतिपदि तं सूत्रप्रोतं कृत्वा अग्ने-
रुत्तरतः आस्तृते बर्हिषि निधाय अभीवर्तेन (अ. १।२६।१) इति सूक्तेन
हवनतन्त्रे मणिं सम्पात्याभिमन्त्र्यच शरकाण्डकृता भृष्टचाख्याः समिधस्तेनैव
सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा, तमभीवर्ताख्यं मणिं सूक्तोत्तमाभ्याम् उदसौ सूर्यः

१—तस्मिन् नवरण्ये सप्तक्षयणीरादधात्यश्वत्थबधकताजदभंगाह्वश्चपलाश-
णाम् (१६।१४)

२—उक्ताः पाशाः (१६।१५)

३—आश्वत्थानि कूटानि भांगानि जालानि (१६।१६)

४—बाधकदण्डानि । १६।१७)

५—अस्मिन् वस्विति राष्ट्रावगमनम् (१६।२७)

६—आनुशूकानां व्रीहीणामात्रस्कजैः काम्पीलैः शृतं साह्यवत्समाशयति
(१६।२८)

(अ१।२६।५) इत्याभ्यामृग्भ्यां राज्ञोऽवयवे वघ्नीयात् । वेष्टने अयः सीसः लोहः रजतं ताम्रं चेति पंच धातवः^१ ।

शत्रुभिर्यस्माद् देशाद् राजापसारितो भवति तस्मादेव देशाद् वक्ष्यमाण-
कर्मोपयोगीनि साधनानि सम्भृत्य यस्याश्च दिशो निःसारितः, तस्यामेव
दिशि श्येनाकृतिपुरोडाशं कृत्वा जले दर्भानास्तीर्य दर्भोपरि पुरोडाशं
निधाय तदुपरि मज्जनार्थं तद्देशलोष्ठं निधायान्तरतदभ्रैर्वध्वा अचिक्रदत्,
आ त्वा गन् (अ० ३।३, ४।१) इति सूक्ताभ्यां जले एव निनयेत्^२ । सूत्रे
शयनविधमित्यपपाठः, श्येनविधमिति युक्तम्, अभिचारकर्मत्वात्
केशवोक्तेः, यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते
(जै. न्या. मा. वि. १।४।५) इति श्रुतिन्यायाच्च । तथा च तस्यामेव दिशि
वेदि निर्माय दर्भास्तरणस्थाने तद्देशमृत्लोष्ठचूर्णान्यास्तीर्य तत्र वेद्यां यथा-
विधि क्षीरौदनं पक्त्वा प्रकृतसूक्ताभ्यां संपत्याभिमन्त्र्य च राजा प्राश्नीयात्^३ ।
एवमेव पुरोडाशश्रवणं दिनत्रयं विधाय भक्षिते सति चतुर्थेऽहनि उद्वासित-
राष्ट्रजनाः स्वयमेव राजानं स्वामित्वाय आह्वयन्ति^४ ।

व्याख्याता, वेदविभागे,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये,
वाराणसी ।

१-अभीवर्तेनेति रथनेमिमणिमयः सीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनार्भ वासितं
बन्वा सूत्रोतं बर्हिषि कृत्वा सम्पातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोत्तमाभ्यामा-
चृतति (१६।२६)

२-अचिक्रददा त्वा गन्ति यस्माद् राष्ट्रादवर्द्धस्तस्याशायां शयनविधं
पुरोडाशं दर्भेषूदके निनयति (१६।३०)

३-ततो लोष्ठेन ज्योतिरायतनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति (१६।३१)

४-विष्टुर्णा प्रातराशिते पुरोडाशे ह्वयन्ते (१६।३३)

“रूपकेषु प्रस्तावनायाः प्रयोजनम्”

ओमप्रकाशः राजपाली

नाट्यनियमानुरोधेन नाटकेषु सर्वप्रथमं पूर्वरङ्गं, सभापूजां, कविचर्चां च सम्पाद्य प्रस्तावना प्रयोज्या । वस्तुबीजपात्रादिपरिचयात्मिकां नाट-
कस्य भूमिकामुपस्थापयन्तीयं कविमधिकृत्यापि प्रस्तावना प्रभूतं सूचयति । तस्माद् देहे मुखमिव नाटके प्रस्तावनापि स्वमहत्त्वं सर्वातिशायित्वेन भजत्येव । महत्त्वपूर्णमिदं नाट्यशास्त्रीयतत्त्वं सर्वरूपकेषु सविशेषं दृश्यते ।

आचार्यभरतानुसारेण स्थापकः सर्वप्रथमं प्रेक्षकान् मधुरश्लोकैः प्रसाद्य ततः परं कवेर्नामादिकं कीर्तयन् काव्यार्थानुगतां प्रस्तावनां प्रस्तौति^१ । नियमोऽयं नाभविष्यच्चेत्तर्हि कवीनां विषये ज्ञानं न सम्भवेत् । प्रसङ्गेऽस्मिन् भासकृतनाटकानां प्रस्तावनासु नाट्यकारमधिकृत्य न किञ्चिदपि सूचितम् । फलतो भासविषये न किमप्यस्माभिर्ज्ञायते । अतः स्पष्ट-
तया प्रतिभाति यत् तस्मिन् समये नाट्यशास्त्रे प्रस्तावनाविषयको न कश्चित्तादृशो नियम आसीत् । भासस्य परवर्तिनस्तु सर्वे कवयो नाट्य-
शास्त्रीयं नियममनुसरन्ति । यत्र प्रस्तावनायां रचयितुः परिचयं नूतमनि-
वार्यतया दातव्यमित्यभिहितम् । फलतः नाट्यकाराणां जीवनदर्शनं प्रस्ता-
वनातः प्राप्यते । नाटकविषयेऽपि महत्त्वपूर्णं नैकं तत्त्वं प्रस्तावनापदार्थेन परिचीयते ।

प्रस्तावनायां नाटकस्य अभिनयावसरः, अभिनयस्थलं, तदुद्देश्यं चो-
ल्लिख्यते । नाटकानामभिनयो विभिन्नावसरेषु भवतिस्म, इति प्रस्तावना-

१. तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः सभापूजाः ततः परम् । सा० द० ६-२१
कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखम् ॥
२. सुवाक्यमधुरैः श्लोकैर्नामावरसान्वितैः ।

प्रसाद्य रङ्गं विधिवत्कवेर्नाम कीर्तयेत्

नुशीलनात् ज्ञायते । ये कवयो राजाश्रिता आसन् । ते समकालिकानां राजा-
मुल्लेखमपि प्रस्तावनायां कृतवन्तः । तेषां कवीनां नाटकानि राजसभायाः
समक्षमभिनायन्ते स्म । किन्तु तद्भिन्नरूपकाणामभिनयो मन्दिरप्राङ्गणेपु
यात्रोत्सवेषु चाभवत् । नाटकमिदं प्रेक्षकाणां मनोविनोदाय अभिनेयमिति
प्रस्तावनायां कवयः सूत्रधारद्वारेण प्रायशः कथयन्ति । अतो नाटकं मनो-
रञ्जनार्थं अभिनयार्थं च भवतीति प्रस्तावनाभ्यो ज्ञायते । प्राचीनकाले
अभिषेक-विवाह-पुत्रजन्मादि-विभिन्नोत्सवेषु नाटकमभिनीतम् । भरत-
मुनिना नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितं यत् तस्य नाटकं महेन्द्रोत्सवे आयोजित-
मासीत्^१ । अतः स्पष्टतया प्रतीयते यत् प्राचीनकाले विभिन्नावसरेषु नाटका-
दीनां रचनया अभिनयेन च प्रजानां मनोरञ्जनं क्रियते स्म । अनेके
कवयः किमपि विशेषप्रयोजनमधिकृत्यापि रूपकाणि रचितवन्तः । तथा हि
पुरा नृप-मोदयितुं राजाश्रितकवयः काव्यं चक्रुः । अतोऽत्र राज्ञां
प्रमोद एव मुख्यं प्रयोजनम्^२ । कतिपय-नाट्यकाराणामुद्देश्यं स्व-
नूतनकाव्यप्रयोजनमेव । केचन कवयो रचनायाः प्रयोजनं प्रतिपादयन्तः
लाकोपदेशं तत्र दर्शयन्ति । अतः प्रस्तावनाध्ययनात् रूपकाणां महत्त्वं
निर्धार्यते ।

प्रेक्षकाणां रसास्वाददृष्ट्या प्रस्तावनाया विभिन्नाभिप्राया प्रतिभान्ति ।
नाट्यप्रस्तुतिसमये प्रेक्षकस्य चेतनां वर्तमानकालात् कालान्तरं संक्रमयितुं
प्रस्तावको यतते । प्रेक्षकस्य चेतना तद्देश-तत्कालविशिष्टा एव भवति ।
अतः प्रेक्षकस्य वर्तमानावद्धचेतनायाः कालान्तरं देशान्तरं च संक्रमणं
कलासर्जनाया महत्त्वपूर्णं लक्ष्यम् । परन्तु जटिलमिदं संक्रमणं सहसा न

१ — महानयं प्रयोगस्य समयः समुपस्थितः ।

अयं वज्रमहः श्रीमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ॥

ना० शा०, १-५४

२ — सूत्रधारः — आर्ये । इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरो विक्रमादित्यस्य
अभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । अस्याञ्च कालिदासप्रथितवस्तुना नवेनाभिज्ञानशाकुन्त-
लनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः, तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः ।

(अ० शा० प्र०)

संभवति । अतो नाटकप्रस्तुतेः पूर्वमेव प्रेक्षकान् तत्भूमिकामेवाधिगमयितुं प्रस्तावनेयं अपेक्षिता । सूत्रधारस्यात्मकथनं तथा नाट्यकारस्य परिचयं प्रतिपादयन्ती प्रस्तावनेयं शनैः शनैः तत्कालं संगच्छति । अतः प्रेक्षकस्य चेतनायाः कालसंक्रमणं अस्य प्रमुखं लक्ष्यं भवति । यद्यपि नाट्यशास्त्रे वर्णिताः सर्वाणि पूर्वरङ्गस्य अङ्गानि प्रमातुश्चेतनां वस्तुजगतः कलाजगत् संक्रमयितुं यतन्ते तथापि तेषु प्रस्तावनेयं प्रमुखत्वं धारयति ।

शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागे

सागरविश्वविद्यालयः सागरम् ।

संज्ञाव्यवहारस्य प्रयोजनानि

डॉ० जानकीप्रसादद्विवेदः,

लोके व्याकरणशास्त्रे च संज्ञाव्यवहारेण समीहितार्थस्यावबोधो झटिति भवति । हस्तचेष्टादिभिस्तु क्वचिदिष्टार्थावबोधनेऽधिकं कष्टमनुभूयते । अपि च तेनोपायेनाभिमुखस्थितस्यैव पुरुषस्य बोधो भवति न तु यत्र कुत्रापि स्थितस्य । एवमर्थस्यासन्देहेनाशु बोधनाय संज्ञाव्यवहारोऽपरिहार्यः । अत एव चान्द्रव्याकरणस्य प्रणेता चन्द्राचार्योऽसंज्ञकस्यैव व्याकरणस्य रचनायै कृतप्रतिज्ञोऽपि स तदुद्देश्यपूर्तो सफलो नाभूत् । दृश्यते च तत्र तत्र तदीय-व्याकरणे संज्ञाशब्दानां प्रयोगः । अत्र विषये मञ्जूषापत्रिकायां श्रीक्षितीश-चन्द्रमहोदयो दृष्टान्तमेकमदर्शयत्—‘यथा गङ्गाप्रवाहपतितेन भल्लूकेन केनचिद् आक्रान्तो गङ्गास्नायी पुरुषस्ततो मुक्तिं वाञ्छन्नपि मुक्तो न बभूव, तथैवासंज्ञकस्यैव व्याकरणस्य रचनायै कृतप्रतिज्ञोऽपि चन्द्राचार्यः संज्ञाव्यवहारस्यापरिहार्यतापाशेन मुक्तिं न लेभे’ इति ।

अयं वाग्व्यवहाराश्रितः समस्तः संज्ञाप्रपञ्चो विकाररूपोऽपि लोके शास्त्रे च व्यवहाराय समादरणीय एवेति विदुषामनुभवः ।

संज्ञानाम—

संज्ञानां बोधार्थं प्रवृत्तायाः संज्ञायाः कानिचित् प्रयोजनानि लोक-शास्त्रयोरुदोरितानीह संक्षेपेण प्रस्तूयन्ते । एतेन संज्ञाव्यवहारविषये लोकशास्त्रयोः कियत् साम्यं वैषम्यं तदीयमहत्त्वं वेति प्रेक्षावन्तोऽधिगन्तुं प्रभवन्ति ।

लोके संज्ञायास्त्रीणि प्रयोजनानि भवन्ति —

१—पापसमूहस्य प्रणाशः, २—लाघवेन व्यवहारस्य सम्पादनम्, ३—गुणा-
दोनां प्रकाशनं च । तत्र पापप्रणाशरूपप्रथमप्रयोजनविषये माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणस्य (६।१।३।८-१६) अग्निजन्मसन्दर्भः प्रमाणम् । प्रजापते-
स्तपसः प्रभावात् संवत्सरानन्तरमधिजातः कुमारोऽरोदीत् । प्रजापतिना
पृष्ठः स स्वरोदनस्य निमित्तं नामाभावमेवाख्यातवान् । साम्प्रतमहं नाम-
रहितोऽस्मि, तेन मे पापं न नष्टम्, पापनाशाय नाम मे विधेहीति । ततो

नक्षत्रघटितादीनि नामानि पापनाशायालमिति मन्यमानः प्रजापतिस्तस्य कुमारस्य 'रुद्र' इति संज्ञाम्, ततश्च कुमारासन्तोषक्रमवारणाय नव नामान्यकार्षीत् ।

नामकरणेन पापानि नश्यन्तीत्यभिप्रायेणैव नामकरणाख्यः एकः पावनतमः संस्कारो धर्मशास्त्रेऽभिहितः, स च जन्मतो । दशमे, एकादशे, द्वादशे बालि विद्वद्भिरनुष्ठीयते ।

लोके संज्ञाव्यवहारस्य द्वितीयं प्रयोजनं वर्तते—लाघवेन व्यवहारस्य निष्पत्तिः । येन शब्देन संज्ञा क्रियते स शब्दो व्यापकोऽणीयांश्चाभिमतः । एवं विधेन व्यापकेनाणीयसा च शब्देन कृता संज्ञा लाघवेन व्यवहाराय कल्पते—समर्था भवतीत्यर्थः । यथा 'देवदत्त' इति संज्ञाशब्देन बोधित एक एव पुरुषो गमनाध्ययनादिविविधव्यापारेषु नियुज्यते, ततो निवार्यते चापि ।

मातापितरौ पुत्रस्य यन्नामधेयं कुरुतस्तस्य व्यवहारं यदन्येऽपि कुर्वन्ति तत्र लाघवमेवोद्देश्यम्—“लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संकृते-
ऽवकाशे नाम कुर्वन्ति 'देवदत्तो यज्ञदत्त' इति । तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्ति—इयमस्य संज्ञेति” (म० भा० १।१।१) इति ।

जातिगुणक्रियाणां प्रकाशनमपि संज्ञया संभवति । लोके विश्वनाथाअन्न-
पूर्णा—राम—विक्रमादित्य—घनश्याम—नृसिंह—ब्राह्मण—शरच्चन्द्र—क्षत्रियादि-
संज्ञाः समाकर्ण्य अवश्यमेव कस्यचिद् गुणादेर्वोद्धो भवति । यत्र जातिगुण-
क्रियाणामन्यतमं नाभिव्यज्यते सा संज्ञा व्यर्थैव भवति । संज्ञावतः पुरुषस्य
तस्य जन्म यदृच्छाशब्दवन्निरर्थकमेव जायते । उक्तं च कविवरेण माघेन—

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुरौः ।

यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥

(शिशु० २।४) इति ।

यस्य नाम्न एतानि प्रयोजनान्यभिधीयन्ते तन्नाम चतुर्विधं भवति ।
तत्र तावत् प्रथमं नामास्ति—नक्षत्रदेवतावाचकपदघटितम् । यथा कृत्तिकान-
क्षत्रे जातस्य पुत्रस्य 'अग्निदत्त' इति नाम । कृत्तिकानक्षत्रस्याधिपतिर्देवो-
अग्निः स्मर्यते, तस्य वाचकं यदग्निपदं तदघटितं नाम भवति—'अग्नि-
दत्त' इति ।

द्वितीयं नाम नक्षत्रपादाक्षरेण प्रारभ्यते । यथा पुष्यनक्षत्रस्य द्वितीय-
पादस्य ज्ञापकं 'हे' इत्यक्षरम्, तेन च हेमचन्द्र—हेमाद्रि—हेमनाथप्रभृतीनि
नामानि निधीयन्ते । एवं रोहिणीनक्षत्रस्य द्वितीयपादे जातस्य वासुदेव-
वासन-वामनादीनि नामानि कर्तुं शक्यन्ते ।

द्वितीय एष नामविधिरभिवादनकार्ये श्रेयस्करः उपनयनपर्यन्तं गोपनीयश्चाभिमतो गृह्यसूत्रकाराणाम्—

“नक्षत्रनाम च निर्दिशति, तद् रहस्यं भवति” (आप० गृ० १५।२-३)

“अभिवादनार्थं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात्”

(आश्व० गृ० १५।९) इति ।

जन्मनक्षत्राज्जातार्थप्रत्ययं विधाय यन्नाम क्रियते तत् तृतीयं नाम भवति । यथा रोहिणीनक्षत्रे जातस्य ‘रौहिण’ इति नाम । एवं पुष्यः, श्रवण इत्यादीनि :

चतुर्थं च नाम भवति घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरि-प्रतिष्ठित द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृदन्तमेव न तु तद्धितान्तम् । अयमर्थः—अस्य नामधेयस्यादौ घोषसज्ञको मध्ये चान्त-स्थसंज्ञको वर्णः प्रयुज्यते । नाम्न आदौ वृद्धिसंज्ञकवर्णस्य प्रयोगो न क्रियते । पिता-पितामह-प्रपितामहेषु प्रसिद्धं शत्रुवर्गे चाप्रसिद्धमक्षरद्वयात्मकमक्षरचतुष्टयात्मकं वा कृत्प्रत्ययान्तं नाम करणीयं भवति, न तु तद्धितप्रत्ययान्तम् । यथा रामः, जयदेवः, जनार्दन इत्यादीनि नामानि ।

व्याकरणशास्त्रे संज्ञाया अष्टौ प्रयोजनान्युपलभ्यन्ते—१. लाघवेनार्थावबोधनम्, २. अन्वर्थतावबोधः, ३. सुखेनार्थावबोधः, ४. शब्दशक्तिनियमनम्, ५. धर्मावाप्तिः ६. मङ्गलाचरणम्, ७. पूर्वाचार्यकीर्तिरक्षणम्, ८. विविधकार्यसम्पादनं च ।

लाघवेनार्थावबोधाय संज्ञा समाद्रियते किं बहुना, महाभाष्यकारमते नाम तदेव भवति यतो व्यवहारस्य लघुभूतमन्यत् किञ्चिदपि वस्तु नास्ति—“संज्ञा च नाम, यतो न लघीयः” इति । शास्त्रे याः संज्ञा अन्वर्था न भवन्ति ता हस्तदिचेष्टावत् संकेतार्थबोधिका ताः —

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञा क्रियन्ते टि-बु-भादयः ।

हस्तचेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता इमाः ॥ (पदमञ्जरी)

यस्याः संज्ञायाः कश्चिद् योगार्थोऽपि भवति, सा संज्ञान्वर्था भवति । पाणिनीयाष्टाध्याय्यामुपसर्जनप्रभृतयो महत्यः संज्ञा अन्वर्थाः सन्ति । उक्तं च महाभाष्ये—

“महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत, अप्रधानमुपसर्जनम्” (म० भा० १.२।४३) इति ।

पूर्वाचार्यैरन्यैश्च शाब्दिकाचार्यैर्महासंज्ञाः किमर्थमाश्रिता इति विषये तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य वैदिकाभरणभाष्यकारेणोक्तम्—महासंज्ञया यौगिकार्थः पारिभाषिकार्थश्चावगम्यते । अयमेव हेतुर्महासंज्ञानां समाश्रयणे—

अन्वर्थत्वं महासंज्ञा व्यञ्जन्त्यर्थान्तराणि च ।

पूर्वाचार्यैरतस्तास्तु सूत्रकारेण चाश्रिताः ॥ (११२)

लोकप्रसिद्धस्यार्थस्यावबोधकः शब्दो यदि शास्त्रेऽपि तदर्थे प्रयुज्यते तर्हि तदर्थविवोधनेऽवश्यं किञ्चित् सुखमनुभूयते । सम्प्रदानादिसंज्ञाप्रयोगविषये इदमेवाभिमतमुदाहर्यते व्याख्याकारैः—

सम्प्रदानादयः संज्ञा रुचिधारिविविजताः ।

लोकोपचारतः सिद्धाः सुखबोधाय दर्शिताः ॥

(कात० वृ० टी० २।४।१६)

४-संज्ञायाः प्रयोगेण शब्दशक्तेर्नियमनमपि भवति । यः शब्दः शक्तिवशान्नानार्थान् अभिधत्ते, तस्योच्चारणेन तदीयसर्वेषामर्थानां प्रतीतिर्भवति । परमेकत्र सर्वेषामर्थानां प्रतीतिर्मा भूत्, ईप्सितार्थस्यैव च प्रतीतिः स्याद् इति प्रयोजनं सर्वनामादिभिरुपपन्नं भवति । एवमाचार्यैः स्वेच्छया प्रयोगेऽपि संज्ञानां शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं न विहन्यते—

“सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियमनमात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्यापि न विरोधः” (म० भा० प्र० १।१।२७) इति ।

तासां संज्ञानां पाठेन कश्चिद् धर्मः प्राप्यते, यासां व्यवहारः (विधि-सूत्राणि) स्वशास्त्रे नास्ति । एवञ्च ऋग्वेद-प्रातिशाख्ये पदवृत्तिसंज्ञाया उपादानविषये तदीयभाष्यकारेण उव्वटाचार्येण स्पष्टमुक्तम्—

“अत्र याभिः संज्ञाभिः शास्त्रकृद् व्यवहरति तावत्यः स्वव्यवहारार्थाः । याभिर्व्यवहारो नास्ति तासां ज्ञाने धर्मः फलम्”

(ऋ० प्रा०-उ० भा० २।२६) इति ।

शास्त्रादौ, शास्त्रमध्ये, शास्त्रान्ते च केनचित् संज्ञाशब्देन प्रयुक्तेन मङ्गलमपि क्वचिद् उपपन्नं भवति । यथा वाजसनेयिप्रातिशाख्ये पठितापि सोष्मसंज्ञा न कस्मिंश्चित् कार्ये विनियुज्यते । अतस्तस्यास्तत्र पाठस्य मङ्गलरूपं प्रयोजनमङ्गीक्रियते शिष्यसंव्यवहारार्थम्—

(द्र०-वाज० प्रा०-उ० भा० १।५४) ।

“वृद्धिरादैच्” (अ० १।१।१) इति सूत्रे संज्ञिनिर्देशात् पूर्वं प्रयुक्तं ‘वृद्धिः’ इति संज्ञापदं महाभाष्यकारेण मङ्गलार्थं मन्यते—

“एतदकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्” इति ।

कार्यदृष्ट्या वृद्धिसंज्ञाया विविधानि प्रयोजनानि वर्तन्ते । तस्या मङ्गल-
रूपं प्रयोजनं तु केवलं संज्ञिभ्यः पूर्वमुपन्यासादेवास्तीति विज्ञेयम् ।

कातन्त्रव्याकरणे “अवर्णादूतो वृद्धिः” (४।६।११६) इति सूत्रे
औरिति कर्तव्ये यद् वृद्धिग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनं ग्रन्थान्ते मङ्गलमङ्गी-
क्रियते व्याख्याकारैर्दुर्गसिंहादिभिः—

“औरिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणं मङ्गलार्थम्”

(कात० वृ० ४।६।११६) ।

पूर्वाचार्यकृतानां यासां संज्ञानां पाठः परवर्तिनाचार्येण क्रियते परं
विधिसूत्राणि न क्रियन्ते, तासां पाठेन पूर्वाचार्याणां कीर्तेः परिरक्षणं
भवतीति न तासां पाठो व्यर्थः, किं च पूर्वाचार्यकीर्तिरक्षकत्वात् सार्थक
एवेति शुक्लप्रजुःप्रातिशाख्यस्य भाष्यकारेण उच्यतेन ग्राह्यं किञ्चिन्मतं
दर्शितम् । (द्र०-यजुःप्राति०-७० भा० १।५४) ।

काचिदपि संज्ञा नैकेन प्रयोजनेनोच्यते, किं च तस्या अनेकानि प्रयोज-
नानि भवन्ति । महाभाष्यकारादिभिरेतद् व्याख्यातमेव यदेकेन संज्ञासूत्रं
नारभ्यते । “नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति” इति भाष्यवचनव्याख्या-
वसरे कैयटेन स्पष्टमुक्तम्—

“अनेकार्थसिद्धयर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यते इत्यर्थः । अन्यत्तु सत्र-
मेकेनापि प्रयुज्यते—मुद्गादण्” (म० भा० प्र० १।१।१२) इति । एतेन
संज्ञा विविधप्रयोजनवती भवतीति सिध्यति । यथा पाणिनीये “वृद्धिरेचि”
(अ० ६।१।८८) इत्यादिसूत्रेषु वृद्धिसंज्ञा तदीयसंज्ञानां विधानाय
व्यवहृता, “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तत् वृद्धम्” (अ० १।१।७३) इत्यादौ
वृद्धिमुद्दिश्य वृद्धसंज्ञाप्रभृतीनि च कार्याणि निर्दिष्टानि ।

कातन्त्रादिव्याकरणेष्वपि संज्ञाया विविधानि कार्याणि प्रयोजनानि च
दृश्यन्ते ।

एवं संज्ञाव्यवहारस्य लोकोपयोगीनि त्रीणि शास्त्रदर्शितान्यष्टौ च
प्रयोजनानि संक्षेपेणेह व्याकृतानि । तेषामयमेव निष्कर्षः साधीयान् प्रति-
भाति यत् तत्तदीयगुणक्रियाकर्मादेः परिज्ञानार्थं नामानि विज्ञेयानि भवन्ति
सर्वत्र । नाम्नामवश्यविज्ञानविषये शौनकस्येदं वचनमविस्मरणीयमेव—

अवश्यं वेदितव्यो हि नाम्नां सर्वस्य विस्तरः ।

न हि नामान्यविज्ञाय मन्वाः शक्या हि वेदितुम् ॥

(वृ० दे० १।८०) इति ।

अनुसन्धानाधिकारी

सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि० वि० वाराणसी

अङ्गनायकाः

रामजी उपाध्यायः

फलभागङ्गी नायको भवति । नाटकीयकार्यव्यापारेऽध्यवसिताः शेषाः स्त्री-पुरुषा अङ्गनायका इत्युच्यन्ते । एतेषां द्विधा विभाजनं समीचीनम्— प्रधाननायकस्योपकारकाः प्रतिनायकस्तस्योपकारकाश्च । तेषु प्रधाननायक-पक्षतः प्रथमं स्थानं कार्यनायकस्य विलसति ।

कार्यनायकः

मुद्राराक्षसे चाणक्यवत्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायणवत्, वेणी-संहारे भीमवच्च सर्वं नाटकीयं कार्यजातं कार्यनायकः फलोन्मुखं प्रवर्तयति । अत एव नाट्ये प्रधाननायकादपि अधिकतरमुत्कृष्टं तस्य स्थानं प्रत्यक्षतः प्रतिभासते । फलनायको रङ्गे केषु चिन्नाटकेषु न दृश्येत, क्वचिदेव दृश्येत वा, किन्तु कार्यनायकस्तत्र स्वानुपस्थितावपि सामाजिकान् सत्ततं प्रभावयत्येव । स वीजादारभ्य फलपर्यन्तं चेष्टमानः परिलक्ष्यते । बहुषु नाटकेषु प्रधाननायक एव कार्यनायकोऽपि भवति ।

उपनायकः

नाटकीयेतिवृत्ते क्वचित् पताकावृत्तं, प्रकरीवृत्तं च वर्तते । एतयोर्द्वयोर्नायकौ 'उपनायकौ' इति प्रोच्येते । पताकानायकस्तु कथामध्ये प्रकटति । अनुबन्धानुसारेण प्रथमं तस्य समीहितं नायकः साधयति, पश्चात् स नाटकान्तं यावन्नायकस्य साह्यमाचरति । प्रकरीनायकस्य स्वार्थस्तु परार्थ एव । सोऽपि नाटकान्तं यावन्नायकार्थं साधयेद्यथोत्तर-रामचरिते वाल्मीकिः । कथामध्य एव तस्यापि आविर्भावो लक्ष्यते ।

अनुनायकः

नायकस्याद्यन्तं साह्यमाचरन्नुनायको विशेषतो महाकाव्येषु लक्ष्मण-वद् विभाति । न स कार्यनायकवत् स्वतन्त्रः, न चापि पताकानायकवत् स्वार्थसाधकः । स प्रकरीनायकवन्निस्वार्थो भवति, किन्तु नायकस्यानु-पस्थितिं न सहते । अनर्घराघवे लक्ष्मणोऽनुनायकभूमिकां निर्वहति ।

पीठमर्दः

धनञ्जयानुसारेण पताकानायको पीठमर्दो भवति । पीठमर्दस्तावत् पारिभाषिकं पदम् । न तत्र पीठं न च मर्दनं व्युत्पन्नम् । पीठमर्दस्तु नायकस्यानुचरः, भक्तः, गुणैः प्रधाननायकात् किञ्चिद्दूनो विचक्षणः स्यादिति धनञ्जयो दशरूपके निददर्शयति ।^१

शारदातनयानुसारेण पताकानायक एवोपनायको भवति । शारदातनयः पीठमर्द इति पदं व्युत्पन्नं मन्यते । तद्यथा,

पीठमर्दस्यास्य पुरतः प्रयोक्ता नायिकादपु ।

स पीठमर्दो विश्वास्यः कुपितस्त्री-प्रसादकः ॥

पीठमर्दस्तस्मिन्नेन विदूषको भवति^२ । न हि खलु सुग्रीवादयः पताकानायकाः पीठमर्दाः । पीठमर्दास्तु नायिकाप्राप्तौ एव नायकस्य सहायाः । नैतन्निर्दिष्टं धनञ्जयेन । स तु पताकानायकं पीठमर्दं च पर्यायं मन्यते इति चिन्त्यम् ।

विदूषकस्य स्थानं शृङ्गारितनाटकस्य पात्रत्रयां वर्तत इत्यनेन तस्य महत्त्वं सूचितम्^३ । स नायकस्य राज्ञो नर्माभात्यः पारिपाश्विकेषु गणितः^४ ।

कालिदासानुसारेणायं विदूषको राज्ञः प्रियसखो ब्राह्मणो भवति^५ । स प्रणयात्मकेषु रूपकेषु नायकस्य प्रथमः सहायको वर्तते । स तु न केवलं राज्ञामेव हासकारकोऽपि तु देवानामपि । तद्यथा भरतो वर्णयति—

लिंगो द्विजो राजजीवी शिष्यश्चेति यथाक्रमम् ।

देवक्षितिभृतामात्यब्राह्मणानां प्रयोजयेत् ॥ २४.२०

अभिनवगुप्तानुसारेण देवानां विदूषकः लिङ्गी ऋषिर्भवति । राज्ञां विदूषकः कश्चिद् ब्राह्मणो नियुज्यते । अमात्यस्य विदूषको राजजीवी

१—दश० २.८

२—भावप्रकाशने पृ० ९४

३— नायकं रक्षतीन्द्रस्तु नायिकां च सरस्वती ।

विदूषकमथौङ्कारः शेषास्तु प्रकृतीर्हरः ॥ ना. शा. १-६७

४—ना. शा. ५.२८ अधिकृत्यभारती ।

५. विक्रमोर्वशीये पञ्चमाङ्के ।

भवति । ब्राह्मणानां विदूषकः शिष्य एव नियोजनीयः^१ विशेषतो राज्ञोः विदूषकस्य प्रमुखं स्थानमासीत् रूपकेषु । तद्यथा,

विप्रलम्भमुद्बोऽमी संकथालाप-पेशनाः ॥ ना० शा० २४. २१

भरतो विदूषकस्य विशेषं वर्णयति—

प्रत्युत्पन्नप्रतिभो नर्मकृतो नर्मगर्भे निर्भेदः ।

छेकविदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेयः ॥ ३५. २५

अप्रणयात्मकेषु नाटकेषु क्वचिद् विदूषकस्य स्थानं नासीत् । उत्तर-रामचरिते, वेणीसंहारे, मुद्राराक्षसे च विदूषकाभावः प्रमाणयति यत् गम्भी-रार्थचिन्तनस्य वैदुष्यपूर्णप्रकृतौ विदूषकस्य हास्यादिकमवाञ्छितमिति सुसम्मतम् । रामकाव्यात्मक-नाटकेषु विदूषकोऽपवाद एव ।

विदूषकस्य विवरणं दशरूपकेऽतिन्यूनमेव वर्तते ।

हास्यकृच्च विदूषकः । २. ६

स तु न केवलं वाचापितु स्वरूपेण, वेषेण च हास्यमुदपादयत् । भरतानुसारेण—

विदूषकस्य खलतिः स्यात् काकपदमेव वा । २१. १५५

दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ।^१

यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तदभवेत् ।

यदा तु वक्त्रवद् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ।

अत्रायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः ॥

काव्य-हास्यं तु विज्ञेयमसम्बद्ध-प्रभाषणैः ।

अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः ॥

चौरचर्ममयीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः

यस्तादृशो भवेद् विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥

ना. शा. १२. १३८-१४१

१. भगवदज्जुकीये प्रहसने धूर्तसमागमे च आचार्यस्य शिष्यः शाण्डिल्यो दुरा-चारश्च विदूषको एव प्रयुक्तः । प्रतिज्ञायौगन्धरायरोऽमात्यस्य यौगन्धरायण-स्य विदूषकः प्रयुक्तः ।

विदूषकस्तु कुरूपो वानररूपो वासीदिति रूपकेषु प्रायशो वर्णितम् ।
कालिदासो विदूषकमालेख्यवानर इवेति चित्रयति ।^१ नागानन्दस्य
तृतीयाङ्के विटो विदूषकं कपिलमर्कट इति सम्बोधयति । करुणावज्रायुधे
चन्द्रसूरिविदूषकं वर्णयति—

पादौ वक्रौ धनुरिव कटिर्वज्रमध्यानुकारा ।

विटः

विटस्तु नाट्यशास्त्रीयो वैशिक एव । भरतानुसारेण अयमधमो नाट्य-
कथापुरुषः । वेशप्रधान-प्रकरणेषु विटो नायको भवितुमर्हति । न सोऽधमो
भवति । यथा मृच्छकटिके चारुदत्तः ।

वेश एव वेश्या । वेश्योपचारे साधुः वैशिकः ।^२ भरतस्तस्य त्रयस्त्रिंशद्
गुणान् निबोधयति । तद्यथा,

शास्त्रविच्छिन्न-सम्पन्नो, रूपवान्, प्रियदर्शनः विक्रान्तः, धृतिमान्,
वयोवेषकुलान्वितः, सुरभिः, मधुरः, त्यागी, सहिष्णुः, अविकल्पितः,
अशङ्कितः, प्रियभाषी, चतुरः, शुभदः, शुचिः, कामोपचारकुशलः, दक्षिणः,
देशकालवित्, अदीनवाक्यः, स्मितवान्, वाग्मी, दक्षः, प्रियवदः,
स्त्रोलुब्धः, संविभागी, श्रद्धधानः, दृढस्मृतिः, गम्यासु चाप्यविसम्भी,
मानो च ।^३ अनेन विटः प्रतिष्ठतो नागरिकः प्रतिभाति ।

शारदातनयस्य विटः पूर्वोक्तवैशिकेन समान एव । तद्यथा—

वेशोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।

ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरश्च विटो मतः ।

विटश्च कामसाचिव्यकरणो चोपयुज्यते ।

माल्यभूषोज्ज्वलः कुप्यत्यनिमित्तं प्रसीदति ।

विटः प्राकृतवादी च प्रायो बहुविकारवान् ॥^४

सिंहभूपालोऽपि विटं प्रायशः सर्वगुणसम्पन्नं परिभाषते ।

१. विक्रमोर्वशीये प्रथमद्वितीयाङ्कयोर्मध्ये मिश्रविष्कम्भके । तत्रैव पञ्चमाङ्के
स्वयमेव विदूषक आत्मानं निवेदयति— 'नन्वाश्रमवासपरिचित एव
शास्त्रामृगः ।
२. वेशोपचारे साधुर्वा वैशिकः परिकीर्तितः । ना. शा. २३. १
३. ना० शा० २३. २-७
४. भावप्रकाशने पृ० ६४, २६७ २७६

वैशिकस्य विटस्य वा पूर्णपरिचयश्चतुर्भाणी नामकेनोपरूपकचतुष्टयेन प्रतिफलति । तत्र नायका अनायका वा विटा वेश्योपचारे सम्यक् प्रवर्तन्ते । ते तत्र राजकुमारा ब्राह्मण-युवका, वणिजः, शूद्रा वा सर्वे वेश्यानिरता एव स्वजीवनं सफलयन्ति । वृद्धोऽपि विटो स्वानुभवेन प्रवीणः सन् कामुकान् वेश्याश्च परामर्शैर्वोधयति ।

भाणनामके रूपके वैशिको वा विटो वानुत्तमोऽपि वेशोपचार-कर्मणि न विशेषमहत्त्वपूर्णं स्थानं भजते, यथा मृच्छकटिकादिषु प्रकरणेषु । अस्मिन् प्रकरणे स शकारस्य मितमेव तस्य कामुकतां सम्पूरयति ।

ईदृशो महत्त्वपूर्णो विटो धनञ्जयेनातिसंक्षेपेण वर्णितः —

एकविधो विटश्चान्यः ।

बहुरूपमिश्रानुसारेण सैकविद्या मन्मथतन्त्रमेव । विटस्तु केवलं हास्य-शृंगार इत्येकैकैकेष्वेव विलसतीति अभिनवगुप्तमतम् ।^१

शकारः

शकारस्तु भारतेन परिभाषितोऽधोविधो वर्तते—

शकाराभीरचण्डालशत्रुद्रमिलान्धजाः ॥

शकारघोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः

शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पुल्कसादिषु ॥ १७.५४

अनया कारिकया स्पष्टं प्रतिभाति यत् नाटकीया प्रकृतिः शकारः कस्याश्चिद् शकारनाम्न्या विशिष्टजातः प्रतिनिधीभूतो नृपस्य नायकस्य सान्निध्यमभजत् । अभिनवगुप्तोऽपि तत्रैव शकाराणां जातिं मन्यते । तस्या जातेः सामान्यलक्षणं स प्रवदति—शकारा नीचाभिजना आर्थीभूतत्वेन सदर्पाः । मानियरविलियम्स-महोदयः स्वकोशे शकारं व्याख्याति—‘शक-वंशीयः, शकः, राजश्यालः (राज्ञो हीनकौलिकपत्न्या भ्राता), नाटकेषु मूर्खः, हास्यास्पदः, सदर्पः, नीचः, निर्दयश्च, यथा मृच्छकटिके संस्थानकः । स शकारी (शपरायणां भाषां) वदति । अभिनवगुप्तः शकारमधोविधं बहुलीकरोति—

शकारबहुला यस्य भाषा स शकारः । शकारोपलक्षितशकारजनपद-वासीत्यन्ये । यद्वक्ष्यते—‘शकाराभीरचण्डाल’ इत्यादि । हीनाशय उत्तम-पदेऽभिरोपितः शकार इत्यन्ये^२ ।

१. अभिनवभारतीप्रथम खण्डे पृष्ठं ३२

२. ना० शा० १२.१४८ अधिकृत्य मारती ।

अभिनवगुप्तानुसारेण । योग्यतां विनापि शकारः मूर्धन्यपदेऽधिक्षि
 आसीत् । वस्त्राभरणसंस्पर्शलोकनगर्व-योगः शकारस्य तेन वर्णितः ।
 स विशेषयति--न चार्यदेशजातिः शकारः कश्चित् प्रसिद्धः । स म्लेच्छ-
 जातीयः ।^१

बाह्यसहायाः

भरतानुसारेण (युव-) राजः, सेनापतिः, पुरोधाः, मन्त्री, सचिवः,
 प्राड्विवाकः, कुमाराधिकृतश्च, नायकस्य सहायाः सन्ति । अन्येऽपि तत्र
 सहाया भवेयुरिति भरत आह—

एते चान्ये च बहवो मान्या ज्ञेया नृपस्य तु । २४. ७५

भरतनिर्दिष्ट-सहायेषु युवराजः सेनापतिः, सचिवः, प्राड्विवाकः,
 कुमाराधिकृतश्च धनञ्जयेन न संगृहीताः । अस्मिन् प्रसङ्गे नायकस्य
 सहायो राजा भवेदिति भरतः स्पष्टयति^२ । कथं नाम राजा स्वयमेव
 स्वकीयः सहायः स्यादिति सन्देहे समुत्पन्नेऽभिनवगुप्तो व्याख्याति—युव-
 राजोऽत्र राजशब्देनोक्तः । अत्र धनञ्जयस्याधोलिखित-कारिकाभिनवगुप्त
 नानुसरन्ती किञ्चिन्तनीने तथ्यमुद्घाटयति—

मन्त्री स्वं बोधयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । दश० २.४२

कथं कश्चिद् राजा नायकः स्वयमेव स्वकीयः सहायः स्यादिति समा-
 हितमेव—

राजा यदान्यस्य कस्यचिन्मन्त्रिणो वा दूतस्य वा कार्यं करोति तदा
 स स्वयमेव स्वकीयः सहायः । अन्यत्रापि धनञ्जयो नायिकासहायेषु
 स्व इति गणयति तत्र धनिकानुसारेण नायिका स्वयंदूती भवति ।

शारदातनयस्तावद् वैतालिको, वन्दी मङ्गलपाठकः, सूतो, मागध-
 श्चेति सहाया इति गणयति ।

१. ना० शा० १२.१४८ अधिकृत्य भारती ।

२. राजा सेनापतिश्चैव पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ।

सचिवाः प्राड्विवाकाश्च कुमाराधिकृतास्तथा ॥ २४. ७५

धनञ्जयेन तपस्वी ब्रह्मवादी, सुहृत्, कुमारः; आटविकः, सामन्तः, सैनिकः, वर्षवरः, किरातः, मूकः वामनः, म्लेच्छः, आभीरः, शकारः इति बहुजना नायकोपकारकाः परिगणिताः^१ ।

सर्वे ते नायकस्य सहाया गुणानुसारेण ज्येष्ठाः, मध्यमाः, अधमा वा भवन्ति ।

प्रतिनायकः

धनञ्जयानुसारेण प्रतिनायकस्तु—

‘लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद् व्यसनी रिपुः’

दश० २.९

एतादृशेन प्रतिनायकेन नायकस्य मर्यादा नश्येदिति विचारणया प्रतिनायक-विषयकं रुद्रटमत्तं समीचीनं प्रतिभाति यत् स गुणी, अभिजातश्च स्यात् । पामरः प्रतिनायकः सहानुभूतिं न जनयेदित्यपि विचारणीयम् ।

१. दशरूपके २. ४३-४४

स्वर-विवेचनम्

डा० युगलकिशोरमिश्रः

प्रातिशाख्यवाङ्मये वर्णसमाम्नायस्योपदेशः कात्यायनकृते वाजसनेयि-
प्रातिशाख्ये एव दृष्टिगोचरो भवति । तत्र स्ववैशिष्ट्यात्, ध्वनेः आधार-
भूतत्वाच्च स्वर-वर्णानां प्रथमतयोपदेशः । अनुशीलनेनेदं ज्ञानं भवति यत्
'स्वर' शब्दस्य विविधा अर्थप्रयोगाः सन्ति ।

(क) 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इति धातोः करणे घ प्रत्यये सति निष्प-
द्यते स्वर शब्दः^१ । तेन हि स्वर्यते शब्द्यतेऽनेन व्यञ्जनमिति निर्गलितो-
ऽर्थः । शिक्षावल्यामपि तथ्यमिदमेवमुक्तम् स्वर्यते शब्दचते व्यञ्जन-
मेभिः, इति ।

(ख) वेदाङ्गनिघण्टौ स्वरशब्दो वाङ्नामसु पठितः उक्तञ्च—
“जिह्वा । घोषः । स्वरः । (नि० १।१।११) इति । तत्र स्वर शब्दो वागर्थे
उपयुज्यते । यथा—“तीर्थे सिन्धोरधिस्वरे ।^२ अत्र स्वरोपेते शब्दवतीति
सायणः । स्वरैर्युक्ता शब्दात्मिका वागिति । एवमत्र स्वरशब्दो वागर्थमभि-
व्यनक्ति ।

(ग) वेदारम्भे अन्ते च यस्त्रिमात्रिकः प्रणवः “ओम” इत्युच्चार्यते
सोऽपि स्वर एव । उक्तञ्च—तैत्तिरीयोपनिषदि—यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः
वेदान्ते च प्रतिष्ठितः इति ।^३

(घ) निघण्टौ स्वरतीति पदं गत्यर्थकं धातुषु परिगणितमस्ति ।^४
अतश्च 'स्वरशब्दस्य व्युत्पत्तिः'—स्वर्यन्ते गम्यन्ते ज्ञाप्यन्ते अर्था एभिः
इति भवति । अनयैव व्युत्पत्त्या वेदार्थज्ञापकत्वात् उदात्तानुदात्तस्वरिता
अपि स्वर संज्ञया व्यवह्रियन्ते ।

१—इदमप्यत्रावधेयं यत् स्वार शब्दोऽपि स्व धातोः करणे घञ् प्रत्यये कृते
सति निष्पद्यते । एवं स्वृ धातोः गुणे रपरे च कृते 'स्वर' इति वृद्धौ तु
'स्वार' इति चैवं रूपद्वयं जायते । अतश्च स्वर एव स्वार इति

२—ऋ० सं० ८।७।१७

३—तै० उ०

४—नि० २।१।४

तदत्र स्वरशब्दस्य वर्णविशेषद्योतने एव मुख्यप्रयोगः कृतः शाब्दिकैः ।
अतएव “स्वयं राजन्ते नाऽन्येन व्यञ्जन इति स्वराः” इत्यभिप्रयन्ति
वैदिकाभरणकाराः ।^१ स्वर्यन्ते शब्दन्त इति स्वराः” इति तु उवटाचार्यः
पादाः^२ पतञ्जलयस्तु स्वयं राजन्त इति स्वराः^३ । एवं वर्णान्तरनैरपेक्ष्येण
स्वतन्त्रतया स्वसम्भवोच्चारणं येषां भवितुमर्हति ते स्वराः ज्ञेयाः । अनश्च
वेदाङ्गशिक्षासु प्रातिशाख्येषु ऋक्तन्त्रादिषु व्याकरणेषु च स्वरशब्दः
अकारादौ प्रयुक्तः । तेषां स्वराणामानुपूर्वी द्विधा । प्रथमा-वेदाङ्गोक्ता
नैगमिका, द्वितीया-आगमिका वर्णमालोक्ता चेति । वेदाङ्गशिक्षायाम्--

द्विविधं वर्णजातं हि स्वरो व्यञ्जनमुच्यते ।

अकारादि स्वरो ज्ञेयः कादिव्यञ्जनमुच्यते ॥^४

तत्र अकारादिर्यो वर्णसमूह एकविंशतिसंख्याकः स स्वरसंज्ञया ज्ञेयः ।
तत्र अ, इ, उ, ऋ, लृ इति पञ्चप्रकृतिभूताः । ए, ऐ, ओ, औ इति चत्वारः
प्रकृतिविकृतिभूताः । आ, ई, ऊ, ऋ, इति चत्वारो विकृतिभूताः । तत्र
अवर्ण-इवर्ण-उवर्णाश्च कालभेदेन ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञया त्रिधा विभक्ता
नव संख्याका भवन्ति । ऋवर्णो ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधः ।^५ लृवर्णोऽप्यत्र
ह्रस्वप्लुतभेदेन द्विविधः । चत्वारः सन्ध्यक्षरा दीर्घप्लुतभेदेन द्विविधाः ।
एवं रीत्या एकविंशति संख्याकाः स्वराः सम्पद्यन्ते । उक्तञ्च --

त्रिषष्टिश्चतुष्पष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ॥^६

अथ च ऋक्प्रातिशाख्ये द्वादश स्वरा उक्ताः । यथा--अ, आ,
ऋ, ॠ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, इति । उक्तञ्च--

“अष्टौ समानाक्षराण्यादितः । ततश्चत्वारि सन्ध्यक्षराण्युत्तराणि ।
एते स्वराः ।”^७

१--तै० प्रा० १।५ वे० आ० भा०

२--ऋ० प्रा० १।१३ उ० भा०

३--म० भा० १।२।२९

४--शं० शि० ३ इलो०

५--कातीयप्रतिशाख्ये ऋवर्णस्य प्लुतस्वरूपमपि निर्दिष्टम् । द्र० वा० प्रा० ।

६--पा० शि० ३-४ ।

७--ऋ. प्रा. १।१-३

अत्र 'अं' इत्यनुस्वारः विकल्पेन स्वरधर्मवान् भवति^१ । अन्यत्र च शुक्लयजुप्रातिशाख्ये त्रयोविंशतिसंख्याकाः स्वराः कथिताः अकारादिलृकारान्ताः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिधाभूताः पञ्चदशसंख्याका भवन्ति । ततश्चत्वारि सन्ध्यक्षराणि—ए, ऐ, ओ, औ इति दीर्घप्लुतभेदेन द्विधा भवन्ति । उक्तञ्च—“त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ।”^२

अपरञ्च तैत्तिरीय प्रातिशाख्ये षोडशसंख्याकाः स्वरा भवन्ति । अ, इ, उ, एते त्रयः स्वराः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिधाभूताः नवसंख्याका ऋवर्णः ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधः, लृवर्णस्तु केवलो ह्रस्वमात्रिकः, ए, ऐ, ओ, औ एते चत्वारः केवलाः दीर्घमात्रिकाः । एवंविधया षोडशसंख्याकाः स्वरास्तैत्तिरीये उक्ताः । उक्तञ्च—“षोडशादितः स्वराः” ।^३

अपि च पाणिनीये—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ औ इति 'अच्' प्रत्याहारत्वेन स्वराः परिगृहीताः । “अच स्वराः” इति वरदराजाचार्याः ।

एवं स्वरशब्देन वेदे अकारादौकारान्तो वर्णसमाम्नायो विशेषेण परिगृहीतः । लौकिक-साहित्ये स्वरशब्दः रुत, नाद, रव, ध्वनिशब्दपर्यायः । यथा कण्ठस्वरः, विहगस्वर, भाण्डनादस्वरः, इत्यादयः । अत्र स्वरशब्देन सजीवनिर्जीवपदार्थानामभिव्यञ्जकं प्राकृतिकध्वनिमात्रमेव । अस्य स्वरशब्दस्य अर्थेन साकं कश्चनविशेषसम्बन्धो नास्ति । अतः “स्वरणं स्वरः” इति भाववाचकव्युत्पत्त्या लौकिकसाहित्ये प्रयुक्तस्य स्वरशब्दस्य स्वरूपं स्थिरं भवति ।

स्वराणामर्थवत्त्वम्

स्वराणामुदात्तानुदात्त-स्वरिता इति त्रयो भेदाः सन्तीति पूर्वमेवोक्तम् । परञ्चैते अस्वतन्त्राः सन्त एतेषामेव पूर्वोक्तानां वर्णानां धर्मपराः । अकारादि-स्वराणामुच्चारणे अन्येषां वर्णानां साहाय्यं नापेक्षते । अतएव व्याकरणमहाभाष्यकारेण महर्षिणा पतञ्जलिना स्वरव्युत्पत्तिविषये प्रोक्तं यत् “स्वयं राजन्त इति स्वराः । एते स्वरा वर्णानां संहिताकरणे लौकिकभाषानिर्माणे अन्वर्थकव्युत्पत्तिरूपाः । यदा वयं धर्मधर्मिसम्बन्धेन तेष्वेव स्वरेषूदात्तानुदात्तस्वरितेति त्रयाणां धर्माणां विशिष्टं दर्शनमभिलषामस्तदा पूर्वोक्तया व्युत्पत्त्या सङ्गतिर्न जायते ।

१—अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वारो वा । ऋ० प्रा० १।१५

२—शु. प्रा० ८।२८

३—तै० प्रा० १।५

एतस्मादेव कारणाद् वेदाङ्गभूतशिक्षा-प्रातिशाख्यग्रन्थेषूदात्तादि स्वराणा-
मुच्चारणस्य विशिष्टलक्षणं विशिष्टयाभिव्यक्त्या पारिभाषिकेषु शब्देष्व-
तीवावश्यकं सञ्जातम् । सविशिष्टाभिव्यक्त्यै उदात्तादिस्वराणां स्थाने
क्रमेण आयाम-विश्रम्भाक्षेपादिरूपां पारिभाषिकी अन्वयार्था च संज्ञा कृता ।^१

एते उदात्तादि-वैदिकस्वरा न केवलं विशिष्टस्थान-प्रयत्नैरुच्चरित-
ध्वनिमात्राः । अपितु स्वतन्त्रार्थं प्रत्यायन-विशष्टयोग्यता सिद्धाः । अत
एवोक्तं निरुक्तकारैः—“अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः” ।^२
अर्थविशेषस्य प्रतीतिरेव स्वराणां तत्संस्काराणाञ्चोद्देशः । अतः स्वराः
वेदे एव विशिष्टार्थबोधका भवन्ति । उक्तञ्च साहित्यदर्पणकारेण—
“स्वरस्तु वेद एव विशेष-प्रतीतिकृत्” ।^३ अतएव तैत्तिरीय संहितान्तर्गते
“त्वष्टाहतपुत्र”^४ इत्यनुवाके इन्द्रवधार्थमुद्युक्तो हतपुत्रस्त्वष्टा स्वर-
स्खलनेन स्वयमेव हत इति आख्यायिका सर्वत्र चारितार्थाभूत् ।
ऋग्वेदभाष्यकारेण वेङ्कटमाधवेनाप्युक्तं यद् वेदे स्वरेणैवाथं व्यवस्था भवितुं
शक्यते । उक्तञ्च—“माधवस्य त्वयम्पक्षः स्वरेणैव व्यवस्थितिः” ।^५

अतएवेदं सिद्धं यद् वैदिकानां शब्दानामुच्चारणं कर्तुं तस्य सम्प्र-
दायानुगतं-स्वरज्ञानं प्राथमिकं परमावश्यकञ्चेति ।

प्रवक्ता-संस्कृतविभागे

काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालये

वाराणसी

१—ऋ० प्रा० ३।१ एवं नु० वा. प्रा० १।१०८-१०

२—नि० १।५।१५

३—सा० द० परि० ३

४—तै० सं० २।४।१२।१

५—ऋग्वेदानुक्रमणी १।१।२५

“संस्कृतरूपकेषु सूत्रधारः”

ओ३म्प्रकाशः राजपाली

अनेकसंस्कृतरूपकाणां प्रस्तावनासु सूत्रधारस्यास्तित्वस्य ज्ञानं भवति । रूपकाणां प्रयोगेण स जन-जीवने महत्त्वं लभतेस्म । प्राचीनकाले सूत्रधाराणां मण्डल्योऽभवत् । या मण्डल्यः सूत्रधारस्य नेतृत्वे द्वीपाद्-द्वीपे नाट्य-प्रदर्शनार्थं प्रयोगार्थं वा पर्यटनमकार्षुः ।^१ यदाभिनेतारो देशादेकास्मात्-परदेशेऽभिनयार्थं गच्छन्तिस्म तदा तस्यैव देशस्य भाषां प्रायुज्यन्त, यस्मिन् देशेऽभिनयकाव्यस्य रचना कृता स्यात् ।^२ एतेषां प्रमुखं प्रयोजनं नाट्यप्रदर्शनमासीत् । अस्माद्धेतोर्नाट्यकलायाः प्रचारे प्रसारे च नटानां सातिशयं योगदानमासीत् । इत्थं नाट्यकलायाश्चरमोत्कर्षस्य सम्पादने नटानां गौरवास्पदं स्थानं भवेत् ।

नटमण्डल्यः पुरातनकथानां जनेषु प्रचारं कृत्वा तासां मौखिकरूपेण प्रतिष्ठाकरणरूपं महत्त्वपूर्णं कार्यमकुर्वन् । नटमण्डलीनां नाट्य-शालाया निर्माणेऽपि महत्त्वपूर्ण-योगदानं परिलक्ष्यते । सर्वप्रथमं एतासां नटमण्डलीनां नाट्यप्रदर्शनेन प्रभावितो भूत्वैव बहवो राजानो नाट्य-शालाया निर्माणमारभन्त । राज्ञां राजधानीषु चतुर्दिक्षु महाद्वारेभ्यो निर्गतानां राजपथानामुभयोः पार्श्वभागयोः द्वे नाट्यशाले अभूताम् ।^३ नटमण्डलीनां प्रमुखं प्रयोजनमासीत् नाट्यकलायाः साधना उत्तन्ति-

१-सूत्रधारः--अलमतिविस्तरेण । भो भो लवणोदवेला-वनालीत मालतरुकन्द-लस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणोः कमलाकुचकलशकेलिकस्तूरीकात्पत्रा-ङ्कुरस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः सभासदः, कुतश्चिद् द्वीपादागतेन कलहकन्दलानाम्ना कुशीलवेन रीद्रबीभत्समयानकादभुतरस-भूयिष्ठं कमपि प्रबन्धमभिनयता नित्यं किलायमुद्वेजितो लोकः ।-अनघंराघव प्रस्तावनायाः ।

२-संस्कृत साहित्यस्य आलोचनात्मक इतिहास (द्वि० भागः) पृष्ठे-१५,
डॉ० रामजी उपाध्यायः

३-संस्कृत साहित्यस्य आलोचनात्मक इतिहास (द्वि० भागः) पृष्ठे-१८,
डॉ० रामजी उपाध्यायः ।

श्रव । एतादृशस्य महत्त्वपूर्णोद्देश्यस्य प्राप्त्यै सुनिश्चितं ताभिः भूयिष्ठः परिश्रमः कृतः । तत् एतादृक् महल्लक्ष्यमधिगन्तृणां कलाकाराणां संघस्य संचालकसूत्रधारविषये विचारः स्वाभावतो मनसि समुदेति । सूत्रधारस्य विषये भरतस्येत्थं कथनमस्ति—

नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं ह्यात्सबीजकम् ।

रङ्गदेवतपूजाकृतसूत्रधार उदीरितः ॥

शारदातनयः भायप्रकाशने सूत्रधारस्य व्युत्पत्तिं निर्दिशन् कथयति यत् सूत्रधारो नाटकस्य कथा-वस्तुनायकरसादीनां सूत्ररूपेण (संक्षेपेण) वर्णनं करोति तस्मात् सूत्रधारः कथ्यते । यथा—

सूत्रयन्काव्यनिक्षिप्तवस्तुनेतृकथारसान् ।

नान्दो-श्लोकेन नान्द्यन्ते सूत्रधार इति स्मृतः ॥

आसूत्रयन् गुणान्तेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।

रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोच्यते ॥

—(भा० प्र०, द० अ०, पृ० २८८)

संगीतसर्वस्वकारः कथयति—

वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥

मातृगुप्तानुसारेण विविधगुणमण्डितस्य जनस्य संज्ञा सूत्रधार इत्यस्ति । यथा तेन प्रतिपादितं यत्—

चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभाषासमावृतः

नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्

वेशोपचारचतुरः पौरेषणविचक्षणः ।

नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥

नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः ।

छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥

तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः ।

अवधार्य प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः ॥

एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ।^१

अस्मिन् विषये भरतकोशे वर्णितम्—

सूत्रधारः स्मृतो नाट्ये सूत्रं धारयतीत्यतः ।

विद्वान् वाग्मी कविदंक्षस्तौर्यत्रयविचक्षणः ॥

१—अ० शा० (किशोर केलि०) प्रस्ता० पृ० ४

नाट्यप्रयोगकुशलो रसभावविवेचकः ।

नानादेशसमुद्भूतवेशभूषाविशारदः ॥

कामशास्त्ररहस्यज्ञो नानाशिल्पविवेक्षणः ।

ऊहापोहान्वितः शक्तो धारणे चोपदेशने ॥

उत्तमप्रकृतिर्नाट्याचार्यः स सूत्रधारकः ।

—(भारतकोशे पृ० ६७०)

नाटकस्योत्पत्तिं पुत्तलिकानृत्यात् प्रतिपादयन् शर्मण्यविद्वान् प्राध्यापक-
पिशेल-महादयो वदति—पुत्तलिकानृत्यकारयितुः संज्ञा सूत्रधारोऽस्ति यतो
हि पुत्तलिकानर्तने स पृष्ठतः सूत्राणि गृह्णातिस्म । अस्मात् कारणादेव स
सूत्रधारः कथ्यते । ततश्च इदमेव नाम नाटकस्य प्रयोक्त्रे प्राचलत् । परं
मतमेतत् विद्वद्भिर्नादृतम् ।

सूत्रधारस्यार्थोऽस्ति—रङ्गमञ्चव्यवस्थापकः । स प्रधानाचार्यो यो
खलु सर्वाणि नाटकपात्राणि यथायोगं नियोजयति । प्रस्तावनायां तेषां
परिचयं प्रयच्छति । मञ्चे पात्राणामागमनं निष्क्रमणादीनां निर्देशं
करोति । प्रेक्षकाणां कृते संक्षेपतः कथापरिचयं कारयति । वस्तुतो नाटकीय-
कथा वस्तुनः सूत्रं धारयति । अतः स सूत्रधारः कथ्यते ।

आर० वी० जागीरदारस्यमतानुसारेण सूत्रस्य व्यवसाय एव कथा-
वस्तुनो वर्णनं भवतिस्म । तदेव संस्कृतनाटकेषु सूत्रधार इति कथितः ।
महाभारते यस्य सूत्रस्य वर्णनमस्ति स खल्वयमेव सूत्रधारोऽस्ति—

स्थपतिवृद्धिसम्पन्नो वास्तु-विद्या-विशारदः ।

इत्यत्रवीत् सूत्रधारः सूतो पौराणिकस्तथा ॥

(महाभारते १-५१-१५)

उपर्युक्तपंक्तिषु सूत्रधारस्य कृते स्थपतिः वास्तुविद्याविशारदश्चेति द्वे
विशेषणे स्तः । यतो हि स खलु भूमि-परिमाणनं करोतिस्म । कार्येऽस्मिन्
प्रावीण्यलाभात् स “शिल्पग्रामवेत्ता” इत्युपाधिना सम्बोधितः ।
भूमिपरिमाणनादतिरिक्तं भवननिर्माणं भवनसज्जादिकं चास्य प्रमुख-
कार्याण्यासन् । मुद्राराक्षसेऽपि चाणक्य विनियोजितैः राजधानी-स्थितैः

सूत्रधारै राजमार्गाणां राजप्रासादानां च सज्जाकरणस्योल्लेखः प्राप्यते ।
 वस्तुतः सूत्रधारो रङ्गमञ्चस्य निर्माता सम्पूर्णनाटकस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मतत्त्व-
 विवेचकः, चतुरः, धैर्यवान्, व्यवहारकुशलश्च भवति । स खलु प्रत्येकपात्रस्य
 पूर्वाभ्यासे नियोजयति, सर्वेषां पात्राणां सूत्रं संचालयति । तेषां वेशभूषा-
 दीनां व्यवस्थां च करोति । नाटकस्याभिनेयत्वगुणानां परीक्षकत्वात् नाटक-
 संचालनभरः स्वयमेव वहति । प्रेक्षकाणां प्रमोदाय नाटके नृत्य-संगीतयोश्च
 व्यवस्थां सूत्रधार एव करोति । तस्य प्रयोजनं भवति आनन्दानुभूतिः ।
 परमस्यापि नाट्यशास्त्रे सीमानिर्धारितास्ति यतो हि नृत्यगीतादीनामा-
 धिक्यं हानिप्रदमपि भवितुं शक्नोति ।^२ प्राचीनकाले सूत्रधारस्य कर्तव्यं
 भवति स्म यत् स नाटकेऽवसरानुकूलं नृत्यसंगीतयोर्विनियोजनं करोतु ।
 नाटकानां क्वचिन् मुक्ताकाशतले विनिर्मितमञ्चेष्वभिनीयन्ते स्म । सूत्रधारः
 देवयोः स्तुतिं ऋतुप्रशंसां चाकरोत् । नाटकप्रदर्शनाय प्रयोगाय वा वसन्त-
 कालो ग्रीष्मतुश्चोपयुक्तौ स्वीकृतौ । अस्मात् कारणादेव संस्कृतरूपकाणां
 प्रस्तावनायां एतदेव ऋतुद्वयमधिकृत्य नटी गायति ।^३ केषाञ्चित् रूपकाणां
 प्रस्तावना-लेखकः कविः, केषाञ्चित् स्वयं सूत्रधार एव भवति, न तु
 कविः । डॉ० रामजीउपाध्यायमतेन नाटकस्य प्रस्तावनाया लेखकः सूत्रधार
 आसीत् न तु नाट्यकविः ।^४ सूत्रधारेण न केवलं नाटकस्य प्रस्तावना
 विलिख्यते प्रत्युत नाटके महत्त्वपूर्णभूमिकानिर्वाहोऽपि सफलतापूर्वकं

१—विराधगुप्तः—ततः पितृवधपरित्रासादपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मलय-
 केतो विश्वासिते च पर्वतकभ्रातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्द-
 भवनप्रवेशे, चाणक्यहतकेनाहूययाभिहिताः कुसुमपुरनिवासिनः सर्वे एव
 सूत्रधाराः—यथा सांवत्सरिकवचनादद्यैवाद्धरात्रसमये एवाभिमतः
 चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति, ततः प्रथमद्वारात्प्रभृति संस्क्रियतां
 राजभवनम्' इति ।

—(मु० रा०, द्वि० अं)

२—ना० शा० ५-१६२, १६३, १६४,

३—Drama in Sanskrit Literature P 4-8

४—दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् प्रथमसंस्करणे पृ० १९४,

क्रियते । वदुरूपकाणां प्रस्तावनावसानेऽस्यसङ्केतः प्रेक्षकेभ्यः कृतः ।^१ कति-
पय रूपकाणां प्रस्तावनायां सूत्रधारेण स्त्रीपुरुषपात्राणां नामोल्लेखः कृतो-
ऽस्ति ।^२ केषाञ्चिद् रूपकाणां प्रस्तावनायां सूत्रधारेण स्वसहयोगिभिरभिने-
तृभिः सम्पादितस्याकल्प्य-प्रसाधनस्यापि विवरणं प्रस्तूयते स्म ।^३

शोधच्छात्रः

सागरविश्वविद्यालये

१—रत्नावलीप्रियदर्शिकायाञ्च वत्सराजस्य, मालतीमाधवे कामानन्दवयाः विद्ध-
शालभञ्जिकायां अमात्यहरदासस्य, कर्पूरमञ्जर्यां चन्द्रवर्मणश्च भूमिका
सूत्रधारेण स्वयमेव निव्यूढाः । इति तेषां प्रस्तावनासु वर्णितम् ।

२—सूत्रधारः—(आकर्ष्य । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । सहर्षम्)

आर्ये । एष मम यवीयान्भ्राता गृहीतयोगन्धरायणभूमिकः
प्राप्त एव । तदेहि । आवामपि नेपथ्यग्रहणाय सज्जीभवावः ।

३—अतन्द्रचन्द्रप्रकरणे १-८ ।

संस्कृत-वृत्तम्

क्षेत्रवासी पण्डा

सागरविश्वविद्यालये संस्कृत महोत्सवः

अनुष्मिन् संवत्सरे सागर-विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभागे त्रिदिवसीयः संस्कृतमहोत्सवः समायोजितः । विभागीयछात्राणां कृते वादविवाद-निबन्ध-प्रतियोगिते चानुष्ठिते । १-८-८० दिनांके “धर्मस्य गतिशीलते” ति विषय-मधिकृत्य विचारगोष्ठी समायोजिता, यस्यां पं० सुन्दरलाल शास्त्री, पं० जीवनलाल अग्निहोत्री, पं० वच्चूलालः अवस्थी, श्री रा० ल० पाण्डेयश्च व्याख्यातवन्तः । समापनदिवसे विश्वविद्यालयस्य कुलपति-महोदयानां प्रो० दत्तात्रेय-प्रभाकर-जठार-महाभागानां सभापतित्वे प्रमुखविदुषां प्रो० रामजी उपाध्यायानामभिनन्दनं साधु निव्यूढम् यत्र विभागस्यास्य प्राक्तनछात्रैरिदानीं दमोहनगरस्थ-शासकीयमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षवर्यैः श्रीमद्भिः डॉ० भागचन्द्र-जैन-महोदयैः श्रद्धाञ्जलि-रर्पिता, अन्यैरपि बहुभिरध्यापकैः छात्रैश्च प्रो० उपाध्याय-महोदयाः सम्मानिताः ।

नाट्यप्रयोगः

विभागोऽस्मिन् प्रतिवर्षं संस्कृतनाटकानामभिनयः साधु विहितः । वर्षे-ऽस्मिन् बोधायन-विरचितं “भगवदज्जुकं” नाम नाटकं २७-२-८१ तिथौ प्रस्तुतम् । प्रयोगोऽस्य नितरां रुचिकरः प्रशस्यश्चाभूत् ।

रेडियो-नाटकस्य प्रस्तुतीकरणार्थं डॉ० राधावल्लभ-त्रिपाठि-महोदया आकाशवाणी-भोपालकेन्द्रेणामन्त्रिताः । तेषां महोदयानां निर्देशनेन विभागीय-छात्राणामध्यापकानां सहयोगेन च रेडियो-नाटकमेकं भट्टनारायण-विरचितं वेणीसंहार-तृतीयाङ्कात् सम्पादितं भोपाल-केन्द्रतः २७-१२-८० दिनांकस्य रात्रौ प्रसारितम् ।

व्याख्यान-माला

अस्मिन् संवत्सरे विश्वविद्यालयानुदान-आयोगस्य द्वे व्याख्यानमाले

डॉ० राममूर्ति—त्रिपाठि-महोदयः जनवरी-मासस्य १५-१६ दिनांकयोः त्रीणि व्याख्यानानि व्यदधात् । तेषां विषया यथा—“संस्कृतकाव्यशास्त्राचार्याणां दृष्टौ कालिदासः”, “काव्ये वाच्यार्थव्यतिरेकः”, “साधारणीकरणं” च । द्वितीयव्याख्यानमालायां बम्बई-विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभाध्यक्षः प्रो० एस० ए० डांगेमहोदयः १०-२-८१ दिनांके “वैदिकाख्यानानां स्रोतो विकासश्च” “वैदिक परिशीलनं तथा सिन्धुसुद्राः” इति विषय-द्वयमाश्रित्य व्याख्यातवान् ।

शोधकर्तृणां विभागीय-छात्राणां च कृते डॉ० ब० ला० अवस्थी-डॉ० चन्द्रमणिशर्मणोः व्याख्यानानि समायोजितानि ।

कवि-गोष्ठी

१०-२-८१ दिनांकस्यापराह्णे संस्कृत-कवि-गोष्ठी विहिता, यस्यां प्रमुख-कविः विक्रमविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः श्री श्रीनिवास-रथ-महोदयः तस्य सरसकवितामाधुरीधारया समुपस्थितसहृदयान् स्तपयति स्म । अस्मिन्नवसरे डॉ० ब० ला० अवस्थी, पं० प्रेमनारायणः श्री रा० ल० पाण्डेयश्च स्वविरचितकाव्यान्यपठन् ।

सम्मेलनेषु प्रतिनिधित्वम्

शान्तिनिकेतनेऽखिलभारतीय-प्राच्यविद्यापरिषदः सम्मेलनं अक्टूबर-मासे समायोजितम्, यस्मिन् सागर-विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्ष-वर्यैः डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठि-महोदयैः शोध-निबन्धः प्रस्तुतः ।

मीमांसामधिकृत्य तिरुपतिनगरस्थ-श्री वेंकटेश्वर-विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभाग-समायोजिते विश्वविद्यालयानुदानायोगान्तर्गताखिलभारतीय-शीतकालिकाधिवेशने सागर-विश्वविद्यालयतः डॉ० बालशास्त्रीमहोदयाः प्रतिनिधित्वं कृतवन्तः ।

नूतनप्रकाशनानि

संस्कृतविभागान्तर्गतया संस्कृतपरिषदा सन्नेऽस्मिन्नधोलिखिता ग्रन्थाः प्रकाश्यतां नीताः ।

१. वाल्मीकि-विमर्शः	डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी
२. नाट्यमण्डपम्	”
३. मुकुन्द-विलास-महाकाव्यम्	(सं०) ”
४. मध्यकालिको नाटकालोकः	डॉ० रामजी उपाध्यायः
५. श्रीहर्ष के रूपक	डॉ० गोकुलप्रसादः त्रिपाठी

विभागे सम्पन्नाः शोधप्रबन्धाः

सत्रेऽस्मिन् डी० लिट्० उपाध्ये द्वौ शोधप्रबन्धौ स्वीकृतौ—

शोधकर्ता

शोधप्रबन्धः

१. डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठी — “प्राचीनभारते नाट्यस्योद्भवो विकासश्च”
२. डॉ० श्रीमती मनोरमा तिवारी — “संस्कृतमहाकाव्यस्य विकासः—
१००० ई०—१५०० ई०”

इमे विद्वांसः पी० यच्० डी० उपाध्ये योग्याः घोषिताः—

१. कु० गायत्री श्रीवास्तव — “ऐतिहासिक-संस्कृतरूपकाणां परम्परा”
२. श्री गोपीकृष्ण द्विवेदी — “महाभारते युद्धनोतिः”
३. श्रीमती अर्चना मिश्रः — महाभारतीय-जीवनमूल्यानि
शोध प्रगतिः

इमे छात्राः संवत्सरेऽस्मिन् शोधार्थं पञ्जीकृताः—

छात्र-नाम

विषयः

निदेशकः

१. श्री क्षेत्रवासी पण्डा — Irony in Sanskrit Drama डॉ० रा० व० त्रिपाठी
२. श्रीरामप्रकाश शुक्लः — “बुन्देलखण्डस्य संस्कृत-साहित्ये योगदानम्” ”
३. कु० सावित्री जैन — “संततारणस्वामिनो व्यक्तित्वं कृतित्वञ्च” डॉ० भागचन्द्र जैनः
४. श्री राजाराम त्रिपाठी — “निरुक्तस्य सांस्कृतिकाध्ययनम्” डॉ० बालशास्त्री
५. श्री परमानन्द मिश्र — “विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य काव्यशास्त्रीयभागस्याध्ययनम्” ”
६. श्रीमती उपमा चौरसिया — “विश्वगुणादर्श-चम्पवा अध्ययनम्” ”
७. कु० मालती तिवारी — “विष्णुपद-भट्टाचार्यस्या-डॉ० (कु०) कुसुम
ध्ययनम्” भूरिया
८. कु० प्रतिभा श्रीवास्तव — “रामचन्द्रस्य नाट्य-डॉ० (कु०) कुसुम
साहित्यम्” भूरिया

उदयपुर-विश्वविद्यालयेऽनुसन्धानप्रगतिः

संस्कृतविभागस्येमे विद्वांसोऽबोलिखितविषयानधिकृत्य पी० यच्० डी०
उपाध्ये प्रमाणिताः ।

नाम	वर्ष	विषयः
१. श्री सी० एस० पुरोहितः	१९६९	“मेवाडस्य संस्कृतसाहित्यं योगदानम्”
२. श्री विष्णुरामो नागरः	१९७०	“कालिदासीयकाव्येषु सादृश्येतरा- लंकाराणां प्रयोगः”
३. श्रीमती राधाराणी सुखवाला	१९७३	“वल्लभसम्प्रदायस्तस्य सिद्धान्तश्च”
४. श्री मूलचन्द्रः पाठकः	१९७४	प्रमुखसंस्कृतनाटकेष्वतिप्राकृत-तत्त्वम्”
५. श्री पी० सी० जैनः	१९७४	“उद्यातनसूरिकृत-कुवलयमालाकथायाः सांस्कृतिकाध्ययनम्” ।
६. श्री वी० एल० जैनः	१९७५	“भट्टारकसकलकीर्त्तौ रध्ययनम्”
७. श्री एस० पी० व्यासः	१९७६	“कश्मीर-शैवदर्शनेन बौद्धवेदान्त- दर्शनयोः समालोचनम्”
८. श्री जी० एल० शर्मा	१९७७	“राजस्थानी-भाषासाहित्ययोः संस्कृतस्य प्रभावः ।
९. श्रीमती कमला द्विवेदी	१९७७	“तन्त्रालोकस्य समालोचना- त्मकाध्ययनम्” (३-४ आह्निकौ)
१०. कु० एच० एल० वलिआ	१९७७	“शब्दप्रमाणस्यालोचनात्मका- ध्ययनम् ।”
११. श्री वी. एल. अञ्जना	१९७६	प्रमुखसंस्कृतरूपकेषु धार्मिकतत्त्वम्”
१२. श्री वी० एल० शर्मा	१९७६	“प्रमुखसंस्कृतमहाकाव्येषु सादृश्यमूल- कालंकाराः”

शोधार्थं पञ्जीकृताः छात्राः

नाम	वर्षः	विषयः
१. श्रीमती उमा भार्गवा	१९७७	“रामचन्द्रस्य नाटकानां समालोचना- त्मकाध्ययनम्” ।
२. श्रीमती कामिनी कटारिया	१९७७	“अमरचन्द्रस्य संस्कृतमहाकाव्या- नामालोचनात्मकं परिशीलनम्”
३. श्रीमती गायत्री पन्थार	१९७८	संस्कृतनाटकेषु प्रासदीयतत्त्वम्”

४. कु० सरिता भार्गवा १९७८ "पुराणेषु शैवस्तुतीनामनुशीलनम्"
 ५. श्री आर. एल. कामदः १९७६ "भारतीयदर्शने मानवीयतत्त्वम्"
 ६. श्री टी. एस. जोशी १९७९ "जीवन्धरकृत—अमरसारकाव्यस्या-
 लोचनात्मकसंपादनं, अनुवादो-
 अध्ययनं च"
 ७. श्री हुकमि चान्द नागदा १९७६ "संस्कृत-शाक्तस्तोत्रसाहित्यम्"
 ८. श्री वासुदेवः शास्त्री १९७९ "संस्कृते सूक्ति-साहित्यम्"

संस्कृतवृत्तम् (२)

राधावल्लभः

संस्कृत पत्रिकाः

प्रायशो वर्षद्वयं यावन्निःस्पन्दा सर्वगन्धा पुनरप्यवरोधमवधूय समु-
च्छ्वसन्ती सम्पादकस्य वीरभद्रस्य वीरतां प्रकटीकरोति । व्यङ्ग्यचित्रा-
लङ्कृता विचित्रवस्तुविन्यासविभूषिता समसामयिक-सामाजिक-राज-
नीतिक-प्रसङ्गेषु समर्पदारणं कटाक्षपातं कुर्वाणा क्वचित् कटुसत्यसमु-
द्घाटनेनाप्रियतां भजमानापि पत्रिकेयं आधुनिकरुचिसम्पन्नानां संस्कृत-
पाठकानां मनोहरतिस्म । सम्पादकीयसमुद्योगात् पत्रिकायाः क्षीणः कले-
वरः पुनरपि पुष्टिं यात्विति वाञ्छामहे ।

दिवङ्गताः श्रीमन्तः पण्डितधुरीणा वे० राघवन्महोदयाः 'संस्कृत-
प्रतिभा' मपि सहैव दिवं नीतवन्त इति चिरात् संशयो जायतेस्म । प्रायशो
द्वयोर्वर्षयोर्न दृष्टः 'प्रतिभायाः' प्रकाशः । सम्प्रति डॉ० विद्यानिवासमिश्र-
महोदयानां सम्पादकत्वेऽस्या नवोन्मेषः प्रकटित इति कर्णाकर्णि
श्रूयते ।

पुण्यपत्तने ज्ञानसत्रम्

पुण्यपत्तने ज्ञानप्रबोधिनीति संस्थया विश्वविद्यालयेन मानितं 'संस्कृत-
संस्कृति-संशोधिके' त्यनुसन्धान-केन्द्रं प्रारब्धम् । अस्यानुसन्धानकेन्द्रस्यो-
द्घाटनसमारोहः सौर-ज्येष्ठ-पञ्चदशदिवसे शुक्रवासरे ९-३० वादने
सम्पन्नः । विद्यावाचस्पतयः सुरेन्द्रवारलिङ्गे-महोदया अध्यक्षपदमलञ्चक्रुः ।
तत्रादौ ज्ञान-प्रबोधिनीशालाया प्राचार्यैः अभ्यङ्गरमहोदयैर्वेदमन्त्रपाठपुर-
स्सरं मङ्गलमनुष्ठितम् । अस्मिन्नवसरे छात्रद्वयेन 'अनुसन्धानकार्यं निरल-
सं नैपुण्येन च कारिष्याम' इति व्रतं गृहीतम् । सरस्वतीपूजनं विधाय
तेन स्वमार्गदर्शकगुरुणां पूजा व्यधायि । अनुसन्धानविषयाणां परिचयः-
तस्मिन् काले प्रकटीकृतः । अध्यक्षश्चैवं प्रबोधितवन्तः— 'अनुसन्धानं
प्रातिभमेवास्ति । न कोऽप्यनुसन्धाता भवामी'ति कृत्वा अनुसन्धाता भवि-
ष्यति । अनुसन्धानार्थं या प्रज्ञा प्राणभूता, सा यदि विद्यते, तर्हि भवति
व्यास्तविको अनुसन्धानप्रगतिः । यस्मिन् जने सा विलसति, स एवानुसन्धान-
कर्मणि प्रवृत्तः स्यान्नान्यः । परेषामनुकृतिं विधाय निष्पन्नमनुसन्धानं नोदर-

णीयं भवति । स्वीया प्रतिभा तत्र प्रमाणीकर्तव्येति । ज्ञानप्रबोधिनी-
 सञ्चालकः पेंडसे-महोदयश्चास्मिन्नावसर आह-अस्माकमनुसन्धानं मा
 भवतु प्राक्कलितया दिशा । अनुसन्धातारो नूतना अदृष्टपूर्वा दिश उन्मील-
 यन्तु । अस्माकं संस्कृतिः साहित्यं च पूर्वाग्रहं विहाय परिशीलनीये । तदयं
 प्राथमिकशालात एव संस्कृतं पाठनीयं, सर्वत्र तस्यः प्रचारः कार्य इति ।
 उद्घाटनमहोत्सवेऽस्मिन् सर्वमपि कार्यजातं संस्कृतेन निर्व्यूढम् ।

ग्रथ-समीक्षणम्

श्रीहर्ष के रूपक-ले०-डॉ० गोकुलप्रसादः त्रिपाठी । प्र० - संस्कृत-परिषद्,
सागर-विश्वविद्यालयः, सागरम् । प्रथमं संस्करणम्-१९८१ । मू०-४०

संस्कृतनाट्यकारेषु महाकवेर्वाणभट्टस्य समकालिकः सप्तमशतकोद्भवः
कान्यकुब्जनरेशः श्रीहर्षो नूनमनुत्तमं स्थानं भजते । अस्य प्रियदर्शिका
रसिकानां प्रिया, रत्नावली च सहृदयहृदयेषु रत्नमालेव राजते । तथैव
नागानन्दमस्य नाट्यनैपुण्यं प्रमाणयति । वस्तुतो नाटिका-प्रणयनक्षेत्रे
इदम्प्रथमतया अयमेव प्रगल्भते स्म, यन्निदर्शनमनुकृत्य नाटिकानां पृथुला
परम्परा संस्कृतसाहित्ये निरन्तरं प्रचलिता । अथैतस्य कविताकामिन्या
हर्षभूतस्य श्रीहर्षस्य व्यक्तित्वकृतित्व-समीक्षणपरो विस्तृतो विवेचनात्मकः
प्रबन्धो नेदानीं यावत् क्वचिद् दृश्यते स्म । ग्रन्थोऽयमभावममुं सक्षमं
दूरीकरोति । अत्र श्रोमता त्रिपाठिना श्रीहर्षस्य जीवनं, व्यक्तित्वं कृतित्वं
कृतित्वविशेषाश्च सम्यग् गवेषिताः । पौरस्त्यपाश्चात्योभयविधसमीक्षासर-
णिभ्यां श्रीहर्षप्रणीतानि रूपकाणि विशदं निकषमाणेन लेखकेन तुलनात्मक-
मूल्याङ्कनाय दिश उन्मीलिताः । लेखकस्य तलावगाहिनी दृष्टिः मर्मावगा-
हनक्षमा श्रीहर्षस्य रससृष्टि भाषाव्यक्ति पात्रवैशिष्ट्यं रङ्गनैपुण्यं च निपुणं
शीलयति । भास-कालिदासपरम्परायाः प्रभावः, तत्प्रसङ्गे च श्रीहर्षस्य
विशिष्टमवदानं परवर्तिरूपककारेभ्यस्तस्योत्तममर्णत्वमपि विवेचयन् ग्रन्थोऽयं
श्रीहर्ष विषयकसर्वाङ्गीणानुशीलनं प्रस्तौति ।

गुरुमाहात्म्यशतकम्-डॉ० कैलासनाथ द्विवेदी प्र०-सुबोध प्रकाशनम्,
कानपुरम् । मू०-२=५० रूप्यकाणि : प्रथम सं०-१९८१, पृ० ४६ ।

गुरुमाहात्म्यशतकं शतकपरम्परायां गुरोर्महिमानं प्रथयति । अत्र
प्रणेत्रा श्री कैलासनाथद्विवेदिना विषयावतरण-सोदाहरण-विषयप्रति-
पादन पुरस्सरं गुरुकीर्तिः प्रख्यापिता । भूमिकायां विविधोपनिषत्पुराणेषु
गुरुस्वरूपं स्वपाण्डित्यनिदर्शनपुरस्सरं प्रणेत्रा प्रतिपादितम् ।
सर्वत्र हिन्दीभाषयाऽनुवादः प्रदत्तः । काव्यमिदं बालानां सुखबोधाय
युज्यते ।

द यूनीक् व्यू-प्वाइंट ऑफ ए पोएट-ले० ए० वही० सुब्रह्मण्यम् ।
सुरभारती समितिः ओस्मानिया विश्वविद्यालयः, हैदराबादम् । प्रथमं
संस्करणम् ।

आङ्ग्लभाषोपज्ञेऽस्मिन् प्रबन्धे लेखकेन भारतीयदृष्ट्या कवेः कर्मण्यं
सम्यग् विवेचनं विधाय प्रकटीकृतम् । कवेरुदात्तजीवनादर्शान् प्रबन्धोऽयं
प्रत्याययति । सारस्वतं चक्षुः कथं निखिलं जगदुन्मीलयतीति निरूपितम् ।

भारतीयज्योतिषम्

डा० राजमोहन उपाध्यायः

ज्योतिषविद्या धरामण्डले सर्वत्रैव चिरकालादेव सुप्रसिद्धास्ति । मुख्यरूपेणास्या द्वौ भागौ वर्तते । तत्र प्रथमभागस्य नाम गणितज्योतिषम्, द्वितीयभागस्य च फलितज्योतिषमिति । तत्र गणितेन ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्थित्यादिज्ञानं जायते, फलितेन च प्राणिनां शुभाशुभफलविवेचनं सम्पद्यते । पाश्चात्यानां मते ग्रीक-वैवलोनिया-अरब-चीन-प्रभृतिदेशेषु ज्योतिषस्य विशेषज्ञानमासीत् । भारतीयैस्तेषामेव ज्ञानमादाय स्वकीयं ज्योतिषं निर्मितमिति ते कथयन्ति । किन्तु तेषां ग्रन्थानां भारतीयशास्त्राणां च पर्यालोचनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् भारतीयज्ञानं मौलिकं स्वकीयं मतं संस्थापयत् चिरकालादेव राजते । तत्र मौलिकं तथ्यमपि स्पष्टमेव, यतः पुनर्जन्मसिद्धान्तस्याविष्करणं संरक्षणं संवर्द्धनञ्च भारते एव दृश्यते । अतः भारतीयज्योतिषस्य मौलिकं तथ्यं लोकपरलोकयोः साधनम् । इह लोके च ग्रहप्रभावानुकूलत्वसाधनं परलोके च सुकृतकर्मवशादनुकूलयोनि-ग्रहणमिति । तत्र वेदास्तावद् यज्ञकर्मप्रवर्त्तकोः यज्ञाश्च कालाश्रयेण प्रोक्ताः कालज्ञानञ्च ज्योतिषशास्त्रेण भवति । अतः ज्योतिषं वेदाङ्गरूपेण गृह्यते । वेदास्तावद् अपौरुषेयाः । तस्मात् भारतीयज्योतिषमपि अपौरुषेयमेव ।

तत्र शून्यगगनमण्डले भूमिसूर्याकाशगङ्गानीहारिकाणां क्रमेण दैर्घ्य-विस्तारयोः ज्ञानसम्पादनेनेदं स्पष्टं भवति यत् ब्रह्माण्डोऽयमनन्तरूपेण विभाति । अनन्तस्य ब्रह्माण्डस्य कुत्रापि केन्द्रबिन्दुकल्पनं भवितुमर्हति । किन्तु भूकेन्द्रं तु ध्रुवयोः निबद्धसूत्रे त्रिज्यान्तरे तिष्ठति । सूर्यस्य केन्द्रं भूकेन्द्रे नास्ति यतः तयोरेककेन्द्रं यदि भवेत्तदा भूस्फुट एव रविस्फुटो भवेत् । परञ्च तयोः पृथग् दर्शनात् भिन्ने केन्द्रे तिष्ठतः । भूमौ जनानां निवासो विद्यते परञ्च तेजस्तैक्षण्यात् सूर्ये जीवानां निवासकल्पनं व्यर्थमेव । इदं तु स्पष्टमेव यद् भूसूर्ययोरन्तराले वितत-गगनमण्डले किरणजालसमूह इवानन्तानन्ततलानां संस्थितिः उपर्युपरि अस्ति । सूर्यकिरणाः भूमौ अवरोधं विना समागच्छेयुश्चेत् तदा प्राणिनामुद्भिदादीनां च जीवनसंभवो न भवेत् । परञ्चानेकविधतलानां प्रभाववशेनैव सूर्यतः निर्गताः किरणाः

१. ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगु यच्छौनकायामलम् ।

परिष्कृताः सन्तः भूमौ समागच्छन्ति । तत्र भूसूर्ययोः सापेक्ष्यवशेन चतुरशीतिलक्षयोनिगतानां जीवानां विविधपदार्थानां चार्हर्निशं सृष्टिस्थितिलयात्मिकाः स्थितयो भवन्ति ।

तत्र नभोमण्डले भूग्रहोपग्रहनक्षत्रतारकोल्काधूमकेत्वादीनां विभागाः कालक्रमानुसारेण पूर्वाचार्यैः कृताः । ये तत्र गतिमन्तः पिण्डास्तेषां 'ग्रह' इति संज्ञा । राशिचक्रे विद्यमानानां पिण्डसमूहानामाकृतिवशतः स्वनाम्ना विख्यातानि नक्षत्राणि सन्ति । एवमचलपिण्डानां राशिचक्रेतराणां 'तारक' इति संज्ञा सुप्रसिद्धा । अन्येषां पिण्डसमूहानां विभागा अपि तथैव सन्ति । परंच ग्रहानभिमतः परिभ्रमणशीलानामुपग्रहसंज्ञापि प्रथिता । यथा चन्द्रो भूमेरुपग्रह एवमेवान्ये 'उपग्रहा' अपि ज्योतिषशास्त्रे सुपरिचिता एव । तारकाणां भग्नकणा वातैजतसत्त्वानां कणा 'उल्का' नाम्ना विख्याताः । एवं ये चान्ये केतवः काले-काले प्रकटीभूय विलुप्यन्ति तेषामावर्तनक्रमः संहिताकारैः उपनिबद्धः । आकाशगङ्गाविस्तृता विराजमाना तारकाणां समूहवशेनैव स्वकीयं रूपं द्योतयति । नीहारिकाणां संस्थितिः अतिदूरेऽस्ति । प्रकाशवर्षानुसारेणापि लक्षप्रकाशवर्षैस्तासां दूरत्वं परिगण्यते । गगने एतादृशा अपि पिण्डाः सन्ति येषां प्रकाशः स्वस्थानाद् भूमिप्रादुर्भायकालात् प्रागेव संचरितः किन्तु नाद्यावधि भूमौ संप्राप्तः । प्रकाशस्य क्षणात्मिका गतिः १८६००० मील इत्यस्ति । अनेनास्य ब्रह्माण्डस्यापरिमेयत्वं निःसीमत्वं च स्वयमेव सिद्धम् ।

खस्थानां पिण्डानामियत्ता कर्तुं केनापि न पार्यते । परं चैकस्य पिण्डस्य प्रभावेण अपरः पिण्डः प्रभावितो भवति इत्यत्र नास्ति सन्देहावकाशः । अतो भूमेः समन्ततः विद्यमाना ये पिण्डास्तेषां प्रभावेण प्रभावितेयं धरा प्रत्यहं प्रतिक्षणं च पर्यटति । एवमन्येऽपि पिण्डाः स्वस्ववर्त्मसु संचरन्ति । अतः संचरणशीलानां पिण्डानामियत्ता कथं सम्पाद्या इति महत्तमो गूढविषयः । इयं धरा च कदा संजातान्ये पिण्डाश्च कदा समभूवन् इत्यपि केनापि पुरुषेण ज्ञातुं न शक्यते । तात्पर्यमिदं यत् वस्तुस्थित्या ब्रह्माण्डविषये इदमित्थं रूपेण किमपि वक्तुं नैव शक्यते । परं च देशकालपात्राणां क्रमिकपरम्परया तेषां परम्परायां प्रसिद्धा विषया ऐतिहासिकरूपेण परिवर्तमानाः कालक्रमेण ज्ञानप्रदायका भवन्ति । बीजवृक्षयोर्मध्ये कः प्रथमः समुत्पन्न इति न केनापि विज्ञेन पुरुषेणेदमित्थमुक्तम् । परं च व्यवहारो तयोर्मध्ये कः प्रथम इति व्यवहारो नावरुध्यते । तथैव सृष्टिविषयेऽपि व्यवहारेऽपि तस्य विवेचने प्रयोजनाभाव एव ।

प्रत्यक्षदर्शनात् कालक्रमेण ऋतूनां परिवर्तनात् चन्द्रार्कयोरुपराग-
दर्शनात् पूर्णिमायां चन्द्रस्य पूर्णता अमायां च तस्याभावदर्शनात् एवं
ग्रहाणां प्रागुदयपश्चिमास्तावलोकनात् सूर्यसान्निध्यवशेन तेषां लोपदर्शनात्,
मनुष्यपरम्परायां कौतूहलप्रदविषया आसन्नित्यत्र नास्ति सन्देहस्य लेशा-
वसरः । भूमण्डलस्य भिन्ने भिन्ने भागे ते कौतूहलप्रदविषया अपि किञ्चि-
दन्तरिता सन्तोऽपि सामान्यरूपेण व्यवहारे समत्वदर्शनात्तेषां प्रभावेण
प्रभाविताः लोकगाथाः परिष्कृताः । विषुवदधरातलीयखमध्ये सूर्यस्य
दर्शनं समरात्रिन्दिवञ्च भवति । ध्रुवप्रदेशे षण्मासमितं सूर्यस्य दर्शनं तदेव
दिनं तावती च रात्रिरेवं एकसौरवर्षसममेव तत्राहोरात्रप्रमाणं सिध्यति ।
एवं भिन्ने भिन्ने भागे दिनरात्रयोः भेदोऽपि गणितयुक्त्या प्रत्यक्षदृष्ट्या च
सिध्यति । परं च यथार्थदृष्ट्या सूर्यस्य न कदाप्युदयः कदाचिदस्तमन्
भवति । सूर्यः स्वमार्गेऽर्हनिश भ्रमति न विराममुपगच्छति । धरेयं दीर्घं
वृत्तानुकारा वृत्तवद्भाति । वृत्तेऽर्धदर्शनं अर्धस्यादर्शनं घट इव निजमूर्त्या
छाययेवातपस्थयुक्त्या इव सिध्यति । अर्थादहोरात्रदर्शनमपि सापेक्ष-
रूपेणैव सिध्यति । वस्तुतः भूमेः सकाशात् पिण्डानां दूरत्वञ्च नैक समम् ।
अतस्तेषां कर्णानुसारेण परिभ्रमणवृत्तान्यपि भिन्नानि भिन्नानि सन्ति । अतः
कस्याप्येकस्य ग्रहस्यापरेण ग्रहेण सह न कदापि योगसंभवः । किन्तु प्रत्यक्ष-
दृष्ट्या एकस्मिन् याम्योत्तरे तेषां संस्थितिः योगरूपेण परिगण्यते । एवमत्र
यथार्थदृष्ट्या योगाभावः विचारदृष्ट्या च योगसंभवो दर्शितो । किंवहुना
लोके न कोऽपि एतादृशो विषयो दृश्यते यस्य वास्तविकं स्वरूपमन्यत्
बाह्यदृष्ट्या चान्यद् न विभाति ।

यद् हि ब्रह्माण्डे तदेव पिण्डे, यच्च पिण्डे तदेव ब्रह्मणि । अतः ब्रह्म-
ब्रह्माण्डयोः, ब्रह्माण्डपिण्डयोश्च सादृश्यसम्बन्धात् ब्रह्मपिण्डयोरपि तादृशः
सम्बन्धो वरिवर्ति इतिकृत्वा भारतीया महर्षयो ज्ञानार्जने तत्परो बभूवुः ।
तत्र यथा लोके द्वे ध्रुवे भूमेः अक्षकोले इव विद्येते तथैव ज्ञानस्यापि द्वे ध्रुवे
विज्ञानदर्शने वर्तते । यथा भूकेन्द्रात् ध्रुवे समानान्तरे स्तः तथैव ब्रह्मणि केन्द्र-
रूपेण विद्यमाने सति दर्शनविज्ञाने च ध्रुवरूपेणावतिष्ठतः । अतो विज्ञान-
दर्शनयोः पर्यवसानं एकत्रैव भवति । तत्र दर्शनबिन्दुमादि कृत्वा विज्ञान-
बिन्दुं यावत् निस्तनं वा विज्ञानबिन्दुतः दर्शनबिन्दुधिगमनम् एक-
मेवास्ति ।

प्रत्यक्षदर्शनकाङ्क्षिणो महर्षयः दर्शनविज्ञानयोः सामञ्जस्यं संस्था-
पयन्तः शास्त्राणि विरचयामासुः । किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षापेक्षया आत्मप्रत्यक्षता-

विषये तेषां चाभिरुचिरासीत् । यतो हि चाक्षुषप्रत्यक्षं तु नावास्त-
विकम् । तत्र चाक्षुषप्रत्यक्षमेव वैज्ञानिकपक्षः । आत्मप्रत्यक्षपक्षस्तु
अध्यात्मविद्योच्यते । लोके तु वैज्ञानिकः पक्षः भौतिकवादः अपरश्च
अध्यात्मवादनाम्ना विख्यातो विद्यते । पूर्वं तावद् वैज्ञानिकः (भौतिकः)
पक्षोऽत्र प्रतिपाद्यते ।

तत्र ज्योतिषा ग्रहनक्षत्राद्यधिकृतं शास्त्रं ज्योतिषमित्युच्यते । गच्छ-
तीति 'ग्रह' इति परिभाषया भ्रमणशीलानां पिण्डानां 'ग्रह' इति संज्ञा
पूर्वमेवोक्ता । एतेषां साहाय्यवशेन भारतीयज्योतिषं त्रिस्कन्धात्मकं
विभज्यते । तत्र वाराहीसंहिताया^१ मेतेषां परिभाषातीव स्फुटास्ति । यत्र
ग्रहगतिस्थित्यादिनिरूपणं तद्गणितं सिद्धान्तज्योतिषं वा कथ्यते । तस्यैव
पुरा 'तन्त्र' इति संज्ञासीत् । संहितास्कन्धे^२ दिविभौमान्तरिक्षाणां पर्ययप्रभा-
वाणां समग्रपरिचयो निबध्यते । होरास्कन्धे^३ चाहोरात्रशब्दस्य पूर्वापरवर्ण-
लोपात् 'होरा' इति संज्ञा अन्वर्थिका जीवानां शुभफलकथने प्रतिपद्यते ।
यद्यपि होरास्कन्धे जातकशास्त्रं, मुहूर्तशास्त्रं, शाकुनम्, अष्टाङ्गविद्याप्रभृति-
विषयाः सन्ति, तथापि सौलभ्याय संक्षेपेण 'होरास्कन्ध' इत्युच्यते ।
तात्पर्यमिदं यत् गणितस्कन्धेन ग्रहाणां दैर्घ्यविस्तारगतिस्थित्याकृति-
प्रकृत्यादीन् विज्ञाय संहितास्कन्धेन च तेषां वर्णविन्यासपाञ्चभौतिकस्वरूपा-
दीन् विज्ञाय तेषामुत्क्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनं च सम्यग् विज्ञाय,
जातकस्कन्धद्वारा स्थितेः फलं, गतेः फलस्वरूपपरिणामं गमनफलादिकं
सम्यग् विज्ञाय जातकस्य लोकस्य वा फलं वक्तव्यमिति कृत्वा एकस्यैव
ज्योतिषशास्त्रस्य त्रिस्कन्धस्वरूपम् ऋषिभिः पुराकाले निर्धारितम् ।

वैदिकवाङ्मये ज्योतिषस्य मूलविषयाः सूत्ररूपेणोपनिबद्धाः विराजन्ते ।
वेदार्थाः त्रिविधा भवन्ति । तत्र प्रसङ्गानुसारेण एकस्यैव शब्दस्य विविधा-

१. ज्योतिषास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं,
तत्कातस्त्र्योपनयस्य नाम मुनिभिः संकोत्यते संहिता ।
स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसी,
होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ॥

—उपनयनाध्याये, श्लो० ६

२. वाराहीसंहितायाः संवत्सरसूत्राध्याये, श्लो० १७.

३. त्रैतव २१.

अर्थाः पूर्वविचारणीयाः । तदनन्तरं तस्य विनियोगः कार्यः । यदि सर्वत्रैव एकरूपेण तस्य प्रयोगः क्रियते तदा वैदिकज्योतिषज्ञानसम्पादनं न केवलं कठिनमपितु असम्भवमेव । यस्मिन् काले यत्र देशे या भाषा प्रचलिता भवति, सा भाषा भावबोधिका भवति, कालान्तरे तत्र परिवर्तनं भवति । यदि परिवर्तितभाषया तस्यार्थबोधः सम्पाद्यते तदा न समीचीनं भवति । इदानीं वेदार्थप्रतिपादनेऽपि त एव दोषाः सन्ति । अतस्तान् दोषानपहृत्य वेदार्थाः सम्पाद्याः । एवं कृते सति भारतीयज्योतिषस्य मूलज्ञानं वेदानुरूपं (वेदाङ्गरूपेण) च सम्यक्तया कर्तुं शक्यते ।

प्राच्यविद्या-सङ्घायाध्यक्षः

ज्योतिष-विभागाध्यक्षश्च

काशी-हिन्दू विश्वविद्यालये वाराणसी

पण्डितराज--विभावनम्

डॉ० कैलासपति त्रिपाठी

मृद्रीकापाकनिर्यन्मसृणरसभरीमाधुरीभाग्य-भाजां वाचामाचार्यतायाः
पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥

स्वोक्तां सूक्तिमेनां यथार्थतां प्रापयन् जगन्नाथपण्डितनरेन्द्रः कवते
लोकोत्तरं कल्पयति च नितान्तं मर्मस्पर्शि किञ्चित्, मीमांसते युक्तियुक्तम्,
आशेते च मञ्जुलतरे युक्तिग्राह्ये सत्यतरे क्वचित् पक्षविशेष इति
दन्वनीत्येतदीयं वचः प्रतिपदम् ।

यादृशं मधुर्वपि साहित्यं समुदपादि पण्डितराजेन तदनुकूलैवासीत्तदीया
जीवनभूमिरपि । प्रतिभाभास्वन्मूर्तिरसौ यस्माज्जनि लेभेयदुत्सङ्गे
वात्सल्य-सुधामातृप्ति परिपिबैश्चिरं चिक्रीड, यतश्चानुशोलिता साहित्य-
विद्या सोऽभूत् सहृदयतिलकः श्रीमत्पेरुभट्टः यल्ललिया पांषाणोऽपि
पीयूषमस्यन्दत । अत एव तु तदात्मजेन शास्त्रग्रन्थिष्वपि प्रवाहिता पर्व
सब्रह्मचारिणी विदग्धबुधजनमनोमुग्ध-विधायिनी सुधाधारा यत्राम्नातानि
विविधशास्त्र-सिद्धान्तसूक्तिशूक्तिमुक्तात्विपि महार्हाणि वाक्यानि ।

पण्डितराजभणितिः पदवाक्यप्रमाणशास्त्र-चक्रनेमिप्रतिमाचार्यगण-
परिचर्या संस्कृत-साहित्य विद्योत्सङ्गमवाप्य महामोदमञ्जिमस्वताममि
गच्छतीति नाविदितं तदनुशीलनपरायणानाम् । विविध-शास्त्रसंस्कारा-
स्वादमसृणायां तद्वाचि विचित्रा विद्यते सारवत्ता । प्रणेतृ-प्रावीण्यमभि-
व्यञ्जयन्ती रोचिष्णुता चापि न तत्र वर्तते पश्चात्पदा । आलोचनामृता-
स्वादपरिचितस्वान्तानां तत्त्वार्थदर्शिन्याः प्रज्ञाया निकषोपलपिता पण्डित-
राजस्य वाग्वक्रताऽनितरसाधारणीमपश्चिमामेतदीयां वैपश्चितीमभि-
द्योतयति ।

एकस्मादेव गुरोः सर्वविद्यालाभ इति परम्परां नानुसरति सर्वविद्याधरः
पण्डितराजः । साहित्यविद्योपासनापूतस्वान्तेषु परां कोटिमाटीकमाना
महामाहेश्वराः श्रीमदभिनवगुप्त पादा यथा बहुतरगुरून् पर्यचरन् तथैव

सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रकवितार्किक-चक्रचूडामणिः पण्डितराजजगन्नाथः^१
समशिश्रियत् स बहून् गुरुजनान् ।

अयडिकल तैलङ्गो विप्रः पितापेरुभट्टः । माता चास्य लक्ष्मीः । वेदान्त-
विद्यानेन श्रीमज्जानेन्द्र भिक्षोरधिगता । न्यायवैशेषिक शास्त्रानुशीलनं
महेन्द्राभिधा द्विदुषोऽन्वस्थायि । श्रीखण्डदेवाचार्यात् काश्यां मीमांसा परि-
शीलिता । शेषवीरेश्वरात् व्याकृति संस्कृतिरत्नम्भि । अन्याश्चापि विद्याः
पर्यशीलितानेन, यतो हि सर्वविद्याधरतात्मनः रसगङ्गाधरेऽघोषि ।^२

प्रतीयते स्वल्पीयसा कालेन परिनिष्ठितं परिणतञ्च वैदुष्यमर्जितमनेन ।
यतो हि सस्तत्तत्तद्विद्या-विशेष-नदीष्णान् गुरुनुपास्य तानि तानि शास्त्राणि
सविधि निपीय नवीनं तारुण्याञ्चितं वयो दिल्ली-वल्लभस्य पाणिपल्लवतले-
ऽऽवहायत्^३ ।

एतावतेदं निष्कृष्यते यल्लोकोत्तरसंस्कारवशात् वाल्ये न्याय-व्याकरण
साहित्य-वेदान्त-मीमांसा-प्रभृतिविद्यासु परां वैशारदीमसावध्यगात् ।

तैलङ्गवंशावतंसः, स्मरहरनगरसमुपासित-सरस्वतीकः, जयपुरनगर-
नरेश सम्पर्कमवाप्य लोकोत्तर-प्रतिभामहिमविस्मापित-दिल्लीश्वरो
जगन्नाथः शाहजहाँऽभिधस्य सम्राजः सभारतन्त्रत्वमापत् ।

सम्राट् शाहजहाँ कियानासीत् कला-समुन्नयन-समवहित-मानस
इत्यागरानगरे विराजमानं विश्वविस्मयस्रोतस्ताजभवनमद्यापि स्मेराननं
कीर्तयति ।

तदीयेन कलास्नेहेन पण्डितराज-प्रतिमो वैदिको विप्रः प्रोदसाहि,
समरक्षि, समुदनायि च केनापि श्लक्ष्णतरेण विधिना ।

शाहजहाँऽभिधानः सम्राट् १६२८ ई० वर्षे राजसिंहासनमध्य-
तिष्ठत् । १६५८ ई० वर्षे अवरङ्गजीवेन तत् पुत्रेण कारागरे निक्षिप्तः,
१६६६ ई० वर्षे यशोऽवशेषतां समश्लिष्यत् । तत् समयान्तपातिनः पण्डित-

१—तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितराज-जगन्नाथेन (आसफविलासः)

२—श्रीमज्जानेन्द्रभिक्षोरधिगत-सकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः

काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहर नगरे शासनं जैमिनीयम्,

शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः ॥

३—दिल्ली-वल्लभपाणि-पल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।

भामिनीविलासः

राजस्यापि स एव समय इति विद्वांसो विश्वसन्ति निर्णयन्ति च । इदञ्चापि सम्भाव्यते यन्निःश्रीकताङ्गते उपरंते वा शाहजहांस्थे सम्राजि परिवर्तिते च दिल्लीश्वरे निष्फला राजधानी नाचकर्षं तं कलाश्लाघ्यं पण्डितराजम् । अत एवान्ते जनेन मधुपुरी संसेविता । सैषा मधुपुरीदानीन्तनी मयुरा । “मधुपुरी मध्ये” इत्यस्य स्थाने “अन्धकशासनस्य नगरे” इति पाठोऽपि क्वचित् प्राप्यते तेनेदमाशेरते विद्वांसो यदसाव वसदन्ते काश्याम् ।

यदाश्रये पण्डितराजो न्यवात्सीत् तेषु पञ्च नामान्याभ्यन्तरसाक्ष्यैः प्राप्यन्ते—नूरदीनः^१ = जहाँगीरस्तस्य शासनमासीत् १६०५ तः १६२७ ई० यावत् ।

साहिजहान,^२ शलवदीन^३ = शाहजहां, यस्य शासनमासीत् १६२८ तः १६५८ ई० यावत् । असफखानः = नूरजहाँ—भ्राता यन्मृत्युः १६४१ ई० वर्षे जाता । उदयपुरीयो जगत्सिंहः^४, यस्य शासनमभूत् १६२८ तः १६५९ ई० यावत् । कामरूपेश्वरः प्राणानारायणो^५ यदीयशारूनमासीदसमप्रदेशे १६३३ तः १६५९ ई० यावत् । समेषामेषां समयपर्यालोचनेनेदमवसीयते यत् पण्डितराजस्य साहित्यसर्जनप्रवणा प्रज्ञोपरि निर्दिष्टसमयसीमनि पर्युदलसत् । राजप्रसाद—संस्कृतिसुरभिता भगवद्भक्तिः —

स्मृतापि तरुणातपं करुणायाम् हरन्ती नृणामित्यादि पद्यैः पण्डितराजस्य काचिद्विशिष्टासक्तिरभिव्यज्यते कलिन्दगिरि—नन्दिनीतटसम्भूते सुरद्रुमे क्रीडन्त्याम् अभङ्गुरतनुत्विषां विद्युतांशतैर्वल्लयितायां कादम्बिन्याम् ।

अत्रैवमप्याशयितुं शक्यते यन्मुगलसम्राजां राजप्रासादेऽम्लानमहसां मादनमेदुराणां नृपति—प्रसादनव्यग्राणां विद्युन्मूर्तीनां ललनाजनानां शतैः परिकृता राजमूर्तिर्मेघमालां कृष्णामूर्तिश्च स्मारयितुं पण्डितराजं प्रेरित । पण्डितराजेन यवनसाम्राजां प्रासादव्यवहारा नदीयस्तया परिवीक्षिता

१—व्याकुप्यन् नूरदीन—क्षिति रमण रिपुक्षोणिभृत् पद्मलाक्षी ॥ रसङ्गाधरः ९५

प० का० सं० पृ० २००

२—साहिजहानाभिधश्चक्रवर्ती—आसफ विलासः पृ० १.

३—भूमीनाक शहाबदीन भवत स्तुल्यो गुणानां गणैः ।

र० गं० प० का सं० वृ० १०१

४—आसफविलासः

५—जगदाभरणम्

आसन् । अतस्तत् प्रतिफलनमाञ्जस्येन तत् साहित्ये सम्भाव्यते । उद्यानो-
पवनाटवीविहरणपरायणानां सम्राजां सामन्तानाञ्चच्छविं प्रेक्ष्य मुहुर्मुहुः
स्मृतिपदवीमधिरोह त्यरण्यविहारिणी भगतः श्रीकृष्णस्य मनोहारिणी
मूर्तिः—

तां तमालतरुकान्तिलङ्घिनीं किङ्करीकृत नवाम्बुदत्तिषम् ।
स्वान्त मे कलय शान्तये चिरं नैचिकीनयन-चुम्बितां श्रियम् ॥

राजप्रासादे कृतज्ञताव्यञ्जयतामुपकृत-विधेयजनानां भावान्तव्याहारान्
परिश्रुत्य पण्डितराजस्तमेव सनातनं यदुपतिं स्मरति—

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा—
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्पृशाम्यहमहम्भावावृतो निस्त्रपः ।
इत्यागशतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां बिभ्रतः ॥
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्यदुपते मत्तो न मत्तः परः ॥

अत्र यदुपति-विषयिणी-कृतज्ञता-परायणा-विच्छित्तिच्छुरिता काचिद्
भक्तप्रभिव्यक्तिरनुभूयते ।

प्रपत्तिसंस्कृता मनस्विता

मङ्गलालयालक्ष्मीः भगवान् कृष्णो विष्णुपदी कालिन्दगिरि नन्दिनी च
जगन्नाथाराध्याः । यदीयहृदये प्रपत्तिसुधालहरी सातत्येन लीलायते,
यत्र च समाराध्यचरणारविन्दयोः क्षमाभ्यर्थन भावनाया अविरला धारा
प्रसूयते तत्रैवाप्पयदीक्षितप्रभृत्यनूचानजनान् प्रतीप्या कलुषितशेषमुषीकत्वं
कुत उदेतीति गवेषणेनैव किञ्चित् प्रत्येतुं शक्यते । नूनमत्र भवितव्यं
केनापि गभीरतरेण क्षोभेण । रसगङ्गाधरेऽन्यत्र च पण्डितराजकृतिषु
शास्त्रवार्ता प्रसङ्गे अप्पयदीक्षितेन सह कश्चिल्लोकोत्तरोऽस्मिन्धो दृश्यते
व्यवहारः । जैमिनीयमलङ्घत्ते रसनायामयं द्विज इत्यादीन्युदाहरणानि
परस्परसौमनस्यसम्भारभूति संरम्भेण केनचिद् द्योतयन्ति । पण्डितराजेन
तिरस्कार-नामालङ्कारः स्वेन विधिना कल्पितः । तदुदाहरणेऽप्ययदीक्षित-
मेवोदाहरण कर्मतामनैषीत् ।

सन्ति चात्र नैकविद्या दन्तश्रुतयः । तत्र प्राधान्यं भजते लवङ्गी वृत्तम् ।
श्रूयते पण्डितराजेन वैदुष्यातिशयोल्लास-महिम्ना राजप्रसाद-प्रासादावाप्यु-
न्मादे लवङ्ग्यभिधाना काचिदयवनललना परिणीता एतदाक्रोशेऽप्ययदीक्षित-
प्रमुखः कश्चित् पण्डितैः पण्डितराजोऽधिकोपपदवीं नीतः । इदमेवास्ति

परमत्र सन्दिहन्ति प्रेक्षावन्तः । यतो हि लवङ्गीति नामसंरचना-
ल्लज्जनायास्तस्याः यवनीत्वं प्रत्याचष्टे । यवन-कुलोद्भूत-ल्लज्जनाजनना-
मान्यन्यादृशानि भवन्ति । यदि चोच्यतेयवनीनाम्न एव लवङ्गीति संस्कृतं
रूपं किञ्चिदस्तीत्येदपि न प्रतिभाति सम्यक् । यतोहि पण्डितराजेन
सहावरीननूरदीनासफप्रभृतीनि कानिचिन्नामीनि संस्कृतसङ्घटासु लिखि-
तानि स्वकृतिषु । तत्र च यादृशो गन्धो लभ्यते यवनपरम्परानुसारि नाम्नां
न तादृशः कश्चिल्लवङ्गीतिनामनि । अतो लवङ्गी काचिदयवनकन्या-
सोदिति न प्रतिभाति साम्प्रतम् ।

लवङ्गी-प्रसङ्गसिक्तानि यानि कानिचित् पद्यानि पण्डितराज-समा-
लोचनोद्यतजनमानसं मोदयन्ति तान्यपि तत्र तत्र प्रक्षिप्तानीव प्रतीयन्ते ।

सनातनमान्यताभ्यर्चनपरायणस्य पण्डितराजस्य यवनीपरिणय-
सम्भावनाभ्यन्तर-साक्षर्यैर्नितरां क्षीणवृत्ता । यतो हि पण्डितराजो न
विरुणद्धि वैदिकीं मान्यताम् । न चाप्यतिशेते परम्पराम् । मर्यादापरिपालन-
परायणे जनेऽन्यथा सम्भावना तदभ्युदयरोषकषायत्वाविष्करणमात्रमेव
प्रतीयते ।

असति च दोषे दोषाविष्करणेन विनीते परं संवेदनशीले पण्डितराज-
स्वान्ते कश्चित् क्षोभ उदगात् । यच्च समालोचन-सरणौ किमपि नवं प्रस्थानं
प्रत्यतिष्ठितम् ।

राषारुणितापि पण्डितराजभणितिरपूर्वमेवकाञ्चिन्माधुरीं सूते—

धूर्धुरपि माधुर्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकमुधानां

वन्द्यैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः । (भा० वि० ॥

यद्यपि काव्यशास्त्रे पण्डितराजेनाचार्यान्तरवत् किमपि नवं प्रस्थानं
न प्रावर्ति तथापि चिन्तिते सुविचारिते पथि या विविधशास्त्र संस्कारम-
सृणा नदता—उदपाति तया नव प्रस्थान् सब्रह्मचारी कश्चिदाह्लादोऽनु-
भूयते भावकैः । काव्य-वाक्येषु लोकोत्तराह्लादस्नातो बहो भागः क्वास्ते,
तत् परिचयपर्यभ्यासः कथमिव भवतीत्यादि विवेचनस्य प्रौढः पन्थाः पण्डित
राजः प्रावर्तयत् । अद्यतनालोचन प्रक्रियासु तत्परिपाटीविनियोगः काभ्या-
ञ्चिदवापौदवापाभ्यां काव्यार्थं सङ्घटनाभावनदिशि महते क्षेमाय स्यादिति
श्लाघीयसी सम्भावना ।

नृत्यं नाट्यञ्च

रामजी उपाध्यायः

डा० राघवन् महोदयः Bhoja's S'rngaraprakas'a नामके ग्रन्थे परिणमयति—

We find the Das'arupaka of Dhananjaya saying at the opening that Natya is imitation of mood or character and that it falls into two classes : the major, depicting Rasa—Rasasrya and the minor, depicting Bhava—Bhavasraya. The former is called Rupaka and is only of ten kinds. दशधैव रसाश्रयम्, The latter is called Nayta and is Padarthabhinaya.

अन्यद् भावाश्रयंतत्रपदार्थाभिनयः ।^१

राघवन्-महोदयस्यानेन वक्तव्येन 'दशरूपके नृत्यस्य नाट्यादभेदः इति मतिविम्रमो जागर्ति । दशरूपके तु नाट्यनृत्ययोः स्पष्टमन्तरमनया दिशा प्रकटितम्—

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ।

रूपकं तत् समारोपाद् दशधैव रसाश्रयम् ॥ १.७

अन्यद् भावाश्रयं नृत्यमिति । १.१०

अत्र १.७ कारिकायां केवलमिदमेव कथितं यत् यावस्थानुकृतिर्नाट्यमिति प्रोच्यते, सैव रूपं, रूपकं वा भवति । नाट्यं, रूपं, रूपकं वा रसाश्रयं भवति ।

यदि नामावस्थानुकृतिः केवलं भावाश्रिता स्यात्, तर्हि सा नृत्यं भविष्यति, न नाट्यं तत्र प्रवर्तेत ।

अत एव नाट्यं नृत्याद् भिन्नमेव ।

दशरूपके धनञ्जयस्य नाट्यनृत्ययोर्भेदो धनिकेनाधोविधं स्पष्टीकृतः —

रसाश्रयान्नाट्याद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव इत्यादि । बहुरूपमिश्रोऽपि तदेव समर्थयति—

अनेन विवेचनेन राघव-महोदयस्य नृत्य-नाट्याभेद-विषयकं मतं चिन्त्यं प्रतिभाति । नैतत् धनिकधनञ्जययोर्विमर्शमनुसरति ।

angri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अङ्क प्रकाशः

लोचनघाट

कालिदासीयमवनद्धवाद्यवैदुष्यम्

डॉ० सुषमा कुलश्रेष्ठः

महाकवेः कालिदासस्य ग्रन्थेषु तस्य विविधशास्त्रविषयकं पाण्डित्यं परिलक्ष्यते । व्याकरणदर्शनायुर्वेदवनस्पतिशास्त्रेषु सङ्गीतादिललितकलासु च कविः परमनिष्णात आसीत् । 'गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते'— इति न्यायात् सङ्गीते गायनस्य, वादनस्य, नृत्यस्य च त्रयाणामेव परिगणनं क्रियते । विभिन्नैः वाद्यैरुद्भूतस्य स्वरस्य लयस्य चानन्दोः वाद्यसङ्गीतेन वादनेन वा प्राप्यते । साङ्गीतिकानि वाद्यानि सन्ति चतुर्विधानि । आचार्य-भरतमुनेरनुसारेण—

‘तत् तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ।

घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो वंश उच्यते ॥’ ना० शा० २८.२

कालिदास एभिश्चतुर्भिरेव वाद्यैः संगमित आसीत् । प्रस्तुते लेखे कालिदासकृतिषुल्लिखितानां साङ्गीतिकवाद्येषु अवनद्धवाद्यानां विवेचन-पुरस्सरं वादनकलाविषयकस्य कविकौशलस्यौदात्त्यं प्रस्तूयते ।

यानि वाद्यानि अन्तोःरिक्तानि चर्मणा चावेष्टितानि सन्ति, करेण अन्येन वस्तुना वा ताडनेन शब्दायन्ते, तानि आनद्ध-वाद्यानि अवनद्धवाद्यनि वा कथ्यन्ते । आचार्येण भारतमुनिनावनद्धवाद्यानां संख्या शतं लिखिता । अवनद्धवाद्येषु पटहस्य, पुष्करस्य, मुरजस्य (मृदङ्गस्य), दुन्दुभेः भेर्याश्चोल्लेखाः कालिदासकृतिषूपलभ्यन्ते ।

पटहः

‘हिन्दीशब्दसागरे’ पटहस्यार्थः ‘नगाड़ा’ ‘दुन्दुभिश्च’ इति लिखितः किन्तु पटहः न नगाड़ास्ति न तु दुन्दुभिः । सङ्गीतपारिजातानुसारेण पटहस्यार्थोस्ति ‘ढोलकम् ।’ तत्र स्पष्टरूपेण लिखितम् ‘पटहः ढोलक’ इति भाषायाम् ।’ केषाञ्चित् विदुषां मतानुसारेणायं स्थूलेन चर्मणावेष्टितो भवति । अयं काष्ठदण्डेन करेण वा वादयितुं शक्यते । सङ्गीतसारानुसारमपि मध्य-कालीनं ढोलकमेव प्राचीनयुगे पटहसंज्ञामलभत । ऐतिहासिकानां तथ्या-नामाधारभित्तौ पटहोः भारतवर्षस्य प्राचीनतमेषु अवनद्धवाद्येषु प्रतीयते । पटहस्य यादृशं वर्णनं धर्मग्रन्थेषु सङ्गीतग्रन्थेषु चोपलभ्यते तेनेदं कथयितुं शक्यते यत् पटहः प्राचीनतमः सदाधिकः पञ्चारः पटहस्यैवास्ति ।

कैश्चित् ग्रन्थकर्तृभिस्तु मृदङ्गापेक्षया पटहस्याधिकं वर्णनं कृतम् । अस्यैक-
मेव कारणं सम्भाव्यते—पटहः शास्त्रीयसङ्गीते लोकसङ्गीते च समानरूपेण
प्रयुज्यते यदा मृदङ्गस्य मर्दलस्य वा प्रयोगः शास्त्रीयसङ्गीते एव श्रेयस्करो
मतः । मानसोल्लासभरतभाष्यसङ्गीतरत्नाकरसङ्गीतोपनिषत्सारोद्धार-
प्रभृतिषु सङ्गीतग्रन्थेषु पटहस्य विवरणं विस्तरेण समुपलभ्यते । पटहः
द्विविधो भवति देशी, मार्गी च ।

प्रायः पटहोः हर्षस्यावसरेषु वाद्यते । मेघदूते यक्षोः मेघं प्रति वक्ति—
'जलधर, यदि भवान् सन्ध्यातिरिक्तेऽपि काले उज्जयिनीस्थं महाकालं
प्राप्नोति, तदा भवता तत्र सूर्यास्तपर्यन्तं स्थातव्यं यतः सायङ्कालीनायां
भगवतः महाकालस्यारार्तिकायां भवतोः गम्भीरं गर्जनं पूजाकालिकः पटहो
भूत्वा महतीं प्रशंसां लप्स्यते, भवांश्च स्वकीयायाः सेवाया अखण्डं फलं
प्राप्स्यति—

'अप्यन्यस्मिन् जलधर ! महाकालमासाद्य काले ।

स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ॥

कुर्वन्सन्ध्यावलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया—

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥' पूर्वमेवे ३७.

अत्र मेघस्य गम्भीरे गर्जने पूजाकालिकस्य पटहस्य सम्भावना गोचरी-
कृता । कुमारसम्भवे कार्तिकेयस्य जन्मावसरे वाद्यमानान् पटहान् उल्लिखन्
कविर्वर्णयति—'कार्तिकेयस्य जन्म-महोत्सवे शिवगणैः वाद्यमानानां
पटहानां गम्भीरध्वनिः दिक्षु प्रसरन्ती पृथ्वीं प्राप्ता प्रतिध्वनिता च भूत्वा
सूचितवती यत् पृथिव्यामपि पुत्रोत्सवः सम्पद्यते देवलोक इव—

दिक्षु प्रसर्पस्तदधीश्वराणा—

मथामराणामिव मध्यलोके ।

महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैः

दध्वान धीरः पटहः पटीयान् ॥'

कुमारसम्भवे ११.३३

युद्धप्रयाणावसरे, युद्धारम्भे चापि वाद्यमानानां पटहानाम् उल्लेखः
साहित्ये समुपलभ्यते । एवमेव युद्धारम्भेऽत्युच्चस्वरेण वाद्यमानान् पटहान्
कविरेवं वर्णयति—

'सुरारिलक्ष्मीपरिपङ्कहेतवो

दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।

प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनैः

सुरारिनारोगणगर्भपातनैः ।

नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं

ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥'

कुमारसम्भवे १४.१७-१८

पुष्करः, मृदङ्गः, मुरजश्च

‘मृदङ्ग’ इति शब्दः आदिकाले पुष्करवाद्यस्य अभिधानमासीत् । पुष्करवाद्ये चर्मावृतानि त्रीणि मुखान्यासन् । द्वे मुखे दक्षिणतः वामतश्चास्ताम्, तृतीयं मुखं तु उपरिभागे आसीत् । तस्य पिण्डः मृदा निर्मित आसीत् । अतएवास्य नाम मृदङ्गोऽभवत् । किञ्चित्कालानन्तरं द्विमुखयुक्तस्य वाद्यस्य सृष्टिरभवत् । तस्य पिण्डः काष्ठनिर्मितोऽभवत् । एतेषां पुष्करवाद्यानामुत्पत्तिविषये नाट्यशास्त्रे कथानकमिदं प्राप्यते—

स्वातिः नारदश्च सङ्गीतवाद्यानामादिग्रन्थकर्तारौ स्तः । एकदा एकस्मिन्ननध्यायदिवसे स्वातिः जलानयनाय सरः प्रति गतवान् । नभः मेघैश्छन्नमासीत्, जलवृष्टिर्जाता । वायुवेगतस्तदा सरसि वर्षायाः जलस्य पृथुकाः विन्दवः निपतिता आसन् । तस्मिन् सरसि पद्मानां पृथुकेषु मध्यमेषु लघुषु च पटलेषु यदा वर्षाविन्दवः निपतिताः, तदा विविधाः ध्वनयः समुत्पन्नाः । तासामव्यक्तां मधुरतां निशम्य आश्चर्यचकितः स्वातिः तान् ध्वनीन् स्वमनसि कृत्वा आश्रमं प्रति गतवान् विश्वकर्माणमकथयच्च— ‘एतादृशान् ध्वनीन् समुपस्थातुमेकं वाद्यं निर्मातव्यम् ।’ फलतः ‘सर्वप्रथमं त्रिमुखयुतं पुष्करवाद्यं मृदा सृष्टम् । अनन्तरं तस्य पिण्डः काष्ठेन लौहेन वा निर्मितोऽभवत् । तदनन्तरमस्माकं मृदङ्ग-पटहश्चल्लरीददुर-प्रभृतीनि चर्मावृतानि वाद्यानि निर्मितानि ।

आचार्येण सुधाकलशेन भगवान् शङ्करो मृदङ्गस्य मुरजस्य वाविष्कारकः कथितः । प्राचीनग्रन्थेषु मृदङ्गः पणवः ददुरश्च ‘पुष्करवाद्यम्’ इत्याख्यां लब्धवन्तः । ऐतिहासिकदृशा मृदङ्गमुरजादीनामुल्लेखो नोपलभ्यते वैदिकवाङ्मये किन्त्वनन्तरं मुरजा मर्दलाश्च मृदङ्गस्य पर्यायरूपेण प्रयुक्ताः । इदमेवास्ति मतं शाङ्गदेवस्य अभिनवगुप्ताचार्यस्य चापि । नामपरिवर्तनेन सह मृदङ्गस्य तत्स्वरूपं यत् प्राचीनकालादारभ्य भरतस्य समयं यावत् प्रचलितमासीत्, कदा लुप्तमिति ज्ञातुं साम्प्रतं कठिनमस्ति । यत् वाद्यमद्यास्माभिरुत्तरभारतीयैः ‘मृदङ्गः’ अथवा ‘पखावजः’ इति नाम्ना ज्ञायते, दक्षिणभारतीयैश्च यत् ‘मृदङ्ग’ इति कथ्यते, तत्तु भरतकालीनस्य

‘मृदङ्गस्य केवलमस्ति एको भाग एव । मृदङ्गे परिवर्तनमिदं प्रायेण सप्तम-
शताब्द्या एव प्रारब्धम् । शाङ्गदेवसमये तु मृदङ्गः सम्पूर्णरूपेण
परिवर्तितः ।

मेघानां गम्भीरगर्जने मृदङ्गध्वनौ चातिशयं साम्यमनुभूतिपथमायाति
अत एवौषधिप्रस्थानगरस्य गृहेषु वर्तमानानां मेघानां गर्जनमिश्रितो मृदङ्ग-
ध्वनिः तालेन लयेन च विवृतोऽभवत् । ताललयावेव मेघगर्जनाया मृदङ्ग-
ध्वनेश्चास्तां भेदकौ—

‘शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेशमनाम् ।

अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुंरजस्वनाः ॥’

—कुमारसम्भवे ६.४०

मेघदूतेजेकस्थलेषु मुरजा उल्लिखिताः । यथा—

‘निह्लादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात् ।

—पूर्वमेवे ६०

यक्षस्यालकानगरी अभ्रं कषैः प्रासादैः सुशोभितास्ति । प्रासादेष्वेपु
च सङ्गीतध्वनिः प्रतिध्वनितोस्ति । सङ्गीतसम्पादनार्थञ्च मुरजनाम्नां
मृदङ्गविशेषणां स्निग्धो गम्भीराश्च ध्वनिः सर्वत्र व्याप्ताः—

‘विद्युत्त्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः

सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रं लिहाग्राः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥’

उत्तरमेवे १

सप्रमदा यक्षगणाः पुष्करवाद्यानां धीरगम्भीरध्वनिना सह स्मरोद्दीपकं
मधुपानं विदधति—

‘यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि

ज्योतिश्छायाकुसुमरचिदान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।

आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं

त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वहतेषु ॥’

—उत्तरमेवे ५

मालविकाग्निमित्रे मृदङ्गस्य मायूरीमार्जनया जनैः ज्ञायते यत् माल-
विकाया नृत्यप्रस्तुतिर्भविष्यति ।^१

१—जीमूतस्तनितविशङ्किमिमंयूररुदग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निह्लादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥

—मालविकाग्निमित्रे १.२१

त्रिमार्जना

मार्जना प्राचीनसङ्गीतस्य महत्त्वपूर्णा प्रक्रियास्ति । मार्जना त्रिविधा भवति--मायूरी अर्द्धमायूरी कार्मारवी च (नाट्यशास्त्रे ३३.९२) । मायूरी-मार्जना मध्यमग्रामसम्बद्धा, अर्द्धमायूरी षड्जग्रामसम्बद्धा, कार्मारवी च ग्रामसाधारणसम्बद्धा वर्तते--

‘मायूरी मध्यमग्रामेऽप्यर्द्धा षड्जे तथैव च ।

कार्मारवी चैव कर्तव्या साधारणसमाश्रया ॥’

नाट्यशास्त्रे ३३.६७

मार्जनानां प्रक्रिया विशेषतः त्रिपुष्करवाद्यप्रकरणे निर्दिष्टा यत्र विभिन्नेषु मुखेषु मृत्तिकालेपेन विभिन्नानां स्वराणां स्थापना विधीयते । मायूरी-मार्जनायां वामस्थपुष्करे गान्धारः, दक्षिणपुष्करे षड्जः, ऊर्ध्वगपुष्करे च मध्यमः स्थाप्यते । अर्द्धमायूरीमार्जनायां वामपुष्करे षड्जः, दक्षिणे ऋषभः, ऊर्ध्वगे च धैवतः स्थाप्यते । कार्मारवीमार्जनायां वामपुष्करे ऋषभः, दक्षिणे षड्जः, ऊर्ध्वगे च पञ्चमो निधीयते ।^१

एवं कालिदासनिर्दिष्टा मध्यस्वरोत्था मायूरी मार्जना तथ्यमिदं स्पष्टं द्योतयति यत् कालिदाससमये त्रिपुष्करस्य मृदङ्गस्य वादनं प्रचलित-मासीत् ।

रघुवंशस्यान्तिमो नृपोऽग्निवर्णः पुष्करवादनेऽतिनिपुणः, तस्य वादनेन नर्तकीनां सङ्गतिं विदधाति । आचार्याणामुपस्थितौ यदा नर्तक्यः नृत्यप्रयोगं कुर्वन्ति तदा तासां सङ्गतौ अग्निवर्णः नानाविधानां करणानां लयानाञ्च प्रयोगमेतादृशेन प्रकारेण करोति यत् नर्तक्यः स्वलयेन भ्रष्टा भवन्ति, अभिनये च स्खलनानि कुर्वन्ति । आचार्याणां साम्मुख्ये कृतस्खल-नैस्ता अतिलज्जिता जायन्ते --

‘स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती

लोलमात्र्यवलयो हरन्मनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घनीः

पार्श्ववर्तिषु गुरुवलज्जयत् ॥’

रघुवंशे १६.१४

मुनेः शातकर्णिनः जलभवने वाद्यमानस्य सङ्गीतमृदङ्गस्य घोष आकाशगामी निगदितः --

‘तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः

प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।

वियदगतः पुष्पकचन्द्रशालाः

क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥’

रघुवंशे १३.४०

अयोध्याया विलासिन्यो रमण्यो जलक्रीडासमये यदा गायनं वादनञ्च कृतवत्यस्तदा तासां करैः कृतं जलस्य मन्दं मन्दमास्फालनं मृदङ्ग प्रहार-मस्मारयत् । प्रतीयते स्म यत् गीतानुसारी जलमृदङ्गः कर्णेषु रसवर्षणं विदधाति—

‘श्रोत्रेषु सम्मूच्छति रक्तमासां

गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ।’

रघुवंशे १६.६४

दुन्दुभिः

वैदिकसाहित्ये वीणाया इव दुन्दुभेरपि उल्लेखः प्राप्यते । यथा तवला-वाद्ये द्वे पात्रे (नग इति भाषायाम्) स्तः—दक्षिणपात्रं, वामपात्रञ्च उभये च ‘तवला’ इति संज्ञां लभेते एवमेव दुन्दुभावपि द्वे पात्रे भवतः—एकः वृहत्पटहो यस्य घोषो गम्भीरो भवति, अपरश्च लघुः पटहः, यस्य स्वरः अल्पीयान् तीव्रश्च भवति । इत्थं द्विस्वरयुतं द्विपात्रमिदं वाद्यं दुन्दुभिरित्यभिधीयते ।

आनन्दोत्सवेषु विवाहाद्यवसरेषु च दुन्दुभिर्वाद्यते । संस्कृतसाहित्ये अनेकस्थलेषु नन्दनावसरेषु देवकृतस्य दुन्दुभिवादनस्य वर्णनमुपलभ्यते । कुमारसम्भवे वर्णितमिदं यत् कुमारकार्तिकेयस्य जन्मोत्सवे सर्वेषु गृहेषु दुन्दुभयः शङ्खस्य गम्भीरध्वनिना सहावाद्यन्त देवाश्च नभसि आगत्य पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः ।

भेरी

भेरी मृदङ्गजातेरेवास्ति एकं वाद्यं द्विमुखयुतम् । इयं दक्षिणतः काष्ठेन वामतश्च करेण वाद्यते । कुमारसम्भवस्य चतुर्दशे सर्गे भेर्या गम्भीरध्वने-रुल्लेखो विहितः ।^१

१—‘गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्गृहोद्भवो दुन्दुभयः प्रणोदुः ।

दिवीकसां व्योम्नि विमानसङ्घा विमुच्य पुष्पप्रचयान्प्रसज्नुः ॥’

कुमारसम्भवे ११.३८

आधुनिककालस्य प्रचलितानि अवनद्धवाद्यानि सन्ति मृदङ्गः पखावजो वा, घटः, डमरुकः, दुन्दुभिः, ढोलकम्, तबला, खञ्जरी, नगाडा, ड्रमश्च ।

इत्थं कालिदासकृतिषूपलब्धाः वाद्यवादनसम्बद्धा निष्णात उल्लेखाः स्पष्टं सूचयन्ति यत् कालिदासः साङ्गीतिकवाद्येषु निष्णात आसीत् । वस्तुतः सङ्गीतस्य तिसृष्वेव विधासु तस्याद्वितीयं वैदुष्यमासीत् । संस्कृत-साहित्यस्य नास्ति कोऽप्यन्यः कविः यस्य साहित्ये सङ्गीतस्य तादृशी सरसता मधुरता, निपुणता चोपलभ्येत यादृशी महाकवेः कालिदासस्य साहित्ये प्राप्यते । तस्य सङ्गीतदाक्ष्यं तदीयं साहित्यं विशिष्टगौरवं प्रददाति । पुरातन कालादारभ्याद्यपर्यन्तं कवेः सर्वातिशायिन्याः प्रसिद्धेः सम्भवतः इदमप्यस्ति कारणम् ।

वरिष्ठ-प्राध्यापिका

संस्कृत-विभागे

दौलतराम महाविद्यालयः

देहली ।

१— 'गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयङ्करैर्महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनैरनाकुलैस्तैर्मृगराजताजनि ॥'

भारतीयनाट्याशस्त्रे विडम्बनायाः स्वरूपम्

क्षेत्रवासी पण्डा

पाश्चात्यनाट्यचिन्तने कथावस्तुनो विकासाय प्रचलितासु युक्तिषु नाट्यविडम्बनायाः (Dramatic irony) स्थानमन्यतमम् । “आयरनी” त्ययं शब्दः ग्रीकहास्योद्दीपकचरित्रात् ‘एइरन’ शब्दतः (eiron) विकसितः^१ ।

यदा काचिदुक्तिः वाच्यार्थं परित्यज्य तद्विपरीतं प्रकटयति, यदा वा शब्दस्याभिप्रेतार्थेन साक्षात्सङ्केतोऽर्थः विरुध्यते, तदा विडम्बना (irony) भवति, सा पुनः वाग्वैचित्र्यरूपा एव । तथा चोक्तम्—

A figure of speech in which the literal meaning of a word or statement is the opposite of that intended.”^२ विडम्बनेयं द्वयर्थवचनविन्यासद्वारेण भाविकार्यव्यापारं सूचयति । डब्ल्यू० एच० हडसन महोदयमतानुसारेण—“We may define irony, in the broadest sense, as the contrast between two aspects of the same thing, whether such contrast is perceived at the time or become apparent later”.^३ विडम्बनायाः शाब्दिकार्थः स्पष्टतया प्रतिभासमानोऽपि गौणतां भजते, अभिप्रेतार्थस्तु प्रच्छन्नः सन्नपि प्राधान्यमादधाति ।

सेयं विडम्बना मुख्यतया द्विधा विभज्यते— वाचिकविडम्बना (Verbal irony), नाट्यविडम्बना (Dramatic irony) च^४ ।

यत्र शब्द इच्छातोऽन्यथा वा वाच्यार्थमलीकं प्रमाणीकरोति अथवा स्वार्थस्य वैपरीत्यं दर्शयति, तत्र वाचिकविडम्बना भवति । अत्र शब्दस्य उक्तेर्वा विवक्षितार्थो वक्त्रा प्रथमत एव ज्ञायते, यस्तु श्रोतृभिः विडम्बनाद्वारेणानुमीयते ।” It is to be noted that Verbal irony depends on knowledge of the speaker’s intention shared

1. “Encyclopedia of Poetry and Poetics”—P. 407.

2. “Concise Dictionary of Literary Terms—P. 150

3. “An Introduction to the Study of Literature” P. 297

4. “Encyclopedia of Poetry and Poetics” P. 407

by the speaker and his audience.”^१ अतः वाचिकविडम्बनायां वक्ता मुख्यतया वक्रोक्तिद्वारेण स्वाभिप्रेताशयं प्रकटयति ।

नाट्यविडम्बना तु वाचिकविडम्बनातो भिन्नैव । रङ्गमञ्चे केनापि पात्रेण प्रतिपादितोऽर्थो यदा प्रेक्षकेषु भिन्नाशयं प्रकटयति, सोऽयमर्थश्च रङ्गमञ्चस्थपात्राणि न स्पृशति तदा नाट्यविडम्बना भवति । इत्थं प्रेक्षकाः पात्रेण ज्ञातादर्थदतिरिक्तमर्थं यत्र जानन्ति, तत्र नाट्यविडम्बना कथ्यते । प्रेक्षकैः गृहीतोऽयमर्थः विषयोद्दिष्टो भवति तथा पात्राणां वास्तविकं स्वरूपं प्रकटयन् भाविकार्यव्यापारं सूचयति । यस्यां स्थितौ कोऽपि सत्त्वोत्कर्ष-वान्नायकोऽसदृशीमवस्थां भजते तत्रापि नाट्यविडम्बना भवति । एव च नाट्यविडम्बनया पात्राणामायतिः (Destiny) सूच्यते । यथा कोऽपि महनीयो नायकोऽजानन्नेव स्वस्यैव विनाशं साधयति, प्रेक्षकाश्च प्रागेव तत्परिणतिमवगच्छेयुस्तत्रापि नाट्यविडम्बनैव स्यात् ।

“Dramatic irony is a plot device according to which the spectators know more than the characters, the character reacts in a way contrary to that which is appropriate or wise, characters or situations are compared or contrasted for ironic effects, such as parody. There is a marked contrast between what the character understands about his acts and what the play demonstrates about them.”^२

इयं नाट्यविडम्बना प्रायः सर्वविधनाटकेषु चमत्कारं वितनोति, तेन नाट्यकारस्य नाट्यकौशलं च प्रकाशयति ।

संस्कृतनाट्यशास्त्रे ‘विडम्बने’त्ययं शब्दः यद्यपि न पारिभाषितः तथापि तस्य महत्त्वपूर्णकार्यमिदमधोलिखितैः प्रचलितनाट्य तत्त्वैः सम्पाद्यते । तेषु नाट्यतत्त्वेषु पताकास्थानकं सर्वोत्कृष्टम्, यतः सर्वविधेषु पताकास्थानकेषु विडम्बनेयं दृश्यते ।

पताकास्थानकम्

नाट्यशास्त्रे वर्णितानि चतुर्विधानि पताकास्थानकानि विडम्बनायाः कार्यं निर्वहन्ति । पताकास्थानकं लक्षयन् भरत आह—

1. “A Glossary of Literary Terms”—P. 81

2. Encyclopedia of Poetry and Poetics Foundation 1997

“यत्रान्यस्मिंश्चिन्त्यमाने तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत्” ॥^१

पताकास्थानकस्य सामान्यलक्षणमिदं नूनं नाट्यविडम्बना स्पृशति ।
यथा उत्तररामचरिते सीतां सस्नेहं परामृशन् रामः कथयति—

“इयं मेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो—

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः ।

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥” (१/३८)

तदानीं प्रतिहारी प्रविश्य विज्ञापयति—“देव ! उपस्थितः” । अत्र दुर्मुख उपस्थित इति प्रतिहार्यास्तात्पर्यविषयेऽपि रामोक्तस्य पूर्वश्लोकस्य यदि परमसह्यस्तु विरहः” इत्येकदेशस्य विरहस्य सान्निध्यात् समनन्तर-भावी ‘सीताविरहो’ प्रेक्षकैरवगम्यते, न त्वयमर्थः प्रतीहार्या रामेण वा गृहीतः । अतः विषयोद्दिष्टं भाविव्यापारसूचकमिदं पताकास्थानकं नूनं नाट्यविडम्बनायाः स्थलम् ।

परन्तु सर्वं पताकास्थानकं यदि ‘नाट्यविडम्बने’ति स्वीक्रियते तर्हि शाकुन्तले प्रियंवदानसूययो उक्तिरियं—“इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति”^२ इत्यस्ति चिन्तनीया । जीवितसर्वस्वेनेति पदेन यदत्र शाकुन्तलरूपं दर्शकैः गृहीतं, तदेव सख्योरभिप्रेतार्थं स्पृशति, यतो वक्रोक्त्या ताभ्यां शाकुन्तलां प्रति वाक्यमिदं प्रयुक्तम् । अतोऽत्र नाट्यविडम्बना भवितु नार्हति, अपितु वाचिकविडम्बनाया उत्कृष्टमुदाहरणमिदम् । एवं तत्रापि “चक्रवाकवधुके ! आमन्त्रयस्व सहचरं, उपस्थिता रजनी”^३ इतीयं नेपथ्यो-क्तिरपि चिन्तनीया । अतः पताकास्थानकेषु कुत्रचिद् वाचिकविडम्बना कुत्रापि च नाट्यविडम्बना प्राप्यते ।

गण्डः

गण्डाख्यवीथ्यङ्गं नाट्यविडम्बनां स्पृशति । गण्डं लक्षयता विश्वनाथेनोक्तम्—“गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः”^४ । वस्तुतः यत्र नाट्यकारः कथावस्तुनो भाविव्यापारं केनचिद् भिन्नविषयवलेन सूचयति तत्र गण्डो भवति, तथा च गण्डेऽस्मिन् नाट्यविडम्बनायाः सादृश्यं परिलक्ष्यते ।^५ यथा वेणीसंहारे दुर्योधनो भानुमतीं कथयति—

१. ना० शा० (का० मा० सं०)—१६।३१

२. अ० शा० (किशोरकेलि०)—पृ-५८

३. अ० शा० (किशोरकेलि०)—पृ-२२१

४. सा० दा०—६।२६०

५. अ० शा० (किशोरकेलि०)—पृ-१४८

‘अव्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुगम् ॥’ (२।२३)

तदानीं कञ्चुकी प्रविश्य कथयति—देव भग्नम्, भग्नम् । राजा—केन, ।
कञ्चुकी—भोमेन । राजा—कस्य । कञ्चुकी—भवतः

अत्र “भीमेन मरुता भवतो रथकेतनं भग्न” —मिति कञ्चुकिनस्तात्पर्य-
विषयेऽपि दुर्योधनोक्तस्यान्तिमपदस्यान्वयात् श्लिष्टप्रत्युत्तरमिदं भाविनं
दुर्योधनस्योरुभग्नं पिशुनयति, यत्तु प्रेक्षकै एव ज्ञायते । अतो विषयोदृष्ट-
मिदं गण्डस्योदाहरणं नूनं नाट्यविडम्बनां स्पृशति ।

नालिका

वीथ्यङ्गेषु परिगणिता नालिकापि कदाचिद् विडम्बनामनुहरति ।
“सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका” इति नालिकाया लक्षणम्^१ ।
यथा रत्नावल्याम्—

सुसंगता—सखि, यस्य कृते त्वमागता सोऽयं पुरतः तिष्ठति ।

सागरिका—कस्य कृते अहमत्रागता ।

सुसंगता—ननु चित्रफलकस्य^२ ।

अत्र राज्ञः कृते त्वं (सागरिका) आगतेति सुसंगताया विवक्षितार्थः ।
अतः तस्या इयं वक्रोक्तिर्वाचिकविडम्बनां स्पृशति ।

कतिपयानि सन्ध्यंगानि कदाचिद् विडम्बनायाः कार्यं साधयन्ति ।

युक्तिः

युक्तिं लक्षयता रूपगोस्वामीप्रभुपादेनोक्तम्—

“सम्यक् प्रयोजनानां हि निर्णयो युक्तिरिष्यते”^३

यथा रत्नावल्याम्—मयापि चैनां देवीहस्ते सवहुमानं निक्षिपता युक्त-
मेवानुष्ठितम्^४ । अत्र ‘युक्तमेवानुष्ठित’मित्यनया वक्रोक्त्या अन्तःपुरस्थायाः
सागरिकाया वत्सराजस्य दर्शनादिप्रयोजननिर्णयो यौगन्धरायणस्याभि-
प्रेतार्थः, यस्तु न सागरिकां न वासवदत्तां न वोदयनं स्पृशति परन्त्वय-
माशयो दर्शकैरवगम्यते एव । तेन वाचिकविडम्बनाया उदाहरणमिदम् ।

१. द० रू०—३।१९

२. रत्ना०—द्वितीयोऽङ्क

३. ना० च० (प्र० व्या०), पृ० २५

४. यत्ना०—प्रथमोऽङ्क

परिभावना^१

परिभावनायां कदाचिद् नाट्यविडम्बना दृश्यते । यथारत्नावल्याम्—

सागरिका--“कथं प्रत्यक्ष एवानङ्गः पूजां प्रतीक्षते, तत् अहमपीह स्थितैवैनं पूजयिष्यामि”^२ । इति परिभावनाया उदाहरणं नूनं नाट्यविडम्बनां स्पृशति । अनम्मन्यमानायाः सागरिकाया उदयनपूजनमिदं समन्तरभाविनमुदयनमिलनं प्रेक्षकेभ्यो विज्ञापयति । अतोऽत्र नाट्यविडम्बनैव भविष्यति ।

करणम्^३

करणेऽपि कदाचिद् विडम्बना लभ्यते । करणे भाव्यङ्गवृत्तस्य व्यञ्जना क्रियते^४ । यथा रत्नावल्याम्--“नमस्ते कुसुमायुध, अमोघदर्शनो मे भविष्यति”^५ इति सागरिकाया उक्ति अन्तराङ्गभाविनमुदयनदर्शनं सूचयति । अत्र नाट्यविडम्बना, यतो विषयेऽस्मिन् सागरिकानभिज्ञैव । कुत्रचित् करणेऽस्मिन् वाचिकविडम्बनापि प्राप्यते ।

प्ररोचना

प्ररोचनापि कदाचिद् विडम्बनासंवलितता भवति । प्ररोचनां लक्षयता धनञ्जयेनोक्तम्-“सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना”^६ यथा ललितमाधवे--

नववृन्दा--“अलं विलापैः समयक्रमस्य दुरुहरूपा गतयो भवन्ति ।

शरन्मुखे पश्य सरस्तटीषु खलन्त्यकस्मात् खलु खञ्जरीटाः”^७

(७५)

अत्र खञ्जरीटदृष्टान्तेन भाविकृष्णमिलनं सूच्यते । अतो नाट्यविडम्बनाया उदाहरणमिदम् ।

नर्म^८

कदाचिद् नर्मण्यपि वाचिकविडम्बना लभ्यते । उदाहरणमस्य नालिकायां दत्तम् ।

१. “परिभावोऽद्भुतावेशः”--द० ह०-प्रथम प्रकाशः

२. रत्ना०-प्रथमोऽङ्कः

३. “प्रस्तुतार्थसमारम्भं करणं परिचक्षते”-ना० च० (प्र० व्या०)-पृ. ३२.

४. द० ह० (साव०, चन्द्रकला हिन्दी०) टीका पृ० २५.

५. रत्ना०-प्रथमोऽङ्कः

६. द० ह० (साव०, चन्द्रकला हिन्दी०) टीका पृ० ५४.

७. “परिहासप्रधानं यद्वचः नर्म तद्विदुः”-ना० च० (प्र० व्या०)-पृ० ३८.

कतिपयेषु सन्ध्यन्तरेष्वपि विडम्बना प्राप्यते ।

स्वप्नः—

वेणीसंहारे “नकुलस्याहिशतंव्यापादनमिति भानुमत्याः स्वप्नवृत्तान्तो भाविनं कौरवशतव्यापादनं पिशुनयति । स्वप्नवृत्तान्तोऽयं नाट्यविडम्बनाया उत्कृष्टमुदाहरणम् ।

लेखः

शाकुन्तले शकुन्तलाया दुष्यन्तं प्रति पत्रलेखनानन्तरं सख्योः समक्षं तत्पठनावसरे दुष्यन्तस्य तद्विषयकज्ञानं नाट्यविडम्बनां स्पृशति ।

चित्रम्

उत्तररामचरिते आलेख्यावलोकनावसरे दोहदायाः सीतायाः वनगमनकामना समनन्तरभाविनं सीतापरित्यागं सूचयति । अत्र नाट्य-विडम्बना ।

एतदतिरिक्तमपि वक्रोक्ति-समासोक्ति-व्याजस्तुतिश्लेषाप्रस्तुतप्रशंसा-पर्यायोक्ति-विरोधादिष्वलंकारेषु विडम्बना प्राप्यते ।

केचिद् व्यङ्ग्यार्थो विडम्बनेति (irony) मन्यन्ते । सत्यमेवेदं यदुपयुक्तेषु सर्वेषु स्थलेषु व्यञ्जनयैव श्लेषार्थोऽवगम्यते । परन्तु सर्वत्र व्यङ्ग्यार्थो विडम्बनां न घटयति । यत्र व्यङ्ग्यार्थो विषयोद्दिष्टो भवति यत्र वा भावि-वृत्तान्तं सूचयति तत्र “विडम्बने”ति कथ्यते, अन्यथा “सटायर्” (Satire) भविष्यति । अतः पताकास्थानकगण्डौ विहायान्यत्र श्लेषार्थं उपयुक्तलक्षणं संघटयति चेत्तर्हि विडम्बना भविष्यति ।

अतः संस्कृतरूपकेषु विडम्बनायाः समुचितप्रयोगेण क्वचिद् कार्यव्या-पारस्य क्षिप्रता, सहसा नवीनवृत्तस्य परायतनम्, भाविव्यापारसूचना, वक्रोक्तिवैचित्र्यं वा रुचिरं साध्यते ।

अनुसम्धाता,
संस्कृत विभागे
विश्वविद्यालयः, सागरम् ।

सागरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतपरिषदः प्राप्यपुस्तकानि

* डॉ० रामजी उपाध्यायेन रचितानि-सम्पादितानि

मूल्यम्

१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः) रु० १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (द्वितीयो भागः) रु० १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२० रु० ५०.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक (हिन्दी)—भागद्वयस्य रु० ६०.००
५. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम् रु० २०.००
६. Sanskrit & Prakrit Mahakavyas (शोधप्रबन्ध) रु० ५०.००
७. महाकवि कालिदासः (संस्कृतम्), पृ० सं० १६० रु० २०.००
८. भारतस्य सांस्कृतिकनिधि : (संस्कृतम्), पृ० सं० ४११ रु० २५.००
९. दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् पृ० २००, रु० २५.०० विद्यार्थी सं० रु० १५.००
१०. आधुनिक-संस्कृत-साहित्यानुशासनम् पृ० सं० ३०० रु० ७.००
११. सागरिका-१-१९ खण्डाः वस्त्रपटावृताः रु० ५००.००
१२. दशरूपकम् नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम् रु० १४.००
१३. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः रु० २५.००
१४. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका रु० १५.००
१५. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम् रु० २०.००

* डॉ० वनमाला भवालकर-रचितानि

१. महाभारत में नारी-(हिन्दी) शोधप्रबन्धः, पृ० सं० ५२५ रु० ४०.००
२. पाददण्डम् (संस्कृतम्) रूपकम् रु० २.००
३. रामवनगमनम् (संस्कृतम्) संगीतिका रु० १.००
४. पार्वतीपरमेश्वरीयम् (संस्कृतम्)—संगीतिका रु० १५.००
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) रु० २.००

* डॉ० राधावल्लभ-त्रिपाठि-विरचितानि

१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास—शोधग्रन्थः रु० २५.००
२. वाल्मीकि-विमर्शः रु० १०.००
३. मुकुन्दविलासम् रु० १५.००
४. नाट्यमण्डपम् रु० १०.००

* प्रकीर्णानि

१. सिद्धान्तसम्राट्—सं० मुरलीधर चतुर्वेदी रु० १५.००
२. सुसंहतभारतम्—(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः रु० ८.००
३. साहित्यसन्दर्भाः—डॉ० रेवा प्रसाद द्विवेदी रु० ३.००
४. रसाण्वसुधाकरः—सिंहभूपालः, सम्पादक-डॉ० रेवाप्रसाद द्विवेदी रु० ८.००
५. श्रीहर्षकी नाटिकायां का अनुशासन-डॉ० गोबिन्द प्रसाद त्रिपाठी रु० ४०.००

सागरिका

82

प्राप्त संख्या

प्राप्त दिनांक

14-5-82

★

विंशतम तृतीयोऽङ्कः

★

विश्वविद्यालय

1005

सागरिका

नाट्य परिषद् (पंजीकृत, क्र० १००९६) का प्रकाशन

नाट्य

परम्परागत रंगमंच और नाटक का हिन्दी त्रैमासिक

पहला अंक जून १९८२ में प्रकाश्य

वार्षिक शुल्क बीस रुपया

भाषका सहयोग प्राप्ति है ।

सम्पर्क—नाट्यपरिषद्

संस्कृत विभाग, सागर विश्वविद्यालय

सागर ४७० ०२३ म. प्र.

द्विवेदी
मिश्रः

महामनापुरा

वाराणसी-५

(B. H. U.)

सागरिका

विश्वसंस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः

विक्रम-संवत्सरे २०३८

प्रकाशकः १००९६

सम्पादकाः

रामजी उपाध्यायः (प्रधानः)
राधावल्लभः त्रिपाठी

डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी
डा० रामगोपाल मिश्रः

प्रकाशिका

सागरिका-समिति

महामनापुरी

वाराणसी-५

(B. H. U.)

प्रचारिका व्यवस्थापिका

सागरिका-समिति:

गौरनगर, सागर

हस्तलिखित-संस्कृत-ग्रन्थ

संस्कृत-ग्रन्थ-संग्रह

विश्वविद्यालयी ग्रन्थ

(संस्कृत) ग्रन्थ-संग्रह

ग्रन्थ-संग्रह

विश्वविद्यालयी ग्रन्थ

विश्वविद्यालयी ग्रन्थ

मुद्रक:

देववाणी प्रेस

वड़ी मलदहिया, सी ३०/३६

वाराणसी

विषय-सूची

विषय	लेखकः	पृष्ठ-संख्या
१. भारतीयो रङ्गः	डा० राधावल्लभ त्रिपाठी	१-३४
२. वेदस्य गौरवम्	डा० ब्रजबिहारी चौवे	३५-३८
३. शाकुन्तलीयो नायकः	डा० कुसुम भूरिया	३९-४५
४. अलङ्कारशास्त्रे काव्यविश्वपरामर्शः।	डा० अयोध्याप्रसाद द्विवेदी	४७-६०
५. पञ्चम-विश्वसंस्कृत-सम्मेलनम्		
निष्पत्तिदर्शनम्		६४
पूर्ववृत्तम्		६३
अनुसन्धान-संहिता		६५
विदेशेषु संस्कृताध्ययनम्		७९
सम्मानोपाधि-वितरणम्		८१
विश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य का भाषा भवितुमर्हन्ति		१०१
काश्या गौरव-मण्डनम्		१०३
शास्त्रचर्चा-परिषद्		१०४
मनीषिणां प्रबोधनम्		१०५
पारितोषिकार्थाः		११२
सम्मेलन-समीक्षा	डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी	११३
६. ग्रन्थसमीक्षणम्		१०७

आमुखम्

विधाय भारतीवृत्त्या रङ्गदेवतपूजनम् ।
भारतीयस्य रङ्गस्य वृत्तं व्याख्यायते मया ॥
आदौ रङ्गसमुन्मेषो रङ्गायतिरनन्तरम् ।
रङ्गस्य विविधाः पक्षाः प्रस्तूयन्ते समासतः ॥
सतथ्यमिदमित्थं यदनुन्मीलितपूर्वकम् ।
रङ्गेतिवृत्तविज्ञानं रङ्गाय सुखकृद् भवेत् ॥

— राधावल्लभः

रङ्गसमुन्मेषः

नाट्यं नाम मनुष्यजातेः सहजो गुणः । अनुकरणं नाम सर्वत्र मानवेषु स्वाभाविकी प्रवृत्तिः, अनुकृतेश्च समुन्मिषति नाम नाट्यम् । नाट्यस्यानुकरणात्मकता मुनिना भरतेनाप्यूरीकृता । तथाहि—

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।—ना० शा० १।१०७

लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ।—१।११२

सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमेतद् भविष्यति ।—१।११७

अतश्च सृष्ट्युद्भवक्रमे मनुष्यजन्मना सहैव नाट्यमप्यजायतेति वक्तुमुचितम् । तथापि आदिममनुष्येऽनभिव्यक्तदशायां विलसन् नाट्यं नाम कदा कथं च ग्रहिः स्फुटत् संवादः संवलितं सत् प्रेक्षकपुरतः प्रदर्शनाहं रूपमाप इति प्रश्नो विमर्शमपेक्षते ।

विमर्शेऽस्मिन् इदमप्रथमतया वेदेष्वेव परापतति अनुसन्दधती दृष्टिः । वेदानां कर्तारो नाट्यानुरागिणो गीत-नृत-वादित्र-दत्तरुचयो बभूवुरिति प्रमाणीकर्तुं शक्यते । तथाहि—तैरिन्द्रोषः प्रभृतीनां स्वदेवानां नृत्येन सम्बन्धः परिकल्पितः । अतश्च कृतमेव स्यान्नाट्येन तेषां जीवने पदमिति निश्चिनुमः । एवं स्थिते केचन पण्डिता ऋग्वेदस्य संवादसूक्तेषु नाट्यमूलमूरीकुर्वन्ति । सन्ति चात्र विप्रतिपत्तयोऽपि । १८६९ ई० वर्षे विपश्चिदपश्चिमेन मोक्षमूलरेण ऋग्वेदस्य मरुतसूक्तम् (१।१६५) अनुवदता, सूक्तमिदं याज्ञिकानुष्ठाने पक्षद्वयविभक्तैर्नटैरभिनीयते स्मेत्यभाणि । अनन्तरं १८९० ई० वर्षे प्रा० सिल्वां लेव्ही अपि मतमिदमुपो-द्वलयन् सामवेदे सङ्गीतविलसितं प्रमाणत्वेन प्रस्तौति स्म । अनन्तरं च मैकडानल-विण्डिशौल्डेनबर्गप्रभृतयो भारतीय-विद्यापारावारपाण्डिताः पण्डिताः वैदिकसंवादसूक्तानि समीक्षाश्रुः ।

सन्ति ऋग्वेदे बहुसंख्यकानि संवादसूक्तानि । तेषु महत्त्वभाजि—

उर्वशीसूक्तम् (१०।९५), सरमापणि-सूक्तम् (१०।१०८), लोपामुद्रा-गस्त्यम् (१।१७६), यमसूक्तम् वृषाकपिसूक्तम् (१०।८६ इन्द्रनेमिसूक्तम्—(८।१०), विश्वामित्रनदीसंवादः (३।३३)

इत्येतानि सन्ति । एतेषु नाट्यतत्त्वमन्तर्गभितं दृश्यते । तद्यथा —

(१) न किमपि सूत्रं स्वत एव पूर्णत्वं भजते । केन किमुच्यत इति निर्देश एतेषु न लभ्यते । यथा हि उर्वशीसूक्ते “अथ पुरुरवा उवाच” उर्वशी प्रत्युवाच” इत्यादिवाक्यानि यावत् पाठकैः गायकैर्वा न योज्यन्ते, तावत् सूक्तमनन्वितमेव तिष्ठति । यथा नाट्याभिनयकाले क्वचित् सूत्रधारः प्रेक्षकाणां पुरतः पात्राणां कार्यव्यापारं व्याचष्टे, तथैव सर्वाणीमानि सूक्तानि व्याख्यासापेक्षाणि सन्ति । अतश्च एतेषां जनसमाज-समक्षे प्रयोगा अभूवन्, तत्कृत एवेमानि वस्तुतो रचितानि, प्रयोगेषु च नटाः शैलूष-गायका वा निर्देशवाक्यानि सूत्रधार-सदृशव्याख्यानं वा जनरुचि-मवेक्ष्य स्वतः संयोजयाम्बभूवुरित्यनुमातुं सुकरं युक्तियुक्तं च ।

(२) सर्वाण्येव संवादसूक्तानि प्रायशः कामपि जनरुच्यनुकूलं लोकप्रसिद्धां लोकविश्रुतां वा पुराणकथामाश्रित्य प्रवर्तन्ते । तेन च एतेषां नाट्यप्रयोगे रञ्जकत्वं समपद्यत ।

(३) कथाया नाट्यप्रयोगयोग्य एवांशः संवादसूक्तेषु गृहीतः । उर्वशीसूक्ते उर्वशी-पुरुरवसं चिरन्तनकालाय परित्यज्य विलुप्ता, अनन्तरं क्वचिदसौ तां सरोवरे हंसिनीरूपेण विहरन्तीं ददर्श । अतः परं उभयोर्मिथो योऽत्यन्तमेव कृष्णसंवलितः शोकोद्रेकमयः संवादः सम्प्रवृत्तः, तमेव सूक्तमिदं विषयीकरोति । तथैव वृषाकृपि सूक्ते वृषाकपिः इन्द्रस्य सख्यमुद्रहन् अपि छद्मना पौलोमीं चकमे । इन्द्रेण आविष्कृते तदीये रहःप्रणये उभयोर्मिथः कलहः समजायत । परवर्तिकथाभागं सूक्तमिदं विषयीकरोति । गृहीतकथाभागस्य संवादसूक्तेषु सर्वत्र भावसन्धि-भावशबलतादिसंवलितत्वं नाट्यप्रयोगक्षमत्वं च ज्ञायत एव ।

(४) संवादसूक्तेषु अन्यसूक्तेष्वपि वा क्वचिन्नाट्यशास्त्रीया हस्तपादाद्यभिनयमुद्राः करणाङ्गहारादीनि वा सङ्केतितानि । यावदभिनयसामग्र्या तत्तत् सूक्तं न प्रस्तूयते, तावदपि तस्य अपूर्णत्वम् । अतश्च अभिनयप्रयोजनं तत्तत् सूक्तमिति सिद्धयति । यथा हि एकस्मिन् इन्द्रसूक्ते (ऋ० १०।११९।६) इमां पृथिवीमिह वा निदधानि, इह वेति कथयति देवो इन्द्रः । सायणाचार्यश्चात्र भाष्ये विशदयति—

‘इह वा अन्तरिक्षे निदधानि इह वा द्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति ।’

अत्र सुस्पष्टमेव 'इह वा इह वे' ति कथनेन हस्तनिर्देशमुद्रा सङ्केतिता ।

तथैव उर्वशीसूक्ते प्रथममन्त्रे, 'ह्ये जाये मनसा तिष्ठ घोरे' इत्यत्र पुरुरवसं विलोक्य पराङ्मुखीं अन्यत्र व्रजन्तीं चोर्वशीं निवारयितुं 'तिष्ठ' इति कथनात् आवाहन-निषेधादि मुद्राः स्युः । द्वितीये मन्त्रे उर्वश्याः 'दुरापना वात इवाहमस्मि'—इति कथनात् तस्य वेगेन गमन-पूर्वकमङ्गहारः, तथैव १५ तमे मन्त्रे पुनस्तस्या एव कथने 'पुरुरवो मा मृथा मा प्र पतो मा त्वा वृकासो'—इत्यादौ निषेधसूचकः सङ्केतः स्यात् । तत्प्रत्युत्तरे 'नि 'वर्तस्व हृदयं परितप्यते मे' इति पुरुरवसो वाक्ये पुनर्निवार-णाय मुद्रा अपेक्ष्यते । अन्ततश्च मुहुर्मुहुर्नुरून्धमानं सकरुणं परिदेवमानं पुरुरवसं न्यक्कृत्य उर्वशी प्रचलत्येव । सोऽपि सर्वथा हताशो भग्नहृदयः परावर्तत इति उभयोर्नाट्यायितं विना सूक्तमिदं हृद्यं हृदयङ्गमं च न स्यात् । एतादृङ्नाट्याभिनयमुद्रादिव्यापारः संवादसूक्तेषु समान एव ।

(५) संवादिषु प्रत्युत्पन्नमतिजनित उक्तिप्रत्युक्तिचमत्कारः प्राणत्वेन परिख्यातः । एतत्-संवादगतवैशिष्ट्यं तत्र नाटकीयतत्त्वमादधाति । उर्वशीसूक्ते नायको यत्किमप्याह नायिका त्वरितं तत् खण्डनं कुर्वन्ती आवभाषे । अस्मिन् सूक्ते १८ मन्त्राः तेषु नव पुरुरवःप्रोक्ता नव च उर्वशीप्रोक्ताः । पुरुरवसां कथितस्य एकैकस्य मन्त्रस्य पश्चादेव प्रायशः उर्वश्या कथितो मन्त्रः परापतति । तेन स्पष्टमेव नाट्यं तत्र समुज्जृम्भते । सरमा-पणि-संवादे तु सरमा स्वतोऽक्षगव्यङ्ग्यपूर्णभिः प्रत्युक्तिभिरेव क्रमशः पणीन् पराहतां विदधाति ।

संवादसूक्तानि कामं न भवन्तु भारतीयनाट्यस्योद्गमस्थानं, तथापि नाट्यस्यादिमं प्राचीनतमं वा रूपं तेषु सुरक्षितमिति कथनं तु सर्वथा श्लिष्यत एव । अस्मत्संस्कृतेरुपःकाले यादृशं नाट्यं प्रावर्तत, तस्य स्वरूपं संवादसूक्तेषूपलभ्यते । एतेषां च संवादसूक्तानामभिनयो याज्ञिकेष्वनुष्ठानेष्वजायत । यज्ञो हि नाम तदानीं नाभूद् धार्मिकमेव कृत्यं केवलम्, अयं तु समग्राया आर्यजातेः सांस्कृतिकोन्मेषाय रङ्गपीठा-यते स्म । यज्ञे देवेश्य आहुतिभिः सह अशनपानादिकम् अथ च सङ्गीतकं विविधा क्रीडा मनोरञ्जनोपायाश्च समायोजिता अभवन् । उक्तं च यजुर्वेदे यद् यज्ञे 'नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं' (३०।६) च नियोजयेत् । अतो यज्ञे नृत्तगीतादिव्यापाराः साधारणा अभूवन् । कात्यायनश्रौतसूत्रा-

नुसारेण (२१ । ३ । ११) पितृमेधे नृत्य-गीत-वादित्रमायोजितम् । वाज-
पेययज्ञे यजमानस्य भार्याः गोधावीणाः काण्डवीणाश्च वादयाम्बभूवुः
(१४ । ३ । ७१) । अग्न्यान्यपि वाद्यानि तत्रावाद्यन्त (१४ । ३ । ७५) ।
यज्ञे वीणावादनं बहु मन्यते स्म । तदानीन्तनाश्च वीणायाः श्रेष्ठा आचार्या
सशिष्यास्तत्र तौर्यत्रिकायोजनाय निमन्त्रिताः । ते वीणागणगित' इति
भण्यन्ते स्म (२० । ३ । २) । वाजपेययज्ञे उत्तरमन्द्रारागेण गायानां
गायनमभवत् (२० । २ । ७) । अश्वमेधेऽपि वीणावादका आकारिताः ।
तेभ्यः प्रत्येकशः स्वर्णमुद्राणां शतं वेतनमर्दीयत (२० । ३ । २-७) ।
यज्ञो हि नाम आर्याणां कलात्मकप्रवृत्तीनां सहजोल्लासस्य चाभिव्यक्तौ
मन्वायते स्म । अत एव नाट्यप्रयोगस्य तत्रानुष्कृतत्वं सर्वथा युज्यत एव ।
यज्ञे बहून्पुष्पानानि नाट्यप्रदर्शनभावनयैव सम्पादितानि । समुपस्थिता
च जनता तानि दर्शं दर्शमानन्दमनुवभूव । तद्यथा-वाजपेययज्ञे रथधावन-
स्पर्धा एतादृशमेवायोजनम् (का० श्रौ० सू० १४।३।१६-४२) ।

एवमेव वैदिकसंवादसूक्तान्यपि यज्ञे जनताया रञ्जनार्थं यज्ञेऽभ्यनीयन्त
इत्यविसंवादेन वक्तुं शक्यते । अभवच्च भूयसा संवादानामभिनयो यज्ञे-
ष्विति बहुशो वैदिकग्रन्थाः प्रमाणयन्ति । तथाहि-अग्निष्टोमयागे अध्वर्यु-
सोमविक्रयिणोः संवादः प्रस्तूयते स्म । अत्र सोमविक्रयी न वास्तविको
विक्रेता, अपितु अध्वर्युपक्षीय एव कश्चिज्जनः विक्रेतुरनुकरणं विदधाति ।
अतश्च सुस्पष्टमेवात्र प्रहसनकोटिकं नाट्यमभिनीयते । कात्यायनश्रौतसूत्रे
चास्य संवादस्य नाट्यरूपमेव इत्थं सूचितम्—

तं विक्रयिणो प्रयच्छति । पञ्चकृत्वः सोमं पणते । स आह-- सोमविक्रयिणः
क्रय्यस्ते सोमो राजा ३ इति । क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी । तं वै ते क्रीणा-
नीति । क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी । कलया ते क्रीणानीति । भूयो वातः
सोमो राजार्हतीति सोमविक्रयी । भूय एवातः सोमो राजार्हति ।
महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः । गोवै प्रतिधुक्, तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै
दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्यामामिषा
तस्यै वाजिनमिति ।

भूय एवेत्यतः प्रभृति चतुरावर्तयति ।

एकैकेनान्ते पणते शफेन पदार्धेन गवा ।

ते क्रीणानीत्यन्ततः । प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते ॥'

[का० श्रौ० सू० १४।३।१६-४२]

एवं चाध्वयु-विक्रयिणौ स्वस्वसंवादात् पुनरावर्तयन्ति । अन्ततश्च स्थिरीभवति पणः । अध्वयुः सोमेन सह न्यग्रोधमपि क्रीणाति । विनिमयेन च विक्रयिणे स्वर्णं प्रयच्छति । यदासौ यज्ञदैवतपूजनं विधाय साधयितुमीहते तदा सहसैवाध्वयुपक्षीयास्तस्य हस्तात् स्वर्णमाच्छिद्य तं काष्ठदण्डेन ताडयन्ति ।

वस्तुतोऽध्वयु-सोमविक्रयिणोः पात्रद्वयमभिनीयत एवात्र, न भूतार्थतया भवति सोमक्रयघटना । अन्ते च समुपस्थितानां प्रेक्षकाणां रञ्जनाय सोमविक्रयो ताडयते । तदानीं आर्याणां कृते सोमस्य दुर्लभतां महत्त्वमावश्यकतां सोमविक्रयिणां च गृध्नुतां वीक्ष्य प्रहसनात्मकेऽस्मिन्नभिनये यद् विक्रयी सावमानं प्रधर्ष्यते तद् युक्तियुक्तमेव प्रतिभाति । नाट्ये सोमविक्रयिण एतादृशीं दुर्दशां दर्शं दर्शं तस्य लोभेन दुराग्रहेण वा संत्रस्ता आर्या आह्लादिता अभवन्तित्यनुमातुं शक्यते । अत एव चावगन्तुं शक्यते अस्य प्रहसनस्य तस्मिन् कालेऽतीव लोकप्रियत्वम् ।^१

एवमेव सोमयागस्य महाव्रताविधौ पुंश्चलीब्रह्मचारिणोः संवादोऽभिनीयते स्म । अस्यानुष्ठानेन धरित्र्या उर्वराशक्तिर्वर्धत इति विश्वास आर्याणामभवत् । वस्तुतः पुंश्चली ब्रह्मचारी चैतद् द्वितयमपि पात्रम् असामान्यं, लोकानां कृते कुतूहलजनकं च । उभावपि परस्परेण सर्वथा विपरीतौ, अतश्च तौ परस्परस्य समक्षमुपस्थापयन्नाट्यं कमपि चमत्कारं तनुते । संवादोऽप्यत्र अश्लीलतां स्पृशन् राजशेखरस्य कर्पूरमज्जया दासी-विदूषकयोर्वाक्कलहस्य स्मारयति । संवादोऽयं काठकसंहितायां (३४।५), कात्या० श्रौ० सूत्रे (१३।३।६-७) चोल्लिखितः । लाट्यायनश्रोतसूत्रे च संवादवाक्यान्यपि प्रत्तानि । तद्यथा—

“पूर्वेण आग्नीधनीयं ब्रह्मचारी अन्तर्वेदि उदङ्मुखः तिष्ठेत् । बहिर्वेदि पुंश्चली दक्षिणामुखी । सा ब्रूयात्—दुष्चरितिनवकीर्णिन् इति ॥ धिक् त्वा जालिम पुंश्चली ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य शिशनपुणेजनि इति ब्रह्मचारी ॥ एवम् आतृतीयं व्यत्यासम् ॥

[ला० श्रौ० सू० ४।३।६-१२]

१—नाट्यमिदं वाजसनेयिसंहितायाम् (३०६), तैत्ति० ब्राह्मणे (३।४।२।१) षातपथे (१।२।५, ३।३।२।६) गोपथे (३।३।३।९) चापि उल्लिखितम् ।

संवादेनानेन सह वणिक्शूद्रयोः संवादोऽप्येवमेवानुष्ठितः । अथ याज्ञिकानुष्ठानमात्राण्येतानि, कथमेव नाट्यमिति चेन्न । यतः सर्वेष्वपि देशेषु सर्वासु च संस्कृतिषु आदिमकाले नाट्यं धार्मिकैस्तान्त्रिकैः कर्मकाण्ड-गतैर्वा विधिभिः संवलितं सदेव विकसति । याज्ञिकविधौ उपयुज्यमाना-नामप्येतादृशसंवादानां नाट्यरूपं न शक्यते प्रत्याख्यातुम् । वस्तुतस्तस्मिन्नतिपुरातने काले जनभावनासु समुन्मिषता नाट्येन धार्मिक-तान्त्रिक-याज्ञिकानुष्ठानेषु सुदृढमवलम्बं प्राप्य स्वस्वरूपमधिगतम् ।

अतश्च-वैदिका आर्या न नाट्य-सङ्गीतादिकलानां नामाप्यजानन्, एतास्तु तैरार्यैतरजातिभ्यः शिक्षिता इति ये केचन पण्डितम्मन्या विवेक-विश्रान्तं प्रतिपादयन्ति, तेऽश्रद्धेयाः । तत्र केचन नाट्यशास्त्रप्रवर्तको भरतमुनिरवैदिक आसीदित्यूचिरे । कश्चिच्च विपश्चिन्नाट्यस्यार्यैतरोद्गम-मुपोद्वलयन् राज्ञो नहुषस्य दृष्टान्तमुपस्थापयामास । 'न जुहोति' (न + हुट्) इति व्युत्पत्त्या तेन 'नहुष्' आर्यैतरो नृपांतरिति स्थिरीकृतम् । इयं च सर्वथा भ्रान्तिरेव । नह् + उषच् इति व्युत्पत्त्यां ग्राह्यो भवति नहुषइति शब्दो, न 'नहुष्' इति प्रातिपादिकम् । अयं च नहुष भार्य-नृपतेरायुषः पुत्रः पुरुषस्यश्च पौत्रः । नाट्यशास्त्रस्य चरमेऽध्याये नाट्य-समुन्मेषप्रसङ्गे कर्तृत्वं बहु मतम् । अस्यैव प्रेरणया प्रार्थनया वा स्वर्गस्था भरता भूलोकमवातरन् । भरतोऽपि वैदिक एव ऋषिः प्रतीयते, 'वेदाभ्यासिनः संशितव्रता ऋषयो ब्रह्मणा नाट्यवेदानुशीलनाय प्रेरिता' इति नाट्यशास्त्रोक्तेः । नाट्यप्रवर्तने वैदिकदेवस्य इन्द्रस्य भूमिकापि भृशं चर्चिता नाट्यशास्त्रे । अस्यैव इन्द्रदेवस्य असुरेषु विजयमुपलक्ष्योत्सवत्वेन भरतमुनिनां स्वकीयं रूपकमेकमिदम्प्रथमतया प्रायोजि । अनन्तरं चासुरैर्विनाशिते तत्प्रयोगे इन्द्रो जर्जरप्रयोगेण तान् जर्जरीकुरुते स्म । भरताय चासावेव नाट्यप्रयोगेऽपिदम्प्रथमतयोत्थाप्यमानं शक्रध्वजं प्राहिणोत् । इन्द्रमहसि च नाट्यप्रवृत्तयः प्रकर्षमधिजग्मुरिति सन्ति वैदिकपरम्परायां नाट्यप्रादुर्भावस्य तदभिवृद्धेश्च भूयांसि प्रमाणानि । एतद्विपरीतं न सन्ति तथा प्राचीनकालेऽवैदिक परम्परायां नाट्यप्रकर्षस्योल्लेखाः ।

अथ भारते नाट्यस्योद्गमं व्याचिख्यासवो बहवो विपश्चितो मतान्तराणि प्रस्तावयाम्बभूवुः । तत्र मुग्धानलप्रभृतयो व्याचक्षीरन्^१—नृत्येन

१—Sanskrit Drama : 1. Shekhar. p. 28

२—Hist. of Sans. Lit. Macdonnell P. 346-47

नाट्योद्गम इति । यथा नृत्यस्य तत्त्वमादिमरूपेणैव मानवानां संस्कारेष्वन्तर्निहितं तथैव संवादतत्त्वमपीति नृत्येन नाट्योत्पत्तिं प्रतिजानतोऽस्य मते न किमपि क्षोदक्षमत्वम् । तथापि नृत्य-नाट्ये विकासप्रक्रियायां परस्परेण संश्लेषमभजन्निति तु सत्यम् । नाट्य-विकासस्य प्रथमसोपाने नृत्यप्रबन्धइत्यपरनाम्ना प्रथितानि उपरूपकाणि प्रथमं समुद्गतानीत्यपि प्रतीयते ।

१८७७ ई० वर्षे श्रीमता शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितेन अनन्तरं च तमनुहरता पिशल्महोदयेन पुत्तलिकानाट्याद् भारतीयनाट्योत्पत्तिरूरीकृता । यद्यपि पुत्तलिकाचालनमुल्लिखितं महाभारतादौ^१ किन्तु मानवानां नाट्यं ततोऽपि प्राचीनतरमित्यपि उल्लेखैः सिद्धयतीति न पुत्तलिकाभ्यो नाट्योत्पत्तिः स्वीकर्तुं शक्यते । कामसूत्र-कथासरित्सागरबालरामायण-नाटकादिषु अपि पुत्तलिकानां प्रयोगा वर्णिताः । तैर्नाट्योत्पत्तिः शक्या साधयितुम् । पुत्तलिकानां नर्तयिता स्वहस्तयोः सूत्रमधारयत् इत्यसौ सूत्रधारः कथितः । स एव सूत्रधारो नाट्यप्रयोगान् प्रवर्तयामास इति सिद्धयति पुत्तलिकानाट्येन नाट्योद्गम इति यत्कथितं तदप्यसाधु । यतो हि आवैदिककालाद् यज्ञवेदिमापनाय सूत्रधारणात् सूत एव सूत्रधारत्वेनापि समाप्नातः । अयमेव च रामायण-महाभारतकाले 'पौराणिकः' 'स्थपतिः' वास्तुविद्याविशारदोऽपि स्मृतः । उक्तं महाभारते—

स्थपतिर्बुद्धिसम्पन्नो वास्तुविद्याविशारदः ।

इत्यब्रवीत् सूत्रधारः सूतो पौराणिकस्तथा ॥^२

न पुत्तलिकानां सूत्रधारणात् सूत्रधार इति संज्ञा । नाट्यस्य सूत्रज्ञत्वादसौ सूत्रधारः प्रोक्त इति सुस्पष्टमेवाभाणि भरतेन—

१— यथा दारुमयी योषा नरवीर समोहिता ।

ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥

म० भा० वन ३१।२२

सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा । —

तत्रैव ४।३६

२— सूतस्य नानाशिल्पविचक्षणत्वं विविधव्यवसायसमाश्रयश्च सिद्ध एव । अत्र टीकायां नीलकण्ठस्तं 'शिल्पग्रामवेत्ते' त्याह ।

ज्ञानस्य च वाद्यस्य पाठ्यस्याप्येकभावविहितस्य ।

शाल्लोपदेशयोगात्

सूत्रज्ञः

सूत्रधारस्तु ॥

ना० शा० १५ । ७६

दशरूपक-भावप्रकाश- नाट्यदर्पणनञ्जराजयशोभूषणादिपरवर्तिग्रन्थेषु सविस्तरं सूत्रधारस्य लक्षणं गुणाः कर्तृत्वं च निरूपितानि । न तत्र कुत्रापि पुत्तलिकानाट्येन तस्य सम्बन्धः सङ्केतितः । अपरं च पुत्तलिकानां नर्तयिता प्राचीनभारतेषु 'सूत्रधार' इति नैव कथ्यते स्म, अतश्च सर्वथा विप्रतीपमेव पुत्तलिकानाट्यात् नाट्यसूत्रधारस्यागमनम् । 'कथाकोष' इति जैनेषु प्रथिते ग्रन्थे, पुत्तलिका-नाट्यं वर्णितं, किन्तु पुत्तलिकानां नर्तयिता तत्र 'नर्तक' इति प्रोक्तो, न सूत्रधारः । एतेन तु न पुत्तलिकानाट्यान्नाट्योत्पत्तिरपितु नाट्ये निरता भरता एव क्वचिदाजीविका-प्रसिद्धयर्थं पुत्तलिका प्रयोगं संश्रितवन्त इति प्रमाणीक्रियते । द्वादशशतके विरचिते मेघप्रभाचार्यकृते धर्मभियुदयनाटके नायकस्य पुत्तलो रङ्ग उपस्थाप्यते । तेन नाटकेषु चमत्काराधानाय क्वचित् परवर्तिकाले पुत्तलकाः प्रयुक्ताः अतश्च नाट्यमेव प्रयुत पुत्तलकप्रयोगस्य मूलं न पुत्तलकप्रयोगो नाट्यस्येति सिद्धयति ।

पुत्तलिकानाट्यवच्छायानाट्यस्यादिमत्वमपि केचिदूरी कुर्वन्ति । बृहत्तरभारतेऽनेकत्र अफ्रिकादेशेषु चातिप्राचीनकालाच्छायानाट्यं प्रचलितमासीदिति सुविदितमेव । किन्तु भारते छायानाट्यस्य नाट्यात् पूर्ववर्तित्वे साधकप्रमाणाभावन्मतमिदमनुत्थानोपहतमेव । यद्यपि आन्ध्रप्रदेशे चर्मपुत्तलिकानां छायाभिर्नाट्यप्रदर्शनस्य परम्परा प्रचलिता विद्यते तथैव नीलकण्ठेन महाभारतटीकायां 'रूपोपजीवन' मिति पदमाटीकमानेन छायानाट्यं सङ्केतितमपि—

'रूपोपजीवनं जालमण्डपिका इति प्रसिद्धम् । यत्र सूक्ष्मवस्त्रं व्यवधाय चर्ममयैराकारैः राजामात्यादीनां चर्या प्रदर्श्यते ।'

इत्येतेन पुरा भारते छायाभिर्नाट्यप्रदर्शनस्य परम्परा प्रचलिता आसीदिति यद्यपि ज्ञायते, तथापि न तेन छायानाट्यस्योपजीव्यत्वं सिद्धयति । संस्कृतरूपकेषु यानि छायानाटकानीति प्रथितानि, न तेषां छायाभिर्भिनयेत्वाच्छायानाटकत्वमपि कथानस्तु नि छायातत्त्वस्य

उत्तररामचरितस्य तृतीयाङ्कादिवत् प्रयोगा' दिति मतमुस्थाप्य^१ श्रीमद्भूरी
रामजीउपाध्यायवर्यैः छायानाट्यविवादः साधु निराकृत इति नास्ति तत्र
सम्प्रति शङ्कावकाशः ।

रामायण-महाभारतादीतिहासकाव्यानां कुशीलवादिभिर्जनसमाजसमक्षं
गायनेन नाटकं समुदियायेति कीथमहाभागः कथयति । मतेऽस्मिन् गाथा-
नाराशंसीतिहासप्रभृतिकाव्यानां चारणादिभिर्जनमनोरञ्जनाय गायनं
आवैदिककालात् प्रचलितमासीदिति विद्यते क्षोदक्षमत्वम् । वैदिककाले
सूतो वेदिनिर्माणप्रभृति यज्ञस्यानुषङ्गिककर्मसु प्रावीण्यं प्रकटीकुरुते स्म,
स एव च कथा-व्याख्याने गाथा-नाराशंसी-प्रभृतिगायने पुराणपाठे च
पाठवमाविष्चकार । महाभारतीया समग्रापि कथा सूतेन शौनकादिसमक्षं
सम्यक् व्याकृतैव । अयमेव सूतस्तत्र 'सूत्रधारः' 'पौराणिकः' 'स्थपतिः'
वास्तुविद्याविशारदश्चाप्युक्तः । अतश्चेतिहासपुराणादीनि गायं गायं जन-
समाजे तेषां लोकम्पूणत्वं साधयन् सूतः लोकरुचिवर्धनाय पश्चात् पारिपा-
र्श्विकमेकं गायनेन सहाभिनयकर्मणि नियोज्य नाट्यस्य सूत्रधारः सञ्जात
इति श्रीमनमोहनघोषाद्यरङ्गाचार्यादयो यन्मन्यन्ते तत् तथ्यमेव । किन्तु
इतिहासपुराणादीनां गायनमेव नाट्यस्य बीजमिति यदि मन्यते तदनु-
चितमेव । नाट्यस्य बीजवपनं तु वैदिकसंवादसूक्तानां रचनायाः प्रागेव
विहितम् । इतिहासपुराणादीनां पाठेन गायनेन च तत् बीजं पुनरपि सिक्त-
मङ्कुरितं पल्लवितं च । वैदिककालिकः सूत इतिहासपुराणकाले नाट्या-
भिनयव्यवसायमपि पारिपार्श्विकासहाय्येनावलम्ब्य, नाट्यशालास्था-
पत्यनिर्माणात् क्वचित् स 'स्थापकः' क्वचित् रङ्गभूमिप्रमाणाय सूत्रधार-
णात् पुनरपि सूत्रधारः ततश्च नाट्यस्यापि तौर्यत्रिक-सूत्रधारः सम्बभूव ।
अत एव केरलेषु प्रथिताः 'चाक्यारइति संज्ञप्ता पुरातना अभिनेतारः स्वा-
त्मानं उत्तराया दिशि दक्षिणस्यां समागतस्यास्यैव सूतस्यान्वये जातान्
मन्यन्ते ।

सूतः कथां कामपि जनसमाजसमक्षं प्रस्तुन्वन् गायनाभिनयसमावेशेन
तत्र हृदयावर्जकत्वं सम्पद्यत इत्यनुभवति स्म । श्रोतारोऽपि तस्मिन् सूते
अभिनेतृत्वमारोपयन्तः प्रेक्षकत्वे परिणताः । कथकस्याभिनेतृत्वे श्रोतुश्च

१- 'छायांनाटकम्' — डॉ० रामजी उपाध्यायः सभाषिका ? ११ Found by १५५५

प्रेक्षकत्वे इयं परिणतिः सर्वथा स्वाभाविका एवासोत् । इयं च भोजेन शृङ्गारप्रकाशे सोदाहरणं सङ्केतिता—

‘तथाहि—कंसं घातयति इति उक्ते कंसवधमाचष्ट इति प्रतीयते ।’^१

वैदिकसूक्तानीव इतिहासपुराणयोरुपनिबद्धान्याख्यानान्यपि बहुशः संवादरूपाणि सन्ति । तत्र ‘युधिष्ठिर उवाच’ ‘कृष्ण उवाचे’ त्यादीनि वाक्यानि नाट्यनिर्देशवत् संवादेभ्यो पृथग् योजितानि । तेन चैतेषामाख्या-
नानां यदा सूतेन कथकेन वा जनसमाजे पाठे क्रियमाणे नाट्यत्वं सौकर्येण समपद्यत । एवमेव कुशीलवादिभिः क्रियमाणं कथागायनं नाट्याभिनये सङ्क्रान्तमभवत् । आख्यानानां गायनाभिनयाभ्यां सह प्रस्तुतेः परम्परा परवर्तिकालेऽपि प्राचलत् । इयं भोजेनैव साधु विवृता—

नलसावित्री—षोडशराजोपाख्यानवत् प्रबन्धान्तः ।

अन्यप्रबोधनार्थं यदुपाख्याति तदुपाख्यानम् ।

आख्यानसत्तां तल्लभते यद्यभिनयन् पठन् गायन् ।

ग्रन्थिक एकः कथयति गोविन्दवदवहिते सदसि ।^२

अतश्च नाट्योत्पत्तेर्भरतमुनिना कीर्तितायां पाराम्परिककथायां नाट्य-
जन्मनि वैदिकसंहिताभिः सह इतिहासकाव्यानामप्यवदानमूरीकृतमेव—

नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् । १।१५

इतिहासो मया सृष्टः स सुरेषु नियुज्यताम् । १।१६

एतेन वैदिककाव्यमुपजीव्य समुद्गतं नाट्यं इतिहासपुराणेषूपनि-
बद्धानामाख्यानानां सामग्र्या उपचितमिति सिद्धम् । इतिहासोऽपि वेदस्यै-
वोपवृंहणम्, तथैव नाट्यमपि । एवं तस्मिन् काले इतिहासो नाट्यं च
परस्परं भावयतः स्म ।

नाट्यशास्त्राभिनयदर्पण-भावप्रकाशादौ वर्णिताभ्यो नाट्योत्पत्ति-
कथाभ्यो हिमालयोपान्तवर्तिप्रदेश एव भौगोलिकदृशा नाट्योद्गमस्थल-
मिति सिद्ध्यति । अस्मिन्नेव प्रदेशे अप्सरसः किन्नरा यक्षा गन्धर्वाश्च
न्यवसन् । भरतस्य प्राथमिकेषु प्रयोगेषु नारदेन सह अप्सरसो गन्धर्वाश्च
सम्मिलिता । आदौ नाट्यप्रयोगे तिस्र एव वृत्तय आसन्,

१—Srngara Prakasa - V. Raghavan. P. 620

२—बौद्ध ६१६ पृष्ठे ।

अप्सरसां तत्र प्रवेशेन सह ब्रह्मणः प्रेरणया तत्र चतुर्थी कैशिकी अपि योजिता । हिमालय एव शङ्करस्यापि वसतिः तस्यैव प्रेरणया भरतेन पूर्वरङ्गे नृत्याङ्गहारादिकं ताण्डव-लास्यादिकं च योजितम् । नाट्यस्यैतेषु प्राथमिकप्रयोगेषु आसीत् महती प्रीतिः रुचिश्चेन्द्रस्य । पश्चादिन्द्रपदमधिष्ठति राज्ञि नहुषे तस्य प्रेरणया भरतः स्वगान्नाट्यं भूलोकं निनाय । एतद् वस्तुतो हिमालयोपान्तर्वर्ति क्षेत्रान्नाट्यस्य क्रमशः दक्षिणदिग्वर्तिकक्षेत्रेषु प्रसारं सङ्केतयति ।

आदिमावस्थायामार्याणां जीवनगतानां सोमविक्रय-सदृशदैर्नन्दिन-वृत्तानामनुकृत्या नाट्यमुदियाय । यज्ञे विनियोगेनास्य महात्म्यमुपचितम् ।

अनन्तरं क्रमशः प्रवर्धमाने इतिहासपुराणसङ्ग्रहे तद्गता वृत्तान्ता अपि सूत्रधारादिभिर्नाट्यत्वेन प्रयोजिताः । एवं च नाट्यं नाम आर्यजातेः पुरातनस्मृतीनां सांस्कृतिकरिक्थस्य च संवाहकत्वेन समुल्ललास । भरतेन इदम्प्रथमतया प्रयोजितैः अमृतमन्थन-समवकार-त्रिपुरदाहडिमादिरूपकैः नाट्यस्यैतद्वैशिष्ट्यं क्रोडीकृतमेव । सोमविक्रय-सदृश-प्रारम्भिकरूपकेषु केवलं भारतीवृत्तिरेव प्राधान्यमभजत् । पश्चाच्च समुद्रमन्थन-त्रिपुरदाहसदृशेषु सात्वती आरभटी चाप्यास्ताम् । अनन्तरं स्त्रीपात्राणामुपादानं कैशिक्याश्च ग्रहणमभवत् । कलेवरदृष्ट्यापि पृथममेकाङ्कानि रूपकाण्युपादीयन्त, अनन्तरं द्व्यङ्कानि पश्चाच्च त्रिपुरदाहडिम-समुद्रमन्थनसमवकार-सदृक्षाणि त्रिचतुरङ्कानि । एवं नाट्यलीलायितं क्रमश उल्लासमाततान । तदयमत्र सङ्क्षेपः—

बीजं तु प्रकृतिमूर्ला वृत्तिर्याऽनुकृतेर्मता ।
तद् बहुधा व्यकिरद् भूमावभिव्यक्तेश्च भावना ॥
लोकवृत्तानुकरणं तौर्यत्रिकसमन्वितम् ।
यज्ञ इन्द्रोत्सवादी वासिञ्चदरङ्गपादपम् ॥
वृत्तिस्तमपुष्पन्नूनं नाट्यं स्तनन्धयं शिशुम् ।^१
आदौ सा भारती नाम पश्चात् तिस्रोऽपि मातृकाः ॥

-
१. सर्वेषां काव्यमुख्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो विनिःसृतं ह्येतद् दशरूपं प्रयोगतः ॥
इति भरतोक्तेः ।

अङ्कादङ्कान्तरं गच्छन्तङ्कैः पुष्पान् कलेवरम् ।

रङ्गे च विविधं खेत्तन् लास्यं तेनेऽथ ताण्डवम् ॥

इतिहासपुराणानामाख्यानैरुपजीवितम् ।

सूत्रधारकृतारम्भं कुशीलवसमेरितम् ॥

रसैर्भावैरभिनयैर्धर्मिवृत्तिभिः ।

रङ्गस्योन्मिषितं जातं मङ्गलायतिरङ्गितम् ॥

रङ्गायतिः

वादकयुगमनु इतिहासपुराणकाले सङ्गीत-नृत्य-नाट्यकला बहुशो
ववृद्धिरे । राजसंरक्षणमेतासां विकासायालमभवत् । राजकन्यकानां नृत्त-
वादित्रादिशिक्षाग्रहणाय आचार्या नियुक्ताः । महाभारतेऽर्जुनो गन्धर्वेभ्यो
नृत्यसङ्गीतादिकमधोयानः विराटकन्यकानां कलागुरुरभवत् । अस्मिन्नेव
काले नाट्यनृत्यादिप्रदर्शनाय प्रेक्षागाराणां निर्माणं बाहुल्येन प्राचलत् ।
महाभारते नर्तनागाराः प्रेक्षागारा वा असकृदुल्लिखिताः ।^१ राजपुत्रा-
णामस्त्रविद्यानैपुण्यप्रदर्शनाय धृतराष्ट्रो विशालं प्रेक्षागारं निर्ममे, यन्मध्ये
विस्तृतो रङ्गो निर्मापितः प्रेक्षाकालेऽनवरतं वाद्यान्यवाद्यन्त । यद्यपि
भवनमिदमस्त्रविद्याप्रदर्शनाय निर्मापितं तथापि सङ्गीतादिकलानां प्रदर्शना-
यापि एतादृशाः प्रेक्षागाराः निर्मीयन्तेस्मेति महाभारताद् ज्ञायते । एतेषु
प्रत्येकस्मिन्नागारे सहस्रशो जनाः प्रेक्षाकाले संगमिताः । तदानीं 'समाजा'
अपि बहुश आयोजिता यत्र नृत्तगीतवादित्रैः सम्मर्दः समजनि । नगरेषु
नटनर्तकसंघा संघटन्ते स्म ।^२ युधिष्ठिरस्य राजसूये रामराज्याभिषेकोत्सवे
वा गणिका नटाश्च सबहुमानमाकारिताः । तेन वैदिकयुग इवास्मिन्नपि काले
यज्ञे नाट्यं प्रतिष्ठितमासीदिति ज्ञायते । नाटकमपि इतिहासपुराणेषु बहुशो
उल्लिखितम् ।^३

तदानीं समग्राभिनयसामग्री-संवर्लितानि नाटकानि प्रयोगमापुरिति
हरिवंशपुराणाद् ज्ञायते । पुराणेऽस्मिन् द्वारकायाः पिण्डारकक्षेत्रे यादवाना-
मुत्सवो वर्णितः यस्मिन् अप्सरसो नृत्तगीतादिभिः श्रीकृष्णचरितं नाट्यत्वे-
नाभिनीतवत्यः । अन्यस्मिन् प्रसङ्गे श्रीकृष्णो भद्रनामानं नटमुत्पाद्य

१-म० मा० १।१३।१०, ११।१८।१६, ३।२०।२७

२-नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायताम् ।

मनःकर्णसुखा वाचःशुश्राव जनता ततः ॥

रामा० २।६।१४

३-रामा० २।६।१४ महा० २।११।३६, ३।५।१४ १२।६९।६०
२।४।७, २।३।४६, १।२९।८।१०, १२।२६।५, १२।३०।२३

तेन सह यादवानां छद्मनटमण्डलीं निर्माय वज्रनाभ-नगरं प्रेषयाम्बभूव । तत्रप्रद्यम्नो नायकं, साम्बो विदूषकं गदः पारिपाश्विकमन्ये च यादवा नटीरभिनित्युः । वज्रनाभ-पुरं प्राप्य ते रामायणनाटकं नाटयामासुः । दशरथर्षि-शृङ्गशान्तरामलक्ष्मणादिपात्राणां परमं प्रभविष्णु अभिनयं वीक्ष्य प्रेक्षकाः पौरा अतितरां प्रीयन्ते स्म । अनन्तरं नटानां कीर्तिः कर्णाकर्णि राजानं वज्रनाभं प्रति स्यन्दते स्म । सोऽपि तां नटमण्डलीं राजसभायां प्रेक्षणकप्रदानाय निमन्त्रयाम्बभूव । यादवाश्च तत्र कौवेर-रम्भाभिसारं नाम नाटकं प्रयुयुजिरे । तेषामभिनयनैपुण्यं वीक्ष्यासुरनार्य-स्तेभ्य आभूषणान्यवतार्य ददुः ।

इतिहासपुराणकालमनु सम्प्राप्ते बौद्धयुगे नाट्योपक्रमा बहुधा व्यव-
र्धन्त । तदानीं यावत् शिलालि-कृशाश्वप्रभृतयो नाट्याचार्याः कलित-
कृत्तित्वा आसन् । ललितविस्तरानुसारेण राजपुत्राश्चित्रकलां वीणावादनं
नृत्यं, गीतमभिनयं नाट्यप्रयोगं च शीलयामासुः ।^१ अवदानशतके नृत्त-
गीतवादित्रादिगोष्ठ्य उल्लिखिताः । तत्रैव राज्ञो विम्बसारस्य स्वसभायां
नटमण्डलीमानीय बुद्धचरितनाट्योपस्थापनमपि वर्णितम् । तत्र सूत्रधारः
स्वयमेव बुद्धस्य भूमिकां जग्राह ।^२ एषैव च नटमण्डली राजगृहेऽपि
स्वनाटकं प्रस्तुतवती, यस्मिन् कुवल्याख्यनट्या अभिनयसौष्ठवं सौन्दर्यं च
दर्शं दर्शं भिक्षवो भृशं मुग्धास्तत्प्रणयभिक्षवो बभूवुः, बुद्धश्च कुवल्याया
आकर्षणात् तान् रक्षितुं कुवल्यां स्वधर्मे दीक्षयामास । बौद्धागमेषु
विनयपिटके कीटगिरौ संस्थिता रङ्गशाला वर्णिता । अवदानशतकस्या-
परस्यां कथायां राज्ञः ककुच्छदस्याज्ञया शोभावत्यां नाटकं प्रयोजितं,
यत्र नाट्याचार्य एव सूत्रधार आसीत् । संयुक्तनिकाये विदूषकमभिनयतो
नटस्य प्रत्यक्षदृष्टमिव सजीव-चित्रमुपस्थापितम्—

नटानां भासमानां यो सो नटो रंगमञ्जे समाजमञ्जे संचलिकेन जनं
हासेति रमेति—'

—गामणीसंयुक्तम्, संयुक्तनिकाये-४, पृ० ३०६

दीर्घनिकायेऽपि शोभनगरकस्य (नटमण्डल्याः) उल्लेखो विहितः ।

१. ललितविस्तरे (मिथिला ग्रन्थमाला) पृ० १०८

२. अवदानशतके २।८४, २।१७, ३।३०

जनेषु विश्रुते “राजप्रशनीयागमे” देवकुमाराः देवकुमार्यश्च महावीर-
समक्षं नृत्यनाट्यमकुर्वन्निति वर्णितम् । तत्र नृत्येषु आवर्तं प्रत्यावर्त-श्रेणी-
प्रश्रेणी-प्रभृतीनि, मण्डलरचनासु स्वस्तिक-श्रीवत्स-नन्दिकावर्त-वर्धमानक-
भद्रासंहलास्य-मत्स्य-दर्पण-प्रभृतयश्च प्रयुक्ताः । ईहामृगे चन्द्रावलि-
चन्द्रोद्गम-सूर्योद्गमादीनि च नाट्यानि तत्र प्रदर्शितानि । एवं च क्रमेणा-
गमेऽस्मिन् ३२ नाट्यानि वर्णितानि । अनन्तरं च नटा महावीरस्य जीवन-
चरितं नाटयन्ति स्म ।

कौटिल्यस्यार्थशास्त्ररचनाकाले व्यावसायिकानि नाट्यदलानि नगरान्न-
गरं ग्रामाद् ग्रामं वाटन्तो नाट्यं दर्शयाम्बभूवुः । राजा चैतेभ्यो नाट्य-
दलेभ्यः कथं शुल्कादिकं गृह्णातिविति विधानं कौटिल्येनोपकल्पितम् ।
एकस्याः प्रेक्षायाः कृते पञ्च पणकाः शुल्कं निर्धारिताः । नटाश्च चारत्वे-
नापि राजा शत्रुषु नियोजिताः । नट-नर्तक-गायक-वाग्जीवक-शौभिक-
चारणप्रभृतयः कौटिल्येनोल्लिखिताः^१ । प्रेक्षागृहाणि नगरमध्ये
न निर्मातव्यानि इति स निर्दिशति । तेन प्रेक्षागृहाणां स्वनगरे यथा-
स्थानं निर्माणं राज्ञ एव दायित्वं तदानीं मतमिति ज्ञायते । अन्यच्च
नटानां नटीनां च प्रशिक्षणायोपयुक्तां व्यवस्थां राजा सम्पादयेदिति
कौटिल्यस्य निर्देशः ।

कामसूत्राद् ज्ञायते तदानीं नगरेषु नृत्यगीत-गोष्ठी-नाट्यप्रयोगादि-
प्रेक्षायोजनायै सरस्वतीभवनानामवस्थितिः । पक्षस्य मासस्य वा
सुनिश्चिते ऽह्नि एतेषु भवनेषु ‘समाजो’ ऽभवत् ।^२ समाजेषु एतेषु बहिष्ठा-
दागता नटा अपि प्रेक्षां दत्तवन्तः ।^३ इमे च बाहीका नटा नागरकर्यथोचितं
सत्कृता प्रथमे दिने प्रेक्षां प्रदाय अपरेद्युः स्ववेतनमगृह्णन् । वेतनं च तेभ्यो
वित्तीयं नागरका यथारुचि पुनरपि प्रेक्षां-प्रदानाय तान् प्राथयन्त,
अन्यथा नटा आपपृच्छुः । उत्सवे व्यसने चैव इमे नटा राजपुरुषा इव
सत्कृताः । एतेन च अपारः सम्भृतबहुविधव्यापारो नाट्यसंसारस्तदानीं
समजायतेति वक्तुं युज्यत एव । एकतस्तु राजसभासु नियोजिता नटास्त-
द्व्यतिरिक्ताः पुनरपरत आहिण्डमाना नाट्यमण्डल्यो नाट्योल्लासं वितेनुः ।

१—अ० शा० अद्यक्षप्रचारे ३८ ।

२—का० सू० नागरकवृत्ते—१५

३—तत्रैव—१६

एवमेव पतञ्जलिप्रोक्ताः शोभनिका ग्रन्थिकाश्चापि नाट्यजगति कामप्य-
भिरूयां ख्यापयामासुः । तैरप्यतिविचित्र-परम्परावाहिनि नाट्यलोके
कंसवध-बलिवन्धादिनाट्यानि लोकमृणं विदधिरे । तद्यथोक्तं महाभाष्य-
कारेण—

ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति, प्रत्यक्षं च बलि
बन्धयन्ति इति । चित्रेषु कथं—चित्रेष्वपि उद्गुणा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते ।
कंसाकर्षणश्च । ग्रन्थिकेषु कथम्—यत्र शब्दगडुमात्रं लक्ष्यते । ते ऽपि तेषा-
मुत्पत्ति प्रमृत्याविनाशाद् ऋद्धीर्वाचक्षाणाः सन्तो बुद्धिविषयं प्रकाशयन्ति ।
अतश्च सतो व्यामिश्रा दृश्यन्ते । केचित् कंसभक्ता भवन्ति । केचिद् वासुदेव-
भक्ताः । वर्णान्वितं खलु पुष्पन्ति । केचिद् रक्तमुखा भवन्ति, केचित्
कालमुखाः ।

एतेन तावत् शोभनिका नाम चित्राणि जनसमाजे दर्शयन्तस्तत्रा-
ङ्कितानां दृश्यबन्धानां व्याख्यानं साभिनयमकुर्वन्तथैव ग्रन्थिकाश्च ग्रन्थात्
कस्मान्चिदपि काव्येतिहासादिकमपठन् तेषां पारिपाश्विकाः सहायका-
नटा वा तदनुसारतो नृत्यन्ति, नाट्यं वा कुर्वन्ति स्म इति महाभाष्य-
कारस्याभिप्रायः प्रतीयते । भोजेनापि ग्रन्थिकेन ग्रन्थपाठस्तदधिकृत्य गाय-
नस्याभिनयस्य च परम्परा वर्णितेत्युक्तमेव प्राक् । शोभनिकाश्च चित्रितं पटं
दर्शयन्ति स्म । परवर्तियुगेऽपि तेषां परम्परा प्रचलिता । वाणेन लक्ष्मीपट-
प्रदर्शयिता वर्णितः स्तथैव मुद्राराक्षसकारेण यमपटदर्शयिता ।

इत्थं च ख्रिस्तपूर्वशतकेषु नाट्यं विविधै रूपै स्वात्मानं प्रकटीचार ।
आदिमकाले प्रस्तुयमानं रूपकं न भवति स्म पृथक्तया लेखरूपेण
निबद्धम् । इतिहास-पुराणान्युपजीव्य सूत्रधाराः कुशीलवादयश्च स्वत एव
जनहृत्तमवेष्य अवसराकूलं तस्य रचनां व्यदधुः । एवं च प्रतिप्रयोगं
कस्मिंश्चिद् रूपके परिवर्धनं संशोधनं वाजायत । एवं महाभारतादिवद्
नाटकमपि कालक्रमेण विकसति स्म । अस्या विकासप्रक्रियाया उदाहरणं
हनूमन्नाटकेऽवलोकयितुं शक्यते । नाटकस्यास्यादिमं रूपं नाट्यशास्त्रादपि
प्राचीनतरं सम्भाव्यत इति श्रीमन्मोहनघोषोऽनुमिनोति । प्रयोक्तृणां
परम्परयास्मिन्ननेकशः परिवर्तनं व्यधायि, अत एव विद्यतेऽस्य पश्चात्
सङ्कलितयोः संस्करणयोरप्यधिकं वैषम्यम् । यस्मिन् अतिपुरातने काले
भारतेन अमृतमन्यन-त्रिमुरदाहादि-रूपकाणि प्रयोजितानि, तस्मिन् कालेऽ
पि लिखितग्रन्थाणां प्रचारा नामीदृति सम्भाव्यते, भारता मौखिकपरम्पर-

यैव नाट्यसाहित्यं रक्षन्तः संवर्धयाम्बभूवुर्यथा ऋषयः संहितादीन् । अत एव तस्मिन् काले नाट्यसाहित्यस्य रचनापि भरतानामेव तथैव दायित्वमभवद् यथा नाट्यस्य प्रयोगसम्पादनम् । शनैः—शनैः स्वतन्त्रतया नाट्यलेखनस्य तत्र मौलिककवित्वप्रकर्षस्य चावकाशमनुभवन्तस्ते नाट्यमण्डले नाट्यलेखकमपि समावेशयन्तिस्मेति भरतेनोल्लिखितः । तथापि नाट्यस्य प्रयोगप्रधानत्वात् तत्प्रयोजनमूलत्वाच्च नाट्यकारस्य पृथक्तया इयत्ता न तदानीं बभूव, अतश्च न जायन्ते तस्मिन् काले सम्भूतानां नाट्यकर्तृणां नामादीन्यपि ।

एवं च शनैः—शनैः समेधमाने नाट्यलीलायिते प्रथमं कविताकामिन्या हासो नाट्यकृदग्रणीर्भास स्वप्रतिभाभासा भारतीयं रङ्गमण्डपं भृशं व्यदीपयत् । भासो राजसभायां सभ्यो बभूव, तदन्तर्गतमेवास्य रूपकाणि प्रयोगमापुरिति अग्रे सप्रमाणं विवेचयिष्यामः । भासमनु सौमिल्ल-कविपुत्रौ नाट्यकारेषु कामपि ख्यातिं गतौ । एतेषां भास-सौमिल्ल-कविपुत्राणां रूपकाणि बहुना कालेन कालिदासकालं यावत् रङ्गे मुहुर्मुहुः प्रायुज्यन्तेति प्रतीयते, यतश्च विक्रमोर्वशीये सूत्रधारो ब्रूते—

“पूर्वेषां कवीनां दृष्टाः प्रयोगबन्धाः ।” नन्वत्र ‘दृष्टा’ इति कथनेन ‘भृशं दृष्टाः अतश्चालं तै’ रित्येव ध्वनिः ।

समेषामेव कालिदासीयरूपकाणामिदम्प्रथमत्वेनाभिनयः विद्याविश्रुतानां कलाकोविदानां राजसत्कृतानां सभ्यानां समाहृताया विद्वत्परिषदः ‘अभिरूपभूयिष्ठायाः परिषदो’ वा पुरतोऽजायत । शाकुन्तलस्य केषुचित् संस्करणेषु तु ‘राज्ञो विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषदिय’ मित्यप्युल्लिखितम् । परिषदेषा नोदीयोमानं कमपि नाट्यकारं निकषोल्लीढमविधाय सहसा सत्कतुं मुत्सहते स्म । अत एव मालविकायाः प्रस्तावनायां मारिष एतस्याः पूर्वपक्षं स्फोटयति—

‘मा तावत् । प्रथितयशसां भास-सौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रवन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः ?’

अत एव मालविकायाः प्रथमप्रयोगार्थं परिषदा वसन्तोत्सवावसरो निर्धारितः, यस्य हर्षोल्लासप्रमोदपूरिते समये ‘नूतनस्यापि कवेः क्रिया’ कथंचित् सहा स्यात् । किन्तु कवेः प्रथमेनैव रूपकेण परिषत्पण्डिता एतस्य प्रतिभया अपूर्वोत्तमं निरचय्य निरूपयान्विता ‘एतत्क्रियायां बहुमानवन्तः’

सञ्जाताः । अतश्चविक्रमोर्वशीये सूत्रधारः “अहमस्यां कालिदासग्रथितवस्तुना .....द्रोटकेनोपस्थास्य” इति तथा ब्रूते यथा केवलं कालिदासस्य नामग्रहणमेव पण्डितानां प्रेक्षकाणां सर्वथावधानं आक्रष्टुमलमिति अभिप्रायः प्रतीयते । ततश्च पुनरपि प्रेक्षकान् सावधानान् विधातुमयं तस्य निर्देशः— “शृणुत जना अवधानात् क्रियामिमां कालिदासस्य ।” सर्वत्र विशेषणादिविहीनं कालिदासनामग्रहणं ‘वर्तमानस्यापि कवेः’ कामपि ख्यातिं प्रसूतं प्रत्यायति अथ शाकुन्तलस्य प्रथमाभिनयो न मालविकाग्निमित्रादिवद्वसन्तोत्सवेषुपि तु ‘अचिरप्रवृत्ते उपभोगक्षमे ग्रीष्मसमये’ समजनि, यस्मिन् ‘दिवसाः परिणामरमणीया बभूवुः’ । एतेन वसन्तोत्सवस्य क्षणिकहर्षप्रमोदकुलः काल नैतादृशगम्भीरोदात्तवस्तुग्रथितनाटकस्य प्रयोगाय समीचीन इति चिन्तयन्तः परिषत्-पण्डिता अतिवसन्तं अचिरागतग्रीष्मं सुभगमनुकूलं समयं तत्प्रेक्षणाय प्रस्तावयाम्बभूवुरिति प्रतीयते ।

कालिदासानन्तरं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं विवादास्पदतया नूतनवस्तुयोजनया च लोकप्रचारमाप । शाकुन्तलवदस्याप्यभिनयो ग्रीष्मकाल आयोजितः । परिषच्चास्य प्रयोगावेक्षणायातितरं कौतूहलाविष्टा आसीदिति ‘अलमति विस्तरेण’ इति नान्यन्तरं प्रयुक्तस्य पारम्परिकवाक्यस्थाने सूत्रधारस्यात्रैतत् कथनं ज्ञापयति—

‘अलमनेन परिषत्कौतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण ।’

प्रकरणस्य प्रस्तावना प्रथमप्रयोगसमये नाट्यकारस्य दिवङ्गतत्वाचष्टे । नाट्यकारश्चात्र साहित्ये इतिहासेषु च सुविश्रुतो नृपतिः शूद्रकः कथितः । वस्तुतो मृच्छकटिकस्य कर्ता कोऽप्यज्ञातनामा कविस्तदानीमभवद्यः स्वकृतौ विवादास्पदत्वेन राजनीतिक-सामाजिक-प्रसङ्गानां यथातथ्यनिरूपणेन प्रयोगकाले विरोधः सम्मर्दो विघ्नाश्च स्युरित्याशङ्क्य स्वपरिचयं प्रकटीकर्तुं नोत्सहते स्म, चाक्याराश्चैतत् प्रकरणं भासनाम्नान्ये विरोधमुपशमयितुं शूद्रकनाम्ना प्रचारयामासुः, येन पुरातनकवेर्भासस्य, पुरातननृपतेः शूद्रकस्य कर्तृत्वज्ञापनात् समकालिकी अपि कथा पुरातनी प्रतीयेत, सामाजिकाः अन्ये वा विमता न विरुध्येरन् । अन्यदप्यवधेयं मृच्छकटिकप्रयोगविषये यत् प्रस्तावनायां प्रयोगकालो मध्याह्नः सूचितः । एतेन चास्य प्रथमः प्रयोगोऽसमान्यपरिस्थितिषु अन्ये जना मा जानन्तिवति दृष्ट्वा यथा छद्मलेखक नाम्ना तथैव छद्मस्थाने कृत इति अनुमानं जायते ।

अनन्तरं महाराजपृथुसूनुसामन्तबटेश्वरदत्तपुत्रस्य विशाखदत्तस्यापूर्वं नाटकं शाकुन्तलादिवत् परिषदादेशेन प्रयोजितम् । नाट्यकारश्चासौ देवी-चन्द्रगुप्तम् अभिसारिकावञ्चितकमि'ति रूपकद्वयेन प्रागेव स्वकृतित्वमहिम्ना तदानीं परिचित इति मुद्राराक्षसप्रथमप्रयोगसमये परिषदस्य कृते बहुमान-वती दृश्यते । अरालपुरवास्तव्यस्य दिङ्नागस्य कृतिः 'कुन्दमाला' अपि तदानीं परिषदाज्ञयैव प्रदर्शिता । विज्जकायाः कौमुदीमहोत्सव-वस्तु पाटलिपुत्रराजसभायां कल्याणवर्मनृपते राज्याभिषेकसमये प्रयोज्यतां गतम् कान्यकुब्जनरेशः श्रीहर्षस्तु स्वसभायां नाट्ये आश्रयं ददौ, तेऽपि सामन्तसमाजसमक्षं यथावसरं तत्कृतानि रूपकाणि प्रयुञ्जिर इति रूपकाणां प्रस्तावनाभिः कुट्टनीमतकाव्याच्च ज्ञायते । प्रियदर्शिका रत्नावली चोभे नाटिके वसन्तोत्सवे प्रदर्शिते । नागानन्दं नाम गम्भीरं नाटकं तु न वसन्तोत्सवसदृशेऽत्युल्लास-चान्चल्य-कोलाहलसङ्कुले काले-ऽनुष्ठानयोग्यमिति तद् इन्द्रमहसि प्रयोजितम् । एतेन आभरतात् इन्द्रोत्सवे नाट्यप्रयोगस्य या परम्परा प्रसृता सा श्रीहर्षस्य समयं यावन्निर्वाह्यते स्म इति सुकरमनुमातुम् । राजसत्कृतत्वात् आसीत् श्रीहर्षस्याश्रितानां नटानां कोऽपि संरम्भः, राजसभायामपि च विजृम्भते स्म चाटुका-रितया सह आत्मश्लाघा, अत एव ते 'आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञान' मिति कालिदासीय सूत्रधार इव न विनयविभूषिताः, अपि तु 'नाट्ये च दक्षा वयम्' इति सर्वदा गर्वमुद्रहन्ति स्म । श्रीहर्ष इव पल्लवनरपतिरत्तिविलासप्रहसनकर्ताः महेन्द्रविक्रमः, तथैव कालञ्जराधि-राजोऽनङ्गहर्षमायुराजः तापसवत्सराजनाटकप्रणेता च राजकीयां रङ्गशालां संवर्धयाम्बभूवतुः । अनङ्गहर्षस्तु तापसवत्सराजप्रस्तावनायामात्मानं-स्वगोष्ठीभावितात्मे'ति कथयति, एतेन स राजसभायाः पण्डितैर्नाट्यकोविदैश्च नाटकप्रणयने तत्प्रयोगे च प्रेरित इति प्रतीयते, तथापि नाटकस्यास्य प्रथमप्रयोगः न स्वल्पसंख्यकानां परिषत्सदस्यानां पुरतोऽनुष्ठितः, यतो हि प्रस्तावनायां 'जनाः' सामाजिकाश्च प्रेक्षकत्वेन सम्बोधिताः, न पुनः परिषत्तत्रोल्लिखिता । अस्मिन्नेव काले दक्षिणेषु कुलशेखरवर्मणा केरलीयो रङ्गपीठोऽत्युच्चशिखरं स्वसमुद्योमेनोन्नायितः ।

आ भासात् उपयुक्ताः सर्वेऽपि नाट्यकाराः राजसभाया रङ्गशालयानु-षक्ताः । एतदग्रथितानां रूपकाणां संविधानं रङ्गविधानं च राजकीयः प्रेक्षा-गा रः प्रभावयति । न पुनः सर्वेऽपि प्रतिभाशीलाः रूपककाराः राजसभासु

प्रवेशमलभन्त । ते स्वरूपकाणि देवालय-रङ्गपीठे उपस्थापयितुं प्रायतन्त । देवालयेषु यात्रामहोत्सवा आयोजिता यत्र प्रायो नाट्याभिनयोऽभवत् । प्रेक्षागारा अपि देवालयेषु निर्मापिताः । एतच्च सर्वमस्माभिर्विष्णुधर्मोत्तर-पुराणमन्यांश्च शिल्पादिग्रन्थानुपजीत्य 'नाट्यमण्डपम्' इति प्रवम्धे विवृतमेव । भवभूतिः राजसभातो निर्विण्णो नटमण्डलेन मैत्रीं सन्धाय सर्वाणि स्वनाटकानि भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रामहोत्सवेऽभिनयार्थं तेभ्यः समर्पयाम्बभूव । एतन्नाटकानां वस्तुविन्यासः नाट्यविधानं च देवालय-प्रेक्षागारेण अमृष्टं प्रतीयते । यतो हि द्वयोर्नाटकयोः रामायणीयं वृत्तम्, अपरस्मिन्नपि बृहत्कथानुसारि लोकरञ्जकं वस्तु प्रपञ्चितम्, सर्वत्र अन्तःपुरिकादिक्षुद्रप्रणयवृत्तान्तमपाकृत्य विदूषकस्य दूषितांश्च विकृतकूर्दना-दिसमन्वितनर्मप्रलापान् दूरीकृत्य भूरिभावभरितानि लोकमाङ्गल्यमयानि तत्त्वानि भवभूतिना रूपकेषु भावितानि । अनन्तरं मुरारेरनर्घराघवं नाटकमपि देवालये श्रोतुं पुरुषोत्तमस्य यात्रोत्सवे प्रयोगात् प्राक् सञ्जाता अभूवन् केचन प्रयोगाः । तेषु दाक्षिणात्यः कश्चन नाट्यकारः भयानक-वीमत्सादिवहूलं नाट्यं प्रयाज्य जनतामुद्वेजितवान् । अतश्च जनताया रुचिपरिष्काराय सुचरितो नाम नाट्यकारः संयोगवशात् तत्र समुपस्थितः पूर्वसमुद्योगं विनैव तत्कालमनर्घराघवं प्रयोक्तुं सन्नद्धो बभूव । एतेनासमग्रसामग्रीका अपि तदानीन्तनाः स्वसुचरित-प्रयोगतया विश्वस्ताः कथमाकस्मिकतयापि प्रयोक्तुमुत्काः अभवन्निति ज्ञायते । विल्हणकवेः कर्णसुन्दरीनाटिका एका-दशशतके श्रीशान्त्युत्सवदेवगृहे भगवतो नागेशस्य यात्रायां रङ्गस्था विहिता । राजशेखरस्य तु पुनः सर्वाण्यपि रूपकाणि महीपाल-महेन्द्रपाल-युवराजदेवनृपाणां सदसि प्राप्त राज्याश्रयैर्नटैः प्रयुञ्जिरे ।

एतद्व्यतिरिक्ता आसंस्तादृशा अपि तदानीं नाट्याचार्याः ये नाट्यं न राजसभामण्डपे न वा देवालयमण्डपेऽपि तु ग्रामेषु जनपदेषु यत्र कुत्रापि नाट्यमण्डपवर्जमनुतिष्ठन्ति स्म । भगवदञ्जुकस्य प्रहसनस्य प्रयोग इद-म्प्रथमतया एवमेव सञ्जात इत्यनुमीयते । यतो ह्यस्य रूपकस्य प्रस्ताव-नायां नोल्लिखिता राजपरिषन्नवा सूचितो देवालयस्य कोऽपि यात्रामहो-त्सवः । सूत्रधारस्तु विदूषकं प्रति पुनरैतद् ब्रूते—

‘अद्यास्मि बहिनंगरादागच्छता अनेकसिद्धादेशजनितप्रत्ययेन लक्षणिना ब्राह्मणेनाहमादिष्टः—अद्य इतः सप्तमेऽहनि तव राजकुले प्रेक्षा भविष्यति ।

तत्स्वप्नप्रयोगपरितुष्टेन राज्ञा दत्तां महतीं श्रियमवाप्स्यसीति ।’

एतेन राजकुलान्नाट्यानुष्ठाननिमन्त्रणप्रत्यर्थी सूत्रधारोऽयं न राज-
प्रासादरङ्गशालायां न वा देपालयप्रेक्षागारे स्वप्रहसनं सम्प्रति प्रस्तौति,
उभयबाह्यः क्वचिदन्यत्रैवेति सुकरमनुमातुम् ।

इत्थं च राजसभा, देवालययात्रामहोत्सवा ग्रामजनपदाश्चेत्येतासु
तिसृषु दिक्षु भारतीयनाट्यायतिः प्रसरन्ती दृश्यते ।

क्रीडन्ती विविधासु दिक्षु सततं राजाश्रये मन्दिरे
स्वातन्त्र्येण समुल्लसन्त्यपि पुनः रङ्गप्रभोल्लासिता ।
आ भासाद् भरतेन तेन मुनिना या पितृवत् पालिता
नीता योन्नतिमद्भूतां सुकविभी रङ्गायती राजताम् ।

राजकीयो रङ्गः

आ महाभारतकालादेव राज्याश्रयं प्राप्य नाट्यं कमपि प्रकर्षमातनुते स्मेति पूर्वं निरूपितमेव । राजानः स्वयमेव नृत्यगीतवादित्रादिविचक्षणा अभूवन् । एवं स्थिते नाट्यप्रदर्शनादिषु तत्करणे योजने च पुनः पुनः तेषां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी अभूवन् । सुप्रथितं विद्यते वृहत्कथादौ भासादिषु वा राज्ञ उदयनस्य वीणावादननैपुण्यम् । १५० ई० पू० काल उत्कीर्णयां हाथी-गुम्फाप्रशस्तौ खारवेलनृपतिरपि गान्धर्ववेदविचक्षण इति वर्णितम् । तद्विजय-मुपलक्ष्य नृत्य-गीत-वादित्रमायोजितम् । चतुर्थशतके समुद्रगुप्तस्य वीणा-वादने प्रवीणता प्रथिता अभवत् । स्वमुद्रास्वसावुपवीणयन् मुद्रितः ।

राजसभासु कवयो नाट्यकारो नाट्याचार्या नर्तका गणिका नटाश्च सबहुमानं पदमलभन्त इति सोमेश्वरस्य मानसोल्लासे^१ राजसभावर्णनात् स्पष्टमेव । नाट्यकारेषु भास इदम्प्रथमतया स्वप्रतिभा-भासा राजसभां समाजयतिस्मेति प्रतीयते । तस्यरूपकेषु राजकीया रङ्गशाला तत्रत्याश्च प्रयोगाः स्पष्टमेव सूचिताः । तद्यथा प्रतिमायां प्रतीहारी प्राह—

‘सारिके, सङ्गीतशालां गत्वा नाटकीयान् विज्ञापय—कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवत इति ।’

एतेन राजप्रासादे सङ्गीतशाला भासस्य काले निर्मीयते स्म, तत्र नटा नित्यं नाट्यमभ्यस्यन्ति चेति ज्ञायते । इमे नटा ‘नटाकीया’ इति प्रोक्ताः । एते तत्क्षणं-सूचनां प्राप्य यथेप्सितं यत्किमपि नाटकं आशु अभिनेतुं समर्था आसन्निति सर्वथा परिपक्वा तेषां नाट्यसाधनासौदित्यप्युपयुक्तसंवादा-ज्जायत एव ।

अस्मिंश्च नाटकीयसमाजे उभयात्मिका प्रकृतिः सङ्गता बभूव, स्त्रियोऽपि तत्र नियोजिता यथोचित-व्यापारेष्वित्यपि भासः सूचयति । प्रतिमाया-मेव नाटकीयेषु प्रसाधनादिसामग्रीसंचयाय नियुक्ता ‘नेपथ्यपालिनी’ तेन चित्रिता । आर्यरेवाख्येयं नेपथ्यपालिनी चेटिकया कयाचन चोरित्यित्वा नीते स्वसङ्ग्रहात् वल्कलवस्त्रे, सीतायां च देव्यां परिहासेन तत् परिदधानायां,

ससम्भ्रमं नूतनवल्कलवस्त्राणि देव्याः कृते प्रेषयति । एतेन च नेपथ्यपालि-
न्या सङ्ग्रहे सर्वविधपात्राणां कृतेऽनुरूपाणि परिधानानि सन्निधापितानीति
नाटकीयानां साधनसम्पन्नता सूचिता भवति । भास इव कालिदासोऽपि
स्वकाव्यकृतिभिः राजसभाया नाट्यमण्डपं मण्डयति स्म । तस्य समये
नाट्याभिनय-प्रगतिः, प्रेक्षागृहविन्यासः, जवनिकासौष्ठवसङ्गीतक-कुतप-
गीत-नृत्यादीनां प्रयोगविधिरित्येतत्सर्वमस्माभिः कालिदासीयरूपकत्रयमु-
पजीव्य 'कालिदासीयनाट्यविधान' मिति लेखे विस्तरशो निरूपितमेव ।^१

मध्यकाले सामन्ताः सम्पन्ना नागरिका गणिकाः श्रेष्ठिनश्च स्वभवनेषु
प्रेक्षागारान्निर्मापयामासुर्यत्र स्वैरं नाट्याभिनयादिकमायोजितम् । शूद्रकेण
मृच्छकटिके वसन्तसेनाया भवने स्थिता सङ्गीतशाला वर्णिता यत्र युवतयो
गायन-वादन-नाट्याभिनयादिकमभ्यस्यन्त्यो ददृशिरे ।

'पादताडितके' नाम्नि भाणे गणिकाभिः प्रयुक्ता प्रेक्षोल्लिखिता । इयं
च प्रेक्षा वेश्याव्यक्षभवने समायोजिता । 'उभयाभिसारिकायाम्' रामसेना
स्वतनुजां चरणदासं सङ्गीतकव्याजेन गृहभाकारयति ।^२ सङ्गीतकं नाम
गेयरूपकमित्यपि तत्रैव विशद्यते । प्रियङ्गुसेना विटं सूचयति यदद्य तथा
राजसभायां पुरन्दरविजयं नाम सङ्गीतकमनुष्ठेयमिति ।^३ सङ्गीतकाभिनये
गणिकाः परस्परं स्पर्धन्ते । स्पर्धां श्रुत्वा विट आह--

'अहो देवदत्ताया अकुशलता या त्वया सह संघर्षं कुरुते । यस्यास्तावत्
प्रथमं रूपश्रीनवयौवनद्युतिकान्त्यादीनां गुणानां सम्पत्, चतुर्विधाभिनयसिद्धिः
द्वात्रिंशद्विधो हस्तप्रचारः अष्टादशविधं निरीक्षणं, षट्स्थानानि, गतिद्वयं अष्टौ
रसाः त्रयो गोतावादित्रयलया इत्येभादीनि नृताङ्गानि त्वदाश्रयेणालङ्कृतानि ।'

संवादेनानेन तदानीन्तना गणिका नाट्यशास्त्रनिरूपिताभिनयपद्धति
सर्वाङ्गरूपेण सम्यक् शीलयन्ति स्मेति ज्ञायते । अन्यत्रोभयाभिसारिकाया-
मेव 'मदनाराधनं' नाम सङ्गीतकस्य प्रयोगः ख्याप्यते^४ गणिका नाट्यशास्त्र-
मव्यापयितुमाचार्या नियुक्ताः । दिवङ्गते श्रीहर्षनृपतौ तत्सभायां नियोजितौ

१—सागरिका १६।४

२—चतुर्भाषिणी, पृ० १३३-३४

३—तत्रैव १४१-४२

४—तत्रैव पृ० १२३

नाट्याचार्यो वाराणस्यां मञ्जयाख्यगणिकां नाट्यं शिक्षयन्नाजीविकां
निरवाहयदिति कुट्टनीमत-काव्याद् ज्ञायते । नाट्याभिनयादेव गणिका
तदानीं 'पात्री' त्यपरनाम्नापि विज्ञाता ।^१ नाट्याभिनयार्थं गणिका राज-
सभासु देवगृहेषु च सादरं निमन्त्रिताः । मेघदूते वेश्याः महाकालमन्दिर-
सान्ध्यपूजायां नृत्तं कुर्वाणा वर्णिताः । चतुर्माण्यां मदनाराधनं नाम सङ्गीतकं
भगवतो नारायणभवने गणिकाभिरनुष्ठितमिति सूच्यते ।^२

दशमशतकभवस्य राजशेखरकवेः रूपकाणि तदाश्रयदातुः नृपतित्रयस्य
समासु यथाक्रमं प्रयोजितानि इति प्राक् सूचितमेव । राजशेखरीयरूप-
केभ्यस्तत्कालिकं राजसमाया नाट्यमण्डपं मत्तवारणीं ध्रुवागानपद्धति
प्रसाधनसामग्रीं चर्चरीं एवमेव बहूँश्च नाट्यविषयानधिकृत्य अवितथं ज्ञान-
मुपलभ्यते इत्येतत्सर्वमस्माभि 'र्यायावरीयं नाट्यवृत्त' मिति लेखे विस्तरशः
प्रपञ्चितमेव ।^३ राजसभासु कथं नाट्यकर्म उन्नतपदमधिरोहति स्मेति
कथासरित्सागरेऽप्यनेकत्र सूचितम् ।^४

विद्यापतेः 'पुरुषपरीक्षायां' एकादशतकभवस्य बङ्गनृपतेर्लक्ष्मणसेनस्य
राजसभायामुत्तररामचरित-छायाङ्कस्याभिनयो वर्णितः । तद्यथा —

'बभूव गौडदेशे लक्ष्मणसेनो नाम राजा । तस्योमापतिधरो नाम मन्त्री
गन्धर्वनामा नटश्चासीत् । एकदा राज्ञः सभावसरे स नटः कृतस्नानश्च-
न्दनबिन्दुभूषितललाटस्तत्राजगाम । तं दृष्ट्वा मन्त्रिणा कौतुकेनोक्तम्—
अये गन्धर्वं सविन्दुमौलिदृश्यसे । तत्किं नटं नाम ? गन्धर्वं उवाच—उमापतिधर,
पश्य मे कण्ठे चन्दनबिन्दुं, तस्मान्नटोऽस्मि' । एतेन त्वमुमापतिधरो नाम वृषा-
परपर्यायिः अहं तु नटोऽर्थच्छङ्करोऽस्मि त्वदारोहणकर्तेति सूचितम् । तच्छ्रुत्वा
राजा स्मेराननो बभूव । मन्त्र्युमापतिधरश्चुकोपोवाच च—अरे नटाधम, चारण
जायाजीव कथामेतादृशं प्रगल्भं वदसि । तव वचनेनाहमुमापतिधरस्तत्किमनङ्गवान्
भवामि । नट उवाच—भवताप्युक्तं यथा ककारः शिरोबिन्दुना 'कं' भवति तथा
त्वमपि नटमिति । नटं तु कुपटितं मुखं वलीघं चाभिधत्ते । तदुत्तरं मया कृतं यदहं

१—तत्रैव, पृ० १६२

२—तत्रैव, पृ० १२३

३—सागरिका १५ । १-२

४—क० स० सा० १२।४, १२।७

विन्दुद्वयात्मकेन विसर्जनीयेनालङ्कृतं क इव नटः सर्वज्ञो भवामि ।' उमापतिधर उवाच--'सर्वज्ञोऽसि तर्हि नाट्यं भवभूतिकविकृतस्योत्तररामचरितनाटकस्य छायाभिधानमङ्गमाश्रित्य रामचेष्टितम् । नट उवाच--नाटयिष्यामीति । राजा सकौतुकस्तस्मै नटाय तथा कर्तुमाज्ञां ददौ । पश्चाद् वृत्ते रङ्गावसरे रामभूमिकां परिशृज्य नटो नृत्यमारेभे । नृत्यंश्च सीतास्पर्शार्थी स्पर्शमनासाद्य भूमौ निपतितो रामतादात्म्यात्तनुं त्यक्त्वा मुक्तो बभूव ।'

धारानृपतिर्भोजराजः सदैव स्वसभायां नूतननाटकप्रयोगाय सोत्सुकोऽभवत् । तेनाभिनयार्थं समस्तराजविडम्बननाटकमिति कथितानि प्रहसन-कोटिकल्पकाणि स्वयं निर्मापितानि, येषु विभिन्नराजां चेष्टादिकं हास्यो-द्रेकायानुकृतम् । एवमेव स्वसिद्धरसनिर्माणक्षमत्वं ख्यापयतां योगिनां विषयेऽपि नर्ममर्मनिर्भरं नाटकं भोजेन नाटितमिति सर्वं मेरुतुङ्गाचार्यस्य प्रबन्धचिन्तामणौ विवृतम् । भोज पूर्ववर्ती सिद्धराजोऽपि नियमितं नाट्य-प्रदर्शनाय नाट्यशालां निर्ममे ।

राजसभासंस्था नाट्याचार्या अपि नूतननाटक-प्रयोगकुतूहलात् तन्मातृ-कोपलब्धये वा सुदूरं प्रेषिता इति गङ्गाधरकृत--गङ्गाप्रतापविलास-नाटकाद् ज्ञायते । नाटकमिदं १४४९ ई० वत्सरे चम्पानेरनृपतिगङ्गा-प्रतापस्य मोहम्मदशाहोपरिविजयमुपलक्ष्य कालीमन्दिरेऽभिनीतम् । एत-द्वितीयाङ्के राज्ञो गङ्गाप्रतापस्य राजसभायां नाट्यरसिको नाम नाट्याचार्यः सनाट्यं प्रविशति । नाट्याचार्योऽयं विजयनगरराजसभायामुषितपूर्वः । तत्र च चम्पानेरनृपतिना स्वजीवनचरितात्मकं नाटकं किमपि लेखापितं तत्प्रयोगमसौ कारयितुमिच्छतीति कर्णाकर्णिकया श्रुत्वासौ विजयनगरात् चम्पानेरं प्रति प्रस्थित इति स्वयमेवासौ राजानं सूचयति ।

दशमशतके राज्ञः कुलशेखर वर्मणो रङ्गेऽतिमहदुद्यमः दक्षिणेषु सुप्रथितमेव । न केवलं तपतीस्वयंवर-सुभद्राधनञ्जय-रूपकद्वयरचनया-ऽपि तु केरलेषु कूडियाट्ट-रङ्गमञ्च-परम्परा प्रवर्तकत्वेन नटानामायश्रय-दातृत्वेन रङ्गपरिष्कारेणाप्यसौ नृपतिर्जयते ।

राजसभाश्रित-पण्डितपरिषदः प्रभावेण तदन्तर्वर्तिरूपकेषु कलात्मकं सौष्ठवं मनोहारिता च लसतः । मुद्राराक्षस-मृच्छकटिक-सदृशयथातथ्यनि-रूपकाणां रचनापि राजसभानाट्यमण्डपान्तर्गतमेव सम्बोभवति । शास्त्रीय-दृष्ट्या राजसभायां नाट्यप्रयोगः परमं परिष्कारं प्रापितः । तदानीन्तना राज्याश्रिताः पण्डिता राजकुमारा गणिकाद्यश्च कथं भारतीयं नाट्यशास्त्रं

शीलयन्ति स्मेति जिनेश्वरसूरिकृतकथाकोशे वर्णितात् प्रसङ्गाद् ज्ञायते । काचित् गणिका राजकुमारसिंहसमक्षं स्वनृत्यं दर्शयति स्म । नाट्यशास्त्र-मनुसृत्य तया चतुःषष्टि हस्तमुद्रा अक्षि-भ्रू-नासा-कपोलादिमुद्राश्चाभिनीताः । अनन्तरं कियन्नाट्यशास्त्रमनेन राजपुत्रेणाधीत-मिति कुतूहलात् कुसृतिपरायणया तया जानन्त्यापि कपोलमङ्गस्थाने ताराभङ्गोऽभिनीतः । तत्क्षणमेवासौ राजपुत्रस्तां निवार्यापृच्छत्-कतमं शास्त्रमनुसृत्य नृत्यति भवती ? साप्याह-“भरतनाट्यशास्त्रम्” राजपुत्रः सहेलमवादीत-मया समग्रं नाट्यशास्त्रं सम्यगधीतम्, स्मर्यते च तत्सर्वमपि, न तत्र स्वलनमनुमतम्” इति ।

राजसभा-नाट्यमण्डपानुशीलनेन “भारतेषु नाट्यमण्डपाः पुरा न निर्मिता” इति पाश्चात्यविदुषां मतमपास्तं भवति । न केवलं भासकालि-दासादिभिः राजप्रासादान्तर्वर्ति-रङ्गशाला वर्णिता, सङ्गीतरत्नाकर-शिल्प-रत्नप्रभृतिग्रन्थेष्वपि सा निरूपिता, प्रत्यक्षमेव राजभी रङ्गशालानिर्माणम-प्यनेकत्रोल्लिखितम् । लिङ्गन्नकृते-कर्नाटकभाषायाः कालेडीनृपविजयकाले (१७६३ ई०) वेङ्कटप्पराज्ञा इक्केरीतिस्थाने नाट्यशाला निर्मापितेति वर्णितम् । मैसूरनृपतिनरसरावः (१६३८-१६५६ ई०) स्वप्रासादे नाट्य-शालां स्थापयति स्मेति गोविन्दवैद्यः सूचयति । विजयनगरराजप्रासादेऽपि नाट्यमण्डप आसीत् । तथैव तञ्जौरराजप्रासादेऽपि । मुकुडशिलालेखेन (१०४५ ई०) धारवाडसमीपं मुकुटनाम्नि स्थाने राजादेशेन नाट्यमण्डप-निर्माणं ज्ञायते । एतैश्च प्रमाणै राजभी रङ्गशाला आ महाभारतकालात् आमध्यकालं यथावसरं मुहुर्मुहुः कारिता इति सिद्धम् । नागार्जुनीकोण्डा-यामुत्खनिता रङ्गशाला तु महाभारतोक्तधृतराष्ट्रनिर्मितप्रोक्षागारस्य स्मारयति । वस्तुतो भारतीयरङ्गे राज्ञामवदानं कलासमृद्धयै अलमभव-दिति निश्चप्रचम् ।

देवालय-रङ्गः

प्रमुखदेवालयेषु पुरा प्रेक्षागारा अवश्यं निर्मिताः । विष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानुसारेण प्रेक्षागृहं देवालयस्योत्तरतः स्यात् ।^१ तत्राधिष्ठातृदेवस्य
यात्रामहसि आसप्त अहानि नाट्याभिनयो बभूव । स चैवं वर्णितो विष्णु-
धर्मोत्तरे—

‘अथ देवयात्राविधिर्भवति ।....यस्या देवस्य यां तिथिः स्वकीया उक्ता
तस्य तस्यां तिथौ यात्रां कुर्यात् ।...शुभेऽह्नि विनायकपूजनं कुर्यात् । द्वितीयेऽ
ह्नि ग्रहर्क्षपूजनं, तृतीयेऽह्नि नागपूजनं, चतुर्थेऽह्नि प्रमथपूजनं, पञ्चमेऽह्नि ब्राह्मण-
पूजनं दीनानाथदानं च, षष्ठेऽह्नि स्नपनम् । तत्र वृहत्स्नपनं कृत्वा सर्वे एव
नागरा जना सुशुक्लवाससः पवित्रकृतपाणयः महता वाद्यबोषेण सुभगानर्तितेन
सरत्सरित्प्रस्रवणागारं नगरसन्निकर्षमासन्नतमं गच्छेयुः । तस्मादुदककलशा-
नादाय गजपृष्ठगतान् वा वाससा शुभेनाच्छादितान् प्रवेशयेत् । प्रवेक्ष्य
श्रीभगवन्तं स्नापयेत् । भोगनिधि पूर्वकेण प्रतिष्ठान्तेन विधिना पूजयेत् । नृत्त-
वाद्य-गीतैश्च श्रीभगवन्तमर्चयेत् । ततो यात्रादिने प्राप्ते प्रतिमाख्यां...अश्वैर्दा-
न्तेर्व्यायतैर्वापुरुषैर्नगरे भ्रामयेत् ।....एवं नगरे सम्भ्राम्य चित्हागमं ज्ञात्वा
प्रतिष्ठायां प्रतिमार्चायां महदुत्सवं कुर्यात् । द्वितीयदिवसादारभ्य यावत् सामर्थ्यं
प्रत्यहं नट-नर्तक-मल्लैर्भ्रजालिकादीनां प्रेक्षापूर्वकं धनं दद्यात् । प्रेक्षाकाले च
प्रेक्षकं जनं मात्य-ताम्बूलानुलेपनादिदानेनार्चयेत् । अट्टश्यानां प्रेक्षाकाणां
भूतानां रङ्गा दिक्षु विदिक्षु सोदकमन्नाद्यं फलानि पुष्पाणि पल्लोल्लापिका
मोदकानि विकिरेत् । प्रेक्षाकाणां यथागतानां च श्रेयश्चास्तीत्युदीरयेत् । यथागताः
प्रेक्षकाः आगमिनीं यात्रां पश्यन्तिवत्युदीरयेत्” ।^२

देवालया वस्तुतो विविधकलात्मकप्रवृत्तीनां प्रवर्तनकेन्द्रत्वेन नियोज-
कत्वेन च तदानीं समुल्लसन्ति स्म । न केवलं यात्रापर्वसु अन्यदापि
अनेकशो देवालयेषु प्रेक्षा आयोजिताः । कथासरित्सागरे ईश्वरवर्मा नाम
वणिक्पुत्रः काञ्चनपुरे कश्मिंश्चिद् देवालये प्रेक्षणकमपश्यत् । तत्र सुन्दरी

१—उदक्प्रेक्षागारम्—वि० घ० पु० पृ० २७३

२—वि० घ० प० पृ० खण्डे, ११७ अ०, पृ० ३५४

नाम नृत्याङ्गना नटति स्म ।^१ नटगणिकादिभ्यः प्रेक्षावसरदानाय कथं सर्वदा सर्वकालेषु मन्दिरद्वाराण्यनावृतकवाटान्यभवन्निति कुट्टनीमत् काव्ये काश्यां विश्वनाथमन्दिरे रत्नावली-प्रयोगस्य विशद-वर्णनाद् विज्ञायते । एतच्च सर्वमस्माभिः “कुट्टनीमते रत्नावल्याः प्रथमाङ्कस्य प्रयोग” इति लेखे सविस्तरं प्रकटितमित्यलं पुनरावृत्या ।^२

जैनमन्दिरेष्वपि यात्रोत्सवा आयोज्यन्त । त्रिलोकप्रज्ञप्ति नाम्नि जैनागमे जिनमन्दिरस्थानाट्यशाला वर्णिता । एकादशशतके कृतायां नर्मदासुन्दरी-कथायां जैनमन्दिरे यात्रोत्सवासरे प्रस्तूयमानानि नृत्य-नाट्यादीनि वर्णितानि तद्यथा—

जिणमन्दिरेसु जम्मी अणवरअपयट्टगीअनट्टेसु ।
पत्तो पिच्छइ लोओ तण ण भावेइ सुरलोअम् ।
कत्थइ नच्चंति नडा कत्थइ कुदंति रासयं तरुणा ।
गायंति चच्चरीओ खिल्लाविअ विविहकरणेहि ।
तह वट्टंते रंगे पिक्खणवक्खित्तमानसा लोआ ।
अन्नोन्न पेल्लणेणं इओ तओ विअरंति ।

— नर्मदासुन्दरीकथायां पृ० ८, २०, ४१-४२

तथैव कथाकोषप्रकरणे कुन्तला नाम राज्ञी स्व निर्मापिते जैनालये कथं नृत्य-नाट्यादि कारयतीति वर्णितम् ।^३

केचन देवालयानाट्यशास्त्रानुशीलन-प्रयोगविधिशिक्षणयोश्च महान्तो-विद्यापीठाः सञ्जाताः । यथा उत्कलेषु जगन्नाथमन्दिरे जयदेवकविकृत-गीतगोविन्दनाट्यप्रयोग आसहस्राब्दं परम्परया नियमितं क्रियत अशिक्ष्यत तथैव तत्प्रयोगस्य शुद्धिरपि तथैव बहुकालं संरक्षिता । उज्जयिन्यां महाकाल-मन्दिरमध्येवमेव नाट्य-कलाश्रयस्थाने प्रतिदिवसं महाकालस्य सान्ध्ये

१—क० स० सा०, १०।९, पृ० २९७

२—सागरिका १४।४

३—त्रिलोकप्रज्ञप्ति, ३।२२-६३

पूजाविधौ गणिका नर्तनाय समुपतस्थुः । मेरुतुङ्गः प्रबन्धचिन्तामणौ — राजा विक्रमादित्योऽस्मिन् महाकालमन्दिरे नाट्यावलोकनार्थं प्रायः आगच्छदिति वर्णयति ।^१ पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदे पञ्चमकथायां कस्मिंश्चिद् देवालये यात्रामहोत्सवो वर्णितः, यत्र “नटनर्तकचारणसङ्कुले नानादेशागतजनावृते” देवतायतने महान् सम्मर्दः समजनि ।

देवतायतनविततेऽस्मिन् नाट्यविलसिते राजानोऽमात्याः श्रेष्ठिनश्च साहाय्यमचरन् । भोजस्य समये कश्चिच्छ्रेष्ठी शिवालये नाट्यं समायोजयति स्म । एकदा नृपतिरपि तत्र प्रेक्षायै गतवान्, नाट्यप्रस्तावनायां तस्य श्रेष्ठिनः सम्पत्तिवर्णनमुपश्रुत्य ‘कथमहमपहरेयमस्य वितजात’—मिति वासना भोजराजस्य चेतसि प्रादुरभवदिति मेरुतुङ्गो^२ वर्णयति ।

दक्षिणेषु केरलीयदेवालया आसहस्राब्दमिदानीं यावत् परम्परासम्मतं नाट्यशास्त्रानुसारि संस्कृतनाटकानां प्रदर्शनं प्रथयन्ति । तत्र भासस्य रूपकाणि, सौगन्धिकाहरणं, तपतीस्वयंवरं, भगवदज्जुकं, मत्तविलासमाश्रयचूडामणिश्चेत्यादीनि बहुधाऽनुष्ठायन्ते । एतादृशा बहुसंख्यका देवालयाः त्रिचूर-कोट्टायम्—एणाकुलम्—अलेप्पी प्रभृतिजनपदेषु अवस्थिताः । देवायतनेषु नाट्यशास्त्रानुशीलनं यथैकनिष्ठयाक्रियत तथा चिदम्बरस्थ-नटराजमन्दिरे भरतनिरूपितानां १०८ करणानां प्रतिमाभिः तत्सम्बन्धि-नाट्यशास्त्रस्थ लक्षणश्लोकानां च प्रत्येककरणस्या ध उत्कीर्णत्वाद् विज्ञायते । शारदातनयेन चोलराजानां शासने शारदामन्दिरे रूपकोपरूपकाणां प्रयोगान् स्वयं विलोक्य “भावप्रकाशे” तान् वर्णितवान् ।

यथा राजकीय-नाट्यमण्डपे प्रयुक्तानां नाटकानां संविधानं राजवृत्तेन प्रभावितम्, तथैव देवालयस्थनाट्यमण्डपार्थं विरचितानां रूपकाणां संविधानमपि तदनु रूपतां गतम् । तथाहि—भवति—मुरार्यो रूपकाणि देवालय-यात्रोत्सवे प्रयोगार्थं विरचितानि रामायणोपेन वस्तुनोपजीवितानि । भव-भूतेमोलतोमाधवं तु लोकप्रियां बृहत्कथान्तर्गमितां कथामेकामनुसरति । राजकीये मण्डपे तु स्पल्पा एव अमात्यादयः कवि-पण्डिताश्च सभ्या प्रेक्षकाः, देवालयमण्डपे पुनः यात्रोत्सवे समागता सहस्रशो लोकाः । अत एव लोकहृदि मपेक्ष्य प्रावर्तत देवालयमण्डपार्थं रचितानां रूपकाणां

वस्तुविन्यासः प्रयोगविधिश्च । कूडियाट्टरङ्गमण्डपे नाटकस्य प्रस्तावनायां केवलं विदूषकस्यैवाभिनयः ब्रह्मन् दिनानि प्रचलति । नाटकस्य संवादेष्वपि विदूषकस्यः विचित्रा संवादांशा प्रयोगं रञ्जयन्ति ते । पुनर्मूलरचनामनपेक्ष्यैव विजृम्भन्ते । एवमेव अभिनयविधिरपि असंस्कृतज्ञाः प्रेक्षका अपि संस्कृत-संवादमगच्छन्ति धिया विशिष्ट प्रकारेणैव विकासितः केरलीयैश्चरैः ।

मन्दिरस्थ-नाटमण्डपस्य रचना कथं नाट्यकारेण कल्पितं वस्तुविधानं विशेषयतीति गङ्गाप्रताप-विलासनाटकाद् विज्ञातुं शक्यते । नाटकमिदं चम्पानेरदुर्गस्थ महाकालीमन्दिरमण्डपे प्रायुञ्जि । नाटकस्य प्रथमाङ्के कालीमन्दिरस्यैव दृश्यं विलसति । वास्तविके कालीमन्दिरेऽनुष्ठीयमानं कालीमन्दिरविषयनाट्यं कमपि चमत्कारं तनुते । अस्मिन्नेवाङ्के पूजकः ब्राह्मणान् महाकालीपूजनं विधातुं प्रेरयति, कालीपूजा च नाटके विधीयते । द्वितीयाङ्केऽपि नायको भगवत्या दर्शनार्थं तदेव मन्दिरं प्राप्नोति । संवादिषु मन्दिरभित्तिपूत्कीर्णा विविधदेवानां प्रतिमाः सूचिताः । ताश्च प्रतिमा वस्तुतस्तत्र स्युरिति प्रेक्षकाणां कृते स्वाभाविकं दृश्यविधानं निर्मीयते ।

नाटकस्य षष्ठाङ्के युद्धस्य दृश्यं विस्तारितम् । मन्दिरप्राङ्गणे स्थानस्यावकाशात् तदभिनेतुं सम्भावितमिति प्रतीयते । सप्तमाङ्के मोहम्मदः गजारू-चम्पानेर दुर्गमाक्रममाणः प्रदर्शितः । एतत्सर्वं मन्दिरप्राङ्गणस्य विशालत्वादेव सम्भाव्यते ।

भरतेन अमृतमन्थनसमवकारः त्रिपुरदाहो नाम डिमश्च शिवस्य
समक्षं हिमवतः निसर्गरम्ये स्थले प्रयोजितौ—

ततो हिमवतः पृष्ठे नाना नगसमाकुले ।

बहुचूतद्रुमाकीर्णं रम्यकन्दरनिर्भरे ॥

पूर्वरङ्गे कृते पूर्वं तत्रायं द्विजसत्तमाः ।

तथा त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥

(ना० शा० ४।६, १०)

तत्रैव शिवोऽपि स्वशिष्यान् तण्डुप्रभृतीन् नाट्यं समुपदिशति स्म ।
एतेन मनुष्यनिर्मितकृत्रिमभित्त्यादिविरहितायामकृत्रिमायां निसर्गरङ्ग-
शालायामपि तदानीं नाट्यं समुल्ललासेति ज्ञायते । भरतेनापि प्रथमं
स्वनाट्यप्रयोगा मानवकृतप्रेक्षागृहं विनैव मुक्ताकाशमधोऽनुष्ठिताः । पश्चाद-
सुरैः कृते विघ्ने रङ्गशाला सुरक्षार्थं निर्मातव्येति विचारः समुदियाय ।
सञ्जातेऽपि कृत्रिमप्रेक्षागृहस्य प्रादुर्भावे निसर्गरङ्गशाला रसिकानरञ्जय-
दिति परम्परा दृश्यते । तद्यथा कालिदासीयौ पार्वती-परमेश्वरौ हिमवत
उपत्यकाग्रामप्सरसां प्रयोगं ददर्शतुः—

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥

(कुमार० ७।६१)

वस्तुतो कान्तारेषूपत्यकासु पर्वतकन्दरासु हिमवतः क्रोडे वा यथा
तपस्विनां वसतिस्तथैव नटानां नर्तकानामप्सरसामपि वा निवासस्तेषु ।
सम्पन्ना नागरिका अपि तत्र विहारार्थं न्यवसन्निति मेघदूते शिलावेश्मानि
प्रमाणयन्ति । तथैव च नृत्यनाट्यादीनामभ्यासाय विविध-ललित-शिल्प-
कलानां वाभिव्यक्तयेऽपि पर्वतकन्दरा उपयुक्ताः । तद्यथा-औरङ्गाबाद-
गुहायां नर्तनरता नर्तकी तत्र प्रवर्तितं नाट्यव्यवसायं सूचयति । उदयगिरि-
खण्डगिरि-गुहा अपि तथाविधा एव । नासिक-गुहायां तु 'अत्र नृत्यादिकं
प्रयुज्यते' इति सूचयन् लेखः प्राप्यते । तथैव जूनागढगुहायामपि नृत्यं
नाट्यं चाक्रियतेति प्रमाण्यते । पर्वतगुहासु नटा नर्तक्यश्चावसन् ते च
तत्रैव स्वकलामाकलयन्निति मध्यप्रदेशस्थाम्बिकापुरे जोगीमारा-सीता-
वेंगागुहाभ्यां सम्प्रगृ ज्ञायते । अत्र ख्रिस्तात् द्विशतवर्षपूर्वकालिकं शिलालेख-
द्वयं तदानीन्तनाः कलात्मकप्रवृत्तिः सङ्केतयति । तद्यथा—

(१) अदि पयंति हृदयं सभाव गुरु कवयो ए रातयं ।

दुले वसंतिया । हासावनुभूते ।

कुदम्फतं एक अलगं (त) ।

(२) सुतनुका नाम देवदाशिकयी । तम कमयिष

वालानशेये देवदिन्न नाम लूपदक्खे ।

एतेन प्रथमगुहायां वसन्तोत्सवेषु कवयो हृदयावर्जकेन काव्यपाठेन रसिकान् रञ्जयन्ति स्मेति प्रतीयते । द्वितीयायां पुनः सुतनुका नाम देव-
दासी उवास, वाराणसेयो देवदत्तो नाम रूपदक्षश्च तां चकमे । रूपदक्ष
इति विशेषणेन तस्य नाट्यादिषूपयुज्यमानं प्रसाधन-परिधान-विधि-
नैपुण्यं परिचीयते ।

गुहेयं नाट्यप्रदर्शनाय तदानीमुपयुक्ता वा न वेत्यत्र अध्येतारो विप्रति-
पद्यन्ते । वस्तुतो गुहाद्वारे जवनिका-बन्धनाय भूभ्यां कृतं छिद्रद्वयं, गुहा-
भ्यन्तरे प्रेक्षकाणामुपवेशनार्थं सोपानाकृतिपीठकानि आसनानि, तत्सम्मुखं
च रङ्गपीठमित्येतत्सर्वमस्या गुहाया प्रेक्षायोग्यत्वं प्रमाणयति । तथापि
गुहान्तः प्रायशः चत्वारिंशत्संख्यकाः प्रेक्षका एव स्थातुमर्हन्ति इत्यत इयं
न जनसाधारण-प्रेक्षणाय स्यात् । किन्तु गुहायाः पुरो विस्तीर्णं क्षेत्रं
अभितश्च तत् सोपानाकृतिपीठकान्यासनानि निसर्गत एव उपस्थापयन्त्य
उपत्यका इति समुचितेयं रङ्गस्थली । जनपदेभ्यो विप्रकृष्टत्वात् कथमत्र
सहस्रसंख्यकानां प्रेक्षकाणामागमनं सम्भाव्यत इति चेत्, निकषा गुहास्थलं
देवालयस्य विद्यमानत्वात् तदयात्रामहसि सम्भाव्यते नाना दिग्भ्यो जवा-
नामागमनं तन्मनोरञ्जनाय चाभूत् गुहायां सुतनुका-प्रभृतीनां नाटकी-
यानां वसतिरिति दिक् ।

वेदस्य गौरवम्

डॉ० ब्रजविहारी चौबे

वेदो विश्वस्य प्राचीनतमः पवित्रतमश्च ग्रन्थोऽस्ति । भारतीय परम्परायां तस्य प्रामाण्यं सर्वे हिन्दुसम्प्रदायैः समानरूपेणाभ्युपगतं तस्य परमेश्वरनिश्वासोद्भूतत्वात् । मानवस्य कल्याणार्थं यः कोऽपि धर्मः प्रवर्तितस्तस्याधारो वेद एव । उक्तं च मनुना—‘वेदोऽखिलो धर्ममूलम्’ (मनु० २.६) इति । वेदनाम दिव्या वाणो स्वयं परमात्मना कृता । उक्तं च भगवता कृष्णद्वैपायनवेदव्यासेन महाभारते—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

(महा० शा० २४४-५५)

ज्ञानार्थको लाभार्थकश्च विद् धातोर्निष्पन्नोऽयं वेदशब्दो ज्ञानस्य वाचकः । ऋग्वेदप्रातिशाख्यवर्गद्वयवृत्तेः प्रस्तावनायामुक्तं विष्णुमित्रेण—‘विद्यन्ते जायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः’ इति । अर्थात् येन ग्रन्थेन धर्मार्थिकाममोक्षाख्याश्चतुर्विधपुरुषार्था ज्ञायन्ते प्राप्यन्ते वा स ग्रन्थो वेदः । सायणाचार्येणाप्ययमेवाभिप्रायोऽत्र प्रकटितः ‘इष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः’ (ऋ० भा० भूमिका) इति । किं नाम वेदस्य वेदत्वमिति ज्ञापयितुं सायणाचार्येणैवैकः श्लोक उद्धृतः —

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

वेदः सर्वासां विद्यानां, सर्वेषां ज्ञानानां चाक्षयो निधिः । सर्वाः संस्था व्यवस्थाश्च वेदादेव प्रसिद्धा इत्युद्घोषयति मनुः —

सर्वेषां तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

(मनु० १-२१)

वेदस्य किं स्वरूपमिति विषये बहवो विचारा प्रकटिता विद्वद्भिः । आपस्तम्बबौधायनाचार्यभ्यां सर्वप्रथमं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकं स्वरूपं वेदस्य निर्धारितम् । अनन्तरं वेदस्येदं लक्षणं सर्वैः सूत्रकारैर्मामीमांसकैर्भाष्यकारैश्चापि यथावत् स्वीकृतम् । परमधुना तु त्रिविधानाम् ऋग्यजुः साम्नां संकलनरूपाणाम् ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेदाथर्ववेदाख्यानां चतःसृणां संहितानामेव वेदत्वं समाम्नातम् । ब्राह्मणानि मन्त्रव्याख्यानानि मन्यन्ते । संहितासु ब्राह्मणग्रन्थेषु च ऋग्यजुः सामरूपं त्रिविधमन्त्रात्मकं स्वरूपमपि वेदस्य कथितम्—'त्रयो विद्या', 'त्रयो वेदाः' चेति वस्तुतो वेदस्वरूपविकासक्रमस्य तिस्रोऽवस्था सन्ति । प्रथमावस्थायां वेदशब्देन त्रिविधं मन्त्रात्मकं स्वरूपमवगम्यते । चतसृष्वपि संहितासु यत्र यत्र ज्ञानस्य वाचको वेदशब्द उद्धृतस्तत्र तत्र स त्रिविधमन्त्रात्मकस्वरूपस्यैव ज्ञापकः । ब्राह्मणग्रन्थेषुद्धृतानि 'त्रयो वेदाः', 'त्रयो', 'त्रयो विद्या' इत्यादि वचनानि अपि वेदस्य त्रिविधमन्त्रात्मकस्वरूपस्यैव पुष्टिं समर्थयन्ति । यदा कृष्णद्वैपायनेन व्यासेन त्रिविधानां मन्त्राणां यज्ञसौकर्यार्थम् ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेदाथर्ववेदा इति नामभिः चतस्रः संहिताः कृतास्तदा वेदशब्दश्चतसृणां संहितानां वाचकोऽभवत् । वेदस्य चतुःसंहितात्मकं स्वरूपं वेदस्वरूपविकासक्रमस्य द्वितीयावस्था आसीत् । ब्राह्मणानि मन्त्राणां व्याख्या सन्ति । यत्र मन्त्रा व्याख्याताः तत्र तेषु यज्ञानां सम्यग् विवेचनमपि कृतम् । यज्ञः परमेश्वरस्य रूपम्, अत एव तस्य विवेचनानां ग्रन्थानामपि अस्ति वेदत्वं ज्ञानरूपात्मकत्वाद् इति सर्वे सूत्रकारा मीमांसका वेदभाष्यकाराश्च मन्यन्ते । वेदस्य मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकं स्वरूपं सूत्रकाले एव प्रचलितम् । सूत्रकालात्पूर्वं ब्राह्मणकाले नासीद् ब्राह्मणानां वेदत्वम् । अत एव वेदस्य ऋग्यजुः सामात्मकं त्रिविधमन्त्रात्मकं स्वरूपं, तेषामेव मन्त्राणां संकलनरूपं चतुःसंहितात्मकं स्वरूपं च मुख्यतयाङ्गीकर्तव्यम् । ब्राह्मणानां तु वेदत्वं गौणरूपेणैवाङ्गीकर्तव्यम् ।

अहो कियद् विशालमासीद् वैदिकवाङ्मयम् । प्रारम्भादेव भा-

तीयानामस्ति वेदं प्रत्यास्था श्रद्धा भक्तिश्च । न कोऽपि वेदस्याज्ञा-
मुल्लङ्घयितुं क्षमः । इतिहास-पुराण-स्मृत्यादीनां सर्वेषामपि धर्मग्रन्थानां
प्रामाण्यं तावदेव यावत् वेदमनुसरन्ति । वस्तुतस्ते वेदमेवोपबृंहन्ति । ते
वेदस्य साधकाः । उक्तं च व्यासेन महाभारते—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

वेदस्याध्ययनं प्रवचनं च नित्यमेवकर्तव्यम् । उक्तं च महाभाष्यकारेण
भगवता पतञ्जलिना—

‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति’ इति ।
‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’, ‘स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्’ इत्यादि-
वचनानि वेदस्यैव स्वाध्यायत्वं प्रतिपादयन्ति । उक्तं च मनुना—

अनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

वेदो जीवनयात्रायै धर्मस्य सुगमं श्रेयस्करं मार्गं दर्शयति । धर्मार्थ-
काममोक्षरूप-चतुर्विधपुरुषार्थस्य सम्यक् सिद्धिर्भवति वेदेनैव । यज्ञेषु
देवतानां प्रीत्यर्थं वेदमन्त्राणां विनियोगेन पूर्णकर्मफलस्य सिद्धिर्भवति ।
उक्तं च यास्केन निरुक्ते—‘कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे’ इति ।

वैदिकऋषय ऋत-सत्य-दीक्षा-तपो-ब्रह्मादीनां नानासूक्ष्मतत्त्वानां
चिन्तनं मननं निदिध्यासनं च कुर्वन्ति स्म । सर्वे मानवाः कथं संघटिताः
स्युरित्युद्दिश्य संघटनस्य महत् सूत्रं वेद उपदिशति—

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथापूर्वं संजानाना उपासते ॥

पारिवारिकैकताया मूलमन्त्रः परस्परमविद्वेष इति प्रतिपादयन् वेद
उद्घोषयति—

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभिहृत्य वत्सं जातमिवाच्या ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो माता भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥
मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुतस्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥

(अथर्ववेदः ३.३०.१-३)

अयं वेदस्य महिमा गरिमा च । पाश्चात्या अपि वेदस्य गौरवं
स्वीकुर्वन्ति । मोक्षमूलर-विल्सन-गेलडनर-मैकडानल-कीथ-प्रभृतिभिः
पाश्चात्यविद्वद्भिर्वेदस्य महत्त्वं मुक्तकण्ठं प्रतिपादितम् । तैर्वेदाध्ययन-
स्यानेकाः शाखाः प्रवर्तिताः ।

प्राध्यापक

विश्वबन्धुसंस्थानम्, होशियारपुर

शाकुन्तलीयो नायकः

डॉ० कुसुम भूरिया

नाट्यशास्त्रस्य ३४ तमे अध्याये भरतमुनिना पुरुषाणां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो निरूपिताः ।

समासतस्तु प्रकृतिस्त्रिविधाः परिकीर्तिताः ।

पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमाः ॥

—ना० शा० ३४।१-२

अत्रैव नायकानां चत्वारो भेदा अपि परिगणिताः । ते चोत्तममध्यम-प्रकृतिद्वये विश्राम्यन्ति—

तत्र चत्वार एव स्युर्नायिकाः परिकीर्तिताः ।

मध्यमोत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥

—ना० शा० ३४।१६

नाट्यशास्त्रानुसारेण नायकास्त्रिधा विभिन्यन्ते—

!प्रकृतिभेदात्

उत्तममध्यमाधमाः (ना० शा० अ० ३४) ।

शीलभेदात्

धीरोद्धत-धीरललित-धीरोदात्त-धीरप्रशान्ताः (ना० शा० अ० ३४)

नायिकाप्रसङ्गाच्च

अनुकूल-दक्षिण-शठ-धृष्टाः (ना० शा० अ० २४) ।

दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः । स सत्त्वबलान्वितः प्रजापाल-
श्च नृपतिर्विद्यते । नायकभेदानामुपर्युक्तं विभागमनुसृत्य तस्य चरित्र-
श्लेषणं प्रस्तूयते ।

अनुव्रतः पितुः पुत्रो माता भवतु संमताः ।
 जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥
 मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुतस्वसा ।
 सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥

(अथर्ववेदः ३.३०.१-३)

अयं वेदस्य महिमा गरिमा च । पाश्चात्या अपि वेदस्य गौरवं
 स्वीकुर्वन्ति । मोक्षमूलर-विलसन-गेलडनर-मैकडानल-कीथ-प्रभृतिभिः
 पाश्चात्यविद्वद्भिर्वेदस्य महत्त्वं मुक्तकण्ठं प्रतिपादितम् । तैर्वेदाध्ययन-
 स्यानेकाः शाखाः प्रवर्तिताः ।

प्राध्यापक

विश्वबन्धुसंस्थानम्, होशियारपुर

शाकुन्तलीयो नायकः

डॉ० कुसुम भूरिया

नाट्यशास्त्रस्य ३४ तमे अध्याये भरतमुनिना पुरुषाणां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो निरूपिताः ।

समासतस्तु प्रकृतिस्त्रिविधाः परिकीर्तिताः ।

पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमाः ॥

—ना० शा० ३४।१-२

अत्रैव नायकानां चत्वारो भेदा अपि परिगणिताः । ते चोत्तममध्यम-
प्रकृतिद्वये विश्राम्यन्ति—

तत्र चत्वार एव स्युर्नायिकाः परिकीर्तिताः ।

मध्यमोत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥

—ना० शा० ३४।१६

नाट्यशास्त्रानुसारेण नायकास्त्रिधा विभिन्यन्ते—

प्रकृतिभेदात्

उत्तममध्यमाधमाः (ना० शा० अ० ३४) ।

शीलभेदात्

धीरोद्धत-धीरललित-धीरोदात्त-धीरप्रशान्ताः (ना० शा० अ० ३४)

नायिकाप्रसङ्गाच्च

अनुकूल-दक्षिण-शठ-धृष्टाः (ना० शा० अ० २४) ।

दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः । स सत्त्वबलान्वितः प्रजापाल-
कश्च नृपतिर्विद्यते । नायकभेदानामुपर्युक्तं विभागमनुसृत्य तस्य चरित्र-
विवरणं प्रस्तूयते ।

प्रकृतिभेदः

प्रकृतिभेदानुसारेण दुष्यन्त उत्तमप्रकृतिको नायको विलसति ।
नाट्यशास्त्रे उत्तमप्रकृतेर्निम्नलिखिता गुणाः प्राप्यन्ते—

जितेन्द्रिया ज्ञानवती नानाशिल्पविचक्षणा ।
दक्षिणाऽथ भगालक्षा दीनानां परिसान्त्वनी ॥
नानाशास्त्रार्थसम्पन्ना गाम्भीर्धौदार्यशालिनी ।
धैर्यत्यागगुणोपेता ज्ञेया प्रकृतिरुत्तमा ॥

—ना० शा० ३४१२-४

उत्तमप्रकृतेर्निम्नलिखिता गुणा दुष्यन्ते विद्यन्ते—

जितेन्द्रियत्वम्

दुष्यन्तो जितेन्द्रियोऽस्ति न वेति विवादास्पदम् । एकतः स राज्ञि-
रिति कथ्यते, अन्यतश्च तस्याचरणं तद्विपरीतं दृश्यते ।

प्रथमाङ्के आश्रमं प्रविश्य वृक्षान्तरितो राजा दुष्यन्तस्तपस्विक-
कानां वार्तालापं शृणोति । तासां विश्रब्धं क्रियमाणस्य नर्मालाप-
छद्मना श्रवणं नास्ति जितेन्द्रियजनोचितम् । तृतीयाङ्के स्वबाहुपाशे बद्धं
शकुन्तलां स आह—

अपरिक्षतकोमलस्य यावत्,

कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते,

सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥ शा० ३४११

(इति मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहृतिं
नाट्येन ।)

नाटकस्यास्मादंशात् तस्य जितेन्द्रियता नाधियते । विवाहपूर्वम्
च तपोवने तस्य ईदृशो व्यवहारस्तं जितेन्द्रियत्वपदादधः पातयति ।

एतद्विपरीतं पञ्चमाङ्के राजसभायामुपस्थितां सुन्दरीमपि शकुन्तला
दृष्ट्वा कथयति—भवतु अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् । अस्मात् कारण-
प्रतीहारी तं श्लाघते—अहो धमपेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोप-
रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति इति ।

उपर्युक्तात् स्थलादतिरिक्तः स यत्र-तत्र राजर्षिरित्यपि कथ्यते—

शकुन्तला—सखि यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवन-
रक्षिता राजर्षिः (तृतीयाङ्के) अपि च, अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टि
परिसमाप्य.... (चतुर्थाङ्कः) ।

एतानि निदर्शनानि तस्य जितेन्द्रियत्वं सूचयन्ति । इत्थं जितेन्द्रिय-
त्वाजितेन्द्रियत्वयोरद्भुतं मिश्रणं विद्यते दुष्यन्तस्य चरित्रे ।

कलावैशारद्यम्

दुष्यन्तो बहुज्ञानवान् विविधकलाविचक्षणश्च राजा विद्यते । स
मृगया-शास्त्र-सङ्गीत-चित्रादिषु अबाह्यः । समुदाचारेणापि स विशि-
ष्यते । पंचमाङ्के राजसभायां ऋषीणामागमनं श्रुत्वा स सर्वप्रथमं
ऋषीणां तेषां गुरुणां च कुशलवृत्तान्तं पृच्छति—

राजा—अपि निर्विघ्नतस्मो मुनयः ?

अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः इति ।

दुष्यन्तः शिल्पकलासु विचक्षणो विद्यते । षष्ठांके दुष्यन्तनिर्मितं
शकुन्तलायाश्चित्रं दृष्ट्वाप्सराः सानुमती कथयति—अहो एषा राजर्षे-
निपुणता । जाने सख्यग्रतो मे वर्तते । तत्रैव विदूषकोऽपि कथयति—
तर्कयामि यैषा शिथिलकेशबन्धन....सा शकुन्तला ।

पंचमाङ्के हंसपदिकाया “अभिनवमधुलोलुपः” इति गीतं श्रुत्वा
“अहो रागपरिवाहिणी गीतिरिति कथनं तस्य चार्थावबोधस्तस्य संगीत-
निपुणतां परिचाययति ।

दाक्षिण्यम्

राजा दुष्यन्तः स्वपरिजनेभ्य अत्यन्तं स्निह्यति । दयावशादेव स
धनमित्रस्य वणिजो धनं तस्य मरणानन्तरमपि स्वकोषे न संगृह्णाति
अपि तु तस्य भाविसन्ततिमेव तस्य धनस्य स्वामिनमुद्घोषयति—

ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । (षष्ठांके) तथा

येन येन विद्युज्यन्ते प्रजाः स्तिग्धेन बन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ शा० ६।२३

भगालक्षत्वम्

भगालक्षः अथदिश्वर्यवान् । दुष्यन्तस्य सम्राजः पदमेव तस्यैश्वर्यं प्रकटयति ।

दीनानां हितचिन्ता

दीनानां शुभचिन्तको राजा दुष्यन्तो द्वितीयाङ्के राक्षसभीताम् मुनीन् रक्षति यस्योल्लेखः शिष्यस्योक्तौ—

का कथा बाणसन्धाने उद्याशब्देनैव दूरतः ।

हंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥ शा० ३।

पृष्ठांके भीतं धीवरं भयमुक्तं कृत्वा पुरस्करोति ।

नानाशास्त्रार्थसम्पन्नता

दुष्यन्तः शास्त्रार्थसम्पन्नोऽपि अस्ति । शास्त्रज्ञः स प्रथमाङ्के एव स्वसारार्थं प्रति कथयति—ननु विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।

तृतीयाङ्के स शकुन्तलां कथयति यत् गान्धर्वविवाहः शास्त्रसम्मतो विद्यते—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

भ्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ शा० ३।२१

गाम्भीर्यम्—

दुष्यन्तस्य गाम्भीर्यं प्रशंसनीयं विद्यते । पञ्चमाङ्के शार्ङ्गरवस्य कटुवचनानि स जोषं शृणोति कथयति च—‘विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।’ पृष्ठांके राजश्यालोऽपि तं प्रकृतिगम्भीरं कथयति—‘मुहुर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यश्रुनयन आसीत् ।’

औदार्यम्—

औदार्यगुणपरिपूर्णो दुष्यन्तः स्वप्रजाः प्रति कथयति—

येन येन वियुज्यन्ते..... द्रुष्यताम् । शा० ६।२३

स्वप्रजां पुत्रवत् पालयति सः, यस्योदाहरणं कञ्चुकिन इयमुक्तिं विद्यते—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा । शा० ५।५

धैर्यम्

स धैर्यवान् राजास्ति । पञ्चमांके ऋषीणां वाग्वज्रं सधैर्यं शृणोति ।
प्रियावियोगदुःखितोऽपि स वणिजो धनमित्रस्य परिवारं प्रति धैर्यपूर्वकं
विचारयति ।

त्यागः

दुष्यन्तः स्वप्रजामुखार्थं स्वसुखानि परित्यजति । वैतालिकोक्तौ—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतौः

प्रतिदिनमथवा ते वृतिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तोत्रमुष्णं

शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ शा० ५।७

दातापि स विद्यते । षष्ठाङ्के धीवराय प्रभूतं धनं ददाति सः—‘एष
भर्त्रागुलीयकमूल्यसम्मितः प्रसादोऽपि दापितः’ (षष्ठाङ्कस्य प्रवेशकः)
इत्थं नायको दुष्यन्तः उत्तमप्रकृतिगुणयुक्तोऽस्ति ।

शीलभेदः

आचार्यभरतानुसारेण देवा धीरोद्धताः, राजानोधीरललिताः,
अमात्याः सेनापतयश्च धीरोदात्ताः, ब्राह्मणा धीरप्रशान्ताश्च नायका
भवन्ति—

देवा धीरोद्धता ज्ञेया ललितास्तु नृपाः स्मृताः ।

सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥

—ना० शा० ३४।१८

अभिनवभारत्यामभिनवगुप्तो विवृणोति—‘उदात्त इति वीरसयोग्यः।
तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताः चत्वारोऽपि गृह्यन्ते ।
(अभि० भा० भा० -, पृष्ठः ४११)

नाट्यशास्त्र इदं नास्ति सुस्पष्टं यत् धीरोद्धतादीनां नायकानां कानि
वैशिष्ट्यानि सन्ति । परवर्ततिनाट्यशास्त्रकारैस्तत् विवृतम् । (दशरूपके
३।३-५, साहित्यदर्पणे ३।३२-३४, रसार्णवसुधाकरे १।७३-७७ इत्यादि) ।

दुष्यन्तो धीरोदात्तो नायको विद्यते । धीरोदात्तस्य लक्षणं दशरूपका-
नुसारं विद्यते—

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः ।

स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ दश० २१४

धीरोदात्तस्य निम्नलिखिता गुणाः सन्ति दुष्यन्ते—

महासत्त्वः

‘शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः’ अनया धनिकव्याख्यया दुष्यन्तो महासत्त्वः प्रतीयते । यद्यपि शकुन्तलावियोगेन शोकाभिभूतः सोऽस्ति, किन्तु स्वमित्रं विदूषकं मातलिभयात् त्रातुं तस्मिन्नेव क्षणे स्वकर्तव्यं साधयितुमुद्यतो भवति—‘धनुस्तावद्’ इति । (षष्ठाङ्के)

प्रथमाङ्के शकुन्तलया सह वार्तालापस्य मधुरसमये हस्तिविघ्नं श्रुत्वा शकुन्तलां परित्यज्य गच्छति—गच्छन्तु भवत्यः । दयमप्याश्रम-पीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे । अनेन सिद्धैव तस्य महासत्त्वता ।

क्षमावान्

दुष्यन्तः क्षमाशीलो नायकोऽस्ति । स ऋषीणां कटूक्तीः सहते सम्राट् सन्नपि । एतेन तस्य क्षमाशीलता परिचीयते । (पंचमाङ्कः)

अविकत्थनः

अविकत्थनः अर्थादनात्मश्लाघो । सप्तमाङ्के मातलिर्यदा तस्य शौवं शंसति तदा स कथयति—‘अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तं चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ शा० ७१४

मातलिः कथयति च ‘सदृशं तवैतत् ।’

स्थिरः

पूर्वं त्यक्ते मृगया-निश्चये स्थितः स सेनापतेः मृगयाप्रस्तावं पुनः नानुमोदते । कथयति च—भद्र सेनापते । आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो नाभिनन्दामि ।

पंचमांके सुन्दरीमपि शकुन्तलां न गृह्णाति सः ।

निगूढाहङ्कारः

दुष्यन्तस्याहंकारो विनयाच्छन्नो विद्यते । मातलिर्यदा तं श्लाघते तदा तस्य वातालिपस्तादृश एव ।

दृढव्रतः

दृढव्रतः अर्थादङ्गीकृतकार्यनिर्वाहकः सोऽस्ति । द्वितीयाङ्के तापसानां यज्ञरक्षायाः प्रतिज्ञां स करोति । तदैव नगरात् मातुः सन्देशं प्राप्यापि स नगरं न गच्छति, स्वकीये स्थाने विदूषकं प्रेषयति च । राक्षसान् निहत्य तेनाङ्गीकृतं कार्यं निर्वाहितम् । शिष्यस्योक्तौ 'अहो महानुभावः' विघ्नानपोहति । शा० ३।१

इत्थं स धोरोदात्तो विद्यते ।

नायिकाप्रसङ्गः

आचार्यभरतेन नाट्यशास्त्रस्य २४ तमेऽध्याये स्त्रीपुरुषसम्बन्धो वर्णितः किन्तु स्पष्टरूपेण अनुकूल-दक्षिण-शठधृष्टानां लक्षणानि न दत्तानि दशरूपके स्पष्टतस्तेषां लक्षणानि प्राप्यन्ते । तदनुसारेण दुष्यन्तो दक्षिण-कोटिको नायक सिद्ध्यति । परिभाषानुसारेण मुग्धयापहतचित्तोऽपि दक्षिणो नायको ज्येष्ठां प्रति सहृदया (दक्षिणः) विद्यते—

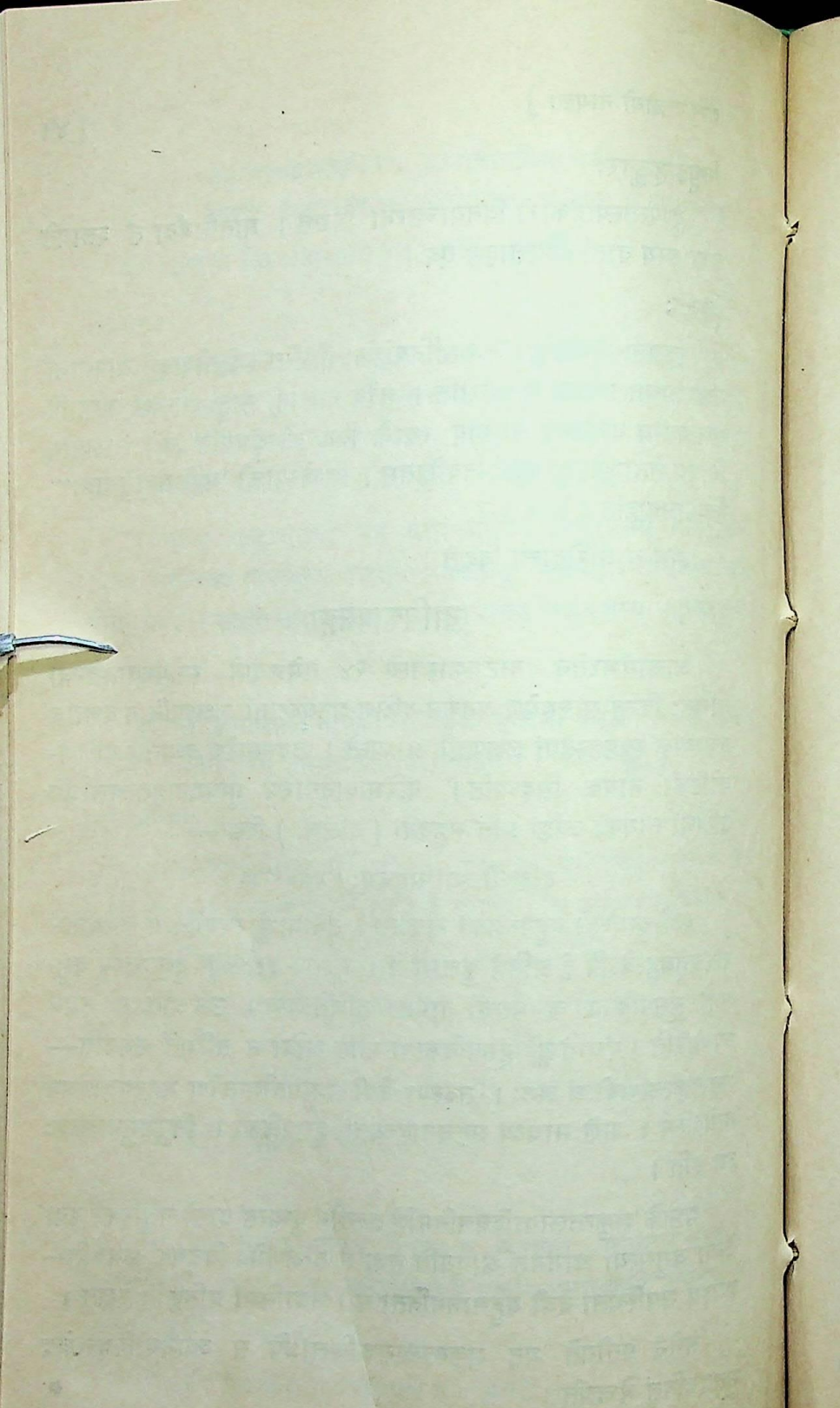
दक्षिणोऽस्यां सहृदयः । दश० २।६

अयं दुष्यन्तो बहुपत्नीको राजस्ति । तृतीयाङ्के स्वयमेव स कथयति— परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । (शा० ३।१७) दुष्यन्तस्य वसु-मतो हंसपदिका च पत्न्यौ नामतः वर्णिते एव । उभे प्रति स सदयं व्यवहरति । पंचमाङ्के हंसपदिकाया गीतिं श्रुत्वा स सस्मितं कथयति— सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि । सखे माधव्य मद्वचनादुच्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धः स्म इति ।

षष्ठांके शकुन्तलायाश्चित्रनिर्माणे तल्लीनं दुष्यन्तं दासी चतुरिका यदा देव्या वसुमत्या आगमनं श्रावयति तदा स तत्क्षणमेव विदूषकं कथयति— वयस्य उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमां प्रतिवृत्तिं रक्षतु ।

अनेन प्रतीयते यत् शकुन्तलासकचित्तोऽपि स ज्येष्ठायाश्चित्तखेदमुत्पादयितुं नेच्छति ।

अलंकारशास्त्रे काव्यबिम्बपरामर्शः

डॉ० अयोध्याप्रसादः द्विवेदी

समीक्षाशास्त्रे काव्यालोचनप्रतिमानपरं 'बिम्ब'-इति पदम् Image इत्यस्य अनुवादः^१ । 'अतीन्द्रियामनुभूतिम् इन्द्रियग्राह्यतामानेतुम्' अमूर्त्त-भावान्मूर्त्तचित्रैः प्रकाशयितुं काव्यनिर्मितिक्षणे कवीनां य उपक्रमः, स एव समालोचकैः 'बिम्ब' इत्युपलक्ष्यते । काव्ये रूपविधानमेव बिम्ब-सिद्धान्तस्य मूलम् इति वक्तुं शक्यते । नहि क्वचिद् बिम्बादृते कवि-कल्पना पाठकैरास्वाद्यते । अतः, सहजं स्वाभाविकञ्चेदं काव्यस्य धर्मः^२ । इदं बिम्बग्रहणवैशिष्ट्यमेव अर्थग्रहणपरेभ्य इतरशास्त्रेभ्यः काव्यं पृथक्-करोति^३ । गच्छतु नाम 'बिम्बवादस्य' प्रचारश्रेयः पाश्चात्यान्प्रति किन्तु, बिम्बं चेत्काव्यस्यानिवार्यमुपादानं तर्हि काव्यप्रादुर्भावादेव काव्य-शरीरे तेन प्रतिष्ठितेन भाव्यम् । परं, नहि भारतीयकाव्यशास्त्रस्य विविध-प्रस्थानश्रेणीषु बिम्बसिद्धान्तस्य क्वचिद् विवेचनमुपलभ्यते । सार्वभौमिकं

१. संस्कृतसाहित्यशास्त्रे काव्यबिम्बविमर्शाय सागरिकायाः १९।४ अंके प्रकाशितः डॉ० राममूर्तित्रिपाठिनः काव्ये वाच्यार्थव्यतिरेक इति लेखो-द्रष्टव्यः ।

२. 'The image is the constant in all poetry, and every poem itself is an image. Trends come and go, diction alters, metrical fashions change, even elemental subject-matter may change almost out of recognition; but 'Meta-phor' remains the life-principle of poetry, the poet's chief test and glory'.

—The Poetic Image, P.17, C. Day Lewis

३. भारतीय साहित्यशास्त्र, पृ० ५१२, आचार्य बलदेव उपाध्याय ।

स्वाभाविकञ्च काव्यतत्त्वमिदं कथन्न पौरस्त्यकाव्याचार्यैः सिद्धान्तितम् ? किमासन् तेऽनभिज्ञाः काव्यस्यास्य बिम्बात्मकवैशिष्ट्यस्य ? उत, न स्वतन्त्रतयाविवेचितमपि, तैर्मिमांसितेषु अलङ्कार-गुण-रीत्यादिषु कुत्रचिदस्यापि समाहारः स्यात्, अथवा कविकल्पनायाः व्यापकतया बिम्बस्य च कल्पनाप्रसूतितया सर्वामेव काव्योक्तिम् अभिव्यक्तिवैचित्र्यं वा तद् व्याप्नुयात्--इत्येषा स्वाभाविकी जिज्ञासा जागर्ति ।

वस्तुतः, प्रत्यक्षसौन्दर्यस्य दिदृक्षैव भारतीयकाव्यालोचनस्योद्भव-भूमिः । तथ्यमिदं न केवलं दृश्यकाव्यस्य प्रकरणे समादरणीयम्^१ अपितु, श्रव्यकाव्यस्य कृतेऽपि तावदेव महत्त्वपूर्णम् । नाट्यस्य माहात्म्यहेतुस्तु तस्य दृश्यात्मको विशेष एव^२ । किन्तु, यदा कविर्दृश्यकाव्यमिव श्रव्येऽपि प्रत्यक्षानुभूतेर्मूलाधारमैन्द्रियतत्त्वमवतारयितुमिच्छति तदा प्रकृत्यैव स बिम्बविधानमाश्रयते । यतो हि प्रत्यक्षा मानसी काव्यार्थोपस्थितिरेव रसवत्ताया आधारः, यस्तु बिम्बविन्यासैरेव साध्यते । अतः स्पष्टं, यत् श्रव्यकाव्येष्वपि दृश्यकाव्यवत्काव्यार्थानुभूतिर्बिम्बमाध्यमेनैव भोक्तुं शक्यते^३ । बिम्बनशिल्पं विना श्रव्ये काव्यास्वादो दुर्लभ एव^४ । यदिह स्वल्प-

१. (क) 'नाट्यं नाम'...आस्वादनरूपसंवेदनसंवेद्यं वस्तु'...

अभिनवभारती, पृ० २६

(ख) रूपं दृश्यतयोच्यते—दशरूपकम्, पृ० ४ ।

२. (क) 'काव्यं तावन्मुख्यतो दशरूपात्मकमेव । तत्र हि उचितेर्भाषा-वृत्ति-काकु-नेपथ्य प्रभृतिभिः पूर्यते रसवत्ता ।'...काव्यं च नाट्यमेव'

—अभिनवभा०, पृ० ५०४ ।

(ख) 'सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः'

—काव्यालङ्कारसूत्रम्, १।३।३०

'तद्विचित्रचित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्' —

„

१।३।३३

३. 'If we realise Rasa in Kavya also, it is because of the intrinsic dramatic quality of the poem.'

—भोजः शृङ्गारप्रकाश, पृ० ७९, वी० राघवम्

४. 'न नाट्य एव रसाः काव्येऽपि नाट्यमान एव रसः । काव्यार्थविषये हि प्रत्यक्षकल्पसंवेदनोदये रसोदय इत्युपाध्यायाः । —यदाह काव्यकौतुके

विभावादिभी रसानुभूतिर्जायते तत्र हेतुः कविप्रयुक्त शब्दानां बिम्बात्मकत्वमेव^१ ।

अस्मन्मते तु बिम्बप्रयोक्ता कविः अभिनेतुभूमिकां निर्वहति तेन प्रयुक्तानि बिम्बानि चाभिनयमिवाविकलमर्थमुपस्थापयन्ति पाठकानां पुरतः । अभिनेतुः अभिनयकौशलात् कवेः बिम्बनकलायाः प्रौढिः अधिकतरं गौरवमधिकरोति कायिकचेष्टाद्यनवसरेऽपि भावसम्मूर्त्तनसमर्थान् तत्कल्पशब्दान् प्रयोगदक्षत्वात् । इत्थं, वस्तुतो बिम्बनशिल्पं 'वागभिनये'-ति पदान्तरेण प्रकटयितुं शक्यते यन्नाट्याभिनयापेक्षया व्यापकतरमर्थमावृणुते ।^२ अतएव बिम्बप्रयोक्तारः कवयो जयन्ति तराम्^३ ।

संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य प्रथमाचार्यो भरत इदं वागभिनयात्मकं बिम्बनशिल्पं 'लक्षण'—इति नाम्ना प्रस्तौति—'काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्-त्रिंशल्लक्षणान्विताः'^४ । कथनमिदं काव्यमात्रवैशिष्ट्यपरं न तु नाट्य-

प्रयोगत्वमनापन्ने काव्ये नास्वादसंभवः । वर्णनोत्कलिकाभोग-प्रौढोक्त्या सम्यगपिताः । उद्यानकान्ताचन्द्राद्या भावाः प्रत्यक्षवत्स्फुटाः ॥

अभिन०, पृ० ५०४ ।

१. 'परिमितविभावाद्युन्मीलनेऽपि परिस्फुट एव साक्षात्कारकल्पः काव्यार्थः स्फुरति' । अभिनवमारती, पृ० ४९२ ।

२. 'The word 'Abhinaya' is usually translated as 'acting', but as it is used in 'Natyasastra' it has a very wide meaning, a meaning that includes not only what we understand by 'acting' but other things which go to make up the medium of expression.'

—Introduction to Bharata's Natya-sastra, P.28
by Adya Ranga Charya.

३. 'अतोऽभिनेतृभ्यः कवीनेव बहु मन्यामहे, अभिनयेभ्यश्च काव्यमेवेति' ।

—भोजः शृङ्गारप्रकाशे, पृ० ८१

४. नाट्यशास्त्रम् । १६।१६९ ।

मात्रकम् । सर्व एव लक्षणभेदा यद्यपि बिम्बात्मकास्तथापि, भूषण^१-
दृष्ट^२-सारूप्या^३णां बिम्बधारणया अधिकतरं सामोप्यमस्ति । अस्मादति-
रिक्तं श्लेष-प्रसादादीनां विवरणे बिम्बगुणा^४ एव प्रथिता इव ।

आचार्यदण्डिनाऽपि काव्ये मूर्तिमत्ता सबलं प्रतिष्ठापिता । तद्दृष्ट्या
प्रत्येकं भावो विचारो वा बिम्बरूप एव, तस्याभिव्यक्तिरपि बिम्बात्मि-
कैव । प्रत्येकं शब्दः स्वतः एको बिम्बः । लोकव्यवहारस्य हेतुरयं शब्द-
बिम्ब एव^५ । सकलमिति वृत्तं निखिलञ्च सांस्कृतिकमैश्वर्यम् अस्मिन्नेव
दर्पण-वाङ्मयबिम्बेषु सुरक्षितमस्ति । येऽद्यास्माकं पुरतो न विद्यन्ते,
तेषां कीर्तिः सम्पूर्णा च भावसम्पत् एभिः शब्दबिम्बैरेवास्माकं समक्ष-
मुपस्थाप्येते^६ । भावाभिव्यक्तिमाध्यम शब्द एव । कथं तद्विना कविकर्म
सत्तामियात्^७ ? अत एव तु दण्डी—‘शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना
पदावलो^८’ इति काव्यं परिभाषमाणः शब्दबिम्बमेवाधिकं मन्वानो दृश्यते ।
किन्तु, नैतत् । स सममेव शब्दबिम्बमर्थबिम्बमुभयमपि महत्त्वदृष्ट्या
पश्यति । अन्यथा, कथं स सर्वप्रथममर्थालङ्कारं तत्रापि स्वभावोक्तिं
निरूपयेत् ? दण्डिनोऽलङ्कारवर्गीकरणप्रवृत्तिं परिलक्ष्येदं निष्क्रष्टुं शक्यते
यत् आचार्योऽयं यत्रैकतोऽप्रस्तुतविधानजन्यबिम्बापेक्षातोऽभिधात्मकं

१. अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।

भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥ नाट्य० १७।६

२. यथाकालं यथादेशं यथारूपं च वर्णयते ।

यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥ नाट्य० १७।२३

३. दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनाभिः समुद्भवम् ।

सादृश्यक्षमजनितं सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥ नाट्य० १७।३५

४. नाट्यशास्त्रम् । १७।४२

५. काव्यादर्शः, १।३ तथा ४

६. ,, १।४ ‘आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति’ ॥

७. तथाहि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेमुनेः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥ मट्टतौत ॥

८. काव्यादर्शः १।१० ।

वर्णनपरं प्रस्तुतकाव्यवैभवमेवाकृत्रिमत्वेन विशिनष्टि तत्रैवापरतस्स
'समाधि' काव्यसर्वस्वम्^२ इत्युद्धोषयन् अप्रस्तुतविधानजन्यबिम्बमपि
आद्रियते । भामहस्य बिम्बनविषयकं चिन्तनं तस्य 'भाविक'-नामकः
प्रबन्धगुण उपस्थापयति । भूतो भावी चार्थो यत्र वर्तमानवन्नयनगोचरता-
मायातस्तत्र भवति भाविको^३ गुणः । एतदर्थमर्थस्य चित्रात्मकत्वम्, औदा-
त्यम्, अद्भुतत्वम्, सुष्ठु अभिनेयत्वम्, शब्दानुकूल्यं प्रसादयुक्तत्वं वा
काव्यगुणा अपेक्ष्यन्ते । स्पष्टमेवात्र आचार्येण काव्यस्य रूपतत्त्वमेव
स्वीकृतम् । तथ्यमिदं यावानुपादेयः प्रबन्धाय तावानेव मुक्तककृतेऽपि ।

वामनस्य काव्यबिम्बमलङ्कारजन्यम्—'काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्'^४ ।
अलङ्कारः कविकर्मणः समग्रसौन्दर्यस्य द्योतकः^५ । सौन्दर्योत्पत्तिमूला
रीतिः,^६ यस्या आधारः शब्दानां विनियोजनविशेषः,^७ शब्दानाञ्चायं
प्रयोगविशेषः गुणानां सम्यगुन्मूलन एव शक्यते^८ । इत्थं वामनाचार्यम-
तेन गुणसंवलितानां शब्दानां विशिष्टप्रयोगः काव्यबिम्बस्य नियामकत्वे-
नोद्भावितः । भरत-दण्डिनोर्मन्याः पूर्वोक्ताः दशगुणाः वामनस्याप्य
भिमताः । एभिर्दशगुणैर्युक्ता वैदर्भीरचनापद्धतिः श्रेष्ठबिम्बनविधिः तस्येष्टः ।
कालिदासस्य 'गाहन्ताम्'... इत्यादिश्लोकमुदाहरता तेनेदमेव प्रकटितम् ।
वस्तुतो दण्डिवदाचार्यवामनोऽपि अभिधया विधीयमानं वर्णनात्मकं

१. अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसोमानुरोधिना ।
- सम्यगाधीयते तत्र समाधिः स्मृतो यथा ॥ काव्यादर्शः १।९३ ॥
२. तदेत्काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।
- कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ ,, १।१०० ॥
३. भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयङ्गुणम् ।
- प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्थाः भूतभाविनः ॥
- चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायाः स्वमिनीतता ।
- शब्दानुकूलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥ काव्यालङ्कारः ३।१३-१४ ॥
४. काव्यालङ्कारसूत्राणि १।१११ ।
५. १।११२ 'सौन्दर्यमलङ्कारः' ।
६. १।२।६ 'रीतिरात्मा काव्यस्य' ।
७. ,, १।२।७ 'विशिष्टपदरचनारीतिः' ।
८. ,, १।२।८ 'विशेषो गुणात्मा' ।

काव्यबिम्बमेवादशत्वेनाङ्गीकुर्वन्तिव प्रतीयते । काव्यबिम्बस्यैष रचना-
विधिः कलाकारस्य वाग्वैभवं वितनुते सहृदयेभ्यश्च काव्यास्वादार्थमुत्तम-
'शब्दपाकः' १ अपि । अन्यच्च, समग्रतया तु वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालीषु तिसृ-
ष्वपि रीतिषु कविकर्म तथैवाकारवत्तामादधाति यथा रेखासु चित्रम् २
इति कथयता किं वामनेन काव्यस्य दृश्यात्मकं वैशिष्ट्यं नोत्थापितम् ?

कुन्तकस्य वक्रोक्तिसिद्धान्तस्तु काव्यस्य सम्मूर्ततत्प्रक्रियामेव व्याकु-
र्वन्निवाभाति ३ । यतो हि वक्रत्वं वस्तुतो रूपगतो धर्मः ४ । तदेव चास्य
काव्यसौन्दर्यस्य हेतुः ५ । षड्विधेषु विवेचितेषु वक्रतायाः प्रकारेषु मुख्यत
उपचार-विशेषणवक्रता एव बिम्बनशिल्पस्य सिद्धान्तं पुष्पाति । उपचार-
वक्रतायां भिन्नप्रकृतिकयोः द्वयोः पदार्थयोर्मध्येऽन्योन्यसम्बन्धारोपो
भवति । अस्यारोपणस्य प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्यत्किञ्चित्साधारणधर्म एव हेतु-
र्भवति ६ । अस्मिन्नुपचारविधौ अमूर्तस्य स्थाने मूर्तिविधानं, मानवीकरणं,
सघनवस्तुनः स्थाने द्रववस्तुनः प्रयोगः क्रियते ७ । यथा—'हस्तापचेयं
यशः' । विशेषणवक्रतायां विशेषणमाहात्म्येन वर्ण्यवस्तुनः स्वाभाविकं
सौन्दर्यं प्रस्फुटति ८ । अस्यौचित्यं काव्यस्य जीवातुः ९ । बिम्बोकरणाय नहि

१. „ (वृत्ति) १।२।२१ ।

२. „ „ १।२।१३ 'एतासु तिसृषु रीतिषु रेखास्विव चित्रं काव्यं
प्रतिष्ठितमिति' ।

३. 'चित्रस्येव मनोहारि कर्तुः किमपि कौशलम्'—वक्रोक्तिजीवितम्, ३।४

४. 'उदारस्वपरिस्पन्दसुन्दरत्वेन वर्णनम् ।
वस्तुना वक्रशब्दैकगोचरत्वेन वक्रता' ॥

५. वक्रो० १।१० ।

६. वक्रो० २।१३ ।

७. 'यत्रामूर्तस्य वस्तुतो मूर्त्तद्रव्याभिधायिना शब्देनाभिधानमुपचारात्' ।

१।१९ इत्यस्य वृत्तिः ।

'सोऽयं स्वभावविप्रकर्षो विरुद्धधर्माध्यासलक्षणः पदार्थानाम् । यथा मूर्ति-
मत्वममूर्त्तत्वापेक्षया, द्रवत्वं च घनत्वापेक्षया, चेतनत्वमचेतनत्वापेक्षयेति ।'

—तदेव, २।१३ इत्यस्य वृत्तिः ।

८. वक्रो० २।१५, वृत्तिरपि ।

९. „ „ „

सर्वे शब्दाः समर्था भवन्ति प्रत्युत, पदार्थस्य प्रत्यक्षतुल्योपस्थापने विशेषा-
भिधानमेव शक्नोति^१ । अत एवाचार्यकृन्तकः कालिदासस्य श्लोक^२मुदा-
हृत्य 'कपालिनः' इति विशेषप्रयोगमधिकृत्येत्यमुल्लिखति—'अत्र पर-
मेश्वरवाचकशब्दसहस्रसंभवेऽपि 'कपालिनः' इति वीभत्सरसालम्बनविभाव-
वाचकः शब्दो जुगुप्सास्पदत्वेन प्रयुज्यमानः कामपि वाचकवक्रतां विद-
धाति^३ । कलाकारो नहि किमपि वस्तु निर्माति अपितु, कल्पनया
तत्तथा दीपयति येनाभिधेयस्य प्रत्यक्षतुल्या प्रतीतिरूपजायेत^४ । वक्रो-
क्तिकारमतेनैतस्य कृते प्रासङ्गिक-सङ्गतिरप्यनुपेक्षणोया^५ एवमेव, आचार्यो
राजशेखरोऽपि समीक्षते यत् यथाप्रासङ्गं कविरेकमेवेन्दुं क्वचित् 'अमृतांशुः'
क्वचिच्च 'दाषाकरः' इति पृथक्-पृथक् निर्वक्ति^६ । एषैव बिम्बनरीतिः
काव्योत्कर्षकारिणो; यदर्थं गुणालङ्काराणां समुचितसन्निवेशः अपरि-
हार्यः^७ । यतो नहि स्वता वस्त्वपितु, कवेर्बिम्बनशिल्पमेव महत्त्वपूर्णम्^८ ।
अस्मादेव कारणाद्राजशेखर! बिम्बनप्रवीणं कविवरं सर्वश्रेष्ठं कलाकारं

१. 'कविविवक्षितविशेषाभिधानक्षमत्वमेव वाचकत्वलक्षणम् ।'

'विशेषाभिधानकांक्षिणः पुनः पदार्थस्वरूपस्य तत्प्रतिपादनपरिविशेषणशून्यतया
शोभाहारिरूपजायते ।' तदेव—१।९ इत्यस्य वृत्तिः ।

२. कुमारसंभवम्, ५।७१ ।

३. वक्रो० १।९ इत्यस्य वृत्तिः ।

४. 'तदेवं सत्तामात्रेणैव परिस्फुरतः पदार्थस्य.....तत्कालोल्लिखित इव
वर्णनीय—पदार्थपरिस्पन्दमहिमा प्रतिभासते'..... । वक्रो० ३।२, वृत्तिः ।

५. वक्रो० १।९ इत्यस्य वृत्तिः । सार्द्धमेव तुलनीयः पाश्चात्यबिम्बविचारः —
'An isolated image, an image viewed outside
of its context, is only half the image. Every
metaphor gains full life and significance only
from its context'.

—दी डेवलप्मेन्ट ऑफ शैक्सपियर्स इमेजरी, पृ० ३, क्लोमेन ।

॥.. काव्यमीमांसा, अध्यायः ९, पृ० १४६ ।

॥.. ,, ,, ६, पृ० ८१ ।

॥.. ,, ,, ११, पृ० १६१ ।

लक्षयति^१ । एतादृशानां कविवराणामेव 'मतिदर्पणे' विश्वं प्रतिफलति^२ ।
आचार्योऽयमर्थस्य बिम्बात्मकतामधिकं मनुते तदर्थञ्च विस्तारिचित्रणं
इलाघते—'स एव प्रपञ्चश्चित्रः'^३ इति । अर्थचित्रं विवृण्वन्नमरुशतकस्य
यं श्लोकं काव्यमीमांसाकार उदाहरति स निराकरणादनन्तरं प्रसादनार्थं
नायके पुनरुपस्थिते मानिन्या नेत्रव्यापारस्य शोभनं दृश्यबिम्बमस्ति—

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णक्षण-
चक्षुर्जातमहोप्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अर्थचित्रस्य बिम्बपरत्वं प्रायः सर्वैराचार्यैरेव स्वीक्रियते । शब्द-
चित्रात् चित्रकाव्यस्य भेदात् अर्थचित्रमधिकमाह्लादकरम्, तथापि
काव्यप्रकाशकारेण काव्यस्याधमकोटौ शब्दचित्रसमकक्षमेव तदपि स्थाप्यते ।
वस्तुतः, ध्वनेः प्रतीयमानस्य वा उपस्थितिरनुपस्थितिः, तस्य स्फुटत्वम-
स्फुटत्वं वा काव्यभेदाधारः । नेदं विस्मर्त्तव्यं यद् भारतीयकाव्यशास्त्रस्य
मुख्यो रसः, काव्यस्यैषा प्रथमा धूः, यत्परितः कविकर्मणः समग्रं बिम्बन-
चक्रं परिवर्तते । आत्मस्थानीयः अयमेव साध्यः । बिम्बमपि साधनमेव,
न तु साध्यम् । नेह रूपवत्ता विभागहेतुः । तथापि, मम्मटाचार्यस्यार्थ-
चित्रविषयकं चिन्तनं चिन्त्यम्; यत्र पण्डितराजः आक्षिपति शब्दचित्रा-
पेक्षया चोर्ध्वं तदुद्धरति । सर्वप्रथममप्यदीक्षितो—'यदव्यङ्ग्यमपि चारु
तच्चित्रम्'^४ इत्युक्त्वा 'चित्रकाव्यस्य' बिम्बधर्मि व्याख्यानं प्रस्तुतवान् ।
व्यङ्ग्यराहित्येऽपि चारुत्वहेतुर्नूनमेव काव्यार्थस्य रूपबोधात्मकं सौन्दर्य-
मेवेह स्यात् । नैतावता अपितु, शब्दार्थोभयेति त्रिविधभेदेन चित्रकाव्यं
त्रिधा विभज्य चित्रमीमांसाकारः तेषु सर्वाधिकं महत्त्वं ददाति अर्थ-

१. चिन्तासमं यस्य रसैकसूतिरुदेति चित्राकृतिरर्थसार्थः ।

अदृष्टपूर्वो निपुणैः पुराणैः कविः स चिन्तामणिरद्वितीयः ॥

का० मी० अध्या० १२, पृ० २०२ ।

२. का० मी०, पृ० १९७ ।

३. का० मी० ९, पृ० १४६ ।

४. चित्रमीमांसा, पृ० २७ ।

चित्रमेव' । वस्तुतः, दीक्षितस्य 'चित्रमीमांसा' बिम्बमीमांसा एव । पर-
मेषा मीमांसा काव्यबिम्बस्य समग्रतां नोपस्थापयति, केवलं वाच्यबिम्ब-
मेव विवेचयति । बिम्बन्तवयमभिधात्मकं लक्षणात्मकं व्यञ्जनात्मकमपि
भवति ।

सरस्वतीकण्ठाभरणे निरूपिता--'छायोक्तिः' अपि बिम्बधारणया
सादृश्यं भजते । 'छाया' एका अनुकृतिः 'अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया'^२ ।
बिम्बमपि न किमपि वस्तु, अपितु मानसी प्रतिमा--'More speci-
fically in literary usage, imagery refers to ima-
ges produced in the mind by language, whose
words and statements may refer either to ex-
periences which could produce physical per-
ception were the reader actually to have those
experiences, or to the sense--impressions
themselves.'^३

अनुकारः उभयत्र समः । वाक्यानामनुकारः प्रतिबिम्बो वा छाया—
पदेनेहाभिप्रेतमस्ति तद्यथाह टीकाकारो रामसिंहः 'लोके बिम्ब-प्रति-
बिम्बयोः प्रतिबिम्बं चमत्कारितया प्रसिद्धम् । अत एव श्रव्यात्प्रेक्ष्यं
ज्यायः' इत्याह । शब्दालङ्कारकाण्डे वाक्यानुकरणमेव प्रतिबिम्बवाचिना
छायापदेन गुणवृत्तेनाख्यायते'^४ । अतः, शब्दभेदेऽपि भावसाम्यात्काव्य-
बिम्बं भारतीयालङ्कारशास्त्रे विश्लेषितं 'प्रतिबिम्बनम्'^५ । निदर्शनाया-
मुपमाविवेचने च बिम्बप्रतिबिम्बभावो वर्णितः । इह बिम्बं मूलवस्तुने—
उपमेयाय प्रतिबिम्बं तदनुकृत्यै उपमानस्थानीयम्^६ । अपरञ्चायं बिम्ब-

१. 'शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वान्नात्यन्तं तदाद्रियन्ते कवया, न वा तत्र
विचारणोपमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रांशमपहायार्थमीमांसा प्रसन्न-
विस्तीर्णा प्रस्तूयते' ।—चित्रमी०, पृ०, ३० ।

२. सरस्वतीकण्ठाभरणम् २।३९ ।

३. प्रिसिटनः एन्साइक्लोपीडिया ऑफ पोएट्री एण्ड पोएटिक्स, पृ० ३६३ ।

४. सरस्वतीकण्ठाभरणम्, २।३९ इत्यस्य टीका ।

५. काव्यप्रकाशः, पृ० ६३६ ।

६. 'बिम्बं शरीरं प्रतिबिम्बं तच्छाया तयोर्भावः बिम्बप्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः
आकारप्रत्याकारतुल्यत्वमिति यावत्'—काव्यप्रकाशे, टिप्पणी, पृ० ६३६ ।

प्रतिबिम्बभावः सादृश्यमूलकः^१ । परम्, पाश्चात्यबिम्बसिद्धान्तो न केवलं सादृश्याश्रयो प्रत्युत यत्किमपि रूपयत् कथनं तत् तस्यान्तर्वर्ति^२ । सर्वा एव भोजराजनिरूपिता लोक-छेकार्भकोन्मत्त-पोट-मत्तोक्तयः काव्यस्य रूपवत्तामेव लक्षयन्ति । तेन लोकछायोक्तेरुदाहरणे उत्तरमेघस्य 'शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ, शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मील-यित्वा' इति उद्धृतम् । 'लोचने मीलयित्वा' इति लोकप्रचलितप्रयोगः । यस्योपयोगोऽत्र काव्यबिम्बमिव कृतः । शीघ्रसमागमसंभावना चतुर्णां मासानां च सौकर्येण यापनमिति व्यञ्जनमेवास्य प्रयोजनम् । एवं भोजस्य दृष्ट्या प्रतिभावान् कलाकारः जीवनस्य सामान्यव्यवहारात् अन्यतः कुतोऽपि वा बिम्बमादत्ते^३ । प्रत्यक्षनामकमलङ्कारं विवेचयन् भोजराजः बिम्बमेव व्याकुर्वन्नव प्रतिभाति^४ । प्रसङ्गेऽस्मिन् तेनोद्धृतं शिशुपाल-वधस्य—

क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।

स्वाद्गुनिप्रणदितालिनिशीते निर्दिवारमधुनीन्द्रियवर्गः ॥ १०३

इति पद्यं पञ्चज्ञानेन्द्रियैः संवलितं दृश्याद्येयादीनां मनोरमं संश्लिष्ट-

१. 'वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नतयाध्यवसितयोद्विरूपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः'—चित्रमीमांसा, पृ० ८९ ।

२. (It is) little word-picture used by a poet or prose-writer to illustrate, illuminate and embellish his thought. It is a description or an idea.....'

—शैक्सपियर्स इमेजरी एण्ड ह्याट् इट् टेल्स अस,
कैरोलिन स्पर्जियन, पृ० ९ ।

३. तुलनीयम्—'It (image) may be a simple analogy from everyday things 'they'll take suggestion as a cat laps milk.'

—शैवश० इमे०, पृ० ५ ।

४. 'प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।

स्वानुभूतिभवं चैवमुपचारेण कथ्यते ॥ सर० कण्ठा०, ३।४६ ।

बिम्बमस्ति । उपमानविश्लेषणे अभिनय-आलेख्य-मुद्राबिम्बानां विश्लेषण-माचार्येण कृतमस्ति । इमानि सर्वाण्यपि प्रकृतबिम्बरूपाण्येव ।

बिम्बसिद्धान्तस्य सर्वाङ्गीणं पूर्णञ्च विश्लेषणं ध्वन्यालोके प्राप्यते । प्रतीयमानमेवास्य बिम्बचिन्तनस्याधारः । स्वरूपबोधधिया वाच्यं साधनं प्रतीयमानं साध्यम्^१ । सौन्दर्यबोधदृष्ट्या तूभयोरपि सामरस्यं तारतम्यं वा यथावसरं चारुत्वापेक्षि जायते यतः प्राधान्यविवक्षाया आधारश्चारुत्वमेवास्ति^२ । चारुत्वं, सौन्दर्यमाह्लादो वा काव्ये उत्कर्षाधायकं तत्त्वम् । समीचीनमेवोक्तमानन्दवर्धनेन यत् काव्यस्य निर्णायको नहि काव्यनिष्ठो धर्मः अपितु, अनुभवितुः आनन्दमात्रा^३ । अस्मात् कारणात् भारतीय काव्यचिन्तने रसध्वनिरेव काव्यत्मतां लभते^४ । वस्तुतो भावो रसो वा प्रमुखतत्त्वम् । सर्जनादृष्ट्या एतदेव काव्यस्य प्रादुर्भावभूमिः, अनुभव वेलायामपि कविकर्मणश्चरितार्थतापि तेनैव रूपेण भवति । अतो महत्त्वाभाविकं यदेतादृशं रसात्मकमर्थवस्तुपरं काव्यबिम्बमेव महाकवेः प्रतिभानिकषो भवेत् ।

तत्प्रतीयमानं, वस्त्वलङ्कार-रसैश्चाक्षिप्तं भवति । ‘भ्रम धम्मिअ वीसद्धो^५.....’ इत्याद्युद्धारणे गोदावर्यास्तटे गहनलतावने निवसतोन्मत्त-सिंहेन शुनो वधरूपं वाच्यबिम्बन्तु स्पष्टमेव परम्, अनेनैव बिम्बमाहान्म्ये-नाक्षिप्तं—भ्रमणनिषेधरूपं प्रतीयमानं वस्तुबिम्बमपि विचारवद्विचिचार चक्षुर्ग्राह्यं भवति । भ्रमणमेको मूर्त्तक्रियाव्यापारः; तस्य कल्पनमेव बिम्बात्मकं, भवतु नाम भावात्मकमभावात्मकं वा । एवमेव, अत्रान्तरे कुसुम-समययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः^६ इत्यत्रापि सत्स्वपि शिवस्यानेकपर्यायवाचिषु पदेषु ‘महाकाल’

१. ध्वन्या० १।९ ।

२. ध्वन्या० १।१३, (वृत्तिः) ।

३. आनन्दवर्धने, पृ० ८८, रे० प्र० द्वि० ।

४. ध्वन्या० १।५ तथा १।६ एवमुभयोल्लेचनटीका ।

५. ‘भ्रम धार्मिकं विस्रब्धं स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदावरीनदीकूललतागहनवासिना दृससिंहेन ॥’

(संस्कृतच्छाया) । ध्वन्या०

६. ध्वन्या० २।२१ इत्यस्य व्याख्याने उदाहृतम् ।

इत्यस्य प्रयोगो भगवतस्त्र्यम्बकस्य प्रलयङ्कार रूपं ग्रीष्मस्य च प्रचण्डतां सम्प्रेषयितुं समभूत् । स्वेन दृश्यात्मकमहिम्नैवैह ग्रीष्मकालस्य 'महा-कालत्वम्' अनुभवपथमायाति । रसस्यानुभूतिस्तु विभावादीनां बिम्ब-धर्मितयैव सम्पद्यत इति तु सुतरां बोधगम्यमेव^१ । यथा—

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ कुमा० ६।८४

इत्यत्र पितुः पार्श्वे अधोमुखाः पार्वत्या लीलाकमलपत्रगणनरूपं वाच्यबिम्बं लज्जागोपनाय प्रयुक्तम्, येन क्रमशः लज्जयावहित्यया शिवगतां पार्वतीरतिं बोद्धा प्रमाता स्वयं यां रतिमनुभवति सा साक्षान्-मानसी बिम्बात्मिकानुभूतिः^२ । एवं स्फुटं यद् वाच्यबिम्बमिव प्रतीय-मानबिम्बमपि ऐन्द्रियवैशिष्ट्यसंवलितं जायते । दृश्यात्मकत्वं तस्यापि वैशिष्ट्यम् । वाच्यापेक्षया प्रतीयमानस्य रूपवत्ता यत् क्षीणतरा तत् त्वर्थस्य सूक्ष्मतत्त्वात् । कथयितुं शक्यते यत् वाच्यबिम्बं दीपशिखेव स्थायित्वं भजते परं, प्रतीयमानबिम्बच्छाया विद्युद्युतिसंकाशा क्षणिका विभाति । योषितां लज्जेव^३ प्रतीयमानमपि यदि कैश्चिन्नानुभूयते तर्हि तस्य सूक्ष्मतैव हेतुः, न तु रूपतत्त्वस्याभावे यथा कतिपयैर्हिन्दीभाषा-समीक्षकैरालोचितम् ।^४ प्रसङ्गप्राप्तमिह सम्प्रति एतदपि विचारणीयं यत्

१. 'यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोत्पद्यते । वस्तु च सर्वमेव जगदगत-मवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्य वाङ्मयत्वं प्रतिपद्यते अन्ततो विभावत्वेन । चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः, न च तदस्ति वस्तु किञ्चिद्यन्न चित्तवृत्ति-विशेषमुपजनयति, तदनुत्पादने वा कविविषयतयैव तस्य न स्यात् । कवि-विषयश्च चित्रतया कश्चिन्निरूप्यते ॥ ध्वन्या० ३।४२ इत्यस्य वृत्तिः

२. 'स काव्यव्यापारैकगोचरो रसध्वनिरिति'—ध्वन्या. १।४ इत्यस्य लोचनव्या० । 'वस्तुचारुत्वप्रतीतये स्वशब्दानभिधेयत्वेन यत्प्रतिपादयितुमिष्यते तद् व्यङ्ग्यम् ।

—ध्वन्या० ३।३३ इत्यस्य वृत्तिः ।

३. ध्वन्या० ३।३७, 'मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।

प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषिताम् ॥'

४. [क] 'दृश्यतएव का जो अनादर, उपेक्षा और कहीं-कहीं दुर्दशा भी ध्वनि-मत के अन्तर्गत हुई है.....' ।

—नयी कविता: स्वरूप और समस्याएँ, पृ० ६०, डा० जगदीश गुप्त

डा० उदयभानुसिंहमहोदयेन निगदितम्—‘आनन्दवर्धनस्य ‘छाया’ पदे-
नापि बिम्बविधानस्य चित्रविधानस्य वाभिप्रायग्रहणं कतुं शक्यतः’
इति । नैतत्सुचिन्तितमुक्तम् । यतो नहि ध्वन्यालोककारस्य ‘छाया’—
पदेन बिम्बसिद्धान्तस्य सामञ्जस्यं स्थापयितुं न शक्यते । वस्तुतः, सर्वत्र
आनन्दवर्धनेन शोभा-कान्तिचमत्कारार्थेष्वेवास्याः प्रयोगो विहितः ।
तत्तु प्रतीयमानार्थनिरूपमेव, न तु बिम्बसिद्धान्तस्य साकल्योपस्थापकम् ।
आनन्दवर्धनस्य ‘छाया’ न चित्रार्थिका प्रत्युत चित्रस्य चारुत्वमेव ।

रसवादिन आचार्यस्याभिनवगुप्तस्य ‘चमत्कारः’ अपि बिम्बभावोप-
स्थापकः । उभयस्य साक्षादर्थोपस्थापनं मनसश्च प्रतिमापरत्वं विशेषः^२ ।
कथयितुमुत्सहामहे यदयमेवाचार्यः सर्वप्रथमं बिम्बनशिल्पमधिकृत्य
काव्यस्य मूल्याङ्कनं प्रस्तुतवान् । अभिनवभारत्यां रसप्रकरणे ‘ग्रीवा-
भङ्गाभिरामम्’ इत्यादिकं शाकुन्तलीयं श्लोकमुद्धरन् तेन मृगशाव-
कादीनां विषयाणां प्रत्यक्षतुल्योपस्थितिर्विश्लेषिता^३ । अनेनेदं स्पष्ट-
माभाति यत् काव्यस्य रूपवत्तया-दृश्यतया-बिम्बवर्धितया वा प्राचीन-
भारतीयालङ्कारशास्त्रिणः सुपरिचिता आसन् । बिम्बनदिशा काव्य-

[ख] ‘रस के भीतर व्यक्त होने वाले रूपतत्त्व पर, जहाँ तक मेरा ज्ञान है,
किसी भारतीय काव्य-विवेचक ने दृष्टिपात नहीं किया है’ ।

—न० स्व० स०, पृ० ५७, डा० जगदीश गुप्त

[ग] ‘संक्षेप में, स्वीकार करना होगा कि ध्वनि तथा रस के रूप में काव्य
के अत्यन्त सूक्ष्म तत्त्वों का शोध करके भी भारतीय दृष्टि ‘मूर्त्तिता’
के विषय में वैसी जाग्रत नहीं रही—जैसी पाश्चात्य दृष्टि ।’

—तुलसीसाहित्य में बिम्बविधान, पृ० ३२२, डा० सुशीला शर्मा

१. प्रिसिपुल्स ऑफ लिट्रैरी क्रिटिसिज्म इन संस्कृत,

—पृ० २२९, डा० रामचन्द्र द्विवेदी

२. ‘भुञ्जानस्याद्भुतभोगास्पन्दाविष्टस्य च मनसश्चमत्करणं चमत्कार इति ।
स च साक्षात्कारस्वभावो मानसोऽध्यवसायो वा सङ्कल्पो वा स्मृतिर्वि
तथात्वेन स्फुरन्नस्तु ।’ अभिनवभारती, पृ० ४७२ ।

३. ‘.....इत्यादिवाक्येभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्कारा-
त्मिका.....प्रतीतिरुपजायते ।.....साक्षादिव हृदये निविशमानं चक्षु-
षोरिव विपरिवर्तमानं भयानको रसः ।’ अभिनवभारती, ४७०-७१ ।

समीक्षणं नास्ति नूतनोपलब्धिः काचन । तथापि स्वीकर्तुमिदं नात्र सङ्कोचः स्यात् यद्विंशशतके समीक्षाशास्त्रे प्रयुक्तस्य प्रचारितस्य च बिम्बस्य विवेचनं पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे नोपलभ्यते । किञ्च 'वाग्वि-कल्पनामानन्त्यात्' पृथक्त्वेन स्वतन्त्रत्वेनाप्रदर्शितेऽपि कुत्रचिदस्यापि भवेत्समाहार इति न स्यात्कस्यापि विमतिः । भारतीयकाव्याचार्याणां विवेचनेषु यत्र-यत्र बिम्बस्य चिन्तनसादृश्यमनुभूतं तदिह संक्षेपतः समी-क्षितमेव । अस्मादतिरिक्तम् अनालोचितग्रन्थेऽवपि तदनुस्यूतमस्ति यन्नात्र विस्तरभियां विवेच्यते । किन्तु नेदं विस्मर्त्तव्यं यदधुना बिम्बं व्यापकार्थ-वत्तामादधाति । तस्य प्रारम्भिकी मूलविशेषता--मूर्तिमत्ता तु गौणो सञ्जाता । सम्प्रति, सकलमेव काव्यार्थं बोधयितुं तत् क्षमतेतराम् । एतस्मिन् दृश्य-श्रव्य-घ्रातव्य-स्पृश्यास्वाद्याननुनेयादीनां सर्वासामपि काव्यसम्पदां समाहारो भवति । पाश्चात्यालोचकानाम् आई० ए० रिच-र्ड्स०-हर्वर्टरोड-सी० डे० लुईसप्रभृतिमहोदयानां चिन्तनपीयूषवर्द्धितेन बिम्बेन न केवलमैन्द्रियानुभूति जन्यं स्थूलचित्रमेवापेक्ष्यतेऽपितु, चेत-नायां क्षणिकमप्युद्भूतमेकं धूमिलं सूक्ष्मतरमनुमितिगम्यं चित्रमपि गृह्यते । अनया दृष्ट्या समीचीनमादरणीयं निष्कृष्टञ्च बिम्बलक्षणं पाश्चात्यकलासमीक्षकस्य कॉलरिज महोदयस्य वर्ततेतमाम्, यदनुसृत्या-स्माकं निखिलमपि पौरस्त्यकाव्यप्रस्थानजातं बिम्बान्तर्वर्ति चेत्स्यात्तत्रा-पेक्षितं रूपवत्त्वम् ।

संस्कृत-प्राध्यापक, महाराज-महाविद्यालये, छतरपुरम्, म० प्र०

१. An image may be, for example, a visual image, a copy of sensation or it may be an idea, any event in mind, which represents, something, or it may be a figure of speech, a double unit involving comparison.'

उद्धृतम्--जायसी की बिम्बयोजना-इत्यस्य ३७ पृष्ठे ।

काशी-हिन्दूविश्वविद्यालये
पञ्चम-विश्वसंस्कृतसम्मेलनम्

(२०३८ विक्रम-संवत्सरे)

अध्यक्षः प्रो० दाण्डेकरः रामचन्द्रनारायणः

संस्कृत-भाषा-शिक्षण-संस्थान-वृत्त-संज्ञा-सूचिका
संस्कृत-भाषा-शिक्षण-संस्थान-वृत्त-संज्ञा-सूचिका

(१९०७-१९०८)

संस्कृत-भाषा-शिक्षण-संस्थान-वृत्त-संज्ञा-सूचिका

निष्पत्ति-दर्शनम्

१. उद्घाटनम्—श्री विश्वनाथ-प्रताप सिंहः मुख्यमन्त्री, उत्तरप्रदेशस्य
२. अध्यक्षीय-भाषणम्—प्रो० दाण्डेकरः रामचन्द्रनारायणः
३. व्यवस्थापन-विधानम्—डा० रामकरण शर्मा
४. अनुसन्धान-व्याख्यानम्—पञ्चशतप्राया विद्वांसो शोधनिबन्धैः ज्ञान-विज्ञानस्य विविधक्षेत्राणि प्राकाशयन्
५. शास्त्रार्थ-परिपाटी-शास्त्रचर्चा-परिषद् आयोजकः —

डा० राजमोहन उपाध्यायः

६. उपाधि-प्रदानम्—काशीहिन्दू-विश्वविद्यालयेनाष्टाभ्यो प्रचेतनविद्-
द्भ्यो डी. लिट्. (मानद) उपाधिः वितीर्णः कुलाधिपतिना महाराज-
विभूतिनारायणसिंहेन
७. संग्रहालय—हस्तलिखितग्रन्थ-प्रदर्शनम्, भारतकला-भवने
८. अभिनय—प्रेक्षणम् संगीतं च—नागरी-नाटक-मण्डली-प्रेक्षागारे
९. सारनाथ-दर्शनम्
१०. गङ्गादर्शनम्—तुलसीघट्टादयः, मनोरञ्जनकार्यक्रमाश्च
११. आयुर्वेदिक-प्रदर्शनी-आयोजकः पं० शिवकुमारः शास्त्री
१२. काशीराजन्यासस्य रजतजयन्ती—शिवालयघट्टे
१३. ग्रन्थ-प्रदर्शनी-आयोजकः राष्ट्रीयग्रन्थन्यासः
१४. ब्रह्मोद्यस्य भागग्राहिणः—भारतीयविदुषां सप्तशती वैदेशिकविदुषां च
द्विशती ।

पूर्ववृत्तम्

संस्कृतं विश्वेषां मानवलोकानां भाषासु आदिमं स्थानमर्हति, यतो हि नामेदं विहाय नान्या कापि भाषा पुराणीतमत्वादनादिविशेषं लभते । न केवलं पुराणीतमा भाषापि तु मानवलोकस्य पुराणीतमा संस्कृतिरपि साहित्यद्वारेण संस्कृतमेव वेदादिषु समक्षयति । अत एव विश्वस्य सर्वे पुराविदः पूर्वजानां पुराणतमं वृत्तं जिज्ञासमानाः संस्कृतमेव सादरं समाश्रयन्ते । इदमुद्दिश्य फ्रान्सदेशस्य पेरिस-नगरे संस्कृतानु-शीलनस्यान्ताराष्ट्रिय-संस्कृताध्ययन-परिषद् १९७२ ख्रीष्टाब्दे दिल्लीनगरे समायोजितस्य विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य प्रथमाधिवेशनस्य प्रस्तावानु-सारेण स्थापिता । अस्याः समाश्रये पुनः द्वितीयं विश्वसंस्कृतसम्मेलनम् इटलीदेशस्य द्यूरीन-विश्वविद्यालये १९७३ ई० वर्षे, बर्लिनगरे १९७५ ई० वर्षे तृतीयं विश्वसंस्कृत-सम्मेलनं, पूर्वजर्मनीदेशे वाइमरनगरे १९७९ ई० वर्षे चतुर्थं विश्वसंस्कृत-सम्मेलनं च समायोजितम् ।

भारते पञ्चम-विश्वसंस्कृतसम्मेलनं अस्य देशस्य सांस्कृतिकराज-धान्यां काश्यां समायोजितमिति सम्मेलनस्य सञ्चालकानामौचित्य-विमर्शो-त्कर्षं प्रकटयति यतो हि नामात्रैव संस्कृतस्य महामनीषिणां चरण-विन्यासेः पूतपांसुभिः प्राच्यविद्यावतामभिनवविद्यानुसन्धानक्षेत्रेषु प्रगम-नाय नीराजनाभिषेकः शश्वत् सम्भवति ।

विगते अक्टूबरमासे २१-२६ तिथिषु ज्ञानार्णवनिष्णातानां विश्व-विदुषां सम्मेलनं सोत्साहं महोत्सवरूपेण निष्पन्नम् ।

अनुसन्धान-संहिता

पञ्चम-विश्वसंस्कृत-सम्मेलने पञ्चसु वर्गेषु शोधपत्राणि वाचितानि ।

तद्यथा—

१. साहित्यम्, काव्यशास्त्रम्, भाषाविज्ञानं च ।

२. धर्मशास्त्रं दर्शनं च ।

३. समाजशास्त्रम् ।

४. शिल्पकलाः ।

५. विज्ञानं यान्त्रिकी विद्या च ।

अत्रास्माभिः शोधमहार्णवस्य संक्षिप्तिका प्रस्तुयते—

अभिनयप्रकरणे नाट्यरसस्य साधनता

Natyarasa as an instrument of stageability of Plays : Suryakant Bali.

नाट्यरसोऽभिनयौपयिकः सन् काव्य-रसाद् भिन्न एवेति प्रति-
पादितम् ।

वेदाङ्गं तु संक्रान्तिसाहित्यम् ।

Vedangas as a literature of transition : Sukumar Bhattacharji.

वेदाङ्गेषु आर्येतरत्त्वानि धर्मविषयकाणि भाषाविषयकाणि च प्रथि-
तानि । तानि प्रायशः पुराणानुबन्धानि सन्ति ।

लोकानन्दनाटस्य पुष्पिकायाः समीक्षा ।

On the five Actwise Colophons to Candragomin's Lokanandanataka : Biswnath Bhattacharya.

छीष्टस्य पञ्चमशताब्दे प्रणीतं पञ्चाङ्गं लोकानन्दनाटकं कुमारमणि-
चूडजातकस्य कथामाश्रयते । अद्यावधीदं नाटकं तिब्बतीभाषानुवादेनैव
लब्धम् । पञ्चानामङ्कानामन्ते पुष्पिकारूपेण यल्लिखितं तस्य तिब्बती-
पाठस्य संस्कृतानुवादद्वारेणादर्शः प्रस्तुयते ।

‘इति श्रीमद्विरागः परमसुकृताभिधानो ।
 धरां कृत्स्नां प्रसिद्ध्या विशति जयत्येक एव ॥
 इदं स्वातन्त्र्यरायारुचिरमिह चन्द्रगोमि ।
 प्रणीतं नाटकं स्यात् सहृदय-हृदाददानम् ॥’
 अयमंशः संस्कृतनाटकेषु नवीनां प्रथां प्रकटयति ।

संस्कृत-महाकाव्य-परम्परा

Sanskrit Epic Tradition III : Fashions in formulae : J. L. Brockington.

महाभारतरामायणयोः लोकोक्तीनां, सूक्तीनामुपमादीनां च सान्य-
 वैशिष्ट्ये प्रदर्शिते अत्र । तदनुसृत्य रामायणमहाभारतयोः पौर्वापर्यं
 विश्लेषितम् ।

रिचर्डवागनेर-कृतौ भारतीयमैत्रीभावस्याधारशिला

The Indian Foundation of the conception of love in the Tristan and Isolde of Richard wagner : Giulio Cogni.

रिचर्ड वागनेरः १९५९ ख्रीष्टाब्दे स्वात्मानं बौद्धजीवनदर्शने दीक्षितो
 बौद्धधर्मस्य मैत्रीभावं स्वनाटके लक्ष्यीकरोति । तदनुसारेण मैत्री न केवलं
 द्वयोः प्राणधारिणोरेव सम्भवति, अपितु विश्वात्मकचराचरैर्मैत्री सम्पद्यते ।

समुद्रमन्थनचम्पू-समीक्षा

A note on the Samud ramanthana Campu : K. S. R. Datta.

‘समुद्रमन्थनचम्पू’ काव्यस्य प्रणेता रामरायः (१८७५-१९१४ ई०)
 आन्ध्रप्रदेशस्य गुन्तूर-जनपदं समलञ्चकार । अयं महालेखकः काव्य-नाटक
 व्याकरण-स्तोत्र-दर्शनादीनि समाश्रित्य १४३ ग्रन्थान् निबध्नाति स्म ।
 चम्पूकाव्येऽस्मिन् रामापरिणयम्, गरुडसन्देशश्च स्वतन्त्रचम्पू रिति शोभते
 अयं महाग्रन्थः १६०० पृष्ठेषु हस्तलिपौ प्रपन्नः ।

क्रमपाठस्य महत्त्वम्
 Importance of the Kramapatha : G. V. Deva-
 sthali.

मूलतो वैदिकपाठस्त्रिविधो वर्तते—संहितापाठः, पदपाठः, क्रम-पाठश्च । एते समाहारतः प्रकृतिपाठ इति संज्ञिताः । प्रकृतिपाठो वैदिक-संहिताया व्याख्यायां प्रथमतया माहात्म्यं भजते । एतेषु पाठेषु अधुना क्रमपाठ उपेक्षित एव विस्मृतः ।

क्रमपाठः सार्थकपदानामेकत्र संहतिः प्रतिभाति । क्रमपाठांशः स्वतो-ऽर्थदृष्ट्या पूर्णः । क्रमपाठे एतादृशे सति तस्य महत्त्वं वैदिकव्याख्यायां स्पष्टमेव—

उपसर्गणामाख्यातमूलता आचार्यधर्मेन्द्रनाथ

लैटिनपारसीकादिभाषाणामुदाहरण-सम्भृता धर्मेन्द्रनाथस्य 'उपसर्गणा-माख्यातमूलता' पद्यबद्धनिबन्धनेन चारुतामावहति ।

वनीवाहनम्

Vanivahana : I. C. Heestermann.

शतपथब्राह्मणे 'वनीवाहयते' इति पदस्य प्रायः प्रयोगो दृश्यते । तत्र वनीवाहयते पदेन यज्ञविधाने उख्याग्ने रथेन वहनं विनिवेद्यते । इदं वहनं युद्धविजयानन्तरं लब्धधनस्य रथेन विजेतृभिर्हरणमनुकृतं भवेत् ।

पूर्वोक्तमूलार्थे विस्मृते वनी प्रकर्ष इत्यर्थं द्योतयति ।

अप्रकाशित-काव्यकृतेः 'महाकविदत्तसूरेः काव्यकृतीनामध्ययनम्—
K. R. Joshi.

विदर्भस्य महाकविर्दत्तसूरिः स्वकाव्यकृतिभिः ख्रीष्टस्य विंशशताब्दं समलङ्करोति स्म । तस्य कृतित्रयं प्रसिद्धम्—

(१) आत्मनिवेदनम्—महाकाव्यं सर्गाः ३३ श्लोकाः ३९०० विषय आत्मचरितम् ।

(२) दत्तचित्रस्तुतिः ४१ श्लोकमयी

(३) संशयरत्नमाला—मोरोपन्तस्य संशयरत्नमालायाः संस्कृते-नानुवादः

आत्मनिवेदने कविर्न केवलं स्वचरितमेव वर्णयति, अपितु तत्रादर्श-भूतानां युगपुरुषाणां—शिवराजलोकमान्यबालगङ्गाधरादीनां चरितं

१. वनीपदस्याधुनापि पारिश्रमिकद्रव्यार्थे प्रयोगो दृश्यते ।

शिवायनतिलकायननाम्ना वर्णितम् । शिवायनं सर्गद्वयेन तिलकायनञ्च
सर्गाणामेकविंशत्या निबद्धम् ।

शङ्करकवेः श्रीकृष्णविजयम्

Srikrisn Vijaya of Sankarakavi : Rajkumari
kubba.

पञ्चदशश्रीष्टशताब्दस्य केरलीयः शङ्करकविः श्रीकृष्णास्य विजय-
वर्णनया सह समकालिकस्य नृपतेः राजनीतिधर्मं विद्यावदानं चित्रयति ।
पञ्चदशशताब्दे केरलस्य सांस्कृतिकोपलब्धयः स्थाने स्थाने निर्दिशताः ।
तत्रत्या समृद्धिः, शान्तिः विभूतिश्च कविमुखेन चित्रिताः सहृदय मनांसि
प्रीणयन्ति ।

पुर्तगालदेशीये नाटके पञ्चतन्त्रप्रभावः

From Visnusarman to GilVicente or the Influence
of the Pancatantra in a Portuguese play of the
XVIth century : Margarida C. de lacerda.

गिलविसेण्टः पुर्तगालस्य षोडशशताब्दीयो लेखकः पञ्चतन्त्रस्यान्य-
तमां कथामाश्रित्य नाटकं रचितवान् ।

पश्चिमोत्तरामेरिकामहाद्वीपस्य कतिपय-स्थलनामानि भारतीय-मूलानि

Some aboriginal place-names of Western North-
America with suggested Sanskrit Origins : Donald
Lawrence and Makarand S. Jawedekar.

अलास्का—ब्रिटिशकोलम्बिया-वाशिङ्गटन-केलीफोर्नियादि शब्दानां
भारतीयशब्दैः सह नैरुक्तिकं सामञ्जस्यं समायोज्य लेखको भारतैः सह
अमेरिकायाः पुरासम्बन्धं विकल्पयति ।

तमिल-व्याकरणस्य संस्कृतव्याकरणाधारः

Sanskrit Grammar as Model for Writing Tamil
Grammar : K. Meenakshi.

तमिलभाषायाः प्रथमं व्याकरणं तोल्काप्पियम् संस्कृतवैयाकरणिक-
पारिभाषिकपदावलीमनुहरतीति लेखकेन विशदीकृतम् ।

अष्टाध्यायप्रामाण्येतराः शब्दाः

Non-aryan words in the Astadhyayi : Hari Mohan Mishra.

अष्टाध्याय्यां पञ्चाशत्प्रायाः शब्दाः आर्येतरमूलकाः विनिवेशिता दृश्यन्ते । तद्यथा—

पादपेषु—आम्र-कुमुद-कुलत्थ-कुस्तुम्बुरु-जम्बू-ताल-पीलु-विल्व-मस्कर-मुञ्जवंश-वेणु-शरादयः ।

प्राणिषु—गोधा-चातक-नकुल-नक्र-बिडाल-मयूर-पिच्छ-शुण्डादयः ।

मानुषेषु—पोटा, तुण्डादयः ।

लोकावासेषु—कन्था-कुटी-कुटीर-खेट-नगरादयः

नित्यप्रयोजनीयेषु—ऋच-कार्मुक-कुण्ड-खट्वा-गुड-गोणो-चोर-चोवर-वेल-माला-शूर्प-हैलहिलादयः ।

संज्ञासु—आदक-कटुक-काल-कौपीनादयः ।

विशेषणेषु—कठिन-चिपटि-चिकिनादयः । एतेषु कतिपय शब्दाः कार्मुक-कुटीरादयः संस्कृतधातोर्निरुच्यन्त इति विसंवादोऽपि पाणिनेः प्रतिष्ठास्पदम् ।

मान्तिदृशास्तृशर्मणश्चातकसन्देशः—

P. C. Murli madhawan.

केरलेषु गुरुवायुपुरे भन्तिदृशनामके विद्वत्कुले शास्तृशर्मा (१) रत्न-मालिका (२) गङ्गातरंगिणी (३) चातकसन्देशश्चोर्नविंशतके विरचित-वान् । गंगातरंगिणी गंगाया विश्वनाथस्य स्तुतिं प्रस्तौति । चातक-सन्देशः पुनर्मधदूतपथेन पूर्वभागे मन्दाक्रान्ताञ्छन्दोभिः शङ्करनारायणक्षेम-शिवपुर-गुणकापुर-कोटिलिङ्गपुरजयन्तमङ्गल - शोधोन्नगरी - पूर्णवेदपुरी-व्याघ्रालय-हरिसङ्गीतदेशादीनां सरसवर्णनां विधत्ते । उत्तरभागे हरि-सङ्गीतदेश-प्रियतमामन्दिरादिकं चित्रयित्वा कविः समकालिकपण्डित-कवीन् वर्णयति ।

संस्कृतकाव्यशास्त्रे उत्कलस्य योगदानम्

Orissa's contributions to the theory of Sanskrit Poetics : Ketakinayak.

उत्कलदेशस्य साहित्यशास्त्रकाराः रसालङ्कारगुणरीतिदोषध्वनि-
निरूपणे किञ्चिदन्यमेव चमत्कारपदमवलम्बन्त इति लेखकेऽन्यदेशीयैः
साहित्यशास्त्रोपोद्घातान् तुलनात्मकदृष्ट्या समीक्षते । संस्कृतके मुस्लिम
साधक इति शोभानाथ पाठकनिबन्धे कतिपयमुस्लिमशासकानां
संस्कृत-संवर्धनाय प्रयासो वर्णितः तेषां राजसभा संस्कृत-पण्डितैः कवि-
भिश्च समलङ्कृता बभूव ।

वैदिकोऽध्वरो यज्ञस्य

Vedic term Adhvara and Yajna : Ramgopal.

अध्वरो यज्ञस्य पर्याय इति प्राचां मतमधुना स्वीक्रियते । अध्वरयज्ञ
इति पदे अध्वरो यज्ञो नास्त्येव । अत्राध्वरस्य कोऽपि अन्योऽर्थोऽन्वेषणीयः
अध्वरशब्दोऽध्वन् शब्देन समञ्जसति । अध्वनोऽर्थो गमनं पन्थाश्च भवति ।
एतदनुसृत्य अध्वरो लेखक दृशा विधिविधानसंयुक्त इति विशेषं सङ्केत-
यति । मूलतो विशेषणमिदं परवर्तिकाले स्वतो सुसम्पन्नं यज्ञं द्योतयति
स्म । सोमयज्ञ एव सुसम्पादितोऽध्वर इति परत उद्भावना । यज्ञस्य
व्यञ्जनया बहवोऽर्थाः सञ्जाताः, यथा—पूजा, प्रार्थना, पाठः, स्तुतिः ।
एतेषु हव्यस्यापेक्षा नास्ति । लेखकस्य विचारणा डा० गोण्डा महोदयस्य
मतं विपरिणमयति । सोऽध्वरो गतिशीलः, यात्रिको वा मन्यते ।

विवेकानन्द-रवीन्द्रनाथयोराङ्गलकवितायां भारतीयशाश्वतविचारणा

Classical and Indian thoughts in the English poems by Vivekananda and Rabindranatha : Subroto ray.

उपनिषदां जीवनदर्शनमाश्रित्य रवीन्द्रनाथो बहुलिखितवान् ।
तेन पाश्चात्यकवयो विचारकाश्च वासिता आसन् । विवेकानन्दोऽपि
आंग्लभाषया गद्यपद्यरचनाभिरुपनिषद्दर्शनं विदेशेषु प्रचारितवान् ।
तस्य कवितालेखकेनोदाहृताः ।

उत्तररामचरिते कालस्य संरचना

The structure of time in the Uttararamacarita :
Ranjit Sankar.

भवभूतिनाटकेऽस्मिन् भूतं वर्तमानेन संयोज्य कारुण्यं सम्यक् तनुते ।
तत्र प्रथमाङ्के चित्रदर्शने भूतकालिकघटनाः समीक्षिताः । तृतीयाङ्के
यौवनदर्शनम् सप्तमाङ्के च गर्भनाटकदृश्ये भूतदर्शनमेवाभिप्रेतम् । अस्मि-
न्नेवाङ्के भूतं वर्तमाने समायाति विलीयते च ।

‘काव्येषु नाटकं रम्यम्’ अभिप्राय-विमर्शः

On the Implications of the statement ‘काव्येषु नाटकं
रम्यम्’ : Mukunda Madhava Sharma.

अत्र प्रो० शर्मा ‘सर्वविधेषु काव्यबन्धेषु नाट्यतत्त्वमेव सर्वोत्कृष्टं
रचिरतामावर्जयतीति साधुप्रतिपादयति । इदमेव लोकोक्तेरभिप्रेतम् ।

संस्कृतमहाकविचण्डीदासस्तस्य साहित्यञ्च Gangadatta Shastri.

चण्डीदासो हरियाणाप्रदेशस्य पुण्डरीकग्रामे १९०५ ई० वर्षे जातः ।
तेन २२ ग्रन्था विरचिताः । तेषु : १ ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति चण्डीदास-
ग्रन्थावल्याम् । तत्र महाकाव्यद्वयं, लघुकाव्यानि, स्तोत्राणि च विलसन्ति ।

भाषा-विकास-पद्धतिः

Dilect Geography in Ancient India Rekha
Sinha.

विकासक्रमेण भाषानामानि सन्ति—

वैदिकयुगे—दैवी आसुरी च ।

यास्कयुगे—भाषा (लोकभाषार्थे)

पाणिनियुगे—छन्दस्, लौकिकः (प्राच्य-प्रतीच्योदीच्यमध्यदेशीयाः)

पतञ्जलियुगे—म्लेच्छभाषा अथवा अपशाब्दः (लौकिकभाषा)

वररुचियुगे—महाराष्ट्रो, शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी, पैशाची च ।

मणिपुर—जानपदेषु संस्कृतजीवनदर्शनं प्रभवति

The Influence of Sanskrit on the life and Tho-
ught of the Meitei People : M. Kirti Singh.

मणिपुरे मीतीजना वसन्ति । तत्रोत्तरप्रदेश-बङ्गासमप्रदेशेभ्यो गताः साधु-ब्राह्मण-वैष्णव-वणिजो भारतीयसंस्कृतिं प्रसारितवन्तः । मणिपुरे १८ रवीष्टशताब्दतोगौडीय-वैष्णवधर्मो राजधर्म इति प्रतिष्ठापितः । लोकास्तत्र संस्कृतं संस्कृतसाहित्यञ्च पठितवन्तः । मणिपुरीभाषयासंस्कृत-ग्रन्थाः अनुदिताः । स्थानीयशिल्पकलां समाश्रित्य संस्कृतेन ग्रन्था राजा-श्रितकविभिः प्रणीताः । अस्यां स्थितौ तत्र मणिपुरे उत्कीर्णलेखाः, मुद्राः, मूर्तयः, ध्वजाश्च सर्वे भारतीयभाषां संस्कृतिञ्चोद्बहन्ति ।

वेङ्कामात्यस्य रूपकाणि

Rupakas of Verikamatya : M Shivakumar-swamy.

कर्णाटप्रदेशे रामपुरे वेङ्कामात्योऽष्टादशशताब्दे महीशूरराजानं हैदरालीं यावत् मन्त्री बभूव । तेन बहूनि नाटकानि, चम्पूः, शास्त्राणि च विरचितानि ।

मधुरा—विजयम् : मनोरमा तिवारी

मधुराविजयं वीरकम्पराजचरितं वा चतुर्दश-शताब्दस्योत्तरार्धेगङ्गा-देव्या विरचितम् । एतेन स्त्रीकवीनामुत्कर्षः प्रगुणी क्रियते । काव्यालङ्कार-सौष्ठवेन महाकाव्यतत्त्वेन च कृतिरियं सहृदयानामाह्लादस्थानमेव ।

ब्राह्मणेषु वैदिकधर्मस्य विवरणम्

The Exposition of Vedic Religion in the Brahmanas with special reference to the Satapatha Brahmana : Goyadeva Arya.

लेखकोऽत्र वैदिकयज्ञप्रक्रियासु पिण्डब्रह्माण्डयोर्व्यञ्जनां दर्शयति ।

भारतीय-सांस्कृतिकादर्शतन्त्रस्यप्रभावः

Influence Tantra on the cultural life of India : Suresh Chandra Banerji.

लेखकस्तन्त्रे आयुर्वेदं, सङ्गीतं, नृत्यं, कलाः, अर्थशास्त्रं च समाश्रयति । सर्वाणि दर्शनानि, धर्मपथाश्च तन्त्रानुयायिनो विराजन्ते ।

हिन्दुधर्म, शक्तिसम्प्रदायस्तस्य संस्कृतोद्गमश्च

Sakti Cult in Hinduism and its Sanskrit Sources : B. Chakravarti.

शक्तिसम्प्रदायस्य मूलमृग्वेदस्य देवीसूक्तं नास्ति । अयं सम्प्रदायो वस्तुतः पुराणेषु तन्त्रेषु च चण्डो-काली-दुर्गारूपेण देव्या असुरैर्युद्धं समाश्रित्य प्रवर्तते । कालिकापुराणयोगिनीतन्त्रयोर्वर्णनानुसारेण शक्तिपूजाया उद्भवो हिमालयेषु भारतीयमज्जोल जनेषु प्रावर्तत । हिमालये महाचीनं गत्वा वसिष्ठः शक्ते रहस्यं तस्याः प्रसादन-विधिञ्चाधोतवान् । भारते समागत्य नीलाचलतः (कामाख्यादेशे) तां विद्यामध्यापयामास । पार्वतीदुर्गादिनामानि पार्वतीद्वयमस्मिन् सम्प्रदायस्य सङ्केतयन्ति । शक्तिपूजायां वामाचारोऽवैदिक एव ।

कालिकोटलिकू

Kali-Coatlicue : Marja Ludorika Garocka.

मैक्सिकोदेशस्यादिवासिनां कोटलिक्यूदेवी भारतीयकालोदेव्या संवदति । देवीद्वयं भयङ्करं, कपालभूषितं, लोकरक्षकं च वर्तते ।

सत्यनारायणव्रतकथा तत्रोद्बृंहणञ्च

Satyanarayana Vrata-katha and upabrimhana
S. G. Kantawala.

उपबृंहणस्य निदर्शनं सत्यनारायणव्रतकथामाश्रित्य निष्पादितं लेखकेन । इयं कथा भविष्यपुराणे स्कन्दपुराणस्य रेवाखण्डे च वर्तते ।

तन्त्रधर्मः

Tantrism : Juan Miguel de Mora.

तन्त्रधर्मोऽन्यभारतीयधर्मा इव नास्ति अवैदिकः ।

जीनफिलि ओजानुसारेण—

The vestiges of the effective development of all Hindu thought to date are to be found in the Veda and therefore Tantrism in its deffe-

rent branches-either has its roots in the Veda or rests on it or adopts its formulas, but in no instance does it deny it.

तन्त्रं मोक्षाय प्रवर्तते । मोक्ष एव तस्य चरममुद्देश्यम्, किन्तु तत्र मोक्षेण सह त्रिवर्गस्यापि सामञ्जस्यं प्रसाधितम् । घोरतपसा शरीरस्येन्द्रियाणां वा शोषणं तन्त्रस्याविदितमेव ।^१ इन्द्रियादीनामात्मना सोपान-सम्बन्धो नोपेक्षणीयः । तन्त्रं व्यावहारिकाभ्यासपथेन मानवं वैज्ञानिक-विधिनोन्नयति ।

लेखकानुसारेण विश्वस्य विविधभागेषु पुरातनकालतः तन्त्रसदृशा धर्मपथा प्रचलन्ति । तन्त्रस्य वैचारिकस्तरउच्च एवाभाति । स एव प्रत्यक्षतः मैथुनादि-संवृतः स्पेन-न्यूस्पेन (मैक्सिको)-देशेषु प्रचरति ।

शाकम्भरी शताक्षी च

Sakambhari and Sataksi : Amita Mukherjee.

शाकम्भरी, शताक्षा, भगवती शिवा, अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डनायिका, जगदम्बिका, अन्नपूर्णा, अन्नदा, नीलदेवी-इत्येतानि नामानि पर्याया एव विलसन्ति । शाकम्भरी अन्नदात्रो रूपेण शोभते । लोकस्य रक्षायै इयं देवी शरशरासनादिभिः समलङ्कृता, तस्य पाषणाय च सरसफलैर्भृता मातृरूपेण तिष्ठति ।

वैदिकसाहित्ये कर्मकाण्डे च गर्दभः

The ass in the Vedic Mythology and Ritual : Hukam chand Patyal.

गर्दभोऽश्व-वृषभ-गो-छाग-श्वान-सूकर-कच्छप-कपि-मण्डूकाहिगरुडादिभिः सह दिव्यं पदं भजते, अलौकिकशक्ति-सम्पन्नश्च राजत । गर्दभोऽश्वद्वयस्य वाहनोऽस्ति । तत्र गर्दभेष्टिः प्रचलितासीत् । अनेन यज्ञेन पापं प्रक्षाल्यते स्म ।

महाभारते नारायणीयम्

The Narayaniya in the Mahabharata : V. G. Rahurkar.

१. कालदासेनापि प्रोक्तम्--'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' ।

क्षीरोदधेरुत्तरदिशि श्वेतद्वीपेलब्धजनिनारायणसम्प्रदायो यथानाम-
सात्त्विकतां सम्यग्विभर्ति । आत्मगुणानां विकासः, लोकरक्षा, विश्वात्मि-
काहिंसा, प्रेमव्यवहार इत्येतादृशा लोकाभ्युदयपन्थानो नारायणेन नारादाय
ब्रह्मसंसदि व्याख्याताः । त एव परिवर्तियुगे वैष्णवधर्मं प्रपूरयन्ति ।

बौद्धसंस्कृतसन्दर्भाणामाधुनिकोपलब्धिः

**Recent Discoveries of Buddhist Sanskrit Mss
from Tibet. : Gustav Roth.**

इंग्लैण्ड-फ्रान्स-जर्मनी-जापान-रूसदेशीया गवेषकाः १९०२ ख्रीष्टा-
ब्दतः १९१४ ई० पर्यन्तं बौद्धसंस्कृतस्य हस्तलिखितग्रन्थान् लब्धवन्तः ।
अस्यां दिशि राहुलसांस्कृत्यायनस्योपक्रमाः (११३५-१९३८ ई०) सविशेषं
साफल्यमभजन् । तेन भारतेऽलभ्यानि बहूनि बहुमूल्यपुस्तकानि त्रिविष्टप-
देशात् समानीतानि । तेषां संक्षिप्त-परिचयो लेखकेन प्रास्तावि ।

परिवर्तिलघूपनिषत्सु सरस्वती

**Saras vati in the later Minor upanisads : Raghu-
nath Atri.**

परवर्त्युपनिषदस्तान्त्रिकप्रवृत्तिं विशेषयन्ति । तेषु सरस्वती नदीरूपेण
न समाप्तातापि तु शक्तिदेव्या स्वरूपं धारयति । सा सृष्टिरूपा वर्तते,
महालक्ष्मी पुनर्लक्ष्मीरूपा, रुद्राणो च संहाररूपा भवतः । कृष्णस्य
सहचरीरूपेण सरस्वती कलहंसी भवति, स्वरासलीलयाचान्याः सख्योऽ-
तिशेते । वाग्देवीरूपेण सा नारायणमाराधयति, तस्यानुज्ञया च महालीलां
प्रयोजयति । देवीत्रये गायत्री, सावित्री, सरस्वती च प्रतितिष्ठन्ति ।
परवर्त्युपनिषत्सु सा ज्ञान-विज्ञानादीनामधिष्ठात्री देवीति प्रथिता वर्तते ।
सा अक्षरम्, परमनादः, शब्दब्रह्म, वैखरीति रूप्यते ।

गुप्तकालीनोत्कीर्णलेखेषु शिक्षापद्धतिः

**Education Systems as are known from the Gupta
Inscenptions : Manbendu Banerji.**

उत्कीर्णलेखानुसारेण ज्ञान-विज्ञानयोश्चतुर्दश, अष्टादश वा शाखाः,
शालातुरीयं व्याकरणं, अथर्ववेदः, शतसाहस्री (महाभारतश्च)

अध्ययन-विषया आसन् । आचार्य उपाध्यायश्चाध्यापकानां द्वैविध्य-
मासीत् । भट्ट इति विदुषामुपाधिरासीत् । चतुर्वेदिनो ब्राह्मणा चतुर्णां
वेदानां पण्डिता आसन् । नैगमाश्च वेदव्याख्यातारो बभूवुः । अग्रहारेषु
विहारेषु चाध्ययनं प्रचारत् । घटिकाप्रवचनसंस्थासीत् । शिष्या ब्रह्म-
चारिण इति संज्ञिताः । चतुर्विद्या, ज्योतिष-विद्या, लोकविद्या चाधीताः ।
कलाविदः शिल्पिनश्च साहित्यविषये प्रविष्टा आसन् ।

महाराजप्रसेनजित् तथा प्रथमबुद्धमूर्तिः

King Prasenajit and first Buddha Image : K. Chaudhary.

फाह्यानानुसारेण कोसलाधिपतिः प्रसेनजित् श्रावस्त्यां बुद्धमूर्ति
निर्मापयामास । ह्वेनसांगानुसारेण कौशाम्ब्यां महाराजोदयनो बुद्धस्यमूर्ति
रचयामास । मूर्तिनिर्माणं गौतमस्यजीवनकाले बभूव । ब्रह्मप्रदेशस्य
वट्टङ्गुलिराजजातके तस्य मूर्तिनिर्माणस्य वर्णना रोचते ।

विधवा-पुनर्विवाहः

Widow Remarriage : V. L. Sethuraman.

लेखकः सोदाहरणं विधवाविवाहस्य प्रथां शास्त्रसम्मतत्वं च
प्रमाणयति ।

भारतीय-पशुशिल्पे जिराफः

The Giraffe in Indian Animal Art : Arion Rosu.

कोणार्के, श्रीशैले, मुद्विद्रौ च जुराफस्य प्रतिमानं वर्तते । होशङ्गा-
बादस्य गुहासु तेषां चित्रणमस्ति । पश्चिमभारते मुगलकलाकृतिषु च
जुराफस्य दर्शनं भवति । ख्रीष्टस्य द्वादशशताब्दतः ऊनविंशशताब्दं
यावत् भारतीय कलाकृतिषु जुराफस्यावस्थितिः साधुप्रमाणयति यद्
भारतस्य पूर्वाफ्रीकादेशेन पश्चिमभारतेन च व्यापारिकसम्बन्धः सम्यक्
प्राचरत् । अरबदेशीयैर्नाविकैः योरप-पारस-भारत-चीनादिषु देशेषु
जुराफो नीतः ।

किं भारतं कर्गदस्याविष्कारकः ?

Did India Invent Paper ? P. G. Gosawi

साधारणतश्चीनदेशः। कर्गदस्थ कर्तेतिमन्यते । तत्र १०५ ई० संवत्सरे कर्गदं निर्मितं पश्चात् ख्रीष्टस्य दशम-संवत्सरे भारते कर्गदस्य प्रचारोऽजायत । नैतत् सत्यमिति लेखकेनाभिनवानुसन्धानमाश्रित्य साधु प्रमाणितम् ।

वत्सनाभः, आयुर्वेदस्य रसप्रयोगो विषाधिकरणे

Contribution of Ayurvedic Rasa Therapy to the Medical Sciences in putting the poisonous Roots to Therapy with particular Reference to Aconites Vatsanabha : R. S. Singh and L. B. Singh.

बहवस्तत्रविषवृक्षा भारते विदेशेष्वपि सन्ति येषां मूलं, पत्रं, वल्कलं, शाखा, पत्रं, पुष्पं, फलमित्यादीनि प्राकृतरूपेण रसद्रव्यरूपेण वा मारणाय प्रयुज्यन्ते । सुदूरभूतकालेऽपि तेषां विषं प्रायुज्यत । धातूनां परिवर्तनेऽपि तानि प्रयुक्तानि । एतेषां प्रयोगो रोगाणां निदाने, विष-प्रभावस्य हरणेऽपि दृश्यते । विषस्य विषमौषधमिति निगदेन व्याख्यातम् । अत एव विषममृतस्य पर्यायोऽभवत् । एतत्सर्वं भारतस्य वैशिष्ट्यं विलसति । वत्सनाभ इति ख्यातो विषवृक्षः सविशेषं वर्णनमस्यां दिशि सम्यगर्हति ।

महाभारते यूरेनस-नेप्च्यून-प्लुरटो-विज्ञानम्

Uranus, Neptune and Pluto were knower to the Mahabharata : P. V. Vantak.

लेखको महाभारतीयग्रहाणां स्थितिमवधाय महाभारतस्य रचना-कालः ५५६२ ख्रीष्टपूर्वः संवत्सर इति प्रमाणयति, यतो हि नाम तस्मिन् वर्षे ग्रहाणां महाभारते चितास्थितिर्भवत्, या पुनरपि कोटिशो वर्षाणामन्तरमेव भविष्यति । तस्मिन् पुरातने काले व्यासेन 'यूरेनस-नेप्च्यून-प्लुटो' इति ग्रहानवर्णयत् । एतत्सर्वं योरोपीयैराधुनिकयुगे ज्ञातमिति भारतस्यवैज्ञानिकं प्रगमनं महिमानमर्हति ।

पुंसवनाधिकारे आधुनिकवैज्ञानिकानुसन्धानप्रक्रियायां संस्कृतस्योपयोगः

Avenues for Harnessing Sanskritology to Modern

Experimental Research with special Reference to
Pumsavana : V, VenkataChalam

पुंसवनमिति महत्त्वपूर्णशैशवसंस्कारो गर्भस्य पौत्रिकस्वरूपं विधातुं प्रायुज्यत। तस्मिन् विधौ अस्ति काचिद्वैज्ञानिकतेति विज्ञानयुजां संस्कृत-ज्ञानां च संगवेषणा प्रवर्तते ।

पार्वती-दुर्गा-ललिता-देवीनां साम्य-वैषम्य-निदर्शनम्

The asbeats of Golden Parvati, Durga and Labita : C. L. Prabhakar.

पार्वती एव दुर्गा-ललिता-रूपेण विलसति । तासु यत् किञ्चिदन्तरं विद्यते, तदपि लेखकेन विश्लेषितम् ।

वैदिकपञ्चाग्नयः, आगमिकपञ्चमूर्तयश्च

Five Vedic Fires and five Agamic Images : D. Sridhara Babu.

समूर्तपूजा, अमूर्तपूजा च वैरवानसानां यज्ञविधानमनुसरति । अग्न्या-धानं तु देवस्य प्रतिष्ठेव । वैदिकाग्नेः पञ्चरूपाणि दक्षिणः, गार्हपत्यः, आवाहनीयः, सभ्यः, आवसध्यश्च वैखानसागमस्य ध्रुवः, कुतुकः, उत्सवः, स्नपनः, बलिश्चेत्येतानि पञ्चविधमूर्तिरूपाणि व्यञ्जयन्ति । व्यङ्ग्य-सादृश्येनामूर्तपूजा समूर्तपूजेति परवर्तिपूजाद्वयं मूर्तीनां मन्दिराणां च विधान-विकल्पनं समर्थयन्ति ।

शैवसिद्धान्तस्य संस्कृत उद्गमः

Sanskrit Sources of Saiwa Siddhanta : P. Thirugnanasambandhan.

शैवसिद्धान्तस्य वैदिकता नियता वर्तते । शैवानुसारेण वस्तुतः शिव एव वेदानामागमानां कर्तास्ति । ऋग्वेदे रुद्रसूक्त, यजुर्वेदे शतरुद्रीयं, श्वेततरोपनिषद्, श्रीरुद्रोपनिषद्, मृगेन्द्रकामिकपुष्करादय आगमाश्च वैदिक-परम्परामवगाहन्ते शैवसिद्धान्तस्य । ब्रह्मसूत्रे गीतायाश्च शैवसिद्धान्तोन्तभूत एव । वेद-शैवागमयोः सामञ्जस्यमभिप्रेतं लेखकस्य । तमिलनाडु-प्रदेशे तमिलसाहित्ये शैवसिद्धान्तस्य निर्वर्णनं स्पष्टीकृतमत्र ।

विदेशेषु संस्कृताध्ययनम्

आस्ट्रिया

डा० ओबरहैमर पराशरभट्ट-विरचित-तत्त्वरत्नाकरस्य प्रथमभागं प्राकाशयत् । तस्यैव नाथमुनेन्ययितत्त्वं प्रकाशपथेवर्तते । स न्यायदर्शनस्य तर्कशास्त्रस्य च कोश-प्रणयने व्यावृतः ।

वियनानगरे बौद्धन्यायस्य गवेषणा प्रवर्तते । एतद्विषयमधिकृत्य शोधप्रबन्धद्वयं प्रणीतम् । ग्राजविश्वविद्यालये ग्रीस-रोम-भारतदेशानां सम्बन्धस्याकलनं मौर्ययुगाद् हर्षयुगपर्यन्तं प्रवर्तते ।

तत्र भारतीयविद्यापरायणाः संस्था-स्तत्रत्यानुसन्धानप्रकाशने व्यापृताः सन्ति—

(१) इंस्टिट्यूट आव इण्डालोजी, वियना ।

(२) इंस्टिट्यूट आव तिबेटन एण्ड बुद्धिस्ट स्टडीज ।

बेलजियम

१८४१ ख्रीष्टाब्दे लोवेननगरस्य कैथोलिक-विश्वविद्यालये संस्कृत-शिक्षणस्य समारम्भोऽभवत् । तत्र नगरत्रये संस्कृतमध्याप्यते । प्रो० ए० शारपेकालिदास-लेविसकन इति ग्रन्थ समाप्तिं नयति । प्रागेवद्वौभागौ प्रकाशितौ । अन्यत्र वेद-रामायण-महाभारत-पुराणादिषु वर्णितानां स्थलीनां स्थिति-परिचयग्रन्थो निर्मीयते प्राचीनभारते वैज्ञानिकपरम्परेति-हासस्यविलासोऽनुसन्धीयते ।

कनाडा

टोरण्टो-विश्वविद्यालये दक्षिणैशियानुशीलनकेन्द्रे संस्कृताध्ययनस्य संविधा विद्यते । ब्रिटिशकोलम्बिया विश्वविद्यालये संस्कृतेन पी. एच्. डी. उपाध्येऽध्ययनस्य सुविधा १९७९ ख्रीष्टाब्दत उपकल्पिता । अस्मिन्देशेऽपरेषु कतिपयविश्वविद्यालयेषु संस्कृताध्ययनं शनैः-शनैः वर्धत एव ।

कैनेडियन एसोशियेशन आव संस्कृत एण्ड रिलेटेड स्टडीज स्वकीये वृत्तपत्रे यथाकालं संस्कृत-जगति नूतनविकासक्रमं सदस्यानां कृते प्राकाशयति । तत्र संस्कृत-साहित्ये भक्तिपथः, संस्कृत-व्याख्यापद्धतिः, कनाडा-

विश्वविद्यालयेषु संस्कृतभाषाध्यापनम्, संस्कृतनाटकमित्यादयोविषयाः तस्य कार्यक्रमे विन्यस्ताः । बहवो विद्वांसो भारतीयविषयानवलम्ब्यानु-सन्धाने तत्र व्यापृताः ।

संस्कृतविषयस्य ७०,००० पुस्तकानि टोरण्टो-विश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये संविशन्ति । अपदेषु विश्वविद्यालयेष्वपि संस्कृत-पुस्तकानां प्राचुर्यं वर्तते ।

ब्रिटिशकोलम्बिया-ब्राक-कैलगैरी-मैकगिल-मैकमास्टर-न्यूफाउण्ड-लैण्ड-विण्डसर विश्वविद्यालयेषु संस्कृतायनस्य संविधासातत्यं प्रवर्तते । कतिपय-विश्वविद्यालयेषु अनियतकालिक-व्यवस्था सम्भवति ।

चीन

बीजिङ्ग—विश्वविद्यालये तथा चाइनीज-एकेडेमी आव सोशल-साइंसेज इति संस्थयोरनुसन्धानपथेन संस्कृतविषयकाः पुराविद्याः संवर्धन्ते । बहवो भारतीयभाषाग्रन्थाः चीनीभाषयानूदिताः । भारतीय-दर्शनं विशेषतो बौद्धदर्शनं, कालिदासः, मनुस्मृतिः इत्येतानि तेषां प्रियविषयाः ।

डेनमार्क

अस्मिन्देशे संस्कृत-पालिभाषया निबद्धा ग्रन्थाः तेषां दार्शनिक-भाषावैज्ञानिकसांस्कृतिकपक्षाश्च सादरमधीयन्ते । विदुषां तत्र कोश-निर्माण-प्रवृत्तिः साधुवादमर्हति । पालिकोशः, संस्कृत-तिब्बती-इंगलिश-कोशश्च तेषां महत् कर्म ।

फेडरल-रिपब्लिक आव जर्मनी

ऊर्नविशख्रीष्ठाब्दस्यारम्भकाल एव संस्कृताध्ययनस्यारम्भोऽभवत् । इदानीं विशतिः विश्वविद्यालयाः संस्कृतशिक्षाप्रवणाः सन्ति । प्रधान-विषयः, सहायकविषय इति द्विविधं संस्कृताध्ययनं प्रवर्तते । एम० ए० पर्यन्तं चतुर्वर्षीया शिक्षा भवति । पश्चाद् द्विवर्षीयः पाठ्यक्रमः पीएच्० डी० उपाध्ये प्रचरति । पश्चात् डी० लिट्० उपाध्येऽध्ययनक्रमः षड्वर्षीयो भवति । रीडरपदाय, प्रोफेसरपदाय वा डी० लिट्० उपाधि-रेवार्हतां व्यनक्ति ।

तत्राधोलिखिता अनुसन्धानविशेषाः प्रवर्तन्ते—

१. वेदानुशीलनम् (उपनिषदो यावत्)
२. महाभारत-रामायण-पुराणानुशीलनम्
३. काव्याध्ययनम्
४. शिल्प-कला-विज्ञानादीनि
५. हिन्दुधर्मः
६. दर्शनम् (भाषादर्शन-युतम्)
७. जैनधर्मः
८. बौद्धधर्मः (गिलगिट् हस्तलेखानुशीलनयुतः)
९. सांस्कृतिक इतिहासः
१०. कलाया इतिहासः
११. सहकारिविज्ञानम् (पाठसमीक्षा, शिलालेखः)
११. भाषाविज्ञानम् (भारोपीयम् विशेषतः)

आधुनिकयोजनाः

१. जर्मनदेशस्थानां संस्कृतहस्तलिखितग्रन्थानां सूची
२. तुर्फानदेशे प्राप्तानां बौद्धग्रन्थानां संस्कृतकोशः
३. बौद्धसंस्कृतसाहित्यस्य सर्वेक्षणम्
४. नेपाल-जर्मन हस्तलिखितग्रन्थ-सुरक्षा
५. जैनसाहित्यस्य पद्यात्मकसूची
६. जर्मनदेशीयानां भारतीयपुराविदां शोधपत्रसूची

तत्र पञ्चसु पत्रिकासु संस्कृत-विद्या-विषयका लेखाः प्रकाश्यन्ते । देशेऽस्मिन् जर्मनओरिण्टल-सम्मेलनं मार्च २४-२९-१९८० वर्षेऽभवत् । संस्कृत-पालि-प्राकृत-ग्रन्थानां प्रकाशनं क्रियते । जे० लेपिङ्गमहोदयस्यानुसन्धानं भारतीयकृषि-सेचन विज्ञानमधिकृत्य प्रवर्तितम् ।

बहुविधा जर्मनदेशीयानां भारतीयविद्या-विषयकानुसन्धानप्रवृत्तयो भारतीयविदुषामपि आदर्शपथं प्रदर्शयन्ति ।

फिनलैण्ड

हेलसिङ्की-विश्वविद्यालये संस्कृताध्यापनस्य व्यवस्था वर्तते १९८० वर्षे दक्षिणेशिया-सम्मेलने वेदश्च समाजश्चेति विषयमधिकृत्योद्घाटन-

भाषणम भवत् । बौद्धावशेषाणां प्रदर्शनी १९८० वर्षे समायोजिता । तत्र ४०० वस्तूनि प्रदर्शितानि । १९८० वर्षे दक्षिण-भारतीयसंस्कृतिः समाजश्चेति विषयमधिकृत्य गोष्ठी अभवत् ।

तत्रत्यानां भारतीयविद्यानुरागः स्पृहणीय एव ।

फ्रान्स

फ्रान्सदेशे संस्कृतविद्यानुसन्धानमनुत्तममेव प्रचरति । इदानीं तत्र संस्कृतकाव्यं काव्यशास्त्रञ्च, धर्मं (वैदिक-पौराणिक-काश्मीरशैव-जैन-बौद्धादिकम्) इतिहासं; प्राचीनोत्कीर्णलेखं, व्याकरणं, तन्त्रं दर्शनं-भाषाविज्ञानं, कोश-रचनमार्युवेदं चाधिकृत्य लेखराशिनिबद्धः प्रकाशितश्चभारतीयं गौरवं संवर्धयति । तत्रत्याः प्रमुख-विद्वांसः जीन फिलियोजा-लुड्विगस्टर्न वाख-डैनियलडानेट-हेलीनस्टार्क-लिलियनसिलवर्न-जेक्समेस्टाइन-एरियनरोमु-इत्यादयो नित्यं भारतपुराविद्याप्रकर्षण-व्युत्पत्तौ निरताविलसन्ति ।

जर्मन-डेमाक्रैटिक-रिपब्लिक

वर्लिननगरे हम्बोल्ट-विश्वविद्यालये संस्कृतमध्याप्यते । तत्र एम० ए०, पीएच० डी० उपाधये प्रशिक्षणं भवति । संस्कृत-प्राकृत-साहित्येषु, प्राचीनेतिहाससंस्कृतिषु चानुसन्धानं प्रवर्तते । तत्र संस्कृत-नाटकविषयस्य व्याख्याता वर्तते । उखाल्टर-रुबेन तत्र भारतीयपुराविद्यायाः प्राचार्योऽस्ति । अत्रैव १९७९ ख्रीष्टाब्दे संस्कृतं विश्वसंस्कृतिं चाधिकृत्य विश्व-संस्कृतसम्मेलनमायोजितम् ।

लाइपजिगनगरस्य कालमाक्स-विश्वविद्यालये वेदकाव्यादिविषयाणां अनुसन्धान-निर्देशका व्याख्यातानियुक्तः ।

मार्टिनलूथर-विश्वविद्यालये संस्कृतस्य भारतीयपुराविद्यानां चानुसन्धानव्यवस्था प्रचरति ।

वर्लिननगरं वाल्टररुबेन महोदयस्यानुसन्धानस्थली वर्तते । स भारत-ग्रीसदेशयोरैतिहासिकविचारणायाविकासमधिकृत्य ग्रन्थं प्रणीतवान् । तत्र भारतीयदर्शनं च तुलनात्मकदृष्ट्यानुशीलितम् ।

लाइपजिगनगरे क्लासमाइलियस प्राचीनभारतस्य साहित्यिकेतिहासं प्रणीतवान् ।

हंगरी

हंगरीदेशे संस्कृताध्ययनस्य वर्षशतादधिकं व्यतीतम् । तत्र संस्कृत-भाषाविज्ञानम्, भारोपीय-भाषावैशिष्ट्यस्य तुलनात्मकविवेचनम्, प्राकृत-भाषा इत्यादीनि सविशेषमधोतानि । अनुसन्धान-परम्परा तत्र नित्य-नूतनोन्मुखी जागर्ति । कुशाण-युगस्य वैशिष्ट्यानि, शुकसप्ततिः कथा-साहित्यम्, पुरातन-सांस्कृतिकसम्बन्धाः इत्यादीनि विद्वद्भिर्ग्रहीतानि । संस्कृतनाटकं ग्योर्गी कर्से महोदयस्यानुसन्धानक्षेत्रं वर्तते । पञ्चतन्त्र-नीतिशास्त्रादिकमधिकृत्य नवनवोन्मेषो निबध्यते । 'हंगरीदेशस्य विद्याणवे साहित्ये च भारतम्' इति तत्रत्यप्रकाशने भाषयानूदि-तानि संस्कृतपुस्तकानि सूचितानि । विज्ञानसंस्थाने तत्र संस्कृतहस्त-लिखितग्रन्थराशिः वर्तते । बहुषु शोधपत्रिकासु संस्कृत-विषयकाणि शोध-वृत्तानि प्रकाश्यन्ते । काश्यपीयकृषि-सूक्तिरिति ग्रन्थे भारतीयकृषेः पुरा-तन्त्रं वर्णितम् । होरकादोनां ज्ञान-विज्ञानात्मकशोधपत्रं प्रकाशितमेव ।

इटली

इटलीदेशे संस्कृताध्ययनं सस्पृहं संवर्धते । तत्र संस्कृत-विषयक-सर्वोत्तम-शोधपत्राय पुरस्कारो घोषितः । तत् पत्रं क्वाडर्नी डि इण्डोला-जिका टोरिनेसिया पत्रे प्रकाशिष्यते । टोरिनो-मिलनो-जेनोवा-पिसा-बोलोग्ना-रोमा-नैपीली-बारी-विश्वविद्यालयेषु साहित्य-दर्शनविभागेषु संस्कृताध्ययनं सविशेषं वर्तते । तत्र संस्कृतनाटकस्येतिहासः प्रकाशितः । कौटिल्यार्थशास्त्रमिटलीभाषयानूदितम्, संस्कृत-इटैलियनकोशो निर्मी-यते च ।

मिलन-विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-प्राचार्येण सी० डेला महोदयेन इटलीभाषया संस्कृतव्याकरणं विरचितम् । भाणविषयमधिकृत्य तत्रानु-सन्धानमुन्नोतम् । बुद्धचरितस्यानुवादस्ततः प्रकाशितः । बिल्हणस्य चौर-पञ्चाशिकानूदिता । जिनोवा-विश्वविद्यालये प्रो० एस० पियनो पुराणपाठ-विषयमाश्रित्यानुसन्धानं वितनोति ।

पिसा-विश्वविद्यालये संस्कृत-वैदिकभाषाविज्ञानमधिकृत्यानुसन्धानं विधोयते । वैदिकसंस्कृतिस्तत्रत्यानां पाठवक्षेत्रं सुप्रकाशितमेव ।

बोलोग्ना-विश्वविद्यालये भारतीयधर्माध्यात्मविषयकः शोधः प्रवर्तते । रोमविश्वविद्यालये गिलगिट-हस्तलिखित-ग्रन्थान् समाश्रित्य बहुकृतम् । पातञ्जलयोगस्तत्रत्येभ्यो ज्ञानविज्ञानदृशा प्ररोचक एव ।

बारी—विश्वविद्यालये भारतीयसंस्कृतेरप्रथितपथा उन्नोयन्ते डा० साल्पीमहोदयेन ।

अन्यत्र विदुषां मणिचूडावदानम्, भगवद्गीतां, गरुडम्, संगीतम् चाधिकृत्यानुसन्धानं प्रवर्तते ।

जापान

टोकियो-विश्वविद्यालये संस्कृतस्य पीठं विराजते । तत्र तकाकुमु इत्यादयो विद्वांसः संस्कृतोपासका बहुविधं संस्कृतकार्यं समपादयन् । तत्र भारतीय-बौद्धाध्ययनयोः परिषद् वर्तते । अथर्ववेदसंहितायाः सूक्तशतकस्यानुवादोऽभिचारपरम्परोत्थापकेन साहित्यविवरणेन सह प्रकाशितः । भगवद्गीताया अनुवादः, तस्याः पाठः, दर्शनं, धर्म इत्यादीन् विषयान् समाश्रित्य विवरणेन प्रकाशितः । जापानीयसांस्कृतिकपरम्पराणां परिचयोऽत्रोविधो वर्तते—

जापानीभाषयानूदितं ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यं प्रकाश्यमानं वर्तते । अपरं च व्यासकृतं योगसूत्रभाष्यं जापानीभाषयानूदितं प्रागेव प्रकाशितम् । वैशेषिकदर्शनस्य मूलसूत्राणि जापानीभाषया सानुवादेनाकलितानि ।

पञ्चतन्त्रस्य पुनरनुवादो विहितः ओ० तनकः शुकसप्ततेः दशकुमारचरितस्य चानुवादकः प्रथितः । वाइ० इवमोटो जापानी-भाषया वाल्मीकिरामायणस्यानुवादे व्यापृतः । तत्र भूमिकायां रामकथाया विश्वविस्तारो निदर्शितः । अनेनावदान-साहित्य-विशेषज्ञेन संस्कृतस्य बहव महत्त्वपूर्णाः कृतयः—कामसूत्रम्, मृच्छकटिकम्, सद्धर्मपुण्डरीकसूत्रम्, कतिपयोपनिषदः इत्यादयः प्रकाशिताः ।

युवत्रयेण आर्यभटीयं, लोलावती, आपस्तम्बशुल्बसूत्रमिति विज्ञानसन्दर्भा अनूदिताः १९८० ख्रीष्टाब्दे प्रकाशिताश्च । जापानीयैर्विद्वद्भिः 'सिन्धु-सभ्यता', अशोकः, धम्मपदम् इत्येतादृशा भारत-

माहात्म्य-द्योतका ग्रन्थाः प्रकाशिताः । जैन-प्राकृत-विषयका ग्रन्थाश्च तेषां रोचनप्रवृत्तिं संवर्धयन्ति ।

लैटिन अमेरिका

ब्राजिलनगरस्य साओ पालो विश्वविद्यालये संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य चाद्यन्तशिक्षा प्रदीयते । तस्मिन् भूभागे संस्कृतविदुषां लैटिन-अमेरिकन-परिषद् १९८० ख्रीष्टाब्दे स्थापिता । तत्र संस्कृतविशेषज्ञानां सम्मेलने हिन्दुधर्मः, भवभूतिः, अमरुः, पञ्चतन्त्रम्, अनादित्वम्—इत्येदृशा विषया विवेचिताः । १०८१ वर्षे पुनः साओ पालो-विश्वविद्यालये संस्कृत-विदुषां प्रथमं लैटिन-अमेरिकन-सम्मेलनं सम्बभूव । तत्र विदुषां महत्तरः समवायः आसीत् शोधपत्राणां बाहुल्यञ्च प्रावर्तत ।

पूर्वोक्तसम्मेलनयोर्विवरणं संस्कृत-संस्कृतिरिति नामके ग्रन्थे प्रकाशितम् । तत्र ऋग्वेदस्य स्पेनीभाषयानुवादः प्रणीतः, उत्तररामचरितस्यानुवादश्च प्रकाशितः । शङ्कराचार्यस्य मोहमुद्गरम्, भट्टहरेर्नीतिशतकं च सानुवादं प्रकाशिते । ब्राजिलनगरे संस्कृत-व्याकरणं स्पेनीभाषया प्रणीतः ।

मैक्सिको-नगरस्य १९८२ ख्रीष्टाब्दीयां संस्कृत-महाविद्वत्सम्मेलनं संस्कृतस्य भावि-प्रगतिदिशां सङ्केतयति ।

नेपाल

नातिदीर्घोपेक्षाभाक् संस्कृतं पुनरपि उन्नयनाभिमुखं प्रवर्तते । इदानीं त्रिभुवन-विश्वविद्यालये संस्कृतसंस्थानं संवर्धितम्, अन्येषु च पञ्चषनगरेषु याज्ञवल्क्य-वाल्मीकीत्यादीनां महर्षीणां नाम्ना प्रख्याताः संस्कृत-संस्थाः प्रादुर्भूताः । पाठ्यक्रमे वेदः, साहित्यम्, वेदान्तः, मोमांसा, व्याकरणं, ज्योतिषं, धर्मशास्त्रमित्यादीनि संगृहीतानि ।

नेपाले राजकीय-सङ्ग्रहालये हस्तलिखितसंस्कृतग्रन्थराशि वैशिष्ट्यं भजते । न केवलं तद्देशीया वैदेशिका अपि विद्वांसस्तत्र समागत्य ज्ञान-विज्ञान-प्रकाशं लभन्ते ।

नीदरलैण्ड

नीदरलैण्डस्-प्रदेशे संस्कृताध्ययनस्य भास्वतो परम्परा जागर्ति । १९७९ ख्रीष्टाब्दतस्तत्राधोविधमनुसन्धानं प्रावर्तत—

डा० जे० ब्राड्लस्ट पाणिनिमधिकृत्य १९८० ई० वर्षे शोधनिबन्धं पी०एच्०डी० उपाध्ये प्रणीतवान् । स इदानीमाद्यतनबौद्धसाहित्याध्ययनेन बुद्धस्य मूलवचनानि समुद्धर्तुं यतमान आस्ते ।

डा० एच्० एल्० डैनीलसन शङ्करस्याद्वैतवेदान्तमधिकृत्य १९८० वर्षे पी०एच्० डी० उपाधिमवाप्तवान् ।

श्रीमती एम० निहोम योगरत्नमालायाः सट्टिप्पणमनुवादकर्मणि व्यापृता वर्तते । श्रीमती एम०स्परबूम यज्ञेषु रथायोजमधिकृत्य पी०एच्० डी० निबन्धमुपस्कुरुते । श्रीमती एच्० जे० एच्० टीकेन दाक्षिणात्य-हालसप्तशत्याः पाठशोधं निर्माति ।

प्रो० डा० टी० ई० वेट्टरः शङ्करदर्शनस्य विकासमधोते ।

यूट्रेक्ट नगरस्य प्राच्यभाषा-संस्थाने डा० बोडविजः वेदेषु आत्मविमर्शः, अरण्यानी-सूक्तम्, द्यावापृथिव्योर्विवाहः इत्यादीन् विषयानधिकृत्यानुसन्धानपरायणः । डा० ए० ए० ब्रूनिस् संस्कृते षष्ठीविभक्तेः कार्यमधीते । श्रीमती बर्गमहोदया अत्रेः समूर्तार्चनाधिकरणमधिकृत्यशोधेन पी०एच्० डी० उपाध्ये कार्यपरायणा ।

१९८० ख्रीष्टाब्दे डा० दालेन-महोदयः वाल्मीकेः संस्कृतमधिकृत्य पी०एच्०डी० शोधनिबन्धं प्रकाशितवान् ।

यूट्रेक्ट-नगरे बहवो विद्वांसो हिन्दु-तन्त्रधर्मे, साहित्ये चानुराणि सन्ति । तत्र कालिकापुराणस्यानुवादः सम्पादितः । डा० ए० नगटेरेन ईश्वरप्रणिधानं गवेषते । तत्र सङ्गीतशिरोमणिराङ्गलभाषयानूद्यते, मुत्तुस्वामी-दीक्षितस्य कमलाम्बिका-नवावरणकीर्तनं च सट्टिप्पणं धार्मिक-माहात्म्यानुयोजितञ्च व्याख्यायते ।

बालिद्वीपीय-संस्कृतमधिकृत्य विवेचनात्मकमनुशीलनं प्रवर्तते, पुराण-तन्त्रयोरनुबन्धमाश्रित्य गवेषणा प्रचरति च ।

ग्रानिञ्जानस्य 'भारतीयभाषा-संस्कृति-संस्थाने' 'अयोध्यायाः पुरा-वृत्तमनुशील्यते । भारतीयतीर्थयात्रामधिकृत्य ततो डच-प्रबन्धः प्रकाशितः । डा० एल्० पी० वानडेन त्वष्टारमधिकृत्यानुसन्दधाति । हिन्दु-जैन-बाद्धानां तीर्थानां यात्रामधिकृत्य डा० जे० एन्सिङ्कमहोदयो निबन्धं

निर्माति । ततो बोधिचर्यावितारस्य डचभाषयानुवादः प्रकाशितः ।
भारतीय-साहित्यस्येतिहास-प्रणयने डा० जी० जे० म्यूलनेबेल्ड-महोदयो
वैज्ञानिकं यान्त्रिकं चाधिकरणं निर्माति ।

ऐम्सटर्डम-विश्वविद्यालये डा० जे० ए० एफ० रूडवर्गन महोदयः
पतञ्जलेर्महाभाष्यं किरातजुनीयस्य कुवलयानन्दस्य टीकाञ्चानुशीलति ।
यूट्रेक्ट-विश्वविद्यालयतो लब्धावकाशः डा० जे० गोण्डा-महोदयः
ऋग्वेदं, वैदिककर्मकाण्डं, शतरुद्रीयं चाधिकृत्य गवेषणा-रतः ।

पोलैण्ड

पोलैण्डदेशे वार्सा-नगरे 'रामायणं तस्य प्राचीन-भारतीय-साहित्ये
स्थितिः' इति विषयमधिकृत्य कार्यं प्रवर्तितम् । देशेऽस्मिन् 'मुद्राराक्षसस्य
विवेचनम्, संस्कृत-नाटकस्य व्याख्या-पद्धतिः, भारतीय-संस्कृतौ नाटकस्य
स्थानं, संस्कृतनाटक और बम्बइया-सिनेमा' इत्यादि विषयानधिकृत्य
कार्यं प्रवर्तते । स्वप्नवासवदत्तं तत्र पोलिशभाषयानुदितः । 'प्राच्य-
साहित्यस्य सैद्धान्तिकप्रश्नाः' इति समाधानं प्रस्तूयते च ।

बरबारा ग्रैबवस्का जयदेवः 'वैष्णवगीतकाव्यञ्चेति पुस्तकं
प्रकाशितवान् ।

क्राकाउनगरे बौद्धदर्शनमधिकृत्यकार्यं प्रवर्तते । पोलैण्डदेशे 'पोलिश-
साहित्ये भारतीयः प्रभावः' इति विषयमवलम्ब्य निबन्धाः प्रकाशिताः ।
जैनदर्शनानुशीलनं च तत्र प्रवर्तते ।

संस्कृतस्याध्यापनं लूबिननगरस्य कैथालिन-विश्वविद्यालये, वार्सा-
नगरस्य एकेडेमी आव कैथालिकथियोलोजीति संस्थायां विलसति ।

रुमानिया

बुखारेस्ट-विश्वविद्यालये प्राच्य-भाषाविभागे संस्कृतं हिन्दी चाध्या-
प्येते । तत्र भारतीय-संस्कृतिपरायणाध्ययनमण्डलं विलसति च ।

देशेऽस्मिन् प्राच्यविद्या-प्रवणा रुमानियायी-परिषद् प्रचरति ।

सेरगिड जार्जमहोदयो रुमानियायी-संस्कृतौ भारतमधिकृत्य प्रबन्धं
प्रकाशयति ।

रवीन्द्रनाथ-कालिदासादीनां कृतीनां तत्रत्यानां लोकप्रियरचनाभिस्तुलनात्मकं विवेचनं प्रस्तूयते प्रकाशनद्वारेण ।

स्पेन

स्पेनदेशस्य मैड्रिड-विश्वविद्यालये, सलमनका-विश्वविद्यालये च संस्कृतं पाठ्यते । तत्र मेघदूतस्य बृहदारण्यकोपनिषदो भगवद्गीता-याश्चानुवादः प्रकाशितः । विवेकचूडामणि-माण्डूक्योपनिषत्-पञ्चतन्त्रादिषुगवेषकाणामध्ययनं सम्यक् प्रचरति ।

श्रीलङ्का

लङ्कायां विश्वविद्यालयत्रयं स्नातककक्षायां स्नातकोत्तरकक्षायां च संस्कृताध्ययनं प्रस्तौति—

१. केलनिय विश्वविद्यालयः
२. जफना-विश्वविद्यालयः
३. पेरडेनिया-विश्वविद्यालयः

स्वीडन

स्वीडनदेशेऽधोलिखित-विश्वविद्यालयत्रये संस्कृतमध्याप्यते—

१. गोटवर्ग
२. स्टाकहोल्म
३. उप्पसल

स्टाकहोल्म-नगरे १९८० ख्रीष्टाब्दे 'रायलस्वीडिश-एकेडेमी आव लेटर्स, इति संस्थया भारतीय-विद्या-सम्मेलमायोजितम् । तत्र प्रकाशिता इण्डोलाजिका टौरिनेन्सिया पत्रिका भारतीपुराविद्यामधिकरोति । उप्पसलत ओरियण्टालिया सूचना, स्टाकहोल्मतः ओरियण्टलिस्का स्टूडियर इति पत्रिकाद्वयं भारतीयविद्यात्मकलेखान् प्रकाशयति ।

उप्पसल-विश्वविद्यालये सामोपनिषद्, भगवद्गीता, तमिलभाषा चेति विषयानधिकृत्यानुसन्धानं प्रवर्तते, शोधलेखाश्च ततः प्रकाशिताः ।

गोटवर्ग-विश्वविद्यालयतः विष्णुपुराणम्, व्याकरणश्चाश्रित्याध्ययनं प्रवर्तितम् ।

स्टाकहोल्म विश्वविद्यालये आयुर्वेदस्यमूलपारिभाषिकशब्दावली, काव्यशास्त्रं, धर्मशास्त्रं, पुराशिल्पं, देवरहस्यं, बङ्गसाहित्यमिति विषयानधिकृत्य विद्वद्भिर्लेखाः पुस्तकानि च प्रकाशितानि ।

रूस (U. S. S. R.)

रूस-देशतोऽधोलिखितानि भारत-विषयकाणि प्रकाशनानि विलसन्ति
पुस्तकरूपेण—

१. भारतीयैतिहासः
२. भर्तृहरेः शतकत्रयम्
३. प्राचीन-भारतीय-संस्कृतिः
४. भासः
५. वैदिकसाहित्यानुशोलम्
६. बौद्धधर्मदर्शनम्
७. मध्ययुगस्य साहित्यं संस्कृतिश्च
८. मध्ययुगस्य काव्यस्य चयनिका सानुवादा
९. आदिमकाव्य-विषयका शास्त्रीयप्रश्नाः
१०. ऐतिहासिकधार्मिकस्थलीनां पुरावृत्तम्
११. ब्राह्मणीयगद्यव्याख्या-विमर्शः
१२. भारते साहित्यिक-विकासः
१३. विद्यापतिः

तत्र विदुषां शोधनिबन्धा अधोविषयान् स्पृशन्ति-हरिवंश-पुराणम्, राजशेखरः, सिन्धुसम्यक्ता-लिपिः, अर्थशास्त्रीया समाज-व्यवस्था, भारो-पीयभाषा-विमर्शः, लोकायत-दर्शनम्, शङ्करस्यवेदान्तदृष्टिः, महाभारते स्त्रीणां प्रतिष्ठा, भारतीयविज्ञान-शिल्प-यन्त्रादीनां विमर्शः, हीनयान-महायान-शब्द-समीक्षणम् शैवसम्प्रदायः, भारतीयाचारसंहिता-विमर्शः, भारतीय दर्शनस्य मूलप्रवृत्तयः, भारतीयधर्म-समीक्षा, मोक्षशास्त्रं महा-भारते तीर्थवर्णना, वैदिकलौकिकसंस्कृतयोः विकासानुबन्धश्च ।

इंग्लैण्डदेशे अतिप्राचीनकालतः संस्कृताध्ययनपरम्परा भृशंप्रवर्तते । विगतवर्षद्वये यच्छोधकार्यं संवृत्तं तेन तत्रत्यानां सांस्कृतिकप्रवृत्तयः प्रकाश्यन्ते—

रामायणस्य वाक्यरचनाविमर्शः, यज्ञोपवीतम्, उदात्तरामः, साक्य-निरुक्तयः, धातोरर्थाः, विज्ञानभिक्षोः कृतयः, संस्कृत-व्याकरणेऽव्ययम्, विरहभक्तिः, जातकमालानुवादः, एकायन-विमर्शः, धर्मस्थोपयोगो

दुष्प्रयोगश्च, लङ्कावतारसूत्रे वादकौशलं, रामानुजस्य चिन्तनम्, नागार्जुनस्य तार्किकप्रक्रिया चैतानि शोध प्रकाशनानि ।

तत्र भारतीय-विद्याध्ययनं सर्वाङ्गीणं सम्यग् विकसति शोधद्वारेण ।

अमेरिका (युनाइटेड स्टेट्स आव अमेरिका)

अमेरिका देशे संस्कृतानुसन्धानं साङ्गोपाङ्गं विलसति । तथा हि—
ब्राउन-विश्वविद्यालये प्रो० डेविडपिङ्गरी 'संस्कृते विज्ञानम्' इति विषयमाश्रित्यानुसन्धत्ते ।

कैलिफोर्निया-विश्वविद्यालये रामायणस्याङ्गलानुवादस्य प्रथमो भागः प्रकाशितः ।

शिकागो-विश्वविद्यालये महाभारतमनूद्यते । अनुवादकार्यं शीघ्रमेव पूर्णतामियात् । नगरेऽस्मिन् अमेरिकनइंस्टीट्यूट आव इण्डियन-स्टडीज प्रचरति । इयं संस्था भारतीय-संस्कृतिमधिकृत्य कृतकृत्या वर्तते ।

हार्वर्डविश्वविद्यालये कम्प्यूटर-यन्त्रद्वारेण साहित्य-समीक्षा-तत्त्वान्यूह्यन्ते ।

वाशिङ्गटन-विश्वविद्यालये भारतीय-दर्शन-विश्वकोशो निर्मायते ।

पेनिसिल्वानिया-नगरे—फिलालेल्फिया विश्वविद्यालये भारतीय-विद्यानाम् अत्रत्य शिल्पकलादीनां च भूशं गौरवं डा० स्टेला क्रमकृषेः प्रयत्नानुसन्धानानुशीलनादिभिर्माहात्म्यं भजते । तत्र शिवतत्त्वस्य कलात्मकविवेचनं सङ्ग्रहालय-साह्येन मूर्तिचित्रादिसाधनैरनुत्तमविधिना सम्पाद्यमानं दृश्यते ।

बुगोस्लाविया

जाग्रेब-विश्वविद्यालये संस्कृताध्यापनमुच्चस्तरीयं प्रवर्तते । यथा-कालं सर्वे भारतविद्यानुरागिणो निद्रांसो नवानुसन्धानोन्मुखा संगच्छन्ते, भारतीयसाहित्यं संस्कृतिश्चानुप्रश्नं विमृशन्ति । तत्र पञ्चतन्त्रस्याभिनवोऽनुवादः १९८० ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितः । उपनिषद्दर्शनमधिकृत्य निबन्धो बेलग्रेड-नगरतः प्रकाशितः । अन्याश्च बहुविधाः संस्कृतप्रवृत्तयः तस्मिन् देशे सोत्साहं प्रवर्त्यन्ते ।

काशी-हिन्दूविश्वविद्यालये
संस्कृतव्रताधिकृतानां सम्मानोपाधि-
सम्भावनम्

कुलपतिः काशीनरेशः डॉ० विभूतिनारायणसिंहः

संस्कृत-विश्व-कोश-प्रकाशक

श्रीमद्भारत-विश्व-विद्यालय-प्रकाशक

संस्कृत-विश्व-कोश

संस्कृत-विश्व-कोश-प्रकाशक

पञ्चम-विश्वसंस्कृत-सम्मेलनावसरे :

काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयो वैदेशिकान् भारतीयांश्चाष्ट महापण्डितान्
'डाक्टर आव लेटर्स' इत्यनेन सम्मानोपाधिना विभूषितवान्—

१. प्रो० जान फिलिओजा—फ्रान्सदेशीयः
२. प्रो० जान गोण्डा—हालैण्डदेशीयः
३. प्रो० पाल थीमे—पश्चिमजर्मनी-देशीयः
४. प्रो० रामचन्द्रनारायणदाण्डेकरः—पुण्यपत्तनीयः
५. पं० रघुनाथशर्मा—वाराणसेयः
६. पं० चारुदेवशास्त्री—डिल्लीस्थः
७. पं० राजानकलक्ष्मण जू काश्मीरकः
८. प्रो० रामजी उपाध्यायः—वाराणसेयः

एतेषां महामनीषिणां परिचयः पुरस्कृत्यते ।

प्रो० जान फिलिओजा

षडशीतिवर्षीयः फ्रांसदेशीयश्च अत्रभवान् फिलुओजामहोदयो बाल्या-
देव विद्यार्जने सानुरागः । नवीने भैषज्यशास्त्रे प्राप्नोत्कृष्टोपाधिः डॉक्टर
ऑफ लेटर्स'-पदवीमपि प्राप्य पैरिसस्य पाण्डुग्रन्थविभागीये प्रोफेसरपदे,
भारतीयदर्शनविभागीये निदेशकपदे बहुषु चान्येषु महत्त्वपूर्णेषु शिक्षा-
पदेषु प्रतिष्ठितः संस्कृतस्य महतीं सेवां कृतवान् करोति च । बहूनां
शिक्षासंस्थानां सदस्यत्वेन संमानितोऽयं भारतीयं भैषज्यशास्त्रमधिकृत्य
पाण्डुग्रन्थांश्चाश्रित्य महत्त्वपूर्णान् ग्रन्थान् विरच्य प्राचीकटत् । भारतीयं
दर्शनमप्यधिकृत्य रचितग्रन्थरत्न एष आगमशास्त्रेष्वपि प्राप्ताधिकारः
काञ्चीशैवसंप्रदायेऽपि ग्रन्थविशेषं प्राकाशयत् । भारतरामसम्बन्धेष्वपि
विद्वानेषु महत्त्वपूर्णौ ग्रन्थौ प्राचीकटत् ।

प्रो० जान गोण्डा

लब्ध-प्रतिष्ठो गोण्डामहोदयो नैकासु संस्थासु संस्कृतस्य सेवां कृतवान्
महत्त्वपूर्णान् ग्रन्थांश्च प्रकाशितवान् पुराणानि, महाभारतम्, संस्कृत-
रूपकम्, धर्मः, दर्शनम् भारतीयं भाषाशास्त्रं चैतेषु विषयेषु ।

प्रो० रामचन्द्रनारायणदाण्डेकरः

डाक्टर रामचन्द्रनारायणदाण्डेकरः सर्वविधस्य संस्कृतवैदुष्यस्य सुदुर्लभः संगमः । १९०९ ख्रीष्टाब्दस्य मार्चमासस्य सप्तदशे दिने प्राप्त-जन्मा श्रीदाण्डेकरो मुम्बईविश्वविद्यालयस्य एम० ए० परीक्षां संस्कृत-विषये प्राचीनभारतीयेतिहाससंस्कृत-विषये च प्रथमया श्रेण्या तत्रापि प्राथम्येन चोत्तीर्णः । १९३८ ख्रीस्टाब्दे विद्वानेषु होल्डनवर्गं विश्व-विद्यालयस्य पी एच० डी० शोधोपाधिं प्राप्तवान् ततः परं पुण्यपत्तनस्य फर्गुसनमहाविद्यालयं, पुणे विद्यापीठं, पुणे संस्कृतोच्चानुशीलनकेन्द्रं भण्डारकरप्राच्यविद्या-शोधप्रतिष्ठानं च सेवितवान् । पुणे-विद्यापीठस्य संस्कृतप्रोफेसरपदमसौ विंशति वर्षाणि भूषयित्वा तत्रैव कुलपतिपदमपि व्यभूषयत् । भारतीयवैदेशिकानां चानेकेषां शिक्षासंस्थानानां सदस्य एष साम्प्रतम् अन्ताराष्ट्रमहामण्डलस्य अध्यक्षपदं विभूषयति ।

विश्वव्यापियशसो दाण्डेकर-महाभागस्य वैदुष्योत्कर्षः, विवेचन-वैशद्यं, संशोधन-प्रामाण्यं, वेदेषु, धर्मैतिहासे च विशिष्य ग्रन्थसम्पादनं, सुदीर्घं सम्मेलनायोजनं, पौरस्त्य-परम्पराभिज्ञत्वं, पाश्चात्य विज्ञान-निकषग्राहित्वं, प्रभविष्णुमहानुभावश्च सर्वातिशायिकतृप्तेन न केवलं भारतीयानां वैदेशिकानामपि समादरभूमिः ।

प्रो० पाल थीमे

थीमे-महोदयः द्यूबिगन-विश्वविद्यालयस्य प्रसिद्धो भाषाशास्त्री,
संस्कृतव्याकरणस्य परम्परागते क्रमे वेदविद्यासु च लब्धाधिकारः।
तुलनात्मक ऐतिहासिके च भाषाविज्ञाने नवीनान् सिद्धान्तान् प्रावर्त्तयत्।

वैदिकस्य लौकिकस्य च व्याकरणसंप्रदायस्य पारम्परिके कालक्रमे
महदेवावदानं महोदयस्यास्य।

थीमे-महोदयस्य संमानो महत्तमस्य भारतीयविद्याविदः पाणिनि-
व्याकरणे भृशं निविष्टस्य विदुषः सम्मानः।

पं० रघुनाथशर्मा

प्राध्यापकः श्रीरघुनाथशर्मा छात्रावस्थात एव पाणिनीये व्याकरणे वेदान्तेषु चाधिगतपाटवातिशयः सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविषयस्य प्रोफेसरपदं वेदान्तविभागस्याध्यक्षपदं चालङ्कृत्य प्राप्त-
व्याः सेवातो व्यरमत् । अहर्निशमनवरतया चाध्यापने प्रवृत्तो महर्षि-
कल्प एष वेदान्तशास्त्रे व्याकरणशास्त्रे च प्रमाणभूत आचार्यः । असा-
वस्य महामतेरुल्लेखनीयो विशेषो यदसौ व्याकरणस्य नवीनं प्राचीनं
चेति उभयविधेऽपि प्रस्थाने वेदान्तेषु च प्राचीनां शास्त्रीयामध्ययनपर-
म्परामनुरुध्य सुयोग्यान् शिष्यान् सम्यग् व्यनयत् । महत्त्वपूर्णानि ग्रन्थान-
प्यसौ व्यरचयत् यथा चित्रनिबन्धावली, वाक्यपदीयस्य नूतना विशाला
च अम्बाकर्त्रीति व्याख्या च । सहस्राणि सहस्रशः पद्यान्यप्यसौ निरमा-
न्निर्माति च ।

एतस्य शास्त्रवैदुष्यमाकलय्य सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वाच-
स्पतिरि'न्ति संमानोपाधिना भारतस्य राष्ट्रपतिश्च संमानपत्रेण विद्वांसममुं
समानयत् । पञ्चाशीतिवर्षदेशीय एष इदानीमपि यथापूर्वमेव प्रवृत्तः
शास्त्राणि अनुशीलयितुमध्यापयितुं च ।

अस्य सुमेधसः सम्मानः संस्कृताध्ययनस्य शास्त्रीयायाः परम्परायाः
कठोरस्य तद्रक्षणव्रतस्य सुदीर्घस्य स्वाध्यायतपोयोगस्य च सम्मानः ।

पं० चारुदेव शास्त्री

प्राध्यापकश्चारुदेवशास्त्री संस्कृतवैयाकरणेषु अन्यतमः। श्रेष्ठो विद्वान् आरम्भादेव संस्कृतभाषाया भाषात्वेन अध्ययनं कुर्वाणः, तस्यैव व्याकरणे च भृशम् अवदधानः प्राचीनान् संस्कृतप्रयोगान् अवचित्यानुशील्य च संस्कृतवाक्यरचनां सविशेषमधीतवान्। एष संस्कृतभाषाया वाक्यरचनायां विद्यमानान् सूक्ष्मसूक्ष्मानपि विशेषान् प्रत्यभ्यजानात्, व्यरचयच्च 'व्याकरणचन्द्रोदय'-नामकं शोधपूर्णं त्वीनं विशालकायं च व्याकरण-ग्रन्थम्। प्रायेण पञ्चाशद् वर्षाणि गवेषितसंस्कृतवाक्यरचनाविशेषस्यास्य ग्रन्थ एष उपसर्गार्थचन्द्रिकानाम्नापरेण विशालेन ग्रन्थरत्नेनान्वयायि। द्वावपीमौ विदुषोऽस्य महान्तौ समुल्लेखनीयौ च ग्रन्थौ।

वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डस्य अनेन संपादितं १९३४ तमे ख्रीष्टाब्दे लाहौरतः प्रकाशितं च संस्करणं ग्रन्थस्यास्य प्रामाणिकतमं प्रथमं संस्करणम्, संस्कृतव्याकरणदर्शनस्य स्वाध्याये एतेन भृशमुपाकारि संस्करणेन।

पञ्चाशीतिवर्षीयोऽप्यसौ साम्प्रतमपि यथापूर्वमेव निरतः संस्कृतस्य भाषाया वाक्यरचनायां विद्यमानान् विशेषानवचेतुम्। सोऽयमस्य अमन्दोऽभियोगः संस्कृतस्य भाषात्वेन क्रियमाणे इदं युगे चात्यन्तमेवावश्यकेऽनुशीलने।

श्रीमत्श्चारुदेवशास्त्रिण एवं विधान् संस्कृत-सेवा-विशेषानादृत्य भारतस्य राष्ट्रपतिः १९७१-तमे ख्रीष्टाब्दे शास्त्रिवर्यममुं सम्मानपत्रेण सम्भावयत्।

एवं खलु संस्कृतस्य भाषात्वेनाध्ययने समुपार्जित-वितीर्ण-समुल्लेखनीय-नूतन-ज्ञान-राशेः प्राध्यापकस्य श्रीचारुदेवशास्त्रिणः संमानः जीवन्व्यापिनः संस्कृतभाषास्वाध्याययोगस्य संस्कृतसेवाव्रतस्य च संमानः।

पं० राजानक लक्ष्मणजू

राजानको लक्ष्मणजू कश्मीरप्रतिष्ठिते महामाहेश्वराचार्यस्य श्रीमद-
भिनवगुप्तस्य तान्त्रिके शैवपीठे प्राप्तप्रमुखाचार्याभिषेकः, ततश्च महामाहे-
श्वरत्वेन संभाव्यमानः साम्प्रतमपि समाधिं शैवशास्त्राणि च सम्यगुप-
सेवते । श्रीनगरे प्रतिष्ठापित-शैवपीठ एष स्थित्वा भारतीया वैदेशिका-
श्चेति सर्वानपि अध्येतृन् प्रत्यभिज्ञादिषु शैवशास्त्रेषु संस्कृतमाध्यमेनैव
आङ्ग्लभाषामाध्ययेनापि विनयति ।

तस्यास्य विरक्तस्य महापुरुषस्य संमानः संस्कृतविद्यया संपृक्तस्य
त्यागयोगस्य विशिष्टस्य जीवनदर्शनस्य च सम्मानः ।

प्रो० रामजि उपाध्यायः

प्रयागविश्वविद्यालयतः प्राप्त-स्नातक-स्नाकोत्तर-डाक्टरआफ्फिला-
सफी-पदवीक एषः सागरविश्वविद्यालयं सेवित्वा प्राप्त-डी० लिड-लङ्कृति-
स्तस्य संस्कृतविभागस्य वरिष्ठप्रोफेसरपदात् अध्यक्षपदाच्च प्राप्तसेवा-
विरामः साम्प्रतमपि नाट्यशास्त्रस्यानुशीलने आधुनिकस्य संस्कृतसाहि-
त्यस्य इतिहासनिर्माणे च यथापूर्वमेव व्यापृतः । 'द्वासुपर्णा' इत्युपन्यासः,
'भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः' इति शोधग्रन्थः अन्ये च महत्त्वपूर्णा विशा-
लाश्च ग्रन्था अनेन विरचिताः । 'आधुनिकं संस्कृत-वाङ्मयम्' अस्य प्रमुखं
कार्यक्षेत्रम् । अत्र विदुषाऽनेन भूयांसः शोधप्रबन्धा निर्मापिताः, निर्नि-
तश्च त्रिभिः खण्डैः पूर्णः संस्कृतनाट्येतिहासः सुभृशं परिश्रम्य । इति-
हासेऽस्मिन् भासमारभ्य इदानीं यावत् प्रायेण सर्वेषामेव प्राचीनानां
नवीनतमानां च संस्कृतनाटककाराणां परिचयः अज्ञातचराणां लुप्तप्रायाणां
च नाट्यकृतीनां तथ्यात्मकः परिचयः सुलभः । एतेन साधितं यद्
संस्कृतस्य स्रोतः इदानीमपि प्रवहति विरच्यन्ते चात्र भूयांसो ग्रन्थाः ।

संस्कृतपत्रकारता-क्षेत्रेऽपि महदवदानम् उपाध्यायस्यास्य । एतेन
प्रवर्तिता 'सागरिका'-नाम्नो त्रैमासिकी संस्कृतशोधपत्रिका विंशतिवर्षाणि
पूरयित्वाधुनैकविंशति तमं वर्षं प्रवेक्ष्यति । पत्रिकयानया भूय उपकृतं
संस्कृतलेखकानामध्येतृणां च विदुषाऽनेन ।

नाट्यशास्त्रविषये भूयांसो भ्रमा एतेन विदुषा इदं प्रथमतयापाकृताः ।
'छाया नाटकं किंस्वरूपमिति' एतेनैव उपाध्यायमहाशयेन साधितम् ।

महत्त्वपूर्णं शोधप्रबन्धं समर्प्य सागरविश्वविद्यालयतः प्राप्त-डी० लिड-
उपाधिरेष संस्कृताङ्गलहिन्दीभाषाभिः संस्कृतसाहित्यं भारतीयां संस्कृतिं
च भृशमुपाकरोत् । अधुना पुण्यपत्तनेऽखिल-भारतीयप्राच्यपरिषदः
साहित्यखण्डस्याध्यक्षभरं निरवहत् ।

तस्यास्य रामज्युपाध्यायमहाशयस्य सम्मानः संस्कृतसाहित्य-संजीवन-
व्रतस्य सम्मानः ।

विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य का भाषा भवितुमर्हन्ति

काश्यां विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य समारम्भात् पूर्वमेव बहूनां संस्कृत-
 सुधियां सुव्यक्तं मतमासीद् यदीदृशेषु सम्मेलनेषु संस्कृत-निष्ठज्ञान-
 विज्ञानानां विचारणा यथापूर्वमाङ्गलभाषया प्रवर्तनीयेति न सर्वजन-
 हिताय कल्पः । अथ च न केवलं भारते संस्कृत-सम्मेलनेषु, अपि तु
 विदेशेष्वपि तत्र विदुषां शोधविचारणा संस्कृतेन विशेषतः सम्भावनीया ।
 अनेन विधिना ये पण्डिता आङ्गलभाषावगाहिनो न सन्ति तेऽपि तत्र-
 सम्मानं समानरूपेणास्मिन् ज्ञानयज्ञे भागग्राहिणो भवेयुः । भारते तु
 संस्कृतविदोऽधिकांशत आङ्गलभाषा-विशारदा न सन्ति । तेषां महापण्डि-
 तानामपि तत्र विश्वसंस्कृत-सम्मेलनेषु, अखिलभारतीयप्राच्यपरिषत्सु
 वा योगो यथाकामो न भवति । नेयं स्थितिः श्रेयसीति सनातनसंस्कृता-
 नुरागिणां सुहितसम्मतं संस्कृतस्य, संस्कृतज्ञानां, विश्वसंस्कृतसम्मेलन-
 स्यायोजकानां च संवर्धनाय स्वीकरणीयम् ।

तत्रापेक्षितमासीद्यद् विश्वसंस्कृत-सम्मेलनप्रसङ्गे यानि कानिचित्
 पत्रकाणि, विज्ञापनानि, भाषणानि, शोधपत्राणि च पुरस्कृतानि तानि
 भाषणानि, शोधपत्राणि च पुरस्कृतानि तानि सर्वाणि साररूपेण
 सम्यग्रूपेण वा यथायोगं संस्कृतेनाङ्गलभाषया चोभयविधिना
 प्रकाशितानि स्युः ।

विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्याधिकारिणोऽद्यावधी मां सुविचारितां भव्यां
 भारतभारती-भावनीयां संस्कृतानुरागिणां प्रार्थनां नानुमोदन्ते इति न
 तेषां पन्थाः सर्वथा साधु प्रतिभाति ।

विश्वस्य सर्वा भाषाः समानमानाः सन्त्येव । वैदेशिकभाषासु विशेषत
 आङ्गलभाषायां संस्कृतविषयको भारतीयपुरातत्त्वविषयकश्च यो ज्ञान-

निधिभारतीयैर्वैदेशिकैस्तपस्विभिर्मनीषिभिः सञ्चितः, तस्य सम्यग्-
लाभो पण्डितानां कृतेऽपि यथा भवेत्तथातैराचरितव्यमेव । वैदेशिकभाषा-
भिज्ञता संस्कृतज्ञानां सर्वत्र लाभायैव समुकल्प्यते । यथा मूलार्षभाषाया
विकसितं रूपं भारते संस्कृतप्राकृतादिषु विलसति, तथैव विदेशेषु
ग्रीकलैटिनाङ्गलजर्मनादिभाषादिष्वपि विलसतीति भाषाविज्ञानविदां
नाविदितम् । तथापि भारतीयवैदिकमहर्षीणां ब्रह्मरक्षणस्योदात्तेनानुपमेन
स्वाध्यायविधिना संस्कृतं विश्वस्य मूर्धन्या भाषा राजते इति सम्प्रधारणं
संस्कृतसम्मेलनायोजकानां कार्यविधौ संस्कृतस्य योग्यं स्थानं विधास्य-
तीति निवेदमविकलं कलनीयम् ।

पूर्वोक्तान् विचारान् परिलक्ष्य सागरिकया अयं विश्वसंस्कृत-
सम्मेलनविशेषाङ्कः पर्यवसितः ।

काश्या गौरवमण्डनम्

प्राच्यविद्यानां राजधानीयं काशी विश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य महिमानं समवर्धयत् । पुरीयं विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य ज्ञानमहायज्ञे मनीषिणां ज्ञानविज्ञानयोः समृद्धाहुतिभिः पुनः पुनः परिपूता । सर्वतः सफलः कार्यक्रमः सम्मेलनस्येति महात्मनो दाण्डेकरस्यसम्मेलनाध्यक्षस्याव-भृथाभिषेकवाणी प्रभोदयदस्मादृशानां काशीगौरवधियां जनानां मनांसि ।

अदूरदर्शिनानां दोषज्ञानां समालोचकानां काशीगौरवाननुकूलं व्यव-स्थादिविषयकं संस्कृतस्य संस्कृतपण्डितानां च हानोपादानादिकं च त्रुटिनिदर्शनं मलीमसभक्तानामुदरदरीपूरणाय प्रचुरमात्रमासीत् ।

किं न तैर्विचारितं यन्महारम्भेषु महतां दृष्टिः श्रेष्ठकार्येषु निबद्धा-भवति, न सा दोषदर्शनायाधोऽधः पश्यति । दोषदर्शनप्रकरणैः काशी-गौरवं क्षीयेतेत्यपि तैर्मनसि न कृतम् ।

कतिपयतथाकथितपण्डितानां पारस्परिकमनोमालिन्यस्फोटस्य विगर्हितं दृश्यं सभासदां चेतांसि दुनोति स्म । न ते जनाः काश्या आभिजात्येनाभिनन्दनीयाः, यतो हि नाम ते काश्याः शिवपरम्परां क्षपयन्ति ।

शास्त्रचर्चा-परिषद्

विश्वसंस्कृत-सम्मेलने शास्त्रचर्चा-परिषदः कार्यजातं भारतीया-
परम्परानुरूपं सुश्रियं व्यधात् । तत्र नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः
व्याकरणे, सिद्धान्तलक्षणेऽनवच्छेदकत्वानुसरण-विमर्शः, मीमांसायाम्
अरुणाधिकरण-विमर्शः, ज्योतिषे ग्रहण-विमर्शः इत्यादयः प्रधानाः
शास्त्रार्थविषया निर्धारिताः । शास्त्रचर्चायां प्रमुखा भागग्राहिणः
पं० सीतारामशास्त्री, पं० रामयत्नशुक्लः, पं० रामकिशोरशुक्लः,
पं० सुब्रह्मण्यशास्त्री, पं० राजारामशास्त्री, पं० गणपतिशास्त्री,
पं० सुधांशुशेखरशास्त्री, पं० चन्द्रशेखरशुक्लः, पं० वासुदेवकृष्णशास्त्री,
पं० केदारनाथशास्त्री, पं० उदयचन्द्रजैनः, पं० सन्निधानशास्त्री,
पं० सुकर्णशास्त्री, पं० श्रीचन्द्रशास्त्री इत्यादयोऽखिलभारतीयसांस्कृतिक-
प्रतिभां विषयप्रतिपादनस्य सनातनपद्धत्या साक्षात्कृतवन्तः । तत्र महा-
पण्डिता बदरीनाथशुक्लाः, पट्टाभिरामशास्त्रीणश्चकाश्या वैदुष्यार्ण-
वरत्नानि प्राकाशन्त ।

शास्त्रचर्चा-परिषदि गीर्वाण-वाणीविलासाय भारतस्य विविधदेशेभ्यः
शतद्वयं पण्डितानां शास्त्राचार्याणामुपस्थितम् ।

मनीषिणां प्रबोधनम् दाण्डेकरः रामचन्द्रो नारायणः

संस्कृतभाषा साहित्यञ्च जगति सर्वेषामैक्यविधानं पुरस्कृतः ।
विश्वसंस्कृत-सम्मेलनं विश्वेषां हितवर्धकान् विचारविमर्शान् प्रकाशयितुं
भारतीयानां वैदेशिकानां च भारतपुरातत्त्वविद्वद्भ्योऽवसरं प्रयच्छति । तत्र
सम्मेलनेन भारतीय-वैदेशिकवैदुष्यजुषां विचार-सङ्गमः चरेत् ।

वैदेशिकानां संस्कृताभिनेवशः सुप्रथितः । ज्ञानार्णवे साधु मन्थनपरै-
स्तैरपि सांस्कृतिकगूढरत्नानानि सम्यगन्विष्टानि । वैदेशिकानामपि
संस्कृताभ्यासे महती तपस्या प्रशस्ता । प्रगाढ तेषां ज्ञानं संस्कृतस्य ।
अनुसन्धानपद्धतिस्तेषां भारतीयविद्यानामुत्कर्षं समुत्तेजयति । सा पद्ध-
तिर्भारतीयैरप्यनुकरणीया ।

काशिनरेशो विभूतिनारायणसिंहः

यथा वाराणस्यां तथा विदेशेष्वपि विश्वसंस्कृत-सम्मेलनाधिवेशने
संस्कृतं सहभाषारूपेण विचार-विनिमयस्योदारं साधनं भवेदिति अन्ता-
राष्ट्र-संस्कृतविद्यामहामण्डलेन सम्भावनीयम् ।

अस्मिन् सम्मेलने काश्यां सर्वप्रथमं भाषाद्वयसमाश्रयेण संस्कृतस्य
व्यवहार-भाषात्वमङ्गीकृतं सर्वैः । संस्कृताध्यापनाय नूतना प्रणाली
समाहता भवतु ।

पाल थीमे [पश्चिमजर्मनी]

अयं काशीहिन्दूविद्यालयो युगान्तं यावत् जीव्यात् ।

रामजी उपाध्यायः

हिन्दूविश्वविद्यालयोऽयं भारतीय-संस्कृतेः समुन्नयनाय पं० मदन-
मोहनमालवीयेन स्थापितः । तस्यादर्शवाक्यमासीत्—

“सत्येन ब्रह्मचर्येण व्यायामेनाथ विद्यया ।

देशभक्त्यात्मत्यागेन सम्मानार्हो सदा भव ॥”

अनेक समष्टिकल्याणभावना तस्य महात्मनो व्यज्यते । सा अस्माभि-
रात्मोत्थानायोरीकर्तव्या !

प्राचीनयुगे, मध्ययुगे आधुनिकयुगे च यत्किञ्चित् संस्कृतेन लिखितं
तत्सर्वं रक्षणीयं भजनीयं च यतो हि नाम तत्र भारतस्यात्मा विशुद्ध-
भावेन भूयसा विलसति लोकान् कल्याणपथे प्रवर्तयितुमुत्सहते च ।

डा० रेवाप्रसादद्विवेदी

शान्तिनिर्माणार्थं जगतीतले संस्कृतवाङ्मयमेव समर्थम् । मानवजाते-
रितिहासः भूयसांशेन संस्कृते निबद्धम् । तस्यज्ञानाय संस्कृतमध्ययम् ।

ग्रन्थसमीक्षणम्

सौप्रभम् (गद्यकाव्यम्)—लेखकः प्रकाशकश्च—श्रीवेदव्यासशुक्लः,
गर्ग प्रकाशनम्, खोड़ा, वारा दीक्षित, देवरिया (उ० प्र०) पृ० ६५ ।
मू० २५० रु०

सौप्रभे नाम्नि गद्यकाव्ये श्रीमता वेदव्यासशुक्लेन गद्यगुम्फने
किमपि पाटवमाविष्कृतम् । वाणभट्टस्य सरणिमात्मसात्कर्तुमयमतितरां
संरभते, तत्र सफलश्रमश्च दृश्यते । बाणभट्टतदेवायं वर्णनेषु प्रगल्भते,
परिसंख्याद्यलङ्कारप्रयोगे च मुखरः प्रतीयते । काव्येऽस्मिन् प्रस्तावना-
वर्णनानन्तरं विलसन्ति ग्राम-गृह-सुप्रभ-कामिनी-स्थाणु-मार्जारी-सरयू-
देवलगृह-वनाश्रम - चण्डिका-संवसथ- पिष्टातक-प्रभृति-समावर्तनान्तात्रयो-
विंशतिवर्णनाः । वर्णनेषु कविः क्वचित् संस्कृतवाङ्मयवैदुषीं विदग्धतां
च लासयति नवीनकल्पनामनोहराभिरुक्तिभिः । तद्यथा-राजवल्लीनगरी-
वर्णने—“सा च भारविरचना इवार्थगम्भीरा दण्डपदसंघटनेव प्रतिपद-
लालित्यमनोहर कालिदासोपमेव निरुपमा वाणकादम्बरीव साच्छोदरसा
नैषधपुस्तिका इव सनला नृपभीमबालिकेव लोकत्रयं दमयन्ती विज्जि-
केव श्यामा ।

कादम्बरीवदत्रापि कथान्तर्गमिताः कथा दृश्यन्ते । शूद्रकराजसभा-
यामिव शुकवृत्तान्तवत् उद्योतनृपतेः सभायामत्र विस्मयावह-मार्जारी-
वृत्तान्तो विनिवेद्यते । अनेकजन्मपरम्पराश्चात्रान्तर्भविताः ।

किरातार्जुनीय-शिवपुराणयोस्तुलनात्यकमध्यययम्, लेखकः प्रकाश-
कश्च—स एव । १९७९-८० । पृ० १७४ । मू०-११-रूप्यकाणि ।

अस्मिन् शोधप्रबन्धे पुराणवाङ्मयं परिशील्य काशीप्रसादजाय-
सवालाट्टेकट-स्टीनकोनो-पार्जितर-प्रभृत्याधुनिकगवेषकाणां च मतानि
भूतार्थतया समीक्ष्य शिवपुराणस्य काल २०० ख्रिस्ताब्दप्रायो निर्धारितः ।
तदनु पञ्चसु अध्यायेषु आद्यद्वयोः किरात-शिवपुराणयोः सुविस्तृतः परि-
चयः, तृतीयचतुर्थयोश्च शब्दार्थभावसाम्य-रसालङ्कारच्छन्दो दृष्ट्या

समीक्ष्यप्रबन्धयोस्तुलनात्मकमनुशीलनं विहितम् । भारविः भारतं शिव-
पुराणं चानुहरतीति लेखकोऽत्र सिसार्धाधिषतीति दिक् ।

ऊर्मिलीयमहाकाव्यम्—पं० नारायणशुक्लः,

प्र०—पूर्ववत् । पृ० २०० । मू० ४.७० रु० ।

अस्मिन् महाकाव्ये सप्तदशसर्गेषु कविना लक्ष्मण-भार्याया उर्मिला-
याश्चरितं विषयीकृतं जन्मप्रभृति सौमित्रराज्याभिषेकं यावच्च तत्
सम्यङ् निर्व्यूढम् । सरणिरस्य मनोहारिणी, उक्तगौरवजुषी वैदुषी
प्रसादरम्या च भाषा । नगर-वन-गिरिसरिदाश्रम-प्रभृति-वर्णनान्यस्य
काव्यस्य सौष्ठवं समेधयन्ति ।

वैनायकम्—नाटकम्—ले० प्र०—पूर्ववत् । पृ० ६५।१९७९ ।

सप्ताङ्केऽस्मिन् रूपके श्रीगणेशस्य चरितं रञ्जकतया रूपितम् ।
प्रथमाङ्के पुत्रजन्म प्रपञ्चितम् । तत्र पितुः शिवस्येदं वचः—

सर्वं सांसारिकं तापं हरते सुतदर्शनम् ।

ब्रह्मानन्दसमानं हि कुरुते हर्षमव्ययम् ॥

वात्सल्यं वर्धयति । अप्सरोभिः प्रस्तूयमाने नृत्ते शिवोऽपि हर्षगर्भ-
निर्भरं नरीनृतयति । अङ्कान्ते असुराचार्य-शनैश्चरयोर्वार्ता अमङ्गलशङ्का-
मुपजनयति । द्वितीयाङ्के शनेश्चरदृशा भग्नग्रीवो गणेशोऽसुरेशानुचरेण
चोरिते तन्मुण्डे गजशावकशिरसमारोपणेन पुनर्जीव्यते । अनन्तरं गणेश-
कार्तिकेययोर्मिथः कलहो वर्णितः । तृतीयाङ्के उर्वशी-मेनके पुरन्दर-
सन्देशं त्रिपुरारिपुरः पुरस्कुरुतः । शिवश्च पुत्रो परीक्षयति, यत्र गणेशो
मेधावी प्रमाणी क्रियते । चतुर्थाङ्के देवराजानुमत्या गणेशकार्तिकेययो-
सुरविध्वसासमुद्यमो निर्दिष्टः । पञ्चमाङ्के गणेश-विवाह-निर्णयः पश्चिम-
योश्चाङ्कयोस्तदन्वय, प्रदर्शितः । एवमस्मिन् नाटके वैनायकी पुराण-
वार्ता यथाक्रमं विनिवेशिता । तथापि घटनाविन्यासशैथिल्यात् नूतन-
परिकल्पनासमुन्मेषाभावाच्च नेयं कृतिः सर्वथा हृद्या, नापि प्रयोगाय
योग्या । सर्वत्र हिन्दीभाषावाक्यरचनाभिमृष्टा असंस्कृता शैली मानसं
दुर्नोति । तद्यथा—

यावान् समयो मिलति तावानत्रैव लगयामि । पृ० ४५ तेषां करद्वये
मोदकः । .....यादृशी कल्पना आसीत् तादृग् एव व्यवस्थापको मया

सम्प्राप्तः । पृ० ४१ सुष्ठु अस्ति ।.....एक प्रतिस्पर्धात्मिका परीक्षा आयोजयिष्यते पठन पृ० ३१ । समयेन पठतं वा खेलतम् । खेलनसमयो भवेत् समयाधिकमिति चिन्त्यम् । पृ० २६

शम्भुशतकम् । विठलदेवुनि सुन्दरशर्मा । प्र०—श्रीमती वि० नागरत्नम्मा, १-९-१११२।जी।३, दयानन्दनगरम्, हैदराबाद । आवृत्तिः प्रथमा, १९८२।पृ० ४२, मू० ४ रु० ।

श्री वि० सुन्दरशर्मा ओस्मानियाविश्वविद्यालयस्य संस्कृताकादम्यां शोधसहायको वर्तते । प्रागप्यनेनमुकुटशतक-श्रीनिवास-वीराङ्गनेयशतकानि विरच्य प्रकाश्य च कापि ख्यातिरर्जिता । अस्मिन् काव्ये १०८ पद्य-पुष्पाणां माला आराध्याय कविनार्पिता । कवेर्भक्तिभावनाभिव्यक्ति-निश्चला सारल्यहृद्या च ।

सुरवाग्विलापम् । ले० प्र०—दीपकघोषः । आनन्दमोहनमहा-विद्यालयकलिकातायां प्राध्यापकः । द्वितीया आवृत्तिः, १९८२।पृ० २२। मू०—रुप्यकद्वयम् ।

काव्यस्यास्य कर्ता विलापकाव्यगुम्फने निपुणः प्रतिभाति । प्रागप्यनेन मेघदूत स्रोतप्रासमनुसृत्य मेघविलापं नाम काव्यं विरच्य प्रकाशितम् । अनन्तरं १९७३ ख्रिस्ताब्देऽस्य सुरवाग्विलापं प्रकाशितचरमभवत्, यत्र चतुर्दशपद्यान्यभवन् । तस्यैव ३१ पद्येषु विस्तारितेयं द्वितीया आवृत्तिः । अत्र कविः स्वप्ने स्वदुरवस्थया दूयमानां सुरसरस्वतीं दृष्ट्वा तद्विलापमाकर्णयति—

“मध्यक्षपायाः श्रुतवानहं ह्यः स्वप्नेऽबलारोदनशब्दमेकम् ।

भङ्गेऽपि सुप्तेरभवत् स शब्दः पुनः पुनर्मे श्रुतिगोचरश्च ॥

विहाय शय्यां परितः कुतूहलादन्वेषणेऽपि प्रचुरे ततो मम ।

कुत्रापिगेहे न तु कापि लोकिताशब्दः श्रुतः केवलपुस्तकान्तरात् ॥

का त्वं, विलापे वद कश्च हेतू रात्रौ गृहे मे किमिति प्रवेशः ।

न दृश्यमानासि कथं पुनस्ते कण्ठस्वरः श्रोत्रपथं ममेति ॥

अदृश्यमानाप्यददात् क्षणेन प्रत्युत्तरं सा परिपृच्छयमानः ।

दिव्याङ्गनाहं सुरवाक्समाख्या जाताऽथवा संस्कृतवागितीह ॥

ममोत्सवो भारतवर्षभूमौ सर्वत्र पूजा भविता मम श्वः ।
तथापि तृप्तेः कणिकापि नास्ते प्रभूतखेदैरभिभूतचित्ते ॥”

स्पन्दकारिका—श्रीभट्टकल्लटवृत्तिसहिता, हिन्दीव्याख्याकारः—प्रो० नीलकण्ठगुरुट्ट । प्रका०—मोतीलाल बनारसीदासः, जवाहरनगरम्, दिल्ली-७ । प्रथमं सं० १९८१ । पृ० १६८+२५ । मू० ३० रूप्यकाणि ।

स्पन्दकारिका नाम शैवसम्प्रदाये स्पन्दशास्त्रस्य आकरो ग्रन्थः । कदायं रचितः केन वेति इदमित्यन्तया न ज्ञायते । स्पन्दकारिकामधिकृत्य सन्ति श्रीभट्टकल्लटक्षेमराज-रामकण्ठोत्पलप्रभृतीनामनूचानानां शैवाचार्याणां वृत्तयो विवृतयो वा । तासु श्रीभट्टकल्लटकृता वृत्तिरिदम्प्रथमतया आद्रियते । अस्मिन् । संस्करणे कारिका-वृत्त्योर्मूलमुपादाय भाषायां व्याख्यानं गुरुट्टमहोदयेन व्यधायि । सामान्यपाठकेभ्यः स्पन्दशास्त्रपरिचयप्रदाने संस्करणमिदं सर्वथा अलम् ।

शैवसिद्धान्तेषु व्याख्याकारस्य गुरुट्टमहोदयस्याभिनिवेशः स्फुट एव । अनेन ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीश्वरसिद्धि-तन्त्रालोक-तद्विवेक-तन्त्रसार-त्रिशिका - परमार्थसार-प्रत्यभिज्ञाहृदय - विज्ञानभैरव-शिवसूत्र-प्रभृतिशैववाङ्मयमधीत्य स्पन्दशास्त्रग्रन्थांश्च सविशेषं परिशील्य स्पन्दकारिका-वृत्त्योराधिकारिकी शास्त्रकर्तुः वृत्तिकारस्य च परिचयोऽप्युपबृंहितः । स्पन्दसूत्राणां कर्ता क इत्यत्र उपस्थितासु विविधविप्रतिप्रतिषु सिद्धवसुगुप्त एव मूलसूत्रकार इति संशय-पूर्वपक्षे व्याकृत्यात्र सिद्धान्तितम् । स्पन्दस्वरूपम्, स्पन्दशास्त्रे प्रमातृभेदाः, तद्ग्राह्यविषयाः, पाशः, मुक्तिश्चेत्यादयो विषया अपि भूमिकायाम् अनुवादकेन परामृष्टाः ।

हिन्दीव्याख्यायां मीमांसा-वेदान्त-प्रभृतीतर-दर्शनप्रस्थानानां मतानि उदाहृत्य प्रकृतशास्त्र-शद्धान्तैस्तेषां साम्य-वैषम्यादिकमपि टीकाकारेण शीलितम् । अन्ते सूत्राणां पारिभाषिकशब्दानां चानुक्रमणिके संयोज्य संस्करणस्यास्योपदेयता वृद्धि प्रापितेति दिक् ।

जातकपारिजातः—श्रीदेवज्ञवैद्यनाथविरचितः, सौरभभाष्यसहितः । द्वौ भागौ । भाष्यकारः—पं० गोपेशकुमार ओझा । प्रथम सं० १९७९, १९८१ । पृष्ठाः ११२५ । मूल्यम् । ४५+६५ रूप्यकाणि ।

भागद्वयात्मकोऽयं ज्योतिषग्रन्थः सुप्रथितकीर्तिः सर्वार्थचिन्तामणि-
कारस्य श्रीवेङ्कटाद्रेः पुत्रेण श्रीमता वैद्यनाथेन १४८२ वैक्रमाब्दे विर-
चितः । ज्योतिषशास्त्रे संहिता, होरा, सिद्धान्तश्चेति त्रयो विषयाः
प्राधान्येन गण्यन्ते । जातकपारिजातः 'होरा'-ग्रन्थः । अत्र वैद्यनाथेन
श्रीपतिपद्धति - सारावली - बृहज्जातक - सर्वार्थचिन्तामणि-प्रभृतिपुरातन-
शास्त्रेभ्यः सारं संहृत्य विशदं व्यवस्थापितम् । दैवज्ञानां मौहूर्तिकानां च
कृतेऽयं विशिष्य उपादेयः । हिन्दीव्याख्याकारश्चात्र प्रख्यातो ज्योतिर्विद्
विविधविरुदोपेतः एतच्छास्त्रविषयकहिन्दीङ्गलभाषोपज्ञनैकग्रन्थानां
प्रणेता पं० गोपेशकुमारः स्वभाष्ये सर्वथा सुगममिमं ग्रन्थं व्यधात् ।

विश्वसंस्कृत सम्मेलनस्य पारितर्निकाः

१. उत्तरप्रदेशे संस्कृतेनोत्तमग्रन्थरचनामुद्दिश्य लक्षरूप्यकपुरस्कारं दास्यत इति विज्ञापयन् मुख्यमन्त्री अभिनन्दनीयः ।

२. काशिराज-न्यासेन वराहपुराणं प्रकाशितमिति वर्धापनं न्यास-स्येभ्यते । काशिनरेशः पुराणविषयकश्रेष्ठग्रन्थाय दशसहस्ररूप्यकाणांपुर-कारं दास्यमिति अभिनन्दनीय उपक्रमः ।

३. अधोलिखित-प्रकाशनानि साधु अभिनन्दति, तेषां क्षिप्रपूर्यर्थं उत्कामयते च—

(क) संस्कृत-विश्वकोशस्य द्वितीयभागः ।

(ख) पालिमहाकोशस्य द्वितीयभागः ।

(ग) महासुभाषित-संग्रहस्य पञ्चमभागः ।

४. संस्कृतादिप्राचीनभाषासु विरचितानां ग्रन्थानां सर्वेक्षणं यथा-शीघ्रं सम्यङ्निष्पादनीयम्, यतो हि नाम ते क्षेपिष्ठगत्या विनाशोन्मुखाः प्रवर्तन्ते ।

५. प्राच्यपद्धतिपरायणाः पण्डिताः संस्कृतानुशोलनविधौ भारतेषु-विदेशेषु च सहयोजनीयाः यतो हि नाम गम्भीरतरविषयेषु सम्यगवगाहनं नान्यथा कल्प्यते ।

६. उत्कलप्रदेशस्य शासनाधिकारिणः श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्या-लयस्यस्थापनेनाभिनन्दिताः ।

विश्वसंस्कृत सम्मेलने पूर्वं पारितेषु प्रस्तावेषु निम्नलिखिता निष्पत्तये महत्त्वमर्हन्ति—

१. हस्तलिखितग्रन्थानां रक्षणाय, अध्ययनाय सौष्ठवपूर्णव्यवस्था ।

२. केन्द्रीय-संस्कृत-ग्रन्थालयस्यस्थापना ।

३. वेदानां कण्ठस्थीकरणायप्रबन्धः

४. संस्कृत-ग्रन्थानां स्वल्पमूल्यानि प्रकाशनानि

५. हस्तलिखित-ग्रन्थसंशोधनाय मातृकानाम्नीशोधपत्रिकायाः प्रवर्तनम् ।

६. प्रचलितस्यानुसन्धानस्य विवरणपुस्तिका ।

७. शिक्षण-क्रमे संस्कृतस्य यथावत् रक्षणम्

८. पण्डितानां सम्मानः

पञ्चम-विश्वसंस्कृतसम्मेलन-समीक्षा

शर्मण्यदेशस्य वायमरनगरे सम्पन्ने विश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य चतुर्थे-
 धिवेशने सर्वेरपि पदाधिकारिभिः सम्भूय निरणायि—‘पञ्चमं विश्व-
 संस्कृतसम्मेलनं’ भारते वर्षे तत्रापि च वाराणस्यामायोज्येतेति । तदनु-
 सृत्य राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कर्मसाचिव्ये शिक्षामन्त्रालयोऽखिलभारतीय-
 समायोजनसमितमेकां काशिराज श्रीविभूतिनारायणसिंहदेवस्य संरक्ष-
 कत्वेऽकल्पयत्, काश्याः काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, काशीविद्यापीठम्,
 सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयश्चेति त्रयाणामपि वाराणसेयानां विश्व-
 विद्यालयानां कुलपतयोऽपि यस्याः सदस्यत्वेनावृताः । काशिराजस्याध्यक्ष-
 तायां सम्पन्ने समायोजनसमित्यधिवेशने निरचायि—‘दीपावली-पर्वकाले
 पञ्चमं विश्वसंस्कृतसम्मेलनमा’ योज्येतेति । ततश्च १९८१ ख्रीष्टाब्दस्य
 अक्टूबरमासे २१ दिनमादाय ६ दिनं यावत् षण्णां दिवसानामवधिः
 सम्मेलनस्य कृते निश्चितः २७ दिवसे दीपावलीपर्व आसादिति । स्थान-
 त्वेनास्य कृते समायोजनसमित्या काश्यां परिभ्रम्य काशीहिन्दूविश्वविद्या-
 लय-परिसरः संस्कृतविश्वविद्यालयपरिसरश्च कल्पितौ अन्ते च काशी-
 हिन्दूविश्वविद्यालयमात्रस्य परिसरः सम्मेलनस्य कृते स्थानत्वेन स्वीका-
 रितः । सम्पन्नञ्च तत्र निश्चितासु तिथिषु सम्मेलनम् ।

सम्मेलनस्यसर्वास्वपि गोष्ठेषु तत्रभवान् काशिराजः स्वयमुपतिष्ठते स्म
 पर्यवेक्षतेस्म च सर्वमपि कार्यविधिमवधानेन निवास-भोजन-यातायात-
 व्यवस्थासु काशीहिन्दू-विश्वविद्यालयप्राध्यापक-च्छात्र-कर्मचारिभिर्नि-
 तान्तं तत्परता दक्षिता, यतः अपवादान् कांश्चिद् विहाय सर्वेऽपि अति-
 थयः संतोषमन्वभूवन् । सायंकाले नागरीनाटकमण्डलीनाट्यगृहे माल-
 विकाग्विमित्रम्, कुडियाट्टम्, भाओना, सङ्गीतकम्, गीतिगोविन्दमधिकृत्य
 ओडिसीनृत्याभिनयश्चोत्तरौत्तरं सहृदयानावर्जयन् । अन्तिमे दिने त्रिभ्यो
 वैदेशिकेभ्यः, पञ्चभ्यश्च भारतीयेभ्यः विशिष्टे दोक्षान्तसमारोहे डी०
 लिट्० इति सम्मानोपाधिः प्रदत्तः । असौ दोक्षान्तसमारोहः सशिष्यस्य
 गुल्केलुचरणमहापात्रस्य ओडिसीनृत्येन गीतगोविन्दाभिनययश्चेति अनु-
 ष्ठानद्वयं तथा मिष्टं, मधुरं, प्रियम् उदात्तं चाभूत् यथोहं साम्प्रति स्मृति-
 पथं न त्यजति । सम्मानोपाधिना सागरिकाया मुख्यः सम्पादकः डॉ०
 रामज्युपाध्यायमहोदयोऽपि संभावितः येन विश्वमात्रस्य संस्कृतज्ञैः साग-
 रिकायामपि बहुमानः प्रकाशितः । अस्ति हि सागरिकायाः संस्कृतपत्रेषु
 विशिष्टं स्थानम् । अतः स्थान एवास्या एवं विधा संभावना ।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्थापका महामनसः पं० मदनमोहन-
मालवीयाः भारतवर्षे अखिलभारतीयामेकां विक्रमपरिषदं स्थापयित्वा
तन्माध्यमेन स्वयमेव कालिदासग्रन्थावलीं पं० सीतारामचतुर्वेदद्वारा
सम्पादयन्, स्वल्पे मूल्येव व्यतरंश्च ताम् । तामेव परस्परामनुसृत्य
विश्वविद्यालयस्य डा० रेवाप्रसादद्विवेदि संपादितः डोडी आकारोय
६४४ पृष्ठ कलेवरां कालिदासग्रन्थावलीमस्मिन् महाधर्येपि समये केवलैः
पञ्चभिरेव रूप्यकैः सुलभमकार्षीत्, येन ग्रन्थावली एषा सम्मेलने समागते
प्रायेण सर्वैरपि छात्राध्यापकप्रकाशकैरधिगता । सोऽयमस्य विश्वविद्या-
लयस्य सम्मेलनस्य चाऽपूर्वं आरम्भः ।

अस्मिन् सम्मेलने केन्द्रशासनेन महदुपकृतं प्रायेण दशलक्षरूप्यकमिति-
मनुदानं विधाय । स्थानीया जनता उत्प्रेक्षतेस्य सम्मेलनेऽस्मिन् संस्कृत-
भाष्यैव सर्वोऽपि व्यवहारः प्रवर्तिष्यत इति । व्यवस्थापयितारश्च कल्प-
यति स्म सर्वमत्र वैदिकेन धर्मण नियन्त्रितं भविष्यति कार्यजातमिति ।
वस्तुतः संस्कृतसाहित्यं माध्यमान्तरेणाणि अनुशास्यते, धर्मनैरपेक्ष्येणापि
च । तस्यास्य द्वितयस्यापि स्पष्टमासीद् बिम्बनम्, यत्र वैदेशिका अपि
संस्कृतवाङ्मये स्वकीयं श्रमं प्रकटितवन्तः, येषु नास्ति वैदिकस्य धर्मस्य
प्रतिष्ठा । प्रसादितमेतेन संस्कृतं खलु विश्ववाङ्मयमिति ।

चतुश्चत्वारिंशतो देशानां तैस्तैर्ध्वजैर्मण्डिते वाणिज्यसंकायभवे
प्रातःकालतः सायंकालं यावत् प्रवर्तमानेषु तत्तेषु ज्ञानगोष्ठी सत्रेषु
प्रवहतिस्म सारस्वतं ज्ञानविज्ञानमयं स्रोतः आङ्गलसंस्कृतोभयभाषा
माध्यमेन । तथैव संस्कृतमहाविद्यालयस्य महति आस्थानमण्डपे प्रवर्तन्तेस्म
संस्कृतमाश्रिताः शास्त्रवादाः पुराविदां संस्कृतविदुषाम् । उभयत्रापि
प्रत्यक्षीकृतम् एकनीडत्वं विश्वस्य संस्कृतमाध्यमेन ।

तस्यास्य सम्मेलनस्योद्घाटनं कुर्वता संस्कृतिनिष्ठेन उत्तरप्रदेश-
मुख्यमन्त्रिणा लक्षरूप्यात्मकोवार्षिकः विश्वपुरस्कारः संस्कृतरचनाभ्यो
घोषितो घोषितश्च दशसहस्ररूप्यकात्मकः पुराणसाहित्यपुरस्कारः काशि-
नरेशेन ।

अद्यापि स्मरन्ति विद्वांसस्तदेतत् सम्मेलनं प्रीतिपुरस्सरम् ।

डा० रेवाप्रसादद्विवेदी

● डा० रामजी उपाध्यायेन रचितानि सम्पादितानि च

मूल्यम्

१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः) ₹ १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास प्राचीन नाटक (द्वितीयो भागः) ₹ १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२० ₹ ५०.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक—भागद्वयं, पृ० १३५० ₹ ६०.००
५. Sanskrit & Prakrit Mahā āvyaś (D. Phil Thesis) ₹ ५०.००
६. महाकविः कालिदासः (संस्कृतम्) पृ० सं० १६० ₹ २०.००
७. भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः (संस्कृतम्) पृ० सं० ४११ ₹ २५.००
८. दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् पृ० २०० छात्र संस्करण ₹ १५.०० पुस्तककालयीन ₹ २५.००
९. दशरूपक—नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम् ₹ १४.००
१०. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः ₹ २५.००
११. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका ₹ १५.००
१२. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम् ₹ २५.००
१३. महाभारतीय-संस्कृतिकोश ₹ ३०.००

● डा० वनमाला भुवालकर-रचितानि

१. महाभारत में नारी—(हिन्दी) शोधप्रबन्धः पृ० सं० ५२५ ₹ ४०.००
२. पाददण्डम् रूपकम् (संस्कृतम्) ₹ २०.००
३. रामवनगमनम् संगीतिका (संस्कृतम्) ₹ १.००
४. पार्वतीपरमेश्वरीयम् (संस्कृतम्) संगीतिका ₹ १.५०
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) (संस्कृतम्) ₹ १.००

● डा० राधावल्लभ त्रिपाठी-विरचितानि

१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास पी० एच० डी० शोधग्रन्थः ₹ २५.००
२. वाल्मीकि-विमर्शः ₹ १०.००
३. मुकुन्दबिलासम् (सम्पाहित) ₹ १५.००
४. नाट्यमण्डपम् ₹ १०.००

● प्रकीर्णानि

१. श्रीहर्ष के रूपक डा० गोकुल प्रसाद त्रिपाठी ₹ ४०.००
२. सुसंहतभारतम्—(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः ₹ ८.००
३. साहित्यसन्दर्भाः—डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी ₹ ३.००
४. रसार्णयमुधाकरः—सिंहभूपालः, सम्पादक डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी ₹ ८.००

प्राप्तिस्थानम् : संस्कृत-परिषद् विश्वविद्यालय, सारा

सागरिका

कन्ने से प्राप्त संख्या... ४२
प्राप्ति दिनांक... १५-५-४२

★

विंशवर्षे चतुर्थोऽङ्कः

★

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

सागरिका

विंश-वर्षे चतुर्थोऽंकः

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

सम्पादकाः

डॉ० रामजी उपाध्यायः (प्रधानः)

डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी

डॉ० रेवाप्रसाद द्विवेदी

डॉ० रामगोपालः मिश्रः

प्रकाशिका

सागरिका-समितिः

महामनापुरी

वाराणसी-५ (बी० एच० यू०)

प्रचारिका व्यवस्थापिका च

सागरिका-समिति:

गौरनगर, सागर

देयम्

प्रत्यङ्कम्		४.०० रूप्यकाणि
वार्षिकम्		१५.०० रूप्यकाणि
आजीवनग्राहकस्य		२००.०० रूप्यकाणि
प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रलुटबन्धाः		
Cloth Bound Vols.		५००.०० रूप्यकाणि
वर्षे १-५	प्रत्यङ्कम्	७.०० रूप्यकाणि
वर्षे ६-१०	"	६.०० रूप्यकाणि
वर्षे ११-१५	"	५.०० रूप्यकाणि
वर्षे १६-१९	"	४.०० रूप्यकाणि
अङ्कप्रकाशः		प्रतिवर्षम् आषाढाश्विन-पौष-चैत्र मासे

[जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च]

मुद्रक : महाकान्त प्रेस, रेवड़ी तालाब, वाराणसी

विषय-सूची

		पृष्ठ संख्या
१. महाभारतीय-संस्कृतिकोशः	रामजी उपाध्यायः	१-९०
२. अर्वाचीन संस्कृतगद्य-समीक्षणम्	कैलासनाथ द्विवेदी	९१-९७
३. होलकरशासकानां संरक्षणे संस्कृतसाहित्य-संवर्धनम्	ओ इम जोशी	९८-१०५
४. प्रथमवर्षतः विश्ववर्ष-पर्यन्तं सागरिका-विषयसूची		१०६-१३३

विष्णु-पदमे

आख्यात विष्णु

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

विष्णु-पदमे

महाभारतीय-संस्कृतिकोश

अ

अंशावतरण आ. २. ७६
 अकर्म भी. २४. ४७
 अकर्मा आर. ३३. ३
 अकार (त्रयोदश) शा. १५६. २२
 अकार्य आर. ६२. ३८
 अकल आ. १६३. १६
 अकिञ्चन (प्रशंसा) शा. १७०. ७
 अकीर्ति भी. २४. ३४
 अकुतोभय आ. १. ७९
 अकुल उ. ३६. २५-२७
 अकृष्टपच्या शा. २१६. १६
 अक्रिय भी. २८. १
 अक्रोधन आ. ७४. ६
 अक्ष स. ४९. ८
 अक्षतपात्र द्रो. ५८. २०
 अक्षयवट आर. ८२. ७२; ९३. १३
 अक्षर भी. २५. १५
 अक्षर आ. ५७. ८४
 अलोक शा. ६२. ७
 अक्षौहिणी आ. १. ११६; २. १५-२३
 उ. ५६. ४
 अगस्त्य आर. १७८. ३७
 अक्षर आर. ८०. ६३
 अगस्त्याश्रम आर. ९४. १
 अनि आर. २११. १-३१ उ. १६.
 १-८
 अवि आ. ५. २३
 अह क. ५८. १५
 १

अपुरीरक्षक स. २८. ३४
 अप्रकारा आर. २०९. १-२५
 अप्रवेश आ. १६६. ४२
 अपेक्ष्य द्रो. ६९. ६६
 अपरण ५. १७
 अपसर्वभक्ष आ. ६. १३; ७. ११
 अपोत्र आ. ७. ६; आर. १८४. १२
 अप्रप्रदायी उ. १३३. ३२
 अप्रभोजन शा. ३२२. २४.
 अप्रहार आर. ६५. ३; २२२. ४३; आश्र.
 २. २
 अघ्न्य सौ. ६. २१, २२
 अङ्क आर. २२९. ४
 अङ्गद उ. १५०. १९; भी. १७. १७
 अङ्गना (अनावृता) आ. ११३. १४
 अङ्गारकर्मान्ति शा. १४२. ३०
 अङ्गलित्राण आर. २६७. १७
 अचल-व्यूह भी. १९. ७
 अजगर-चरित शा. १७२. ३७
 अज (बीजं, न पशुः) शा. ३२४. ४
 अजातशत्रु द्रो. ७८. ३९
 अज्ञान शा. १५३. ३; भी. ३८. १५
 अञ्जलिक द्रो. ३७. २२
 अट्ट आर. १६. ६
 अट्टालक आर. १६. ६; १७०. ३
 अणिमा शा. ३००. १३
 अण्ड आ. १. २७
 अभक्षण स. ३८. ४०
 अतपा (निष्कल) शा. ३०६. ४.

अतसी शा. ४७. ६०
 अतिक्रान्तवेतनी आर. १६. २२
 अतिच्छेद अनु. १२१. ९
 अतिजल्पन शा. १३२. १३
 अतिथि द्रो. ८५. २२; अनु. २. ४३;
 १००. १८
 -तदनन आश्व ३३. ३६
 -पूजना शा. १४३. ८
 -प्रिय शा. ५५. ९
 -रक्षा आ. १४९. ४
 -व्रती आ. १५३. ४
 अतिभार सौ. ९. १०
 अतिभुक्त महा. २. २५
 अतिमानुष (अलौकिक) आ. १४२. १
 -कर्म आ. ९४. २५
 अतिरथ उ. ५६. २९
 अतिरात्र यज्ञ अनु. ११०. १४
 अतिवाद आर. १९९. १८; अनु.
 १२१. ९
 अतिसर्ग आश्व. १६. १५
 अतीत स्त्री. २६. ४
 -ज्ञान भी. १६. ८
 अतीन्द्रिय दृष्टि भी. १६. ८
 अत्यर्थ उ. १२५. ६
 अथर्ववेद उ. १८. ५
 (निन्द्य) अनु. ९५. ७५
 अद्भुत दर्शन स. ४०. ११
 अद्य शा. १६९. १४
 अघन आ. ७७. २२; उ. ८९. २९
 -पुरुष उ. ३६. १९
 -सभा ४६. १८

अधर्माभ्युदय आर. ९२. ३
 अधिकमास वि. ४७. ३. ४
 अधिकरण शा. ३९. ६८
 अधिकार (कर्तव्य) शा. ३२७. ७१
 अधिदैवत भी. ३०. ४
 अधिभूत भी. ३०. ४
 अधियज्ञ भी. ३०. ४
 अधोक्षज उ. ६८. १०
 अध्ययन (नित्य) शा. ५५. १०
 -विषय आ. ९४. ३२-३६; शा. १३.
 २१-२२
 -वैदिक आ. ११७. २६
 अध्यात्म भी. २९. २९; ३०. ३; शा.
 १८७. २
 -योगनिद्रा आ. १९. १३
 अध्यात्माग्नि आश्व. ४२. ४७
 अध्यापक अ. २४. १७; ६७. ७; ७४.
 १८
 -कुल अ. ६५. २८
 अध्यूढा (सपत्नीभूता) स. ६१. ७४
 अध्वग आर. १८८. ८०
 अनन्त रुद्र द्रो. १७३. ७९
 अनपत्य आश्व. १३. ६
 अनपत्यता आ. ९४. ५९
 अनशन अ. १०९. ५१
 -तप शा. १५५. ८
 -परमतप अ. १०९. ६२
 -श्रेष्ठ तप अ. १०६. ३
 अनहङ्कार-गीत शा. २१८. ३८
 अनागत ज्ञान भी. १६. ८
 अनागत विधान शा. १३५. १९
 अनात्मा भी. २८. ६

अनाथ उ. ३०. ४२
 अनार्य उ. ७०. ४४
 अनावृत्ति भी. ३०. २६
 अनावृष्टि अ. ९४. ७
 अनिकेत भी. ३४. १९
 अनिष्ट वेश (त्याज्य) उ. ३७. ३१
 अनीकिनी आ. २. १८
 अनुक्रोश अ. ५. २३
 अनुडुह स. ४९. २०
 अनुप्रश्न आर. १८१. ९; शा. ६२. ७;
 शा. १३६. १२
 अनुबन्ध आर. १९०. ४६; उ. ३४.
 ८; शा. ११२. १५; १३८. ५७;
 आश्र. १६. २४
 अनुभाव आर. २९७. ६९; शा. ३०६.
 २२
 अनुयात्र (अनुगामी) आ. १३१. ८;
 २११. ६
 अनुयान उ. ८१. ३०
 अनुयुक्त अ. २४, १८
 अनुयोक्ता (भूतकाध्यापक) अ. २४.
 १८
 अनुलेप (प्रियङ्गु, चन्दन, बिल्व, तगर,
 केसर) अ. १०७. ८०
 अनुवाक शा. १०. १
 अनुशासन अ. १०७, १३७
 अनुस्मृति स्त्री. २६. २०
 अनुचान आर. १३३. १२; शा. ५०.
 ४७
 अनुत आ. ७७. १६; क. ३०. ६८;
 शा. ३. ३२
 अनुप आर. २८६. ६

-वक्तव्य क. ४९. २८; शा. ११०. १८
 -वाच्य शा. ११०. ३
 -हानि उ. १०५. ८
 अन्तःक्षुर शा. १५२. १६
 अन्तःपुरुष उ. १२३. ८
 अन्तर शा. १३६. १३१
 अन्तरं महदन्तरम् सौ. १०. १२; शा.
 २८. २३-२९
 अन्तरद्वीप शा. १४. २५
 अन्तर-प्रेक्षी आर. ५६. २
 अन्तरात्मा आश्व. ४२. ९
 अन्तरीक्ष वाक् आर. २७५. २५
 अन्तरीय वस्त्र उ. १४९. २०
 अन्तर्मना वि. २५. १
 अन्तर्वन्ती आ. ९८. ८
 अन्तर्वेदी स. ३३. १
 अन्तर्हिता वाणी—आकाशवाणी द्रो.
 १२१. १८
 अन्त्यसुख शा. १६८. २५
 अन्न शा. १२१. ३७
 (कलाय, मुद्ग, गोधूम, अतसी, सर्षप,
 चण, धान्य, तिल, माष, मुद्ग, कुलत्थ)
 अ. ११२. ६२, ६३
 अन्नदानमहिमा अ. ६२. ६-५१
 अन्नपर्याय शा. ३१. २९
 अन्नपर्वत आर. ९३. १८
 अन्नप्रशंसा अ. ६२. ५-८; ११३.
 ७-२३
 अन्नमहिमा अ. ९७. २४, २५
 अन्न-संस्कार आर. ६४. ३
 अन्ताद्य अ. १००. ८
 अन्वगमन स. ४२. ३९-४४

अञ्जालभन आर. २९३. ३
 अपत्य आ. ९०. ६७; ९४. ६०;
 १११. २३; १४७. ४; स. ३८. २६-
 २८; ६४. ५
 अपराध आर. २९. २४-२९
 अपयान क. २१. ३७
 अपवाद (धर्मविधौ) शा. ३६. २०-
 ३१
 अपशकुन स. ६३. २२; आर. १७६.
 ४०; वि. ३७. ४-७; मौ. ४. १-५;
 १२. ५; ३३. १३
 अपस्मार अ. १०७. १२६
 अपपातक आ. ७७. १६
 अपान भी. २६. २९
 अपात्रदानदोष क. २७. २०
 अपुत्रता आर. १३९. १६६
 अपुत्रभावि शा. ३०६. ११
 अपूप अ. ११७. २
 अपेयद्रुघ शा. ३७. २०, २१
 अप्सरा (ब्राह्मी) अ. ३८. ३
 अभयदान आर. २८४. ३७
 अभिकामा (प्राणदान) आ. २०६.
 ३२
 अभिक्रमनाश भी. २४. ४०
 अभिचार आ. १०४. ६; आर. १९६.
 १६; अ. ३३. ७
 अभिजनन आ. ७४. १०
 अभिज्ञान भी. १. १२; शा. ३. ५
 अभिनन्दन आ. १३३. १५; शा.
 १८६. २२
 अभिप्राय (दिव्य) सभा ४३. २;
 सभा २. ११; अ. ५४. २

अभिभाषण (सुचित्रार्थपदाक्षर) उ.
 १३४. ११
 अभिमान (पतनकारण) उ. १२१.
 १४
 अभियुक्त भी. ३१. २२
 अभिलिखित स्त्री. ७. १२
 अभिवादन वि. ४८. ७; उ. ३०. १४;
 शा. १२६. १०, ११; १८४. ११
 अभिवादी वि. ३२. ४०
 अभिषङ्ग उ. १९०. २१
 (दोषारोपण) अ. ९६. १४
 अभिषेक आ. ५. १३; उ. १३८. ११
 अभिसर (सहचर) उ. ५२. १
 अभीष्टोत्तम आर. २९८. २३
 अभोज्य अ. २४. ४-१०
 अभ्यवहार शा. १३६. १५०; शा.
 १८४. ११
 अभ्याकर्षण स. २१. १४
 अभ्यागत उ. ३०. ४३
 अभ्यासयोग भी. ३०. ८; ३४. ९
 अभ्युदितशायिता अ. १०७. १३२
 अमरता (कथम्) आ. १८२. १७
 अमरत्व आ. १६. २६
 अमांसाशी आर. १९९. १२; अ. ९३.
 ८; ९३. १२; ११०. ८५; शा. २१४.
 ६
 अमात्य स. ५. १६; शा. ८६. ७
 -वृद्ध आ. ९४. ६५
 अमानुष युद्ध द्रो. १५२. ४
 अमृत आ. १७. ४; उ. ३७. ४४; भी.
 ३१. १९; शा. १६९. २८; अ. ९३.
 १३

-द शा. २१०. २
 -भोजन शा. २१४. १२
 -रस अ. २१. ८
 अमृतत्व भी. २४. १५; (अप्रमाद)
 उ. ४२. ४
 अम्बर (सूक्ष्म) आ. ९२. २७
 अम्बरीष-गीता आश्व. ३१, ४
 अम्भःपात आ. १६६. १४
 अयज्ञ शा. १३४. ९
 अयाच्य उ. ३७. ३२
 अयोग्योपदेश (त्याज्य) अ. १०. ६७
 अयोध्या स. २७. २; उ. ११३. १८
 अयोरति क. ५०. ६०
 अरण्य शा. १५५. ३६
 वासी आ. ८६. ७; शा. ९. ४-११
 संस्थ आ. ८६. ६-७ (कदा) उ.
 ३७. ३५
 सेवन अ. १०७. १४४
 ब्राजक-राष्ट्र उ. ३९. ६२
 ब्रिष्ट (मृत्युदर्शन) शा. ३०५. ९
 बर्ष आ. ५५. १३; आर. ४५. १
 अहं स. ३३. २३
 अर्जुन (दयावान्) उ. ७२. २३
 अर्ष आर. २. ३८-४२
 अर्षी शा. १३६. १४५
 अति द्रो. ५. ३
 अद्भी. ४१. ३६, ३७
 (महिमा) शा. ८. १६-२४
 आदी उ. ६३. ११
 विजय शा. ५९. ३८
 विद्या द्रो. ५. ३०
 शास्त्र आ. ५६. २१; सौ. १. ४७;

शा. ५२. ५
 -संग्रही स. ६९. ८
 अर्धचन्द्रव्यूह क. ७. २७-३१
 अबुद आर. ८०. ७४
 अलङ्कार (कुण्डल, अङ्गद, हेमनिष्क)
 आर. १०३. ११
 अलिञ्जर आर. १८५. ११
 अलदानभृत द्रो. ८९. २३
 अल्पायु उ. ३७. ९, १०
 अवगुण्ठन स्त्री ९. ९, १५
 अवचारिक वि. ४७. ५
 -कर्म वि. ४७. १४, १५
 अवतार-धारण आर. १८७. २६-२८
 अवध (प्राणिनाम्) क. ४९. २०
 अवध्या उ. ३६. ६४
 अवभृथ (अन्त्येष्टि) आ. ११७. १;
 द्रो. ५८. १५
 अवमान आ. ८३. ३-५; ८४. १; उ.
 ३४. ५०
 (प्रशंसा) शा. २२२. २०
 (= वध) क. ४९. १०९
 अवलेप द्रो. १२३. १४
 अवश्य शा. १३३. १८
 -इन्द्रिय उ. १२७. २३
 अवस्कर आर. २२२. २७
 अवहार उ. १८३. २७; भी. ४५.
 ६३; ११५. २६
 अवहास स. ४३. ८; ४३. ३५; ४६.
 २८; भी. १०४. ५२
 अव्यक्त आ. १. २८; आर. २०२. ११
 अव्यय भी. २४. १७
 -मूर्ति भी. ३१. ४

अपशकुन भी. २. १९-३३; ३. १-४२; १०८. ६-१३; ११२. १३१-१३३, द्रो. ६. २३-२८; ५४. ३-७; क. २६. ३३-३८; उ. ८२. ५-१०; १३६. २०-२३; १४१. ५-१४; १८३. २१-२५

अशनि (अष्टचक्रा) द्रो. १३१. १०३
अशरीरिणी वाक् आ. ६९. २८;
११४. ५; स. ४०. ३

अशोक आर. ६१. ९६-१०३; शा.
४. ७

अविक्रेय (लवण, पक्वान्न, दधि, क्षीर,
मधु, तैल, घृत, तिल, मांस, मूल, फल,
शाक, रक्तवास, गन्ध, गुड) उ. ३८.
५

अविद्या उ. १३३. ७

अविद्वान् ब्राह्मण (देव) अ. १३६.
२०

अविश्वसनीय उ. ३७. ५३; ३९. ५९

अवेदवित् ब्राह्मण (दुर्गत) शा.
१६२ ४८

अश्म क. १९. २५

अश्मकुट्ट श. ३६. ४५

अश्व स. ५४. ६

-कुलशील आर. ६९. १७

-तीर्थ आर. ११५. १६

-परिचर्याशास्त्र आर. ७१. २९

-पृष्ठ (आरोहण) आ. १२४. २७;
अ. १०७. १३८

-बन्ध वि. ३. २; ३९. ६

-भूमि शा. १०१. १८

-मेघ (प्रायश्चित्त) शा. ३४. २६;

आश्व. ७०. १६

(तुरगालभन) आश्व. ९१. २

-आरोही सैनिक भी. ४४. २६, २७;
श. २४. २१

-शिक्षा वि. ३. ३

-सादी (सैनिक) भी. ४४. २२

-हृदय क. २३. ५०

-हृदय-विद्या आर. ७०. २६

अश्वत्थामाभिषेक श. ६४ ३७

अश्वारोहण आ. १२३. ७

अश्वारोही आर. १९०. ४

अश्वितीर्थ आर. ८१. १४

अश्विद्वय (शूद्र) शा. २०१. २३

अश्वी (अश्वारोही) भी. १. २१

अष्टाङ्गमार्ग आर. २. ७३-७५

अष्ठीला आ. १०७. १९

असंविभागी द्रो. ५१. ३२

असंस्कृता कन्या श. ५१. ११

असक्त भी. २५. १९

असत् स्त्री आर. २२२. ९-१६

असन्मार्ग द्रो. ८५. ९६

असवर्ण (सन्तति) अ ४७. १७

असाधुधनादान शा. १३०. ४

असि (इतिहास) शा. १६०. ७०-

७५

-मार्ग द्रो ६३. ५

असुर आर ५८. २५

(दैत्य) शा. ३४. १५

(ब्रह्मविद्याविद्) शा. २०३. २२

(सुरभ्राता) शा. ३४. १३

अस्तित्व शा. ३०२. १६

अस्त्र (आग्नेय) आ. १५८. ५४

(चतुर्विध) स्त्री. २३. २७
अस्त्र (प्रयोग, उपसंहार, आवृत्ति,
प्रापश्चित्त, प्रतिघात) आर. १६५.

६
विद्या आर. १६५. ६ (वेध, पात,
लक्ष, योग) क. ५०. ५३

शस्त्र आर. २२. २ (महाशूल, गदा,
मुसल, पट्टिश, करवाल, रथचक्र,
शतघ्नी, भुशुण्डी, खड्ग) आर. १६६.
१४-१६

शिक्षा द्रो. ९ ४८

(संहार-प्रयोग) आ. १५४. ११

अस्त्रेणास्त्रशमनसौ १४. ६

अस्वता (पराधीनता) उ. ७०. १९,
२०

अहंकार (महत्) आश्व. ४१. १

अहिंसक (नास्ति कश्चित्) आर १९९.
२८

अहिंसा आ. ११. १२; आर. १७८.

३, ४, ६; १८७. २१; अ. १४८ ११
(परमधर्म) द्रो. १६५ २९

(प्रशंसा) अ. ११५. ४-१६; ११८.
३७-४१

अहिच्छत्रा आ. १२९ १८

अहोरात्र वित् भी. ३०. १७

‘आ’

आकर वि २५. १० ९

विनाश शा. १३८. ६१

आकाशगति भी १६. ९

आकाशजननी शा. ६९. ४१

आकाशयात्रा आर. १४५. ५, ७

आक्रीड आ. १११ ६; द्रो. १००.

३९; शा. १९१. ४

-भूमि श. ३६. ८

आक्रीडावसथ आर. २२९ १६

आख्यान आ. १. १६; २. २३५; स्त्री

७ १

-अध्ययन-विषय द्रो. ८. २९

-उपाख्यान उ. १८, १९

-पाठक आ. २०५. ३

-शील वि. ६७. २८

आनेय (ज्वलनशील) आ. १३२. ९

आङ्गिरस-दर्शन द्रो. ५. १७

आचार अ. १०७. ६

-विधि शा. १८६. १

आचार्य वि. २७. २; ६७. ३; उ. ३३.

६७; शा. ५७. ४४; १०९. १७, १९,
२०

-उपासना भी. ३५. ७

(हीनता) आ. ७३. ९-११

-घाती सौ. ८. २०

-धन आ. १२८. ३

-पूजा द्रो. १२२. २१

-लक्षण आ. १२१. २

-वेतन आ. १५४. १९

-शास्ता जाति अ. १०८. १८

आजगर-व्रत शा. १७२. २५

आजानेय श. ६३. २२; शा. १२४. १०

आजिन चीर शा. १७२. २३

आजीवक शा. ८६. २१

आडम्बर द्रो. ५८. ४

आतपत्र आर. ४२. १४

आतिथेय गृह द्रो. ८५. २३

आत्मगुण आ. १२९. १४

(सत्त्व-रजस्तमः) आश्व. १२. ४

आत्मघात शा. १०. १२

आत्मघाती स. ५९. ५

आत्मज उ. ५९. ६

(याज्य) अ. १४. १०

आत्मजय उ. ३४. ५५

आत्मज्ञान आर. २०३. ४१; शा.

३१६. १२

आत्मज्योति शा. १६८. ४०

आत्मत्याग आ. १४६. ३५

आत्मत्यागी शा. १२. ८

आत्मदान आ. ६७. ७

आत्मनौर्ध्वदेहिक आश्व. २०. १४

आत्मनिष्ठ शा. १६९. ३४

आत्मप्रदान स. ६९. १७; आर. २९०

१४

आत्मप्रशंसा क. २७. ५६-६१

आत्मबन्धु उ. ३४. ६२; भी. २८. ५

आत्मयज्ञ उ. ५७. १४

आत्मयोग उ. ६६. १२; भी. ३३. ४७

द्रो. १७२. ८६, शा. ३१०. ५

आत्मरति भी. २५. १७

आत्मरिपु भी. २८. ५

आत्मवत्ता शा. २१५. ३४

आत्मवध आ. १४९. ६

आत्मवान् उ. ३३. ९९

आत्मविभूति भी. ३२. १६

आत्मशुद्धि भी. २७. ११

आत्मश्रेयस् भी. ३८. २२

आत्मसंयमयोग भी. २६. २७

आत्मसंस्थ भी. २८. २५; शा. १७२.

३३; अ. १७. १५५

आत्मस्तव आ. ३०. ३

आत्महत्या (विष, अग्नि, प्रपात)
क. ५. २६

आत्महा आ. १७०. १९

आत्मा श. ३. ४१

(देशरूप) उ. १२७. २८

(योगदृश्य) शा. २०३. ३९

आत्मापहारी द्रो. ५१. ३१

आत्माराम शा. ३०४. १२

आत्मार्थ आ. १०७. ३२; १४६. ३;

उ. ३७. १६; १२६. ४८; शा. १३६.

१७१

-साक्षी शा. १३९. ८३

आत्माहुति शा. २०. १२

आत्मोद्धार भी. २८. ५

आत्मोपम अ. ११४. ६

आत्मोपम्य भी. २८. ३२

आदर्श आ. १. १९७; भी. २५. ३८

(दर्पण) आ. ६८. ४८; ६९. ६; शा.

३१५. २९; अ. ४१. १७

-गुण द्रो. ३३. २-१०

-जीवन आ. २१४. ३, ४; स. ५०. १;

२. ६-९; आर. ८०. ३०-३६;

१३८. ३७-५०; उ. १३४. २१;

शा. २२१. २८-४७

आदर्शजीवन-वृत्ति आर. २. १६-

४८; आर. १५६. ६-१४

आदर्श पुरुष आर. १८१. २८-३०

आदर्श राजा आर. २७७. ५

आदर्शस्तुषा आर. २७९. १९-२२

आनन्त्य शा. ६१. १७

आनर्तन क. २१. ४२

आनृष्य आर. ३३. ५३
 आनृशंस्य आर. ६७. १५; २९७. ५५
 आन्विक्षिकी शा. ३०६. ३३
 आपण आर. २२८. ८७
 आपत् शा. १०५. १३
 आपद्धर्म उ. २८. ३
 आपस् द्रो. ५१. ३०
 आपस्तम्ब अ. ६५. २१
 आपीड आर. १७०. ३५
 आपृच्छा स. ४२. ४६; आर. ४३. २१
 आभरण (पुरुषाणाम्) उ. ५८. १५
 आभ्यन्तर भय शा. १०८. २८
 आमन्त्रण विधि आर. १७३. १८
 आम्नाय आर. ८०. २१
 आयत श. ३८. १२
 आयतन आ. १. १०; ३२. ४; २०७.
 ३, ४, ७, १२, १४; उ. १४९. ६८
 (तापस-) आ. १४३. २५
 (यज्ञ-) स. ३०. ४४
 आय-व्यय स. ५. ६०; आर. ९६. ५,
 १०
 आयस वि. ३०. १४ (बाण) भी.
 ११०. ३४, ३६
 आयोगव अ. ४८. १३
 आरट्ट (पञ्चमद) क. ३०. ३६
 आरट्टा (सती) क. ३०. ५८
 आरण्यक आ. ४. ५; उ. १७३. ११
 -विधि शा. १२६. २४
 (वेदनवनीत) शा. ३३१. ३
 आश्व (वानप्रस्थ) शा. ६०. ५
 आरण्यभूत शा. १३३. २५
 आरालिक वि. २. ७; आश्र. १. १७

आरोग्य आर. २४५. २३; २९७. ५३
 आर्जव उ. ३५. २; शा. ५६. २०;
 ८०. २०
 आर्य उ. ३७. २३; द्रोण ३२. ८
 -वृत्त स. ४१. १५; ५३. ८
 (सदाचार) ८२. ८—१३
 (वृत्तेन) उ. ८८. ५२
 -व्रत द्रो. ९. २८
 -शील उ. ३३. ९३
 आर्यानाचरित क. २५. ८
 आर्षविधि शा. १२. १६
 आलम्बायन अ. १८. ४
 आलस्य-दोष शा. ११३. १६
 आलेख्य अ. ४१. ३ (चित्र) उ.
 (चित्र) उ. १४६. २२
 आलोकदान अ. १०१. ४९
 आवश्यक कार्य आर. १७२. १
 आवसथ स. ३०. ४७; ३१. २०—२३
 आर. २२७. १७; उ. ५१. १९; शा.
 २४. ३; अ. २४. ९७; ५८. १५
 (धर्मशास्त्र) अ. ५९. १२;
 (ब्राह्मणानाम्) आर. १८८. ६५
 आवाप आर. ३३. ९
 आशा द्रो. ७६. १२; शा. ७. १६;
 १२५. ६, २८
 -पाश भी. ३८. १२
 -भङ्ग द्रो. ३२. ८
 आशीः आ. १३१. १५
 आश्रम आ. १. ३, ५५; ३. ११; ५.
 १३; ५९. ३४; ६४. १५—२४; आर.
 ६१. ५७—६१; ५८. २१; २६३. १५
 श. ३६. ५७—६३; ३८. १; शा.

१७३. ५२

(आनुपूर्व्य) शा. ६३. २१

(ऋषिवसति) अ. २५. १२; आर.
१८८. ६५; (कर्ता) अ. २४. ८८;

(क्रीडित) आ. १२८. ९

(तापसानाम्) उ. १७३. ९

-धर्म आश्व. ४६. १-५५

-पद अ. १०. ६

-वर्णन आश्व. ३१. ३

-संकर शा. ३०८. ६०

(सार्ववर्णिक) शा. ६२. २

आश्विक द्रो. ६४. ५१

आसक्ति आर. २. १६

(त्याज्या) शा. ५२. १७

आसन (फलक, कूर्च, वृसी) उ. ३५.

११; सर्वतोभद्र) उ. ९२. ३७

आसुरी-सम्पद् भी. ३८. ५

आस्तरण द्रो. ५८. २३

आस्तिक्य शा. ५९. ६६

आहारमार्ग उ. १५०. १५

आह्निक उ. ८७. १

आह्वायक शा. ७७. ८

‘इ’

इक्षु अ. ६१. ७८

इङ्गितज्ञ (ध्वनिवादी) क. ३०. ७९

इतिवृत्त आ. १. १४

इतिहास आ. १. १७, ४८, ५२; २.

३१, २३७; ९३. ४६; आर. ७८. १०

-पुराण आ. १. २०४

इन्द्र (कर्मणा क्षत्रियः) शा. २२. ११

-गोपकचित्र वि. ३८. ४४

इन्द्रगोपक (स्वर्णमय) वि. ३८. २२

इन्द्रजाल आश्व. ७६. ३१

इन्द्र (दुर्वृत्त) अ. १२. २५

(परस्त्री कामचारी) अ. ४०. १९

इन्द्रपूजाविघटन अ. ४१. २०

इन्द्रसहस्र शा. २१७. ५८

इन्द्रियग्राम आश्व. ४२. १४

इन्द्रिय-निग्रह आर. २०१. २-११

इन्द्रिय-निरोध (आत्मप्रकाशक)

आश्व ४२. ४८

इन्द्रियवध आश्व. ३०. २८

इला आ. ७०. १६

(मनुपुत्र) आ. ९०. ७

इलास्पद आर. ८१. ६३

इष्टापूर्त स. ६१. ७२ उ. १३१. १७

द्रो. १२५. २४

‘ई’

ईति वि. २७. १५

ईर्ष्या अ. १०७. १३० उ. ३४. ४०

ईश्वर आर. ३१. २०; भी. ३७. १४

४०. ६१

-नियुक्ति शा. ३२. १२

ईश्वरी उ. ८८. ४४

ईहामृग (पशु) क. ६३. ३८

‘उ’

उग्र अ. ४८. ७

उच्छिष्टभृत क. २८. १२

उच्छेद निष्ठा शा. २१२. ६

उञ्छ आर. २४६. १९

-वृत्ति शा. १८५. १८; ३५१. १-५

आश्व. ९२. १९

उड् स. ४७. १९

उत्कोच स. ५. ९४; शा. १४. १८; ५६. ४१

उत्कोची द्रो ५१. ३१

उत्क्रमण-स्थान शा. ३०२. १६

उत्तरकुरु (सर्वोत्तम देश) अ. ५४.

१६

उत्तरायण भी. ३०. २४; ११४. ९८

उत्तरासङ्ग सौ. ६. ४

उत्तरीय आ. १३८. १३; उ. २०.

१५०

उत्तरीय (स्त्रीवस्त्र) आर. २५०. १

उत्थान आर. ३३. ६; उ. ३४. ९;

सौ. २. २३; शा. ५६. १४७; ५८.

१३-१६

उत्पक्ष ६३. १

उत्पत्ति-विज्ञान भी. १६. ९

उत्पथ उ. १४५. ७; भी. ४. ६

उत्पात स. ६३. २४; ७१. २८; आर.

१७८. २५; द्रो. ५०. ५

उत्सव (शक्र-) आ. ५७. २६; शा.

५९. ६७

उत्सादन द्रो. ५८. १०

उत्साह आ. १७९. १०

उदर्क आर. ६१. ८७

उदपान ओर. १६. १६

उदमन्य अ. ६३. २६

उदवास अ. ४०. ३

उदार आर. ३४. ५१

उदासीन वृत्ति आर. २३८. १५

उदुम्बर अ. ९४. २२

उद्दान शा. १३५. १३

उद्वन्धन आर. ८. ६

उद्योग (प्रशंसा) शा. ५७. १

उपकर्म द्रो. ५१. ३३

उपच्छन्द अ. ६४. १२

उपधा सौ. १. ४९

उपधान भी. ११५. ३२

उपधि आ. २३. ९; ३०. ११; द्रो.

१७१. ३२

उपनिषद् आर. २३९. २०

उपमा शा. ६७. ११; ८३. ४८; शा.

१२८. ४०

उपमान स्त्री. ६, ४

उपवास उ. ८०. ३७; अ. १०९. ११-

२०

उपवासी अ. ९३. १०

उपस्कर वि. ३०. १६

उपस्थान उ. ३५. ८

उपस्पर्शन अ. ७०. ४

उपहार आर. २०४. १९

उपांशुव्रत अ. १४४. ४५

उपाख्यान आ. १. ६१; उ. १८. १६

उपाध्ययन उ. १४२. ७७

उपाध्याय आर. १९८. ६५; २८२.

१४; शा. ४८. ८; शा. १०९. २३; अ.

७. २५; ७३. १३; ११२. ४५

(अत्याज्य) अ. २४. ७६

(= १० आचार्य) शा. १०९. १५;

अ. १०८. १४

(पुरोहितः) आ. ३. १७. ८५; ३३.

१६

(बृहस्पति) शा. ३११. २३; ३२३.

५

(व्यास) शा. ३२७. १००

(सर्वे ब्राह्मणाः) आश्व ९०. २५

उपानत् स. ४९, ८; अ. ५७. ३५;

६५. २; ९७. १

उपाय भी. १०३. ९८

-विजय भी. ४. ३२

(सूक्ष्म-कुटिल) आ. १९४. २

उपाश्रित शा. ५५. ८

उपासङ्ग स. ४९. ९; वि. ४०. ४; उ.

८१. १२

(षोडश) द्रो. २. २४

उमापति-तपोभूमि आश्व. ८. १

उरग भी. ३३. १५

उरश्छद द्रो. ८८. १४

उलपी आश्व ७८. ११

उल्कालातावपोथिका आर. १६. ६

उष्ट्र (वाहन) आश्व. ३०. ४

उष्णीष स. ४९. ६; उ. २०. १५०

‘ऊ’

ऊर्ध्वरेतस् स. ११. ३४; ४८. ४०

ऊषर (भूमि) अ. ६५. ३६

‘ऋ’

ऋण (त्रय) आ. २२०. ११

ऋण (पितृ-देव-ऋषि-मनुज-देय) अ. १

१११. १२

ऋत क. २३. ४४

ऋतवः (षट्) आ. ३. १७३

ऋतुकाल आ. ७७. ७

ऋतुदान आ. ७७. १३

ऋत्विक् आ. ४. ११

ऋद्धि (मोहकारक) आर. १७८. ३०

ऋषि आ. १. ६, १४; २०. ९; स.

४. ७, १७, ६९. १५; आर. ११

१८; १३. ४८; ९८. १८; १५६. १५.

उ. ९२. ४१. ४२; भी. ४१. ५;

११५. १४; शा. ५४. ३६; १२५.

२१; अ. ९६. ३

(अश्वस्तन) शा. ८. १२

(अश्वी) आर १९०. ४८

(उपाध्याय) आर १९०. ५५

(क्षेत्रज्ञवित्) शा. ३०६. १०७

(ज्ञानी. कर्मनिष्ठ, स्वाध्यायी, तपस्वी)

अ. ९०. ४३

(पितृकार्यं पुरोधः) अ. १०. २४

(पितृलोकर्षयः) उ. १०७. ५

(पुत्रान् जनयति) अ. १४. ७५

(ब्रह्मन्) शा. २०१. ५

(भेदाः) शा. १६०. २४. २५

(राजचक्रे) आश्व. १. १२

(लोकसेवा) आ. ११७. १-६

(वेदतुष्ट) शा. ६३. २०

(शक्ति) आर. १२३. २२

(सपत्नीक) आ. २२५. ४

ऋषिक स. २४. २४

ऋषिकुल्या (उपमानस) स. २५. ४

ऋषिपत्नी आर. ९५. ८-१०

ऋषिपुत्र आ. ७२. १९.

ऋषियज्ञ आ. ९४. १५; आर. ९३.

१३

(धान्येन) शा. ३२४. १२

ऋषियान उ. १५. ४

ऋषि-संसद शा. ५०. १२

ऋषि-सत्कार आर. ९६. २. ३

ऋषि भी. ४४. १३; १०१. २१

‘ए’

- एक अ. ११२. ११
 -चर शा. ३१७. ३०
 -चर्या शा. ३१६. २३
 -पत्नी आर. १९८. १३
 -पत्नीव्रत द्रो. ५५. २४
 -पाद स. ४७. १६
 -पुत्र आ. ९४. ५९
 -भक्त अ. १०९. २४
 -भक्ति भी. २९. १७
 -राज्य उ. ५४. १०
 -वर्ण आर. १८८. ४१
 -हंस आर. ८१. १६
 एकान्तिचर्या शा. ३३६. ७-५७
 एकान्ती शा. ३२३. २६; ३३६. १, ६
 एकायन उ. १६७. १२; आश्व. १९१.
 -गत द्रो. ११. २२
 -पथ उ. ६७. १५
 एकाहार (प्रशंसित) अ. १०९. ३८
 एकोक्ति आर. ६१. १२
 एडूक-चिह्ना (पृथ्वी) आर. १८८.
 ६६
 एल स. १३. ४, ५;
 शा. २२०. ४२

‘ऐ’

- ऐल स. ६९. १५
 -वंश आ. ८९. ५५
 ऐश्वरयोग भी. ३३. ८
 ऐश्वर रूप भी. ३३. ४
 ऐहलौकिक आर. १८६. ४२

‘औ’

- औध्वंदेहिक (सभा. प्रपा. तडाग)
 शा. ४२. ७

‘क’

- कंकटसंनाह उ. १४९. ८२
 कङ्कवर्हिणवासस् क. ५५. ४९
 कक्ष उ. ५१. १४
 कंचग्रहणी आर. १६. ६
 कणाद शा. १७२. २१
 कण्ठसूत्र (आभूषण) द्रो. १२३. ३६
 कण्वाश्रम आर. ८०. ६४
 कथक आ. २०६. ३
 (नट) अ. २४. १६
 कथा आ. १. ३, १४, १५७. ५;
 आर. २. ११
 कदन द्रो, १२५, १०
 कन्दुकहस्तका (कन्या) उ. ८८. ६२
 कन्या आ. १४५. ३६; आर. २२९.
 क. अ. १०७. ११८
 (अवगुण्ठनरहित) उ. ८४. १६
 (कण्ठदा उ. ९५. १५-१८
 -दान (निन्दित) आ. २१३. ४
 (शुल्केन) अ. ९६. ३१
 -दूषण आ. ५७. ६१
 (नाथवती) आ. १०३. ६
 (ब्राह्मणेभ्यो देया) आश्व. २०. ४
 (राज्याभिषेक) शा. ३४. ३३
 -वरण आ. ९६. ६७
 -विक्रय (पाप) अ. ४५. १९-२१
 -शुल्क आर. ११५. १२
 कन्याशुल्क (राज्ञा) अ. २. ३१
 (राज्ञा गृहीतम्) अ. ४. १०
 (विक्रयो नास्ति) अ. ४४. ३१
 (शोभना स्थितिः) अ. ४६. २
 (सत्त्वशीलगुणोपेता) उ. १०२. ५

कप (आदर्श जीवन) अ. १४२. ९-
१३

कपिल (बुद्ध) शा. २१२. ५२
कम्बल भी. ९२. ६७; अ. ६२. २८
कर स. २३. २४; २५. १६; ३४.
१३; शा. ८८. १५

करक अ. ६४. १२

करद (भूपाल) आर. २४१. २९

करभार आर. १८६. ४०. ६१. ७०

करुण आ. २, १०९

कर्क अ. १०६, १६

कर्णाट्टयन्त्र आर. २६८, ४

कर्त्ता (सात्त्विक, राजस, तामस)
भी. ४०. २६-२८

कर्म आर. ३१, ४१; ३३, ३-५८;
भी. २४, ४७; स्त्री, ३, ८;
शा. १९४, ९

कर्मिका अ. ९४, ५

(कृषि-वाणिज्य-गोरक्ष-शिल्प) शा.
१६१. १०

-कोश आर. १८१, २१

-गति (मानुष्य, स्वर्गवास, तिर्यग्योनि)
आर. १७८, ९

(ग्राह्य, दृश्य, श्राव्य) आश्व. २०. ६

-तारतम्य शा. ११३. १८

-दोष आर. २०८. १३

-नाश आश्व. १८. १

-परायणता उ. ३५, ५४-५९

-फल आर. १२८. १३; १८१. ५-८;

स्त्री, २. २३; शा. १९४. १५;

अ. ७४; आश्व. ४२, १७

-वन्ध भी. २४. ३९

-वन्धन भी, २५, ९

-भूमि आर. १८१. ३१; शा. १६१.
१०; १८५. १९; ३०९. १३, ८९

-भोग आर. २४५. १९; स्त्री. ३. १६

-(महिमा) उ. २९. ४-२४; शा.
२०३. ४२

-योग आर. ३३. ५०; भी, २५. ३;
२७. २

-वर्णकारक शा. १८१. १०

-शाला आ. १८१. २

-संगी भी. २५. २६

-संग्रह भी. ४०. १८

(सात्त्विक, राजस, तामस) भी.
४०. २३-२५

कर्मार द्रो. ४७. १२; १२१. ११; शा.
६९. ४७

कर्मापयिक द्रो. १४५. ४७

कर्षक उ. ७७. २

(निन्दित) अ. ९६. १९

(ब्राह्मण) अ. २४. २५

कलभ (सेनामध्ये) शा. १०१. ४०

कला अ. १०७. १४०

कलाप वि. ३८. ५०

कलापी भी. १६. ३२; क. ८. १८

कलि शा. १२. २७; ७०. १८

कलियुग आर. १४८. ३२-३७

-वर्णन आर. १८८. १४-८४

कल्कि (अवतार) आर. १८८. ८९

कल्प भी. ३१. ७

कल्योत्थायी उ. १३३. ३२

कवच वि. ३०. १०; द्रो. ६९. ३७

-धारणा (शिक्षा) द्रो. ४७. २७

कवि आ. १. २४, १८२; १४. १;
५४. ५; ६०. ४०; स. ५२. १५;
५६. ४; उ. १२८. ९; शा.
३२२. ८

(बुद्धिमान्) आ. १३५. ८, ९

(वेदे) शा. ८. २६

कव्य शा. १२४. ३७

कश्मल वि. ३६. १३

कषाय शा. ३१८. ३२

कष्टप्रद शा. ३०८. ८९

काकपक्ष द्रो. ४८. १७

काकोल शा. १४१. ११

काञ्चन (प्रासाद) शा. २९. १२५

काञ्चन (स्तम्भ) शा. २९. १२५

काण्डपृष्ठ अ. ३०. ११

कानीन आ. ९०. ५२

कापव्य शा. १३३. ३

कापाली वृत्ति उ. १३१. २३; शा.

८. ७; १८. १७

कापोति आश्व. ९३. २

कापोति वृत्ति आर. २४६. ४

काम आर. ३४. ३७-४१; २६१.

२१; भी. २५. ४३; अ. ९४.

३०; आश्व. ९२. १४

(उपभोग्य वस्तु) आ. १६५. ९-

११

कामी भी. २४. ७०

कीता आश्व. १३. ११

त्याग आर. २९७. ५७

प्रलापी क. २७. ७८

याचना आ. ७८. ३

रस आ. ९०. ६५

कामहा आश्व. १९. २

कामाख्य आर. ८०. ११३

कामात्मा उ. ९०. ४

कायभेद क. २२. ३५

कारणिक स. ५. २३.

कार्पासिक अ. ११२. १००

कार्य स. १८. २५

कार्यार्थ स्त्री. ८. २१

कार्णवेद आ. ५६. १७

कार्णायस (लौह) द्रो. १४२. ३५

काल आ. १. १८७-१९०; २. २५;

द्रो. ५७. ६; स्त्री. २. १४; अ.

१. ६३; ७५; ९६. १०; १४९.

९. आश्व. ६८. ७; महा. १. ३

(कारण) उ. ३२. २३

कालका (महासुरी) आर. १७०. ६

कालचक्र आर. १८७. ३४, उ. ५३.

१३; शा. २०३. ११

कालज्ञाता शा. १२०. ३७

कालज्ञान श. ३६. १७

कालञ्जरगिरि अ. २६. ३४

कालधर्म (मृत्यु) आ. ७०. ४६

कालपत्र उ. ८०. ४७

कालपरीत भी. २. ५

कालपर्यय सौ. १. ६४; ९. १४; शा.

२८. २२

कालपर्वत द्रो. ५७. ५७

कालयवन शा. ३२६. ८८

कालवादी भी. ४. २

काल (विधाता) शा. २६. ५-१२

काल-विभाग वि. ४७. २; शा. १३५.

२०

कालविशेष शा. १३७. ४५-५३
कालः (समक्रियः) शा. २८. ३७
काली आ. ५४. २; उ. १४५. १८;
भी. ११४. ३३; सौ. ८. ६४

काल्य उ. ३२. ५
काव्यवाक् (सूक्त) उ. ३६. ३
काशिपति उ. ४९. ३८
काशिराज स. २७. ६; वि. ६७. १६
-(वाराणस्याम्) द्रो. ९. ५६
काशी उ. ४९. २८; ११५. १
काश्मीर आर. १३०. १०; अ. ३६. ८
काश्य (काश्यप) अ. ९५. २९

काषाय शा. १८. ३३
-वसन शा. १६१. १६
-वासी (वर्ज्य) अ. ९१. ४३
काष्ठकुण्ड क. ३०. ३८
काष्ठ (नदीतरणसाधन) शा. १३६.

६०

किङ्किणी भी. १९. ४१
किङ्किणीजालमाला भी. ९२. ६३
किण आर. ७९. १८
कितव स. ५३. १०
किरात स. ४. २२; द्रो. ९५. ३
-राज आर. १७४. ११
-(हिमालयदुर्गवासी) द्रो. ४. ६
किलकिला भी. ४६. ४

किष्कु सौ. १८. ६
कीदृग्भवति पूरुषः उ. ३६. १३
कीर्ति आ. १९५. ९-११; श. ४. २९
-(नाघ्नतः) शा. १५. १५
कुक्कुट आर. २२१. २४
कुटीमठ शा. १३९. २९

कुडव आश्व. ९३. १०
कुङ्कुणी शा. १९३. १७
कुणप आश्व. ६. २३
कुणि द्रो. १५७. ७
कुणिन्द स. ४८. ३
कुण्डल स. ५८. ९
कुण्डिका शा. १८. १९
कुण्डी आर. २६२. १७
कुतोऽहम् आश्व. ३५. ७
कुथा भी. ९२. ५२
(हस्तिनाम्) द्रो. १२३. ३८
कुदाल आर. १०५. १९; १८८. २३;
शा. २२१. ५९

कुन्ती (श्राद्धदात्री) आश्व. १७. १७
कुप्यमृत द्रो. ८९. २३
कुप्यवेतनी आर. १६. २२
कुबेरावास अ. २०. ७
कुमारकोटि आर. ८०. १२३
कुरुक्षेत्र आर. ८१. २-५; श. ५२. ३
कुलघ्न उ. १२२. ५८; भी. २३. ४२
कुलतन्तु आ. ९७. २२
कुलधर्म भी. २३. ४०; अ. १०७.
११७

कुलपति आ. १. १; अ. १०. १२
कुलपरीक्षा उ. ३९. ३३
कुलपुत्र स. ५. ४०; भी. ११२. ७३
अ. १०७. ११८

कुलवासी शा. ९. ९
कुलसंख्या उ. ३६. २८-२९
कुलस्तम्ब आ. ४१. २२
कुलस्त्री आर. ६८. ८; भी. २३. ४१
कुलाङ्गार उ. ७२. १८
कुलालचक्र क. १५. ६

कुशलपृच्छा उ. ३०. १५

कुशीलव शा. ६९. ४९

राष्ट्रस्योपघातक शा. ८९. १३

हीन अ. ९०. १०

कूटकपट शा. ५७. ३७

कूटकारक अ. ८०. ७

कूटपात आ. १६६. ४१

कूटविद्या शा. १५२. ६

कूटसाक्षी अ. ९५. ५९

कूटस्थ भी. २८. ८; ३७. १६; शा.

१७२. ६

कूपसंशोधन शा. ६९. ४४

कृच्छ्र उ. १९१. १७

कृतकृत्यता उ. १३७. १६

कृतघ्न द्रो. ५१. ३५; १५८. २६;

शा. १६६. २३

भक्ति उ. ३६. ४०

भुक्ति उ. ५. १०

कृतबुद्धि उ. ७५. १२

कृतयुग आ. ५८. २४; आर. १४८,

१०-२१; शा. ७०. ७

सत्ययुग आर. १८९. १-१२

कृतविद्य शा. १०. १५

कृतशौच तीर्थ आर. ८१, १७

कृतात्मा उ. ५२. ११; ६७. १७

कृती (अभ्यस्त) शा. ३२. ८

कृत्या आर. १२४. १९; शा. १६. ४३;

सी. ८, ६७; अ. ४०. ७, ८;

९४. ४१

प्रयोग आर. २३९, २२-२५

कृषि आर. १९९. १९; उ. ६८. ५;

शा. १५. ५१; २२१. ७३

कर्म अ. २४. ३२

-भागी अ. १०९. १८

-योग अ. ८२. १७

-रक्षा शा. १३३. १५

कृषीवल स. ५. ६३

कृष्ण उ. ६८. ५

(अमृत, मृत्यु, सत्, असत्) भी.

३१. १९

(अराजन्) स. ३४. १०

(कृषामि मेदिनीम्) शा. ३३०. १४

(देवकीपुत्र) आर. १९१. २८

(बालविक्रम) उ. १२८. ४५-४६.

-महिमा अ. १४३. ७

(विश्वरूप) उ. १२२. ३-११

(षोडशसहस्रवधुमान्) अ. १४४. ४२

(सनातन पुरुष) भी. २१. १४

वृष्णायन आर. २१२. १४; शा.

१२०. १९

कृसर शा. १८६. २१; अ. ६३. ८

केतन शा. ५८. ९

केतनार्ह अ. २४. १५

केतु भी. १७. १८

केदारखण्ड आ. ३. २१

केयूर भी. १७. १७

केवलत्व शा. ३०२. १६

केवलादी अ. ९६. २१

केवलीभूत शा. ३०६. ७७

केलग्रह (युद्धे) क. १९. ६५

केशपक्ष (पुरुषस्य) वि. ३६. ३७

केशप्रसाधन अ. १०७. २१

केशविक्रयी अ. २४. ७२

केशशूल आर. १८८. ५१

केशाकेशि-युद्ध आर. २६८. ३६
 केषां विनिपातः उ. ३६. ५९
 कंकेयी अ. १२४.
 कौञ्चन्य शा. ३०८. ५०
 कंतव स ५४. १
 कैलावतमधु द्रो. ८७. ६१
 कैलास आर. १७४. २-५
 कोटितीर्थ आर. ८१. १४
 कोद्रव अ. ९१. ३८
 कोश शा. ११९. १६; १३१. १
 -वर्धन (कर) शा. ६७. १३
 कोष्ठागार शा. ११९. १७
 कौटुम्बिकजीवन शा. २२१. ७२
 कौटुम्बिकसौहार्द आ. ११६. १-३६;
 १४७. १-११
 कौतुक शा. ७. १४
 -मङ्गल उ. १४९. ३७ क. १. ११
 (सूत्र) आ. १४३. १७
 कौतूहल (स्त्रीणाम्) शा. ३१५. २०
 कौमुदी (अकाल) आ. २०१. २९
 कौमोदकी आ. २१६. २५
 कौरव (दैत्यपक्ष) आर. २४०. २४
 क्रकच (वाद्य) भी. ४१. ३
 क्रियापथ शा. १२०. ५३
 क्रियाभ्युदय श. ३०. ८, ९
 क्रियायज्ञ सी. १८. ५
 क्रियाविधि शा. १३८. २५
 क्रीडनक आर. ३१. ३६
 क्रीडनीय (मूर्ति-वराह, महिष, कुक्कुट,
 मेघ, गो, छाग, पुष्प, फल,
 शाक, रथ, भुजङ्ग, सिंह,

व्याघ्र, द्वीपी, छत्र) अ. ८६.
 २०-२५
 क्रीडा (पक्षिभिः) शा. १३७. ५६
 क्रीडित द्रो. ३७. २
 क्रोध आ. ३८. ७, ८; ७४. २-६;
 आर. ३०. १-३५; १९७. ३१
 क्रीञ्चद्वीप शा. १४. २२
 क्रीञ्चव्यूह द्रो. ६. १५
 क्लीव शा. १४. १३
 क्षण स. ११. २७
 क्षत्ता वि. ६३. ५२; उ. ३२. ३
 क्षत्र आ. २. ३; शा. २२. ६; ५६.
 २४
 -कर्म भी. ४०. ४३
 -जीविका (निन्दित) भी. ९२. १
 -धर्म आ. ९६. २९; द्रो. ३२. २३;
 श. ६. ३५; १८. ६०; शा. १०.
 ७; १४. १६
 क्षत्रधर्म (लोकज्येष्ठ) शा. ६४. २९
 क्षत्र-लक्षण शा. १८१. ११
 क्षत्रिय आ. १२७. ११; १६५. २८;
 आर. २८. ३४, ३५; उ. ७३.
 २३; १३३. ११, १२; शा.
 २२. ३-५; ५९. १२८
 (अध्ययन) आ. २१३. ८१
 (अविश्वसनीय) शा. १३७. १४
 (आदर्श) आर. २९७. ३३
 (आदित्य) शा. २०१. २२
 (क्षतात् त्राता) उ. १३०. २९
 शा. २९. १३०
 (चातुर्वर्ण्यस्य गोप्ता, संग्रहीता,
 दाता) क. २३. ३३

चष्टा शा. २३. १०-१४

(तेजः) सौ. ३. १९

क्षत्रियधर्म वि. ३६. २६; ५३. २३;

उ. ७१. ४; शा. ६०. १३.

१४

क्षत्रिय (संगतं नास्ति) शा. १३७.

१३

क्षपाचर (यक्ष) उ. १९३. ४८

क्षमा आ. ३८. १०; १७१. ३; आर.

२९. ३; ३०. ३६-५०; शा.

११२. ६४

क्षमादर्श (हन्तारं जीवयति) आ.

१६७. ११

क्षमावान् उ. ३८. १४

क्षर शा. ४६. ८

क्षराक्षर भी. ३७. १६; शा. २९३.

४७

क्षत्र वि. ४६. ८

धर्म शा. ६३. २६

क्षत्राचार (निन्दा) द्रो. १२२. १६;

१६४. २३

क्षत्र द्रो. ६८. १४

क्षदक (पञ्जर) शा. १४१. १३

क्षीरान्न द्रो. ५३. ४८

क्षीरीदन अ. १४. १९३

क्षुर द्रो. १४५. ३५

क्षत्रज आ. ६८. ३०; ८४. १२; आर.

१८४. १६; २०३. ३१;

भी. ३५. १-६

क्षणी भी. ११४. २

क्षम आ. १९१. ३; शा. १७२. २३

क्षत्र अ. ११२. १०१

क्षेड भी. ४२. २

‘ख’

खनक (भूगृहनिर्माता) आ. ९३५. १

खर (दानयोग्य) श. ३६. १२

खरयान अ. ९६. ३४

खरीवात्सल्य उ. १३३. ६

खर्वट वि. २४. १२

खश स. ४८. ३

‘ग’

गंगा आर. १८५. १८; भी. ७. २७;

स्त्री. २७. १

गद्गार आर. २५६. २४

गद्गात्म्य अ. २७. २५-१००

गद्गुना-संगम उ. ११८. १

गज स. ४८. १०

गुद्ध क. १७. ३

गण आ. २. १७; स. २९. ८, ९; उ.

१५२. २५; अ. २४, २१

गणक स. ५. ६२

गणपति सौ. ७. ४

गणवृत्ति शा. १०८. १०-३१

गणाधिपत्य अ. १०९. ३२

गणित आर. ७०. १२

गणित शा. ३२७. ८१

गणिका वि. ३२. ४९

गद्गार भी. ११६. ४

गतागत क. ४९. १३

गति आर. १७८. १४

गदायुद्ध आ. १. १५२; द्रो. ८७. २१;

श. ३१. २८; ५६. १९

गदा (स्वर्ण-वज्र-विभूषित) द्रो. ६३.

६

गदा (हेमपट्टविभूषित) क. २३. २७
 गद्य आर. २७. ३
 गन्धमादन आर. १५५. ३४
 गन्धर्व आ. १. ६४; आर. १७१. ७;
 १७२. १६; २३२. ६-२१;
 उ. १०७. ९
 -देश स. २५. ५
 -नगर आर. १७०. ५९
 -लोक आ. ७०. २१
 -शास्त्र अ. १०७. १४०
 -सत्तम शा. ३०६. ६७
 गन्धवास शा. ३०१. २६
 गन्धविवेचन शा. १७७. २७
 गन्धसामग्री (सक्, धूप, पान) भी.
 २२. २०
 गय शा. २९. १११
 गया अ. ८८. १४
 गरुड-प्रभाव उ. १०३. १०-१७
 गर्ग (ज्योतिर्विद्) श. ३६. १५
 गर्गर शा. ६८. २३; ७४. ९
 गर्भ-संवर्धन आ. ८५. १४-१६
 गर्भिणी शा. ५६. ४५
 गवाध्यक्ष वि. ३३. ७
 गव्यूति शा. १२५. १८
 गाण्डीव आ. २१६. १७; महा. १.
 ३७
 गात्रसोगन्ध्य आ. ५७. ६५
 बाध । द. ३८. १७; ३९
 -ब्रह्मकीर्तन शा. १२४. १
 बाध । द. ३८. १७; ३९
 -विवाह आ. ६७. ४; २६
 -विषय (गद्य, नृत्त) अ. २६. २१

(श्रेष्ठ) १६१. १३
 गायक द्रो. ५८. ३
 गायत्री भी. ५. १९
 गायन आ. ७३. ३०; १३१. ९; २११.
 ४; शा. ५३. ४; आश्व. ६.
 १७
 गार्हस्थ्य शा. ६६. १६-१९, २९
 -धर्म शा. ६१. १०
 (महिमा) शा. ११. २०
 गिरिप्रपात अ. १०१. ५२
 गिरिव्रज आ. २. ९९
 गीत आर. ४५. ६; १९०. ८; वि. ३.
 २४; शा. १७०. २
 गीतवादित शा. १३८. २६
 गुग्गुलु अ. १०१. ३९
 गुण आर. २०२. ३; भी. ६. ४-५
 शा. २९३. ३४
 -कर्मविभाग भी. २५. २८
 -क्रीत शा. ३४९. १२
 -रक्षण उ. ८५. ४
 (षट्त्रिंशत्) शा. ७१. ३-११
 (सत्त्व, रजस्, तमस्) आर. २०३.
 २-५
 -समृद्धि उ. ३९. ६
 गुणातीत भी. ३६. २५
 गुप्तदार उ. ३८. १०
 गुरु आ. ९. ४; ६८. ५६; ७१. ५
 शा. १८६. १५; अ. १०७. १०
 १४८. १९, २२
 -कुरु आ. ३. ८१
 गुरुपुत्री आ. ७२. ७
 गुरुपूजा शा. १०९. ३

गुरुवर्ती आर. १७६. ३७
गुरुवृत्ति शा. ४५. ८
गुरुसम्बन्ध शा. ३१३. २२
गुरुर्वर्ध पापं न पापम् शा. ३५. २२, २३
गुल्म आ. २. १६; उ. १५२. २४;
शा. ६९. ६

गुहा वि. २५. १२
गुह्य अ. १०७. १०८
गुह्यक आ. १. ३३
गुञ्जन (त्याज्य) अ. ९१. ३९
गृहपति आ. ४. ११; ५०. १२; आर.
२१२. ४

गृहभरण शा. ९८. २५
गृहमेधी आर. २. ५१-५९
गृहयज्ञ सौ. १८. ५
गृहस्थ शा. १८४. १०
गृहस्थाश्रम-प्रशंसा शा. २३. ४-६
गृहस्थाश्रम (महिमा) शा. १२. ११
गृहस्थोपनिषत् आ. ८६. ३
गृहस्नेह (घातक) शा. १३७. ८५
गृहाट्टानक क. २४. १६
गृहाश्रमी शा. ६१. १२
गृहे स्थापयितव्यानि उ. ४०. ९-१०
गो भी. ११३, ७; ११४. ६०; ११६.
२६, ३२; द्रो. ७. १७; १३०.
६; १३४. २५; अ. ९६. ३२

(आलभन) शा. २९. ११९
गोघ्न (महापापी) शा. १४५. १८
गोत्र क. ३६. ३८
गोदान अ. ७९. १६.
गोदावरी (रामाश्रय) आर. २६१.
४०

गोधन वि. ३३. १०
गोधा आर. २६७. १७
गोधाङ्गुलि आश्व. ७२. ८
गोधाङ्गुलित्र आर. ३८. १६
गोधूमान्न आर. १८८. ४३
गोप आर. २२९. ८
गोपाल शा. ५७. ४५; अ. ८. २७
गोपुर आ. १९९. ३१; आर. १६. ६;
१७०. ३

गोपुरीष अ. ८१. १
गोप्ता भी. १९. २१
गो-ब्राह्मण द्रो. ५१. ३०
(अर्च्य) अ. १४८. १६
(समान) अ. ६५. ४०
गो भी शा. ८८. ३३; ३५-३८
गोमती-विद्या अ. ७७. २१
गोमहिमा आर. २९७. ३७; अ. ५१.
२६-३३; ६५. ३५-
४७; ६८. ६-१२; ७७.
४-२३; ८२. १-५

गोमांस क. ३०. १४५
(अभक्ष्य) अ. ७७. १६
भक्षण क. २७. ७७
-यज्ञ शा. ४०. ८, ११
गोमूत्रक शा. ५६. १८
गो (यज्ञ) अ. ८२. १६
गोयोनि द्रो. ८०. ३६
गोरस आश्व. ८६. २१
गोवर्धन धारण उ. १२८. ४५
गोवासन भी. १७. २०
गोविकर्ता वि. २. ७
गोविन्द उ. ६८. १३

गोविषाण-भक्षण शा. १३८. ५६
 गोविषाणिका भी. ४१. ३
 गोव्रत उ. ९७. १४
 गोशकृत् (लक्ष्मीवास) अ. ८१. २३
 गोष्ठी वि. २५. ९
 गोसंख्य वि. ९. ४
 गोसंख्याता वि. ३. ६
 गो (सौन्दर्य) आ. १६५, १३-१५
 गोहत्या (पातक) शा. १४२. ६
 गौ आ. ५४. १३; ६८. ५६; स. ४९.
 ३, उ. ३८. १२; अ. ५. ५६;
 ९५. ६३
 गौतम (सूत्रकार) अ. ६५. ११
 गौरी (वरुणपत्नी) उ. ११५. ९
 गौ (वत्ससंवृत) अ. ७६. ४
 ज्ञानयोग स्त्री २६. २०
 ग्रन्थ आ. १. १७, ४८
 ग्रन्थकार अ. १४. ६९
 ग्रन्थिक आश्व. ६९. ७
 ग्रह स्त्री. ४. ६
 ग्राम स. ५. ७१; ७०. २५; शा.
 ३०९. ७०; ३१६. ३७; अ. ९६.
 ११
 ग्रामणी शा. १३३. १०
 ग्रामद्वार अ. ९६. ३९
 ग्रामप्रेष्य शा. ६३. ४
 ग्रामयाजक शा. ७७. ८
 ग्रामयाजी शा. ३५. ६
 ग्रामवर्णन शा. ३१२. २०, २१
 ग्रामवासी शा. १३०. ११
 -ब्राह्मण अ. २४. २७
 ग्रामाधिकृत अ. ९६. ३४

ग्रामिकृत्य शा. ८८. ९
 ग्राम्यधर्म आर. १८०. १८
 ग्रास्यसुख उ. ८८. ९५; शा. ९. २
 ग्रवेय भी. ९२. ६९
 ग्लह स. ६७. १९; भी. ११०. ४३
 'ध'
 घृतकुल्या आर. ९३. १९
 'च'
 चक्र आर. १६. ५; उ. ६६. २
 चक्ररक्ष भी. १८. १६
 चक्रवर्ती आ. ६७. २९; ६९. ४७
 चक्रव्यह द्रो. ३२. १८
 चक्रशकट (व्यूह) द्रो. ६३. २१
 चक्र (शतसहस्रार) द्रो. १३१. ४०
 चक्षुः (दिव्य) आ. १८९. ३६
 चक्षुर्ध्यान शा. ३४३. ६
 चक्षुर्हण द्रो. १२४. २२
 चतुराश्रमी द्रो. ५५. २५
 चतुर्थी-गति (संन्यास) शा. ३३६. ३
 चतुर्मुक्ति (वासुदेव) द्रो. २८. २३
 चतुर्युग-वर्णन भी. ११. ३-१३
 चतुर्वर्ण आ. ५८. ८
 चतुर्वर्णोद्भव आ. ७६. १९
 चतुर्वेद आर. १८७. १४
 चतुर्वेदविद् शा. ५३. ८
 चतुःशाल आर. २०४. ५
 -गृह आ. १३२. ८
 चतुष्पथ (दीपस्थान) अ. १०१. ५३
 चतुष्पथ (पूज्यस्थान) उ. १९३.
 ५४
 चत्वर आ. १२९. ४; उ. ३७. २६
 चन्दन उ. १५०. १९

चन्दनादिगन्ध आर. २८. १३
 चन्द्रमा आर. ७५. ९
 चन्द्राघ्नव्यूह द्रो. १७. १
 चमू आ. २. १८
 चम्पापुरी आर. १९२. २५
 चरण अ. ५९. १
 चरणाभिवादन उ. १३०. १
 चरु शा. ४९. ८; अ. ४. २८
 चर्मण्वती आर. ८०. ७३
 चर्मण्वती-यमुता-गंगा-संगम आर.
 २९२. २४, २५
 चर्मपादुक अ. ९८. १४
 चर्मो भी. २०. १७
 चलचित्त वि. ३६. ३७
 चपाल शा. २९. ६८
 चाक्रिक शा. ६९. ४९
 चाक्षुषी विद्या आ. १५८. ४०
 चाण्डाल उ. ९०. १३; शा. १३६.
 १०९-१११
 चातुर्वर्ण्य भी. २६. १३
 धर्मनियोजन शा. ४५. ४
 चामर-व्यजन भी. १७. ३३
 चार सा. ५. ७४; आर. ४८ १४; उ.
 १८९. १८; द्रो. ५२. १; शा.
 ६९. ११; १३८. ४०
 चारक स. ५. २७; वि. २६. १०
 चार-प्रणिधि शा. ५८. ५
 चारिणी आ. ११४. ६५
 चारी आर. २४०-२०
 चार्वाक आ. २. ६३
 (विणोमंहारस्य) २१ ६३. ३८
 चिकित्सक भी ११५. ५२; अ. २४. १५

(हीनपद) आर. १२४. १२
 चिकित्सा स. ५. ७९. ८०
 (निन्दित) अ. ९६. २२
 -प्रवर्तक शा. २०३. १९
 (विपस्थ) क. २७. ८३
 चित्ता स्त्री. २६. ३०; शा. १६७. १;
 अ. १५४. ८
 चिति स्त्री. २३. ४२
 चित्तपूर्वज्जन्म गुण शा. २१२. १०
 चित्या स. ३. १५
 चित्र आर. २७८. १३; उ. ५५. ७;
 भी. ८१. ३६; १००. २९;
 १०८. २५; ११२. ४२;
 द्रो. १११. १८; १४०. २९;
 क. ३६. ९; ६८. २७, २८
 चित्रकार उ. १४६. २२
 चित्रगृह आ. ११९. ४४
 चित्र (द्विरद-) द्रो. ८०. २४
 चित्र (पट) कथायुक्त श. १. ४०
 चित्र (पटगत) आश्र. ४०. २०
 चित्र (पटे) अ. १५२. १
 चित्रपट द्रो. १२३. ३८
 चित्र (पद्म) आ. १८६. २
 चित्र (मयूर-) द्रो. ८०. १७. २४
 चित्र (रूप) उ. ५५. ८
 चित्र (वराह) द्रो. ८०. २०
 चित्रशाला अ. ५४. ३
 चित्र (सुवर्ण) उ. १. ६; वि. ५३.
 ५२; द्रो. ८९. २, ५; क. ६५.
 ३८
 चित्र (सैन्याविन्यास) भी. ४२. २५

चित्र (हेम-) उ. १५०. २३
 चिन्तायज्ञ आश्व. ९५. १७
 चिरवास (एकत्र) आर. ३७. ३२
 चीन स. २३. १९; ४७. १९
 -सेना उ. १३. १५
 चूताराम द्रो. ४४. २७
 चूर्ण सौ. ८. १३
 चेतना आश्व. १८. १०
 चैत्य आ. १. १६९; १३८. २५; स.
 ५. ९०; आर. १८६. ५१;
 अ. १४८. ११
 -द्रुम शा. ५९. ६३
 (पूज्यस्थान) उ. १९३. ५४
 -यूप आ. ८९. २५; १०२. १२; स.
 २२. २२
 -वृक्ष भी. ३. ३७; शा. ६९. ३९,
 ४०
 (श्मशान) आर. २३५. ५
 स्थान अ. १०१. ५२
 चैत्री आश्व. ७५. २५
 चोक्ष शा. ७१. ८
 चोर आ. ६८. २६
 चौर्यदण्ड (हस्तच्छेद) शा. २४. १९
 'छ'
 छत्र भी. २२. ६; अ. ५७. ३५; ६४.
 १७; ८७. १
 (काञ्चन) स्त्री. २४. १०
 (निदाघ-ग्रीष्म) अ. ६४. १८
 छत्रा विभाव अ. ८७. १५-२७
 छत्रोपानाहाविभाव अ. ९८. १३
 छद्म सौ. १. ४६
 छद्मकर्म (सूची) आर. २९९. ११-१८

छद्माचरण (आवश्यक) शा. १३८.
 २२

छादन अ. ५७. ३७

छाया उ. १५. २७; शा. ३६. १०

सौ. १८. १३; स्त्री. २४. २३; शा.
 ५६. ५२

छायानाटकानुबन्धः शा. ३२०.
 ३७

छायातत्त्व भी. ११४. ९०-९२, ६५,
 ९७, १००; द्रो. १०.
 ४; १३१. ३६, ३७,
 ६७; क. ८. २९; २२.
 ३; शा. ११. ४; ३१.
 २७; ३९. ३२; ५१.
 ४९; ६९. ८, १६.
 १२. ५३; ११७. १६.
 १९, २५, ३०, ३६;
 १२०. ४, ६; १२१.
 १४, १५, १८; १२४.
 ४५, ४६-५७; १३८.
 ४२, ४६; १५०. २३;
 १५१. २, २५; १६३.
 १९. २२; १७३. ७;
 २१६. १२; २१८. ३;
 ३१०. १६; ३११. ४;
 ३१९. २८; ३४७. १-
 १६; अ. १. २७; ५.
 ११, १२; ९. ७-१३,
 १२. ९; १४. ८८;
 ४०. २३; ४२. १७;
 २१; ४३. ४-९, ८१.
 १६, १७; ८२. २६;

८४. ३३, ८५. ४,
९८. ४, १०५. ६,
११८. १०, १२१. ३,
१३३. ४, १४१. ७,
आश्व. ६. २२, २९. ४,
५७ २७, ९२. ६,
आश्व. ४०. ४-२०, ४६. १२,
मौ. १. ५, महा. १. ३३
(इन्द्रस्य बहुरूपधारणम्) अ. ४०.

२८-३८

(यौगेन) शा. ३०८. १०
(स्त्रियः पुरुषवेपेण, पुंसः स्त्रीवेप-
धारिणः) शा. २११. ६७
(स्वर्गवासि-दर्शन) आश्व. ४३. ४-६
छाया (नाट्य) शा. १२४. ४५
छाया (प्रकृति) शा. ३५. २४-२५
छायाभूत आश्व. ३५. १०
छुच्छन्दरी अ. ११२. १०३
छेदन. ५०. १७

‘ज’

जगती श. १९५. १
जटाकरण शा. ६१. ३
जटासुर (राक्षस) द्रो. १४९. ७
जतु आ. १३४. १३, शा. ३०८. ९७
जनपद आ. १०२. ११, स. ३०. २
(आदर्श) आ. १०-१२
ज्याप आश्व. ४२. ४७
जनार्दन उ. ६८. ६
(ब्रह्मा) आर. १८६. १४
(महिमा) उ. ६६. ८
जप शा. ५३. ७
मन्त्र द्रो. ६९. ३९

जप्य आ. १. १३
-फल शा. १९२. १२
जम्बूद्वीप भी. ८. १९
जम्बूफल (वर्ज्य) अ. ९१. ४१
जम्बूमार्ग आर. ८०. ६०
जम्भक (व्याख्याता) उ. ६२. २१
जम्भसाधक उ. ६२. २५
जय उ. ६६. ९
(इतिहास) आ. ५६. १९
-लक्षण भी. ४. २६
-वृत्ति स. ५०. १५
जयाशीः आ. १३४. ३
जये क्षयः भी. ४. ३५
जरा आ. ७९. २१
जलक्रीडा आ. १०९. ३२
जलविहार आ. ११९. २९; २१४. १६
जलस्थाय आ. १३८. ११; शा. १३५.

२

जातकर्म आ. ६८. ३, ६१; उ. १८९.

१७

जातिधर्म भी. २३. ४३
जातिस्मर आर. २०६. ५; शा. ११३.

४

जातिस्मरण अ. १०. ४८
जातिस्मरता आर. ३. ३२
जातिहीन अ. १०. ४
जापक शा. १८९. ३
जामात्रे दान वि. ६७. ३५
जाया आ. ६८ ३६; आर. १३. ६२
जाल भी. १९. ४१; क. ५५. ३६
जित स. ६९. ७
जितेन्द्रिय शा. ३०९. ११

जिष्णु उ. ६८. १३
जीवग्राह वि ३२. ८
जीवजीवक अ. ११२. १०२
जीवन औष्ठवेदेहिक आश्र २०. १४
जीवन-दर्शन आर. २४५. १२-३१; उ.
२७. १-१४; ३६.
४५; द्रो. २३. १४

जीवनदान आर. २८६. ६
जीवनमहिमा आर. २८५. ४-६
जीवनवृत्ति आर. १९८. १९-३०
जीवनाश (नास्ति) शा. १८०. १
जीवन्मृत उ. ३८. ४२; क. ४९. ६५
जीवविवेचन शा. १७९. १
जीवशिल्प आ. १८५. २३
जीवितप्रियता स. ७०. २०
जीवितफल (त्रिवर्ग) अ. ११२. १७
ज्ञाति आ. ४३. ३४; आर. २३८. २५;
अ. १०७. १०५

--कार्य (संभोजन, संकथन, संप्रश्न,
समागम) उ. ६२. १६

--वध मी. ७. २० --विग्रह उ. ३९.

२१

--सुख आ. ७५. २२

ज्ञान भी. २६. ३७. ४२

--चक्षु स. १७. १२; शा. ३९. ३२;

(भूतदर्शी) शा. ३२७. २३

(तामस) भी. ४०. २२

--तृप्त शा. १५४. ५

--दीप भी. ३२. ११

--दीर्घचक्षु शा. १७३. ५१

--नित्य शा. ५५. ९

--यज्ञ भी ३१. १५

--योग आ. १७३. २१;

आर. २४७. ४२;

उ. १५७. १५; भी. २५. ३

--योनि उ. ६७. १८

--राजस भी. ४०. २१

(सात्विक) भी ४०. २०

ज्ञानाग्नि आश्व ३४. ३

ज्ञानाराम शा. १५५. ३३

ज्येष्ठता उ. १६५. १५

ज्येष्ठभ्राता अ. १०८. १६

ज्येष्ठमहिमा अ. १०८. ६

ज्येष्ठापचायी वि. २६. ३

ज्योतिः आ. १. २८

(शुक्ल) २३. १७

ज्योतिष (नक्षत्रयोग) अ. ६३. १-

३५

‘झ’

झल्ल (स्तुतिकर्ता) आश्व. १६९.

७

‘ड’

डीन क. २८. २ ४-२६

‘त’

तक्षशिला आ. ३. १८

तज्ज्ञण स. ४८. ३

तडाग स. ५. ६७

--महिमा अ. ९९. ३-२१

तण्डि अ. १७. १६५

तण्डुलिकाश्रम आर. ८०. ६२

तत्त्वज्ञान शा. १५९. ७२

तत्त्वदर्शी भी. २४. १६; २६. ३४; सौ

१. ५०

तत्त्वधर्मी शा. ३०३. ७

तनुत्र वि. ३०. ९
 तनुवासस् (स्त्री) आ. ११६. ६
 तन्तु आ. ३. १४८
 तन्त्री शा. १२०. २२
 तपस् (तप) आ. १. ५२; ३२. ५;
 ४१. १०, २६; ५७. ७०; ६५. ११,
 २०, २१, २३; ६६. २; ६८. २२;
 १७३. २१; २२०. ७; स. १७. २४;
 आर. २. ७८; १३, १४; ४३. १७;
 ६१. ८७; ९५. २०; १०५. २५;
 ११८. १७; १५६. ९०; १६३. १४-
 १६; १७० ६; १८५. ४-६, ५०-५२;
 २०२. १६; २०३. ४०; २४५. १६;
 २५९. १५-१९; द्रोण १०१. ५५,
 ५६, क. २४. १४; शा. ३९. २२-२४;
 ४७. १४; शा ११. १८, १९. २६;
 १३९. ६३; ३२३. २०; ३२७. २१;
 अ. ६. १८; ७. ११; आश्व ५०. १५
 तप (अहिंसा, सत्यवचन, आनुशंस्य,
 दम-घृणा) शा. ८१. १७
 तपः (ब्राह्मणेन) क ३९. ३२
 तप (उपलब्धि) अ. ५७. ८-१०
 तपः (किम्) आश्व. ३५. ८
 तपःपरायण (स्थावर) शा. १५५.
 ११
 तपःप्रभाव अ. १४०. १२
 तपःफल शा. ३२७. २३
 तप (मानस) भी. ३९. १६
 तप (=योग) आर. २४६. २५
 तप (वाङ्मय) भी. ३९. १५
 तपः (वास्तविकम्) शा. २१४. ४
 तप (विधि) द्रो. ४१. ११-१२

तपः शक्ति शा. १६. ४६; ११७. ४०
 तप (शारीर) भी. ३९. १४
 तपश्चर्या अ. १४. ८६-८७
 तप (सुखद) आर. २४५. १२-१६
 तपः (स्वरूप) आ. २०१. ७-८ आर.
 ३९ २०-२४; उ. १८७. १९-
 २३; शा. ३२७. ४१
 तपस्वी आ. १. ३; ४. ६; ६५. १५
 आर. ९९. २०; १९८. १०
 (विवाहित) आर. १२२. २५
 (सपत्नीक) आर. ११६. २
 तपा शा. ३०६. ४७
 तपोदय शा. २१०. १७
 तपोधन आर. ६१. ६५; २३५. २५
 तपोनिधि शा. १२६. ७
 तपोबल आर. १७८. ४२; १८२ १५.
 अ. ११९. २
 तपोमहिमा शा. १५५. १; अ. ५४-
 २५-२८; अ. १२३. ४-८
 तपोमेध स. ७०. १८
 तपोयोग आ. ११२ ३४; आर. १६१.
 १२; क. २४. ३९; अ. ५९. ८
 -समाधि आर. ३. ११
 तपोवीर्य सौ. १६. १५
 तपोवृद्धि आ. १. ४
 तपोव्यय (भिक्षया) आर. ९५ २१
 तमोगुण आश्व. ३६. १२-१५
 तरुणी (नृत्त, गीत, विशारदा) शा-
 ३१२. ३६
 तर्कक शा. ४५. ६
 तल श. ३२. ५१
 तलत्र भी. ४३. ४

तलदान आर. २२७. २४
 तलवद्ध भी. १६. ३२
 तान अ. ८२. ९
 तापस आ. १. ७०; शा. १३८. ४०
 (दानं स्वर्णादिकं गृह्णाति) आश्र.
 ३४. १०-१४
 (पुत्रमुत्पादयति) अ. १२. २१
 तापस-लक्षण उ. ३८. ७
 तापसी आ. ६५. ३; आर. २६६.
 ४०; उ. १११. १; ११९. २३
 तामरसी वि. ६. ६
 तामस गुण (स्वप्न, तन्द्री, मोह)
 आश्व. ३१. २
 ताम्र-राजत-लौह वि. ५७. ७
 ताम्रलिप्त स. २७. २२
 तारा (सुकृति- धिष्य) आ. ४३.

३५

तार्ण (उरग) आ. ११. २
 तालवृन्त स्त्री. ८. ३; अ. १५४ ११;
 आश्र. ४६. ४
 तिल क. ५२. १६ (पितृभोज्य) अ.
 ६५. ६

-महिमा अ. ६५. ४-१५
 तीर्थ आ. १. १०; आर. २७. १२;
 ९१. १२; उ. १२३. २६
 (अगम्य) आर. ९१. ४

तीर्थ—मुञ्जवट, रामहृद, वंशमूलक,
 लोकोद्धार, श्रीतीर्थ; कपिला, सूर्यतीर्थ,
 गवांभवन, देवीतीर्थ, ब्रह्मावर्त, सुतीर्थ,
 अम्बुवश्य, कोशेश्वर, मातृ, शीतवन,
 श्वानलोम, मानुष, आपगा, सप्तवि-
 कुण्ड, केदार, सरक, इलासद, किदान,

किजप्य, अनाजन्मा, पुण्डरीक, त्रिवि-
 ष्टप्, वैतरणी, फलकीवन, दृशद्वती,
 पाणिखात, मिश्रक, व्यासवन, मधु-
 वती, कौशिकी-संगम, व्यास-स्थली,
 किदत्त, अहः, सुदिन, मृगधूम, देवतीर्थ,
 वामनक, कुलपुन, मरुतीर्थ, अमरहृद,
 शालिहोत्र, श्रीकुञ्ज, नैमिषकुञ्ज,
 सरस्वती-कुञ्ज, कन्यातीर्थ, सोम-
 तीर्थ, सप्तसारस्वत, औशनस, कपाल-
 मोचन अग्नितीर्थ, विश्वामित्रतीर्थ,
 पृथूदकतीर्थ, शतसहस्र, साहस्रक,
 रेणुकातीर्थ, पञ्चवट, वारुणतीर्थ,
 स्वर्गद्वार, अनरक, स्वस्तिपुर, स्थाणु-
 वट, वदरीपाचन, इन्द्रमार्ग, आदित्या-
 श्रम, कन्याश्रम, सन्निहिती, कुरुक्षेत्र
 आर. ८१. १७८—

तीर्थ (धर्मतीर्थ, कारापतन, सुगन्धा,
 शतकुम्भा, पञ्चयज्ञ, शाकम्भरी, सुव-
 र्णाक्षिधारा, धूमावती, सप्तगंग, त्रिगंग,
 कनखल, कपिलावट, नागतीर्थ ललि-
 तिका, रुद्रावर्त, भद्रकपेश्वर, कुञ्ज-
 भ्रक, अरुन्धती, ब्रह्मावर्त, यमुनाप्रभव,
 दर्वीसंकमण, सिन्धुप्रभव, ऋषिकुल्या,
 भृगुतुङ्ग, वीरप्रमोक्ष, विद्यातीर्थ,
 महाश्रम, वेतसिका, सुन्दनिका,
 ब्राह्मणी, नैमिष, गङ्गोद्भेद, बाहुदा,
 चीरवती, विमलाशोक, गोप्रतार,
 रामतीर्थ, भर्तृस्थान, वाराणसी, कपि-
 लाहृद, मार्कण्डेय तीर्थ, गया, महा-
 नदी, ब्रह्मसर, धेनुका, गृध्रवट, धर्म-
 पृष्ठ, राजगृह, गौतमवन, जनककूप,
 विशाला, माहेश्वरीधारा, तीर्थकोटि,

शालग्राम, जातिस्मर, बटेश्वरपुर,
वामनभरताश्रम, चम्पकारण्य; ज्ये-
ष्ठिल, कन्या-संवेद्य, निश्चीरा, वसि-
ष्ठाश्रम, देवकूट, कौशिकहृद, कुमार-
पिता, महसर, कुमारधारा, गौरी-
शिखर, ताम्राहण, नन्दिनी, कालिका-
संगम, उर्वशी-तीर्थ, कुम्भकर्णाश्रम,
ऋषभद्वीप, औदालक, धर्मतीर्थ, चम्पा,
दण्डार्क, लवेडिका) आर. ८२. १४०-
१४३

-परिच्छद श. ३४. १६

-फल आर. ८०. २९

-भूत अ. १११. ५-६

(महापुरुष) उ. ८६. १०

-यात्रा आ. २. ४३; ५७. ५६ आर.

११. ३; १५४. ३१; श. ३४. १९-

३२; अ. ५५. ३३; मौ. ३. २२

-वंश अ. २६. ३

तीर्थाटन आर. १७३. २२

तीर्थानुसंधान आ. २. ९१

तीर्थविगाहन आर. १९८. ७९

तुरगमांसाहुति आश्व. ९१. ५

तुरायण अ. १०६. ३३

तुरायण (यज्ञ) आर. १३. २१

तुवरक द्रो. ११४. ६९

तृणराज (वंश) वि. ३८. ७

तृष्णा आर. २. ३४-३७

-त्याग अ. ७. २१, २४

तेजस आ. २९. ३; ४१. २; ६५.

तेजस्विदेशवास आर. १८२. १९

तैलघृत नाराच क. १४. २९

तैलशतपाक अ. ५३. ८

तोरण अ. ५४. ३

तोत्राङ्कुश भी. ४३. ५

त्यक्त शिशु अ. ४९. २०-२४

त्याग आर. १९८. ३३; भी. ४०. २;

शा. १९. २६; २१२. १७

त्यागी आर. २०३. ४३; शा. १२. ७

त्याज्य (चिकित्सक, शल्यकर्ता, अव-

कीर्णी, स्तेन, क्रूर, मद्यप, भ्रूणहा,

सेनाजीवी, श्रुति विक्रायक) उ. ३८.

४

त्रयी संवरण शा. ५६. २०

त्रयोदशी (उग्रा) आर. १३४. १९

त्रस भी. ५. १०

त्रिगुण-संघात (अन्योन्याश्रित) आश्व.

३९. २-७

त्रिदण्डधृक् आर. २६२. १७

त्रिदण्डी शा. ३९. २३; ३०८. ८

त्रिदश आ. ७. १०

त्रिधातु (पित्तादि) शा. ३३०. २१

त्रिवर्ग शा. ६९. ६७

-विमर्श उ. १२२. ३२-३६

त्रिविक्रम आर. १३. २४

त्रेता आर. १४८. २२-२५; णा. ७०.

१४

त्रपुर स. २८. ३८

त्र्यक्ष (मनुष्य) स. ४७. १५

त्र्यक्षर (न म म) आश्व. १३. ३

त्वङ्कार शा. १८६. २४

त्वङ्कार (वर्जनीय) अ. १४८.

त्वम् क. ४९. ६७

तैलघृत नाराच क. १४. २९

दक्षिण सिन्धु आर. ८०. ७२

दक्षिणा उ. १०४. २१, २२; शा. ८०.

११; (पुत्र) अ, ९४. ८

दक्षिणायन भी. ३०. २५

दण्ड शा. १२१. ५, २२; १३८. ९,

४८; (अनुचित) आ. १०१.

२५; (आवश्यक) उ. ८०. १३;

(वैत्व, पालाश) आश्व. ४६.

४ (महिमा) शा. १५. २-१४

-नीति शा. ५९. १०६; ७०. १-७

-विधि उ. ३४. ७२

-हस्त भी. ९२. ३५

दंडोपयोग शा. १३३. २०

दधि (रात्रौ त्यागः) शा. २२१. ३६

इष्टीचाश्रम आर. ९८. १२

इम आ. ७२. २

दमन (गोः) शा. १७१. ६

दम (प्रशंसा) शा. २१३. २

दमस्तात अ १११. ९

दर उ. १३४. १

दरिद्र अ. १०७. १०५

(भोगशक्ति) उ. ३४. ४९

दर्प आर. १७७. ८

-दलत उ. १०३. १८-२९

दर्श आ. ७. ८

दशप शा. ८८. ४

दशरथ अ. ७३. ११

दशार्ण स. २६. ४

दशार्णा आर. ६६. १३

दस्यु स. २४. २३; २५. १७; शा.

६०. १७; ६५. २३; ८७. २८;

८९. २०; १३१. १०-११;

१३३. २३

-धर्म शा. ६५. १७

-सेना १३१, १०

(चौरः) शा. १७१. ३६

(मनुष्याद) शा. १६६. १९

(यवन-किरात-गान्धार-चीन-शबर-

वर्वर) शा. ६५. १३

(शबर) शा. १६२. ३४

(सुसभ्य) शा. १६२. ३०

दानकीर्तन अ. ९६. ३७

दान (दुष्कर) आर. २४५. २७

दानधर्म शा. २०. ९

दान (पात्रे) आर. २४५. ३३

दानमहिमा आर. १२३. १०-१४;

१८४. ८-१०

दानमहोत्सव (नट-नर्तक-लास्यादि)

आश्र. २०. १६

दान (यशसे न देयम्) शा ३७. २९

दानशूर अ. ८. १०

दान (सात्त्विक - राजस - तामस)

भी. ३९. २०-२२

दानसामग्री (वस्त्र - गो-फल - पुष्प,

निष्क) भी. २२. ८

दानव आर. ९६. २०; ९८. ३; १६५.

१०; उ. १२६. ४५, ४६

-पुर आर. १७०. ५८

-स्त्री आर. १६९. २२-२५

दानव = राक्षस, भूत, पिशाच, गन्धर्व,

पन्नग आर ४१. ९

(वृत्र) आर. ९९. ३

दानव = सुर शा. १६०. २९

दामोदर उ. ६८. ८

दायभाग अ. ४५. २-३४

(पुत्राणाम्) अ. ४७. ११-१५
 -विधि अ. ४७. ५८
 दायद उ. ५४. २
 दायद आ. १२९. १५
 दार रक्षी शा. २८. ६९
 दार-सग्रह आ. ४२. ३
 दारा आर. २२८. २५ अ; ४७. ३०;
 १०७. १३०
 दाराफल (रति-पुत्र) स. ५. १०१
 दारामर्श शा. १३१. १५
 दास्यन्त्र उ. १५६. १४
 दाश आ. ९४. ४२
 दाशरथ-पन्थ शा. ८. ३७
 दाशरथि आर. २६, ७
 दाशराज आ. ९४. ४४
 दाशार्ह (कृष्ण) आश्व. ६८. १७
 दास स, ३९. १; ५४. १६, १७; ६२.
 १; आर. १८६. ५५
 (कृष्ण) स. ४२. ४
 (प्राच्याः) क. ३०. ७३
 दासी आ. १८. ४; ७५. १४; २०.
 २१; १९०. १६; स. ५४. १२-
 १४; ६०. २७; ६३. १
 -युत्र उ. ३०. ३७
 दास्य आ. १९. २
 दिग्वासा (विदुर) आश्व. ३३. १७
 (संवर्त) आश्व. ६. १८
 दिग्विजय स. २३. ४
 दिलीप आर. ४४. १४; शा. ८. ३३;
 २९. ६४; अ. ७५. २७;
 ९६. ५
 दिवा मैथुन अ. १०७. १००

(निन्दित) अ. ९६. २४
 दिवा स्त्रीगमन (महापाप) अ. ९५.
 ६०
 दिवास्वप्न शा. १११. ५; अ. १०७.
 १३१
 दिव्यचक्षु भी. ३. १०
 -ज्ञान आ. ६७. २४
 दिव्यज्ञान सौ. १६. ३
 दिव्यदर्शित्व सौ. ९. ५८
 दिव्यदृष्टि आर. २९०. १९
 दिव्यपुरुष भी. ३०. १०
 दिव्यवाक् (आकाशवाणी) भी. ११४.
 ८७
 दिव्यास्त्र त्वार. १७२. १-८; भी.
 ११६. ३८
 दष्ट आ. ८४. ३-१०; १९०. २;
 स. ५१. २५; क. १. ४९
 दिष्ट्या वि. ६६. २२
 दिशाज्ञान (नक्षत्र) आ. १३३. २३
 दीक्षा शा. ३५३. १; अ. ७. १६
 दीप अ. ६७. २६
 -दान अ १०१. ४४
 -प्रभा (युद्ध) द्रो. १३८. २०
 -वृक्ष आ. २११. ३
 दीपावली (युद्धे) द्रो. १३८. ११-३०
 दीर्घदर्शिनी (पत्नी) उ. १२७. २, ६
 द्वैरथ (रथ, द्वन्द्वयुद्ध) द्रो. १५७. ४
 दीर्घसूत्र आ. ३. १
 दीर्घसूत्र शा. १३५, १७
 दुकूल अ. १३६. १४
 दुःख आर. २. २१
 -विप्रहाण शा. २१२. १९

-सुख शा. २६. ११
(भेदाः) शा. १३७. ५८-६२
दुर्ग स. ५. २५; आर. १५५. १०; उ.
१९६. १४

(षड्विध) शा. ८७. ४-६
(हिमालये) द्रो. ८०. ३७

दुर्जन आ. ६९. ११

दुर्भिक्ष द्रो. ७०. २५; शा. ६८. २९

दुष्टविज्ञान शा. १०४. ५१

दूत उ. ३०. ४

-गुण उ. ३७. २५

दूमी (तीर्थ) आर. ८०. ९०

दृश्य त्रि. २७ २०

देव अ. १०१. ३४

-कन्या अ. १७५. ५

नान्धर्व जार. १७५ ५

नान्धर्व, मानुष, उदग, शस्त्रक क्षा

६०. २६; क्षा. ३९. ६

-गृह (मन्दिर) आर. १८८. ६६

-गोष्ठ शा. १८६. ८, १९

-दूत आ. ६९. ३५; आर. २४६. ३०

-पूजा (बलि-होम-नमस्कार-मन्त्र)

आर. १४९. २४

(प्रकाश-लक्षण) आश्व. ४३. २०

(प्रवृत्ति, फल, भोगी) शा. ३२७.

५३

(प्राक्निवृत्तधर्म, पश्चात् प्रवृत्तधर्म)

शा. ३२७. ७

(प्राची खिताः) क. ३०. ७१

(प्रीणाति) अ. १०३. ३६

-मातृका (कृषि) स. ५. ६७

-मूर्ति भी. १०८. ११

यज्ञ (पशुभिः) शा. ३२४. ५१

-यान आर. २. ७३; १६४. ११

-रक्षा उ. ३५. ३३

-लोक (वर्णन) आर. २४७. ७-२५

-व्रत भी. ३१. २५

-स्थान आर. १८८. ६५; आश्व.

१४. २

देवता आर. ३२. ३४

(नाग यक्ष) अ. ६. १४

-पूजा अ. १०. १८

देवतायतन आ. ६४. ४०; आर. १७.

३; ७६. ७; उ. १४९. ६८;

शा. १३९. ३०; १८५. ३;

३०५. १४; अ. १०. १७

-पूजा आश्व. ६९ १५

(मन्दिर) अ. ६८. १०

देवतीर्थ अ. १०७. ९६

देवस्थ द्रो. ६३२. २१

देवन स. ५३. २

देवर शा. ७३. १२

-पति अ. ८. २१

देवल अ. ६५. २२

देवलक शा. ७७, ८; अ. ९०. १०

देवायतन अ. १०१. ३२

देवारण्य क. २४. ३०

देविका तीर्थ आर. ८०. ११५

-विप्रसूति आर. ८०. ११

देवी आ. १५५. ३४

देव आ. २. ८

काल आ. ३. ३६

(भूगोल) क. ३०. ८

देशातिथि आर. २९०. २

देह (शक्र, विष्णु, सरस्वतीनामधि-
ष्ठानम्) शा. १२०. ४४
देह प्रदान आर. २९०. २२
देह रक्षा आर. २९०. २२
देही भी. २४. २२
दैतेय दानव आर. २३९. १८
दैतेयी आर. १७०. ६
दैत्य आर. ९२. १२; १६९. १, २५
देव आ. १९२. १२; स. ५२. १८;
आर. १७६. २७; द्रो. १०. ५०;
११०. १; ११८. ४७; १२७.
१३-२४; १३३. ६४

-महिमा भी. ११६. २४

-व्रत आर. ९१. २०

(पुरुषकार) आश्र. १६. २

दैवज्ञ (उत्पातविद्) स. ५. ३१

दैवी प्रकृति भी. ३१. १३

दैवी सम्पत् भी. ३८. ५

दोष (अर्थ) शा. ३०८. ८६

दोषदर्शी शा. १२०. ५२

दौहित्र आ. १४७. ६

(तारक) उ. १२०. १७

घूत आ. १. ९२, १००; स. ४४.

१८; ५२. १०; आश्र. १. २५

(निन्दा) उ. १२६. ६

(स्पर्धा) द्रो. ८१. २

द्रप्स अ. १०१. ५९

द्रमिडराट् आर. ६१. ९८

द्रव्य क. २२. ३४

-उपकरण स. ५. १०७

द्रोण-निन्दा द्रो. ७३. ९

द्रोणान्त द्रो. १६५. ४९

३

द्रौपदी स. ५८. ३२-३७

द्वन्द्वयुद्ध उ. १७८. ३१

द्वन्द्वयोग शा. ३०८. १०८

द्वापर शा. ७०. १६

द्वारका आर. १३. ३१

द्वारपाल तरन्तुक आर. ८१. १३

द्वारवती आर. ८०. ८२

द्विज आ. १. ११, २५; आर. २८.

११; ६५. ३; उ. ४२. २६

-छेद अ. १०७. ११५

-सत्तम क. ४९. ८१

द्विजाति (श्रेष्ठ) उ. २६. १

द्रोप उ. २६. २०; भी. १०६. ४३

(त्रयोदश) आ. ७०. १७

दृष्टा स. ५०. १

द्वैरथ शा. ५. १

‘घ’

घन आर. २४३. २४; शा. २०. १०;

१०५. ४५

(क्षत्रियस्यैव) शा. १३४. ३

-प्रशंसा शा. १२८. ४९

-प्राप्तिसाधन (चतुर्विध) शा. १६४.

१२

-फल (दत्त-भुक्त) स. ५. १०१

-महिमा उ. ७. २३; शा. ३०९. ८६

-लिप्सा (निन्दनीय) द्रो. १६४. २९

-समिन्धन शा. १२०. ३५

-हरण शा. १३४. ६

घनी (पूजनीय) शा. ८९. २५

धनुर्गन्त आ. २१६. ७

धनुर्मार्ग द्रो. ६३. ५

धनुर्वेद शा. २०३. १९; अ. १०७.

१३८ (दशांग) श. ५. १४
 धनुः (षड्रत्ति) आ. १५५. २४
 धनोपाय (समुद्र-प्रवेश) आर. २४५.

२८

धर्म आ. ५७. ५; १८७. २८; २. ५.
 १७; आर. १३. ६; ३१. ४-७;
 ३२. २२; ३४. ४५; ३५. २१;
 १३१. १०-११; उ. २७. ५, ६,
 ९; ३०. ४५; ७०. १९; ८८.
 ६६; १३५. ८; १४३. ७; १४६.
 १६; भी. २. १४. क्र. ४९. ५०
 शा. ८१. ५

(अनेकान्त, बहुद्वार) अ. २३. १८

(अष्टविध) आर. २. ७१

(क्षत्र-दस्यु) द्रो. १३१. २

(जयकारण) भी. २१. ११

-गति आर. १९९. २

-चक्र आ. १०२. १२

-चक्रप्रवर्तन शा. ३४३. २; आश्व.
 ३२. २५

-चर्या शा. ३८. ४

-तत्त्वार्थदर्शी क. ४९. ५३

-तनु आर. २९८. ७

(त्रिविध वेदोक्त, शास्त्रोक्त, शिष्टा-
 चीर्ण) शा. ३४१. ६

-द्वार आर. २९८. ८; अ. ११४. १-
 १०

-धन शा. ६०. ३३

-ध्वज शा. १८. ३३; १२०. ९

-ध्वजिक अ. १४८. ३५

-मत्नी आ. १४. ६; ६०. १३; ९४.

४८; ११२. २; ११६. २३;

आर. १३. ५८; ४६. २०;
 अ. ११०. ९

-पथ आर. १३. ६०

-पद शा. १३०. १९, २०

(परागति स. ६२. १४

(परिभाषा) शा. ११०. ११

-परीक्षा आर. १३१. २८

-प्रवचन क. ४९. ४९

(प्रवृत्त-निवृत्त) शा. ११२. ३९

(बहुशाख) शा. ३४२. ९-१६

बुद्धि आ. ८७. १७

(ब्रह्मपुत्र) अ. १४८. ६

-भिक्षु शा. १५९. २

-रक्षक (क्षत्रिय) शा. ३२. ४

-रक्षी (क्षत्रिय) शा. ४९. ६३

-वाणिजक अ. १४८. ३५

-विद् शा. १४. १७

-वैतसिक शा. १५२. १६; आश्व.
 २४

(शाश्वत) शा. ६०. ६

(श्रद्धालक्षण) आश्व. ३५. ३३

-सङ्कर क. ३०. ५६; शा. ३०८. १३

-संस्थापन भी. २६. ८

(सनातन) आ. १८८. १९; आ.
 ३२. २८

-सेतु अ. १३६. ४

धर्महा शा. ३२. ७

धर्माधर्म आर. ११९. ५

(त्याज्य) शा. ३१६. ४०

धर्मापेक्ष द्रो. ६१ ३०

धर्माराम उ. ३६. ७; अ. १. १९

धर्मार्थकाम (सममेव सेव्याः) शा.

१६१. ३८

२०; धर्मी शा. ३०३. ७
धर्म्ययुद्ध भी. २४. ३१
धाता स. ६७. ३, आर. ३१. २८;
उ. ३१. १, २

धाता-विधाता आ. ३. १७२
धातु (बौद्ध) शा. २१२. ९
धातु (स्वर्ण, रूप्य, त्रपु, सीस)
उ. ३९. ६५

धाना मुष्टि शा. १८. २०
धानुष्क भी. २०. १७
धान्यप्रकर-सम्भर्द भी. ९९. ३
धान्यबीज आर. १९९. २०
धाम आर. २४७. ६

धीर आर. २०२. २१; उ. ८८. ९५
धूपदान अ. १०१. ३७
धृतव्रत आ. ९. ५
धृति शा. २२०. ३
(सात्त्विकी, राजसी, तामसी) भी.
४०. ३३-३५

ध्यान उ. ६८. ४; शा. २१. ८; २३.
८; शा. ४५. २०; ३१२. ४५;
अ. १४. १८१; ५३. ५३;
१०७. ४५; ११४. १

ध्याग शा. १८९. १८
धय शा. ५३. २; १८८. ९
योग आर. २४७. ४३; शा. १८८. १
ध्यानयोगपरायणा (सावित्री) आर.
२८०. १३

ध्वज (स्वरूप) शा. ४६. २-६
ध्वज (स्वर्णमय) भी. १७. २३
ध्वजा (चित्तधरा) भी. १९. २६

ध्वजिनी द्रो. ६७. ५
ध्वजी शा. १५२. १६
'न'

नक्तचर्या (वर्ज्य) शा. ९१. २९
नक्षत्रजीवी अ. ९०. १०
नक्षत्रतिथि-संयोग अ. २२. १७
नगर आ. ७३. २४; १२८. ४; शा.
३६. ४१

-आगमनोत्सव वि. ६३. २३-२८
-गुप्ति स. ५. ७१
-दाह शा. २१२. ५०
-प्रवेशोत्सव आ. २१०. १७-२०
-रक्षा आर. २१. ८
-शोभा आ. २१३. ३१-३३
-नग्ननारी दर्शन (त्योज्य) अ. १४८.

२१

नग्ननृत्य (स्त्रीणाम्) क. २७. ८५
नग्ननृत्य (स्त्रीपुरुषयोः) क. ३०.
१८

नट आ. १७५. १६; १७६. २८
-नर्तक आ. २१०. १०; स. ३०. ४८;
भी. ११६. ४; शा. ६९. ५८;
अ. ३३. ११; आश्र. २०. १६
मी. ४. १४

-गायन आर. १६. १४
नटवैतालिक वि. ६७. २८
नट (स्तुतिकर्ता) आश्र. ६९. ७
नदीनामानि आर. २१२. २१-२४
नदीवन्ध शा. १०६. १५
नदी-माहात्म्य अ. ९२. १६, १८
नदी संगम आश्र. २७. २२
नन्दन आ. ८४. १७

नन्दावर्त द्रो. ५८. १९

नमस्ते आ. ७६. २९; वि. २४. १६;

श. १. २५; ६२ ५०; शा. ४३. ३

नमस्य (ज्ञाति, गुरु, वृद्ध, दैवत,
तापस, चैत्य, वृक्ष, ब्राह्मण) स. ५.

९०

नरक आर. ३२. १८; भी. २३. ४४;

३८. १६

(कृमियोनि) शा. ३. १८

-द्वार (काम-क्रोधादि) भी. ३८. २१

(भौम) आ. ८५. ४-७

नरक (भौम) आ. ८७. ६

नरमेघ अ. १०६. ३५

नरवाही आर. ६६. २१

नरश्वान (वेदनिन्दक - सर्वाभिषङ्कि-
कटुवागित्यादयः) अ. ३७. ११-१५

नराधम उ. ३७. ३३

नर्तक आ. १७५. १६; १७६. २८;

२११. ४; वि. १०. ८; द्रो. ५६.

६; शा. ६३. ४; ६९. ५८;

आश्व. ६९. १७

नर्तन वि. ३५. १६

(युद्धे) भी. ११४. १०८

-शाला वि. २१. ३

नर्तनागार वि. २१. १६

नर्तनागृह वि. ३४. १९

नर्म आ. ११. ६

नर्मदा आर. ८०. ७१

नलिनी स. ३. २७-३०

नल्व द्रो. १५१. १४

नवद्वार आश्व. ३६. १; भी. २७. १३

नवनीत शा. ५८. १; अ. ७९. ६

नववधू-विहार आर. ५४. ३७

नवविवाहित वर (उपायन) आ.
१९१. १४-१८

नहुष आर. १७८. १-४५

नाग आर. ६३. ३-२४; उ. ९५. २०;

अ. १०१. ३४

-कन्या भी. १००. २९

-पद अ. ११५. ६

-पुर आ. ९०. २२; १०५. २३

-लोक (महीतले वरुणलोकः) उ.

९५. २१

(संस्कृति) उ. १०२. १०; आश्व.

५७. ३२-३६

नागर आ. २. ८५

नान्दी शा. ८३. ६५

(द्वादश दुन्दुभिनादः) क. ७. ३

नापित शा. ५७. ४५

नामविधान वि. ३९. ११-२०

नायक भी. २३. ७

(सेना-) द्रो. ५. ८

नारद श. ५३. १५-१८

-विवाह शा. ३०. ३०

नाराच श. २७. २८

(रुक्मपुंख) क. ५५. ४८

नारायण आर. १३. १९; १८७. ३८

उ. ६८. १०

नारी (असत्य-वचना) आ. ६८. ७१

-गति उ. १७४. ७

(धर्षणान्तदूषिता) अ. १३९. १३

३०

-तीर्थ आर. ११८. ४

-दान शा. १६२. ३२

पूजा आ. ६९. ४३
नालीकदण्ड द्रो. १५४. १४
नास्तिक आर. १८८. २२; १९८. ६६;
शा. १०. २०; १३१. १३

नाति (गार्हस्थ्य-विहीना) शा. ११.
२७

नास्तिक्य स. ५. ९६; आर. ३२. ५

निकृति आर. १३. ६; स. ५३. १०

निकृती अ. १०८. ८

निगम उ. २. ६

निचय स्त्री २. ३; शा. २७. २९

नित्ययोग शा. १८९. २०

निदर्शन क. ३०. २

(उदाहरणात्मक कथा) क २८. १-

५५

निद्रा सौ. ४. २१

(दोष) शा. २०९. १.

निन्दा उ. ७१. २०

निन्दार्ह-निन्दा स. ६१. ७१

निमय शा. ७९. ७

निमित्त आर. १९९. ३

नियम शा. १९४. १

(समय) आर. २८६. १५

निबद्ध स. २१. १६; द्रो. ८७. २१

नियोग आ. ९०. ९१; शा. ११. १०

नियोधक आ. १७५. १६

निरग्नि भी. २८. १

निरभिमान (प्रशंसा) शा. ३७. ४२

निरय आर. १७६. २४

निरयगामी द्रो. १२२. २२; शा.

१९०. ५

निरामय भी, ११६. २०

निरामिष-भोजी (जनक-सिल-पृथु-
वीरसेन-शम्भु-सङ्गरादिराजानः) अ.
११६. ६९

निरारम्भ आर. ८०. ३२

निराश शा. १७१. १४

निराशी: भी. २६. ११; शा. १९४.

११

निरुक्त शा. ३२८. ७

निर्गुण शा. ३०३. २

निर्गुणता द्रो. १२७. ८

निर्गुण-परमात्मा आर. १४७. ८

निर्घाति आर. ४१. २१

(उत्पात, अपशकुन) स. ७२. २१

निर्वन्ध उ. १०४. ६

(क्षयोदय) उ. १२१. १९

निर्मम भी. २५. ३०

निर्मर्याद युद्ध द्रो. १४४. ४२

निर्माल्य आ. ६८. ७३

निर्वपण आर. २९७. ३९

निर्वाचन-पद्धति शा. १३३. १०

निर्वाण आर. ३२. २४; २४७. ४३;

शा. २१. १६; १८८. २

निर्वाप आर. २९४. ६

निर्वेद भी. २४. ५२; स्त्री; ५. २२;

शा. ६. १२; ११२. ५; १७१.

१४; २११. २०; आश्र. १५.

१२

निवपन अ. ९२. १९.

निवात-कवच आर. १६७. १०-२३

निवाप अ. ९१. ४३, ४४

निवृत्त सौ. २. ९; शा. १९२. ७९

निवृत्तक धर्म शा. १८९. १०

निवृत्तधर्मी (सनक, सनत्कुमार, सन-
न्दन, कपिलादि सप्तर्षि) शा. ३२७.

६५

निवृत्तपथ (योग) शा. ३२७. ६५

निवृत्ति आश्व. ४२. ४३

निवेश १३. २९

निशा-युद्ध द्रो. १३८. ३३

निशीथयुद्ध द्रो. १४०. २०; १४३.

४२

निषाद आ. २४. २, १०; आश्व. ८४.

८

-जीवनवृत्ति शा. १३३. ४-६

भूमि स. २८. ५

-राष्ट्र आर. १३०. ४

(सिद्ध) शा. १३३. ३

निषादी आ. १३६. ७

निष्क स. ४९. १५; ५८. ९

(अलङ्कार) उ. १२४. १०

(आभरण) आ. ६७. ३

(आभूषण) द्रो. १२३. ३६

(सुवर्णमय) वि. ३६. ३९

कण्ठी (पत्नी) अ. १०६. २८; क.

२७. ५

निष्कल शा. ३०६. ३९

निष्किञ्चनत्व अ. १११. ११

निष्कृति आ. ७३. २९; वि. ३२. १३

निष्ठानक द्रो. १२६. ३; १३९. ३२

निष्ठा भी. २५. ३

नीति स. ५५. ४-५, १८; ५७. २१;

आर. ३३. ५७; १४९. ३७-४९;

२३९. ३-७; वि. २३. ५; उ.

२६. ४-८; ३४. ४-८३; १२७.

१९-४५; श. ३. ४२; सौ. ६-

१९; शा. ५९, ८९

-शास्त्र आ. १०२. १७; शा. १३६.

१८७; २०३. १८

नृत्त आ. २०४. ८; आर. ४५. ६;

२२९. ८; वि. २. २४; ३५.

१५; क. ६४. २; शा. ३७. २९

-गीत स. ८. ३५; आर. २५९. ४;

शा. ३१३. ४८

-वादित्रगीत (गृहस्थोचित) शा.

१८४. १६; आर. ४५. ३२

नृत्त (मयूरस्य) आर. १४६. २६

नृत्य उ. ९. १५

-गीत अ. १०९. ३६

वादित्रगीत शा. ३०१. २७

नृष आ. ३७. २७

नृयज्ञ सौ. १८. ५

नृशंस शा. १५८. १

नेता भी. २०. २०

नैकपति आ. १८७. २६

नैगम शा. १०१. ३

नैभृत्य उ. ५२. १०

नैराश्य (परम सुख) शा. ६८. ५२

नैश्रेयसी बुद्धि आ. १६. ५. ६

नैष्कर्म्य--सिद्धि भी. ४०. ४९

नौ (महार्णवे) द्रो. १. २८

(समुद्र-तरण) आर. २६७. २६

-बन्धन आर. १८५. ४७

-सेना आर. २६७. २८

-स्थान शा. १४१. १७

न्यग्रोध आर १८६ ८१

न्याय सौ. १. ४६; शा. २१६. १०

शा. ५८. १५

न्यास स. १८. ७ आर. १८६. ५०

शा. १८. १८

‘व’

पंक्तिपावन अ. ९०. ५

(श्रोत्रिय, ब्रह्मचारी, सर्वमूतहित-)

अ. ९०. १८

पक्वण शा. १३९. ३३

पक्षवती अ. ५७. ४०

पक्षिक्रीडा क. ५. ५४

पक्षी (मनोरञ्जनार्थ) शा. ५६. ५९

पङ्कलेपन (तृणच्छन्नवेश्मनः) शा.

६९. ४५

पञ्च अनृत शा. १५९. २८

पञ्च ऋण (देवर्षि-पितृ-विप्रातिथी-
नाम्) अ. ३७. १८

पञ्चचूडा अ. ३८. २

पञ्चदक्षिणयज्ञ अ. ७. ६, १२

पञ्चनख (भक्ष्य) शा. १३९. ६६

पञ्चनद आर. ८०. ९९

पञ्चभूतमययज्ञ सौ. १८. ५

पञ्चयज्ञ शा. १४२. २६

पञ्चरात्र शा. ३३६. ७६

पट आ. ३. १४७

पट्टि भी. १०९. ३७

पण आर. ५६. ८

पणवानक भी. २३. १३

पणत आ. २०. ३

पण्डित स. ५. २४; वि. ४२. २८-३०

भी. २७. १८; शा. २१९. १५

पण्ड. ण उ. २३. १६-२९

पताका आ. १६८. १९; २१६. १५;

आर. ७६. ६; क. ३१. ५०; शा.

४८. २

(दर्शयित्री) आश्व. ६९. १९

(नाटकीय) आ. २१३. ३१

(वेश्मालंकार) आश्व. ६९. १४

पताकी (रथ) स. २२. ११

पति आ. ११२. १९; आर. ६२. ३३

पतित अ. १०७. ९९

पतिधर्म अ. १२४. २१

पतिव्रता आ. ३. ११२; ६८. ३३

(दुर्लभतमा) अ. २०. ६५

-माहात्म्य आर. १९६. ६

पतिशुश्रूषा आर. १९७. १०-१६

पतिस्नेह आ. १३९. १५

पत्तन शा. ४९. ३१

पत्ति आ. २. १५; उ. १५२. २४

पत्नी आर. ६७. १२

पदयात्रा शा. ३१२. ८-२४

पद्म आश्र. १२. १५

पद्मकोश आर. १३. १०९

पद्मगर्भव्यूह द्रो. ६३. २३

पद्ममुद्रा आर. ८०. ८३

पन्नगी आ. २०६. १८

पयः पान अ. १०९. ४८

परं गुह्य शा. ५३. १६

पर भी. २४. ५९

परः कवि उ. ३३. ८१

परकायप्रवेश (योगेन) आश्र. ३३.

२६

परचक्र शा. ४१. १२; ८८. २५

परचित्तविज्ञान भी. १६. ८

परच्छिद्र आ. ६९. १

परधर्म भी. २५. ३५

-क्रिया शा. ३५. १०
परपिण्डोपजीवी आ. १२९. १७;
उ. १३१. ३८

परमकल्य शा. २११. १९
परमक्रिया (अन्त्येष्टि) वि. २३. ६
परमज्ञान क. ४९. ४८
परमधाम भी. ३०. २१
परमध्वज द्रो. ८०. २८
परमयोग (ब्रह्मैक्य) उ. ४४. ६
परमर्षि आ. १. १५; ५७. ६०
(ऋत्विक्) आ. ४८. १
परमागति भी. ३०. १३
परमात्म-योग शा. ३०५. १७
परमात्मा भी. २८. ७; ३५. २२;
३७. १७

(महापुरुष) शा. ३२७. २४
परमा श्री शा. १३८. ५०
पररन्ध्र स. १६. ५
परराष्ट्र आ. १०२. १२
-विनाश शा. १३८. ६१
परलोक (कुत्र) शा. १८५. ७
परलोकेच्छा (धर्मक्षये) अ. ९६. १०
परवत्सदोहन अ. ९६. ४१
परश्वध आर. १६. ८; क. ३२. ११
परस्त्रीप्रसङ्गौचित्य आ. ९२. ५
परस्व आर. ५. ७
-स्पृहण स. ५०. ६

परहस्तगता नारी आर. २७५. १२
परा गति शा. २२२. २२
परापवाद अ. १०७. ९८
परामर्श (हिंसा) आर. २३७. ७

पराश्रय शा. ३०८. १७९

परिकर्म आर. २६५. ८
परिकीर्तन वि. ३४. १०
परिखा आ. १३५. १६; भी. ११५.
५०; शा. ६९. ४१

परिग्रह भी. २६. २१; स्त्री. ८. ६
(पत्नी) आर. १२२. ६
परिघ क. १९. २५
परिचार आर. २८९. १३
परिचारक आश्व. ९. १
परिचार वि. २५. १०
परिप्रश्न भी. २६. ३४
परिवर्ह आर. १४१. २८; शा. ८३.
५५

परिवर्जनीय शा. १३७. ८९
परिवाद शा. १३०. १२
-कथा आश्व ३६ १७
परिवृत्ति स्त्री. ६. १२
परिष्वजन उ. १४१. २७
परिस्तोम भी. ९२. ६७
(अश्वानाम्) द्रो १२३. ३७
परिस्थान शा. १३१. १५
परिहार आश्र. १६. १५
परीक्षा आ. ३. ७८, ८२
परीक्ष्यकारी शा. १३५. २३
परुषोक्ति द्रो. १२३. १२
पर्जन्यास्त्र भी. ११६. २२
पर्णकुटो आर. २५०. ९
पर्णभक्ष तापस श ३६. ४६
पर्णशी अ. ७. १५
पर्याय-महिमा शा. २२०. २८
पर्व शा. २२१. ३५
पलाण्ड क. ३०. ३१

पलाण्डु (त्याज्य) अ. ९१. ३८
 पलित आर. १८६. ५३
 पशु द्रो. ७०. २३
 -कर्षण वि ३३. ९
 पशुपक्षिरुतज्ञान अ. १०९. ६९
 पशु (यज्ञार्थ) अ. ११७. १५
 पशुवध (निषेध) आ. ९४. १३
 पशुवध (यज्ञे) आर. १९९. ९
 पशु-सम्भोग आर. १८६. ५५
 पाकयज्ञ आर. ३१. १४
 -शूद्राय शा. ६०. ३७
 पाञ्चजन्य द्रो. १२३. ४१
 पाञ्चभौतिक धातु आर २०२. १०
 पाञ्चालिका वि. ३५. २३
 पाठ (विस्वर) अ. ९६. ३०
 पाणिग्रहण आ. ६७. १९; १८२. ७
 पाणिस्वनिक द्रो. ५८. २
 (पाठक) शा. ५३. ४
 पाण्डव (देवपक्ष) आर. २४०. २४
 पाण्ड्य उ. २२. २२
 पाताल (दैत्य-दानव-लोक) उ. ८७.
 १-१५
 पात्री आ. १८६. १३
 पादग्रहण उ. ३०. १३
 पादप (चैतन्य) शा. १७७. १२-१७
 पादपीठ (स्वर्णमय) उ. ५८. ८
 पादरक्ष भी. १८. १६
 पादस्पर्श आ. १८३. ४; उ. ३०. १२
 पादसंवाहन (सेवा) आ. ७६. ६
 पादाभिवन्दन आ. १९९. २१; आश्र.
 १. ७
 पान (निन्दा) उ. ३३. ७४

पानागार शा. ८९. १३
 पानीयदान अ. ६६. २-१९
 पाप आ. ३८. २२; आर. १५८. १२;
 १५९. ८; द्रो. ५१. २५-२७;
 शा. ७४. २७
 (आख्येयम्) अ. १४८. ३२
 (फलति) आ. ७५. २
 पापात्त्राण उ. ४३. २
 पापाधिष्ठान शा. १५२. २
 पायस अ. ६४. ११
 पारक्यभूमि अ. ६५. ३२
 पारजायी शा. ७८. २६
 पारदार्य शा. ३५. २७; अ. १०७.
 १३२
 पारलौकिक-पाथेय शा. ३४२. ४
 पारशव अ. ४८. ५
 पारसव (लौह) वि. ३०. ११
 पारिपाश्वर्क (राज्ञः) शा. ११९. ९
 पारिप्लव (तीर्थ) आर. ८१. १०
 पार्थिवेन्द्र आ. १. ८
 पार्वती-तप अ. १९. २०
 पार्वती-परिणय शा. ३२९. ४९
 पाणि (पादप्रहार) द्रो. ६४. ५८
 पावन (यज्ञदानतपःकर्म) भी. ४०. ५
 पाश उ. ६२. ६
 पाशी क. ३५. ७
 पाशुपत अस्त्र आर. ४१. ७
 पवण्ड आर. १८६. ४३; शा. १३८.
 ४०
 -समय अ. २४. ५६
 पिङ्गातीर्थ आर. ८०. ७६
 पिण्डारक आर. ८०. ८२

पिण्याक (खली) शा. १७२. २१
 पितर आ. १. ३३
 पिता आ. १३३. १४
 (त्रिविध) आ. ६६. १३
 पितामह आ. १. ३०; १३. ४२
 (ब्रह्मा) आ. २०१. १७; आर.
 १०१. १२
 (सर्वेषां भूतानां तुल्यः) क. २४. ३४
 (सारथि) क. २४. १०६
 पिता (राजा) स. ५. ११३
 पितृ आ. ७. ७; आर. ९४. ११; भी.
 ७. ४९
 -अर्चन शा. १३४. ५
 -कार्य अ. १०. २४
 -गीता अ. ८८. ११
 -तृप्ति (मांसेन) अ. ८८. ३
 (दक्षिणश्रित) क. ३०. ७६
 -पैतामहीधुर अ. ८. ४
 -प्रीणन (मांसेन) अ. ६३. ३२
 -भक्त आर. १८७. २
 -मेघ सौ. ८. २३
 -यज्ञ (आमिषेण) अ. ८७. ६
 (देवासुरादीनाम्) अ. ८७. ४
 पितृयान आर. २. ७२
 पितृवध आर. १८८. २८
 पितृसद्व्य अ. ६८. १०
 पित्तकफानिल (आतुर) क. ८. ३४
 पिपीलिकापुट क. १७. ४७
 पिप्लु आर. ६६. १०
 पिशाच आ. १. ३३; आर. २६५.
 ११; शा. ३६. २१
 -उरग-राक्षस आर. ६१. ७

पिशितोदन शा. १२४. १०; स. ४५.
 ९

पीतकौशेय भी. १०२. ५७
 पुंश्चली आ. ६८. ७५
 पुंसवन आ. २७. २५; ५६. २०
 पुण्डरीकाक्ष उ. ६८. ६
 पुण्य आ. १४३. १५
 पुण्यक अ. ९७. २
 पुण्य (जातस्याध्ययनम्) आश्व. ४२.
 २५

पुण्यफल (वेदे, यज्ञे, तपसि, दाने)
 भी. ३०. २८

पुण्याहघोष स. ४. ३; शा. ३९. १९
 पुण्याहवाचन अ. १०. ४४
 पुत्तलिका-नृत्य उ. ३२. १२
 पुत्र आ. ३८. ४; ५६. २२; ६८. ३८,
 ४७, ४८, ५६, ५७; ६९.
 १७, १९, २१, २९, ३१;
 ८०. १७, १८, २२; ९०.
 ३२; १४५. ३६; १४७. ५;
 २२०. १४; २६८, ६०, ६५;
 आर. १०. ३-५, ९-२३;
 वि. २. १४; उ. ८८. ६८;
 भी. ६०८. ४०; द्रो. १४८.
 ४८; अ. ६७. ३३

(आत्मा) आर. २९७. ५१
 (एक) आर. ९७. २०
 पुत्रकाम आ. १३. २२
 पुत्रकामेष्टि स. १६. २१
 पुत्र (प्रकार) आ. ९९. २८-३०
 (फलभोक्ता) उ. ११६. ८
 पुत्रवध आर. १८८. २८

पुत्र (षड्विध) आ. ६२. १८; १११.
२७-२९
पुत्रस्तेह स्त्री. १२. ११
पुत्राभिषेक स. ४२. ३१
पुत्रिका आ. ७०. ७; २०७. २१
पुत्री आ. १३. २१
पुनरागमन आ. ५३. १५
पुनर्जन्म भी. ३०. १६; शा. ११२. ४;
१७४. १५; १७९. १३-१५; १८०.
१-३०; आश्व. १६. ३१
(कर्मानुसार) अ. ११२. ३४-११०
पुनर्भूभार्या शा. १६५. ५
पुनर्विवाह (कन्यायाः) अ. ११२ ७३
पुर आ. ६७. २२, आर. १७० १-५
(काञ्चन, रौप्य, काण्यसि) क.
२४. १४
(दैत्यानाम्) आर. १७०. २२
-रक्षाविधान शा. ६९. ४४-४८
पुरस्कार्य द्रो. ४९. १२
पुराण आ. १. १४; ५. १; ४७. ६
(कथा) आर. १७६. २०
-चोर स. ५. ७२
-मुनि आ. ६८. २७
पुराणवि आ ७७
पुराविद् शा. ६०. १६
पुरावृत्त आ. ७. २६; ५५. ४३; शा.
१८. २
पुरी आर. १६. ५-२०; ४४. १-३,
८
पुरुष आ. १. २०; ७४. ४; १४५. १४;
१५०. १३; स. ५. ४२; ४५.
१३; आर. १९१. २१

(अर्थदास) मी. ४१. ३६
(अक्षय) शा. ३०६. ४४
(आदर्श) आर. ५५. ८, ९
(उत्तम) स. ६५. ६-८
(एकपाद) स. २८. ४७
पुरुषकार सौ. २. १०, ३३
पुरुष (कालान्तरे) आर. १८१. १६-
२०
पुरुष (क्रय-विक्रय) आ. १४८. १५
पुरुष-द्विरद-युद्ध वि. १२. २७
तुरुष (पुरं विषहते) उ. १३१. ३३
पुरुष (पुरातनकाले) आर. १८१-
११-१६
पुरुष-व्याघ्र-युद्ध वि. १२. २७
पुरुष (सनातन) आर. १३. ४७
पुरुष-सिंह युद्ध वि. १२. २७
पुरुषाद आ. १६६. ९; स. २८. ४४;
४७. १५
पुरुषादक आ. १३९. ३०
पुरुषाधम क. ४९. १५
पुरुषोत्तम उ. ६८. १०; भी. ३७. १८
-लक्षण आश्र. १८. २
पुरुषवा उ. ७२. १५
पुरोडाश शा. ३२३. १२
पुरोध्या आ. १५९. १८
पुरोहित स. २२. ३९; शा. ४५. ७;
७४. १-३
(निन्दा) अ. १०. ५१, ५४
(युद्धभूमौ) भी. २२. ७
पूर्वकर्म आश्व. १८. २३
पुलक अ. ९१. ३८
पुष्कर आर. ८०. ४१-५८; शा.
१३७. ३७

पुष्करादान अ. ९६. ४४

पुष्करिणी स. ३. ३२-३३

पुष्प (चम्पक; अशोक, केतक, वकुल,
पुन्नाग, सप्तपर्ण, कर्णिकार, पाटल,
कुटज, मन्दार, इन्दीवर, पारिजात,
कोविदार, देवदारु, शाल, ताल,
तमाल, प्रियाल, शाल्मली, शिशप)
आर. १५५. ४४. ४३

पुष्पवर्षा शा. १९३. १३

पुष्पवृष्टि आ. १. ७७; १६. १७

पुष्पाधिवास आर. १. २२

पुष्पिता वाक् भी. २४. ४२

पुष्य (कलियुग) भी. ११. ३, ४

पूजा शा. ३३६. १; अ. १०५. ५९

(विधि) आर. ४२. ४०

पूतना आर. २१९. २६

-वध उ. १२८. ४५

पूर्वचरित स. २३. ११

पूर्वजागमन अ. ९१. १८

पूर्वजगति शा. ११२. ५

पूर्वदिशा (उत्तमा) उ. ११०. १-३

पूर्वदेव (अर्जुन) आर. ४२. ३२

पूर्वभव-स्मरण अ. १०. ४८

पूर्वर्षि आर. ४२. १८

पूर्ववृत्त क ३०. ९

पूतना आ. २. १७

पृथग्जन वि. २४. १; स्त्री. ९. ९

पृथिवी शा. १७५. ३६

-पूजा अ. ७. २५

पृष्ठगामी (निन्दित) उ. १३२. ३४-

३५

पृष्ठगोप भी. १९. २०; द्रो. १४८.
५५

(युद्धे) वि. ३२. २९

पेश्य (वाद्य) भी. ४१. ३

पौर आ. १. ७३, ७८

-जानपद शा. ४१. ८

पौराणिक आ. १, १; ४. २; ४७. ७

पौरानुराग आ. १२९. ११

पौरुष आर. ३३. १६; उ. १२५. १९;
१३२. ३८

पौरोगव आर. १४१. १०; १७४. १४

पौर्णमास आ. ७. ८

प्रकण्ठी शा. ६९. ४१

प्रकर (नाटकीय) आ. २१३. ३२

प्रकर्षण स. २१. १४

प्रकाशक अ. १०१. ४८

प्रकाशदण्ड शा. ५९. ४०-४२

प्रकृति स. ११. १६; ३५. २३; भी.
२९. ४; ३५. २०; शा. ३०१.

१५

(अव्यय) आ; ५७. ८५

प्रकृतिधर्मिता शा. ३०३. १३

प्रकृति (विश्वजननी) शा. ३२७. ३१

प्रगाता आर. २२९. ८

प्रग्रह शा. २१. १४

प्रच्छन्न (देवता, मनुष्य) आर. २९९.

१०-१८

प्रजा आ. १. २७

प्रजागर (निद्राहीनता) उ. ३३. १३

प्रजापति आ. १ ३०

प्रजापालन आ. ११२. १३; स. ४२.

५८; उ. ३०. ३८, ४२, ४९

प्रज्ञा (सन्तान) आर. १३. ६१
 प्रज्ञा (चिकित्सा) स्त्री. २. २१
 प्रज्ञान अ. १११. ११
 प्रज्ञा (प्रशंसा) शा. १७३. २
 प्रज्ञा-प्रासाद शा. १७. १९
 प्रज्ञाबल (श्रेष्ठ) उ. ३७. ५१
 प्रज्ञावाद भी. २४. ११
 प्रज्ञास्त्र आर. २१. ३७
 प्रणव भी. २९. ८
 प्रणिधान आर. २७८. १९
 प्रणिपात भी. २६. ३४
 प्रतिकर्म स. ५२. ३३
 प्रतिकूल अ. ११४. ८
 प्रतिग्रह आर. ८०. ३१
 प्रतिग्रह (राज्ञः) ९४. १७
 प्रतिग्रहण (स्वागत-सत्कार) आर.
 २४५. ९
 प्रतिज्ञा आ. १७१. १; द्रो. ५१. ३८,
 ३९
 मालन आ. २. ८०
 प्रतिबुद्ध शा. ३३६. ६२, ७०
 प्रतिमा शा. ५२. ७
 (आयसी) आश्र. ६. २४
 (चित्र) भी. ३. ९
 (देवानाम्) भी. २. ३६
 प्रतिमा (भीमस्य) स्त्री. ११. २३
 (मूर्ति काञ्चनी) आर. २७७. २६
 प्रतिमा (वृषभ) भी. १७. २७
 प्रतिमा (स्वर्णमयी) आर. २७७. २६
 प्रतिमान उ. ११९. १५
 प्रतिमाया आ. ३०. १९
 प्रतिरूपक शा. ५६. ५२

प्रतिश्रय आर. २२८. २१; २८९. ३
 प्रतिसर आर. २९३, ३
 प्रतोली आर. १६. ६; शा. ६९. ५३
 प्रत्यवाय भी. २४. ४०
 प्रत्यवहार आर. २६८. ४०
 प्रत्याहार क. ६. ५; शा. २२४. ७४
 प्रत्युत्थानाभिवाद उ. ३८. १
 प्रथमधर्म शा. ३०. ३४
 प्रदक्षिण आ. १३३. १७; भी. ४१.
 ४६

प्रदरा स. ४८. ३
 प्रदर्शक (नेता) स. ३८. १९
 प्रदर्शनी आश्व. ८७. ६-८
 प्रदीप द्रो. १४४. ३७
 (गजे , द्रो. १३८. १५
 (युद्धे) द्रो. १३८. १२
 प्रधानः उ. ३३. ९६; शा. ३०६. ६९
 (ग्राम) उ. ८२. २५
 (चेतना) आश्व. १८. २५
 प्रनृत्त आ. २२. ४; शा. ३७. ३५
 प्रपा शा. ६९. ५१; अ. ६७. २१
 प्रपात (पतन) आ. ९३. २७
 प्रवर्ह शा. ३०६. ६२
 प्रभास आर. ८०. ७७; अ. ९६. ३
 प्रभु आ. १. ३
 (कामकारकर) आर. ३१. ३६
 प्रमत्त सौ. १०. २२
 प्रमदा आ. २०३. १०-१७
 प्रमदावन आर. ५०. २४
 प्रमाण (पूज्य) शा. ३२८. २३
 प्रयत्न अ. १०७. १३३
 प्रयाग आ. ५०. १; आर. ८३. ६५

७४; १३. ५; उ. १८७.
 २६; अ. २६. ३६
 प्रयाण आ. २०२. १-४; भी. २९.
 ३०
 प्रयुद्ध आर. १२. ५३
 प्रयोग आ. १३४. २४; क. २५. १०;
 अ. १०७ ९४
 प्रलम्भ स. ४३. ११
 प्रलय आर. १८६. ४-९, २३. ५६-
 ७६; भी. ३१. १८
 प्रवास (महिमा) शा. ५७. ३
 प्रवृत्तक-धर्म शा. १८९. १०
 प्रवृत्ति शा. २१०. ४
 (अभ्युदय-क्रिया) शा. ३२७. ५
 -धर्मी (सप्तर्षयः) शा. ३२७. ६१
 -निवृत्ति भी. ३८. ७
 -निवृत्ति-धर्मकर्त्ता (भगवान्) शा.
 ३२७. २
 प्रव्याहार शा. २१६. १
 प्रव्रजिता अ. १०७. १२४
 प्रश्नय शा. ३. १
 प्रसवार्थी आर. ९४. १३
 प्रसून (भोजन) अ. २६. ७
 प्रस्थान (रीति) आ. १३३. १-४
 प्रस्थान-विधि उ. ९५. २१
 प्रहरण (परश्वध, भिण्डिपाल, शक्ति,
 तोमर, मुग्दर, ऋष्टि, परशु, प्रास,
 करवाल, खड्ग, कार्मुक, शर) उ.
 १९. ३-४
 प्राकार आ. १९९. २९
 -तोरण क. २४. १६
 प्राकृत आ. १३८. २१-२३

(असंस्कृत) आ. ६८. २४
 -पुरुष वि. ४१. १२
 -मानव भी. ९९. २३
 (रिपु) वि. २८. ४
 प्राक्कर्म स्त्री. ३. १४
 प्राज्ञ आ. ६९. १०; शा. १३७. ८३
 प्राङ्निवाक शा. १२१. ४५
 प्राण आर. १७६. १०; भी. ३०. १०
 (अन्न) शा. १५. २२
 (विवेचन) शा. १७८. ३
 प्राणायाम आर. ३. १४; भी. २६.
 २९; आश्व. २०. १७
 प्राणिवध आ. ९४. १५
 प्रातराश अ. ९३. १०
 (पञ्चाशत् मृग) आर. २५१. ११
 प्रातिवेश्य द्रो. ५१. ३४
 प्राय (आमरण अनशन) आर. २३८.
 १०

प्रायण शा. ३२२. २४
 प्रायमासीन शा. ११२. ८६
 प्रायश्चित्त आर. ३२. १७; उ. ३७.
 १२; श. ३२. २४
 -विधान शा. ३५. २; १५९. १-७२
 -स्वरूप शा. ३६. १-४६
 प्रायोपविष्ट आर. २३८. ४८
 प्रायोपवेश द्रो. ११८. १६; शा. २७.
 २३
 प्रायोपवेशन आर. २३९. १६-१७
 प्रार्थना (याचना-विष) आर. २९७.

६१

प्रावार स. ४५. ९

प्रावट श. ४०. १७

प्रास क. १९ ३५

-पाणि द्रो. ६३. १६

प्रासाद आ. ३८. २८; १३८. १७

प्रियङ्कर स. १४. २; आर. २५४.

१६; उ. ८८. २३; द्रो.

५१. २२ अ. १४२ १५

प्रियवाद द्रो. ८९. २१

प्रियातिथि अ. ६१. ७३

प्रेक्षक आ. १२५. २९; भी. १९. १४

प्रेक्षागार आ. १२४. १०

प्रेत अ. ९३. २१; स्त्री. १. ८

प्रेतराजपुर द्रो. ६८ १९

प्रेष्य उ. १९०. १६; सौ. १. १२;

शा. १८६. ९

प्रेप स. ५१. २४

प्लवक अ. २४. १६

प्लव (महार्णवे) द्रो. ५९. १२

‘फ’

फल (आम्र, आम्रातक, नारिकेल,

तिन्दुक, अजातक, जीरा, दाडिम,

बीजपूरक, पनस, लिकुच, मोचा,

खजूरे, नीप, बिल्व, कपित्थ, जम्बू,

वदरी, आमलक, इङ्गुद, करवीर)

आर. १५५. ४०-४३

(वंदर, इङ्गुद, काश्मर्य, भल्लातक)

अनु. ५३. १८

‘ब’

वदरी आर. १७४. ८

वन्द्याश्रम शा. ३२१. १०

वन्दी आ. ६९. ३८

वन्धकी आ. ६८. ७३; स. ६१. १;

उ. ३८. ४२; अ. १०७. १००

वर्बर द्रो. ९५. ३८

वल स. १८. १६, १७; शा. १३२.

६; आश्र. १२. ७

(अप्रकाश) शा. ५९. ४२-६०

(अष्टाङ्ग) स. ५. ५३

-चक्र उ. ५४. २

-पौरुष (निन्दा) द्रो. १२२. १६

(प्रशंसा) स. १५. ९

-मुख्य स. ५. ३७

वलवान् शा. १३२. ७

वल (सेना) शा. ५९. ४२

वलाधिकरण शा. ६९. ५२

वलि स. ४२. ४८

-कर्म आर. २१९. ४३

-षष्ठि शा. ७२. १०

बहिश्चर वि. २४. ५

बहिरात्मा आश्व ४२. ७, ८

बहुपत्नीकता आ. १४६. ३४

बहुपुत्र अ. १०९ २५

बहुपुत्र (विपत्तिकारण) अ. ९५.

६७

बहुपुत्र (शुभ) अ. १०९. २५, २८

बहुपुत्रता आर. ८२. ८५; उ. ४४.

७९. १४

बहुभार्यता (अपराधो नास्ति) आश्व.

१३

बहुरूप शा. १२०. ६

बाण (क्षेप-विज्ञान) आर. २८. २९

बाल (अङ्कारोहण) भी. १०३. ८७

बाल (अपराध) आ. १०१. २६

बालक अ. १०१. ५५

बालक्रीडनक द्रो. ७५. २०

बालक्रीडा (सूत्रवद्धपक्षिणा) द्रो.

८५. १६

बाल (विश्वधारी) आर. १८६.

८३-१११

बालशोभा द्रो. ५०. २८-३६

बाल्वजनिदान अ. ९६. ४१

बाहुक (वायन) स. ४७. १५

बाहुयुद्ध आर. १६३. ३७-३८; क.

१९. ६५

बाह्यकक्ष्या द्रो. ५८. २१

बाल्लीक (पिशाचदेश) क. ३०. ४४

बाल्लीक (शाकलराजधानी) क.

३०. ११

बाल्लीकसंस्कृति क. ३०. ९. ८७

बिन्दु अ. ६१. ८१

बिल (भूगृह) आ. १३४. २७

बीज आ. १. २७; स. ५. ६८

-धर्मी शा. ३०३. ८

-यज्ञ आश्व. ९५. १९

बुधगति आर. २. ६९-७९

बुद्धि स. ६३. १४; शा. १३६. १

-जीवी आ. १७९. ३; शा. १५१. २९

-भेद भी. २५. २६

-योग भी. २४. ४९

बुद्धिरेव धनम् आश्व. ३३. ४

बुद्धि (सात्त्विकी, राजसी, तामसी)

भी. ४०. ३०-३२

वृषल (नापित) अ. २८. २८. १६

बौद्धमत आश्व. ३२. २५

ब्रह्म आ. १. २०, २८; १३. ४६;

उ. २९. ४६; भी. २५. १५; २६.

२४; शा. १६८. ४२; ३१५. ६

(अमरता) शा. १३. ५

-कर्म भी. ४०. ४२

-कूट अ. ९५. ६८; ९६. २०

-कोश अ. ७७. २

-क्षत्रादयः मनोजातिः आ. ७०. ११

-क्षेत्र आर. ८१ ४

-घोष आर. ९३. २१, वि. २७. १४;

शा. ३१५. १२

ब्रह्मचर्य आ. १. ५२; १३. ४२; ४२.

५; ७१. १८; ९४. ८८; २०५. ३०;

स. ७१. ३७; आर. १८७. २; वि.

४०. १२; ५३. ४; भी. १३. २७;

सौ. १५. ८; शा. ५५. ५; अ. ७. १४;

१०५. ४४; १४८. १५

(अविवाह) स. ३८. २४

(चतुष्पाद) उ. ४४. ८-११

(नियम) शा. २०७. ११-१५

(परधर्म) आ. १५९. १३

(प्रभाव) उ. ४४. १३-१५

(ब्रह्मणो रूपम्) शा. २०७. ७

(मधुमांस-वर्जन) अ. २३-२५ २६-१८

ब्रह्मचयेण अमृत्यु उ. ४२. २

ब्रह्मचारिणी आ. ६०. २६; ११३.

१८; श. ४७. २

ब्रह्मचारिव्रत भी. २८. १४

ब्रह्मचारी आ. १. ७१; १३. ९; ६०.

४२; ४६. २; २०४. २८; उ. ५७. १

सौ. १५. १०; शा. १५. ३७; १५९.

४९; १८३. १०; २१४. १०; २१४.

१३. ११; १०७. ८१

(अविवाहित) भी. ११५. १

(गृहस्थ) २७७. ८

(जीवन-विधि) अ. १२२. २५
(मलपङ्ककवान्) शा. ६१. १८
(सपत्नीक) आर. १९९. १२
ब्रह्मज्ञान (कथम्) शा; १९८. २
ब्रह्मण्य (वेदवित्) आर. १६५. ४
ब्रह्मतुङ्ग आर. ८०. ९६
ब्रह्मतेज आ. १५५. २७;
१६५. ४२; १७९. १२

ब्रह्मत्व शा. ३१३. ३३-३८
ब्रह्मदण्ड आ. २६. ७; ४९. २२;
शा. ३९. ४७

ब्रह्मदत्त शा. १३७. ४
ब्रह्म (ध्येय) शा. ५३. २
ब्रह्मदेय आश्र. २. २
ब्रह्मद्विट् उ. १८. १३
ब्रह्मन् आर. १७०. ९
ब्रह्मनिर्वाण भी. २४. ७२;
भी. २७. २५

ब्रह्मनिविष्ट शा. १७१. ५०
ब्रह्मपथ (कर्मयोग) भी. २८. ३८
ब्रह्मपुर शा. १७१. ५२
ब्रह्म (पुरोहित) आ. १६४. १४
ब्रह्मबन्धु वि. ६३. ३८; क. ३९. ३
(द्रोण) द्रो. १०२. ८३
ब्रह्म (बल) आ. ७३. ३६
ब्रह्म (बृहत्, महत्) शा. ३२३. २
ब्रह्मभवन स. ३३. ३; आर. १८६.
२३; अ. १०५. ४३; आश्व.
३५. १७

ब्रह्मभूत आ. १. १२
(कृष्णद्वैपायन) अ. ११८. ७
ब्रह्मभूय भी. ४०. ५३; शा. १५४. २५

ब्रह्मभूयाय भी. ३६. २६
ब्रह्ममय निधि शा. ४६. ३०
ब्रह्ममह आ. १५२. १८
ब्रह्ममहोत्सव वि. १२. १२
ब्रह्मयोग भी. २७. २१
ब्रह्मराक्षस अ. ११२. ४२
ब्रह्मराशि आ. ७१. ५०
ब्रह्मर्षि आ. १. २; ३३, ५३; ४. १०;
१९. १२; उ. १४६. २८
शा. १. ३; २०१. २८;
आश्व. ७६. २४

(निवेशार्थी) अ. २०. १२
(सभासद्) शा. ३८. १५
ब्रह्मलोक आ. १. ११७; श. ११. ४३;
स्त्री. ७. २०
ब्रह्मलोकपर भी. १११. २१
ब्रह्मलोक-पुरस्कृत भी. ११३. १५
ब्रह्मलोकाय मरणविधि द्रो. ११८.
१७-१८

ब्रह्मवंश (क्षत्रियतः) अ. ४. ४७
ब्रह्मवध्या आ. १४९. ७
ब्रह्मवर्चस् शा. १६५. ३
ब्रह्मवादिनी अ. १४. ६५
ब्रह्मवादी आ. २७. ३२; ९१. १३; आर.
१. ४१; १४५. ३०; उ.
१८६. ३१; भी. ३९. २४;
द्रो. ७८. २२ शा. ३९. ३६

ब्रह्मवालुका-तीर्थ आर. ८०. ११४
ब्रह्मविक्रय आ. ५८. १८
ब्रह्मविक्रयी शा. ३५. ८
ब्रह्मवित् आ. ५. ९ भी. २७. २०
ब्रह्मविष वि. ६४. ५

ब्रह्मवृक्ष शा. ७४. १४

(जीवानामा जीवः) आश्व. ४७. १३

ब्रह्मशिर आ. १. १५; सौ. १५. २३

ब्रह्मशिरा सौ. १२. ४

ब्रह्मसर अ. ९६. ७

ब्रह्मसूत्र द्रो. ६९. ६९

ब्रह्मस्थान शा. १९२. १२३; २२२. २

ब्रह्महण उ. ३५. ४१

ब्रह्महत्या आ. ३३. १९; ७१. ३९;

आर. १३९. १०; उ. ९.

३०

ब्रह्महा शा. ३५. १७

ब्रह्मा आ. १. ३०; ६. ५; आर. १८७.

४०; उ. ९५. २

ब्रह्माग्निषोमीय शा. ३२९. ५०

ब्रह्मा (मेरुपर्वतवासी) अ. ९२. ७

ब्रह्माश्रम शा. ६६. १०, ११

(प्रव्रजितानां ज्ञानभूमिः) अ. १०. ५

ब्रह्मास्त्र श. ६१. १९; शा. २. १३

ब्रह्मण आ. १. १०८, २०१; ३. १३२;

११. १३; २४. ३; ६८. ५६;

१२८. ८; १६५. २७;

१६८. ९; १७९. ११-१३

१८१. ३५; स. ५. ८६;

१९. ४२; ३९. ६; ७२. २०

आर. २. ४; २५. १५; २७.

१४-२०; ४७. ६; ९४. ५;

१७७. १६. १७-२१, २५;

१८९. १८; २३८. २४;

२८७. ४-६; उ. २९. ४६;

३३. ७५, ७६; ४३. २९;

१३७. २०; भी. ११६. ३३

क. ३०. ८; शा. ३. २५;

३९. ३८; ७३. ६; १३०. २

१३३. १८; १५४. ७;

१८१. १; १९२. ४५;

२१८. १३; ३१३. १४-१९;

३२९. १३; अ. ८. १२;

९८. ९

(अवध्य) आ. १८०. ९

(अविद्वानपि पूज्यः) अ. १३६. २१

(आरण्यक-प्रव्रजित) शा. १३३. ८

(ऋषि) आर. २७. ८, १०१. ३, ४;

९; १९०. ५२

(कः) आर. १९७. ३१-३८

(कर्म) शा. ६३. १-२

काम्या आर. १८६. १२८

(कोपित) आ. ७६. २४

(कृषि-गोरक्ष) अ. ३३. ११

(क्रुद्ध) उ. ४०. ७

-क्षत्रिय उ. १८०. २५

(क्षत्रियजातः) आ. १२७. १४

-क्षत्रिय-योग अ. १३७. १२

(क्षत्रियाद्वरः) अ. १४१. ३०

(गोभक्ष) उ. ३५. २०

-चेष्टा शा. २३. ९

(जाति परिवर्तन) आ. ६५. २९

(तपसा) श. ३९. २९

(तीर्थ) अ. ९. २४

(तपः श्रुतयोनिभिः) अ. १२२. ७

(दम) सौ. ३. १९

-धर्म शा. १४. १५

-धर्म (दम, स्वाध्याय, अध्यापन)

शा. ६०. ९

धर्म (दान, अध्ययन, तप) शा. ५५.

१४

निन्दा आर. १९७.२४-२७

(पतन) वि. २६.१०

(पतनोन्मुख) आर. २३९.२१

पुंगव (द्रोण) भी. १०२.६

(प्रवासी) स. ५०.२१, उ. ३३.४९

शा. २३.१५

(प्रसाद) शा. १.१३

(बल) आ. १२८.१७

ब्रूव द्रो. १२६.१७

(भिक्षा आदर्शवृत्ति) उ. १३०. २८

(भिक्षु) उ. ३०.८

भेदा शा. ७७. २-१०

भोजन स. ४.२-३

(मन) आश्व. ३४. १२

(मत्स्यभोजी) शा. १६४.४

महिमा अ. ३४.१-१८, २१-२७;

आर. २७८.१६; २८८.७

(मांसाशी) शा. १३३.८

माहात्म्य आर. १८३.१; अ. १४०.१-२६

(मृगभक्षी) आर. ४७.७

(मैत्र) आ. २०९.५; शा. ६०.१२;

अ. २८.११

मायी अ. ८.१८

(लोकानुग्रहकारी) क. २३.३४

चघ ५७. ८०

वर्ण्य शा. ६३.१-४

वाहन (अनड्वान्) आर. १९०. ६१

(विकर्मस्थ) शा. ७७. १०, ११;

७८. २

-विवाद आर. १३२. १९

(विविधवृत्ताः) अ. ३५. १३-३६

-वृत्त आश्व. ४२. ४४

-वृत्ति अ. १४४. १२

-वृत्ति (कपाल) उ. ७०. ४७

-वृत्ति (शुभाशुभा) अ. ३३. ७-२१

-शाप क. २९. ३२-३९

-शासन उ. ८१. ६२

(शूद्र-सदृश) आर. २०६.११

(श्रेष्ठ) आर. १८०-८, ९

(सर्वत्र) क. ३०.८५

(सर्वे वर्णाः) शा. ३०५. ८६

-साहाय्य आ. १५०. २१

-सेना उ. १५३. ४

(स्थपति) अ. १०७. १११

-हिंसा आर. १८२.१०

ब्राह्मणावसथ आ. १०२.११

ब्राह्मणी (बुद्धि) आश्व. ३४. १२

ब्राह्मण्य आर. २०३. १२; अ. ५४.२८

(दुष्पाप) अ. ३.१

ब्राह्मतीर्थ अ. १०७.९६

ब्राह्मतेज आ. १८१. २१

ब्राह्म (पाञ्चलाः) क. ३०.७३

ब्राह्मी आ. १. १७

-तनु शा. १८९. १९

-लक्ष्मी आर. ११६. ९

-वाक् अ. १०५.४४

-विद्या आर. २०१. १५-१९

-वृत्ति आ. १७६.७; उ. ८२.२५

-श्री आर. ८०.२; उ. ९३५. १९

;स्थिति भी. २४. ७२

ब्रीहिमयपशु अ. ११६. ५३

'भ'

भक्त आ. ७२.५, ११, द्रो. ३२.८
(भोजन) स. ५.३८, ३९; शा.

२२१.५७

-वेतन शा. ४१. ११

भक्ति आ. ७३. ११; ११५. १९; स.
४१. १८; आर ५४. २२;

१९२.२४; २८६.३; उ. ६७.

४, भी. ३१.२९; श. २९.२३

-वाद उ. १२५. ३

भक्ष्याभक्ष्य शा. ३७.१५-१९, २१-२६

भगवत् इन्द्रियाणि (ऋतु) आश्व
५१. ११

भगवत्प्रकृति (राक्षसी, आसुरी)
भी. ३१.१२

भगवत्स्वरूप आर. १९२.११-१५

भगवतो हसितं (ज्योत्स्ना) आश्व.
५१. ११

भगिनी अ. १०८.१९

भद्रं ते आर. २३८.३७, ४५; २४४.

११; २५९.२६; २९७.

१८; शा. ३१३.१०

भय (अग्नि, सर्प, रोग) स. ५.११२

भरत आ. ६९.३३

भरद्वाज अ. ९५.३१

भरुकच्छ स. २८.५०

भर्ता आर. १३. ६०, ६५. १८, शा.

१४२. १२

(दैवत) आर. १९७.२०

भर्तृपिण्ड भी. १०५.२७

भर्तृमहिमा आर. १९७.२९

भर्तृशुश्रूषा (श्रेष्ठ धर्म) ४६.१२

भर्तृहित आ. १४६.४

भल्ल भी. ४४.२३, द्रो. ७९.२२

भागधेय उ. १७३.७

भाण्ड उ. १९७.८

भार भी. १०२.६७

(उत्तरदायित्व) उ. ६१.६, द्रो.
१२४.३

भारत आ. ९३.४६

(ग्रन्थ) आ. १.१७, ५०

(देशवर्णन) भी. १०.५-७०

-संहिता आ. १. ६१

भारती भी. ११४. ५०; ११६. ७

-कथा आ. ५५. ३

भारसह उ. ३६. ३४

भार्यया पोषण (निन्दित) अ. ९६.
२२

भार्या आ. ९. १८; ६७. ३; ६८.
३३, ३९-४६; २२४. ३१

आर १३. ६०-६२; ४९. ३४;

५८. २७; शा. १३७.

२६; १४२. ८-१०; अ.

१६. ७

(पतिकृतलोकं प्राप्नोति) आश्व.
२०. ४

-पत्नी आर. १३४. ८

-बहुत्व (शुभ) अ. १०९. २९

-मित्र आर. १८८. २०

-विहार आ. १६३. ११-१४

(सखा) आर. २९७. ५१

भाव आ. १. ३७, १८९, २१०; ६६.
६; उ. ६०. ३; भी. ३२.

५; द्रो. ५५. २२; २६.

शा. ५४. २५

(छायातत्त्व) आश्व. १३. १५

-निष्ठा शा. २१२. ६

(वस्तु) द्रौ. ११३. २३; अ. ५४.

२४; आश्व. ३०. २१

(वृत्ति) उ. ६०. १४

भावितात्मा शा. ५०. ९

भावी आर. १७६. २६

भिक्षा आ. १३. २६

(पुरे न कत व्या) अ. ९६. १७

भिक्षु आ. ८७. २; शा. ३०८. १८९

भिक्षुक (संन्यास) आश्रम आश्व.

४५. १३

भिक्षुक (संन्यासी) शा. ३२१. १

भिक्षुक (संन्यासी)-लक्षण उ. ३८. ६

भिक्षुकी (सुलभा) शा. ३०८. ७

भिक्षु (संन्यासी) आ. ८६. ५

भीम (शान्तिकामी) उ. ७२. १

भीमास्थान आर. ८०. १००

भीष्म आ. ९४. २३

(दानवाक्रान्तचेताः) आर. २४०.

३४

भुजङ्गचरित शा. १३८. ६२

भुजिष्या आ. ७७. २३

भुशुण्डी आ. २१८. २४; आर १६.

८

भूत स. ४०. ८

-दर्शन भी. ५. १०

भूसादन शा. ३४३. ५

भव्य-भविष्यवित् भी. २. २

भावन आ. ७. १७; भी. ३१. ५

भूत् भी. ३१. ५

-महेश्वर भी. ३१. ११

-संघ आ. ७. २५

-संहार आ. १. ३८

-हित आर. १५८. ४१; २००. ४; शा.

३४३. ११

भूतात्मा आर. २०३. ३४; शा. ५५.

१; १९४. १

भूति आर. ३३. ५४; उ. ३९. ४३

भूतिक शा. ३०६. १०६

भूतिपथ शा. ८. ३७

भूतेज्या भी. ३१. २५

भूमिगीता अ. ६१. ३१

भूमिदान अ. २. ९१

भूमिप (क्षत्रिय) स. ३०. ४१

भूमि-महिमा भी. ५. २०

भृंगार अ. ५२. १४

भृत्योद्यो द्रो. ८९. २१

भृति स. ५४. २०; शा. १८. ११

भृत्य शा. ५५. ८

-वगं अ. ३७. ३

भेषज (धूप, अञ्जन, नस्यकर्म) शा.

१४. ३४

भैक्ष आ. ३. ३६; भी. २४. ५

-चर्या शा. ६१. ७

(श्रेष्ठ) अ. १११. ५

भैक्षाचर्या शा. ६३. १४, २२

भोग शा. १८६. २९

भोजन आर. १९९. ५; उ. ७०. २२

(अपूप, मांस, वाद्य) क. ३०. १५

(कुक्कुट-गर्दभ-उष्ट्र-मांस) क. ३०.

३२

(प्रदाय) अ. १०७. ९०
(सायं, प्रातः) अ. १०७. ८७; १४८.

१४

(हिसया) शा. १०. ६
भोज्य-पदार्थ अ. ५३. १६-१८
भोज्य (पायस. कृसर, मांस, अपूप,
शष्कुली) शा. २२१. ६२
भोज्य (पायस, यवान्न, शाक, कृसर,
संयाव, अपूप, मांस) द्रो. ५१. २८
भोज्य-पेय आश्र. १. १९
भोज्य (संयाव, कृसर, मांस, शष्कुली,
पायस) अ. १०७. ६५
भ्राता शा. १. ३५
भ्रातृनिन्दक द्रो. ५१. ३५
भ्रातृ-प्रेम द्रो. १२०. १४
भ्रातृभाव अ. १०८. १६, १७; महा.
३. ३५

भ्रातृसहमरण द्रो. १२०. १४
भ्रातृ-स्तेह अ. २४. ९१
भ्रूणहत्या आ. ११३. १७
भ्रूणहा आ. ७८. ३२, ३३

'म'

मकरव्यूहरचना क. ७. १४-२१
मक्षिका अ. ११२. ९३
मख आ. ४. ५; ७. ६
मग (जाति) भी. १२. ३३
मङ्गल उ. १३३. २७
मञ्च आ. १२४. ११
मञ्जूषा आर. २९२. ६
मठ शा. १३९. २९
मणिप्रभाव सौ. १५. २९-३१

मणिप्रवेक आर. १६१. ६

मणि (सूत्र-प्रोत्) आर. ३१. २५
मण्ड शा. ३०६. ४९

मण्डल आ. १. १५२; द्रो. ७४. ६;
१२२. ५२; श. ५६. १७;
आश्र. ११. १

मण्डलावर्त श. ११. ९
मण्डूक-कन्या (राज्ञी) आर. १९०.
४२

मण्डूकमारण आर. १९०. ३०
मतिसचिव शा. ११२. ३९
मत्स्य भी. ३१. ६
मत्स्यबन्ध शा. १३५. ४
मत्स्य (ब्रह्मावतार) आर. १८५.
४८

मद उ. ३४. ४२
मदर्पण भी. ३१. २७
मद्भाव भी. २६. १०
मद्यप (निन्दित) द्रो. ५१. ३५
मद्यपान (त्याज्य) उ. ३३. ८९
मद्रस्त्री क. ३०. ६८
मधु स. ५. १०६; उ. ६२. २७; शा.
१११. २१

मधुपर्क अ. १००. २१
मधुपर्किक द्रो. ५८. २
मधुमांसनिवृत्ति द्रो. ५५. ३०; उ.
२४. ८७

मधुमाधवी आर. २६२. ३८
मध्यदेश स. ३१. १७
(गङ्गायमुत्तयोर्मध्ये) अ. ६७. ३
मध्यम मार्ग आर. २९. ६-२३; शा.
१३१. ३

मध्यमिका स. २९. ७
 मनः भी. २८. ३४
 मनीषी शा. २१६. २७
 मनु आर. १८५. ४९
 (असिधर्म) शा. १६०. ६६
 -धर्म शा. २१. १२
 मनुष्य आर. १४६. ७६; भी. ११६.
 ३२
 (कर्मलक्षण) आश्व. ४३. २०
 मनोदीप आर. २०३. ३८
 मनोयज्ञ अ. १८. २५
 मनोरञ्जन (वितण्डा, आलाप,
 संलाप) द्रो. ६१. १३
 मनोरथ-प्रलाप द्रो. १३३. ३२
 मन्त्र स. ५. १७
 (रोगनिरोधक) आ. ३८. २९
 (सर्पनिवारक) आ. १८१. ३
 -बल आ. ३९. २; आर. २९०. १
 मन्त्री आ. ३८. २७; ४७. १
 (जनार्दन) आ. १९७. २०
 (राष्ट्रशासक) स. ५. ३४
 मन्था क. २७. ७७
 मन्दाकिनी अ. २०. ३६
 मन्दिर आ. ५५. ६
 मन्मना भी. ३१. ३४
 ममत्व (वर्जित) आश्व. ३२. १६
 मम (द्वयक्षर) आश्व. १३. ३
 मय आर. २६६. ४०
 (दानव) आ. २१९. ३७-४०
 मरणोत्तर (उत्तमा गति) आर. १८१.
 २७-३२
 मरणोत्तर-गति आ. ८५. १८-२०;

आर. १८१. २३-; उ.
 ४०. १५
 मर्यादा शा. १३१. १२
 मलदा आर. ८०. १०५
 मल्ल स. २७. ३; शा. ६९. ५८
 (स्तुतिकर्ता) आश्व. ६९. ७
 मशक अ. ११२. ९४
 (जाति) भी. १२. ३४
 महत्तमा मृताः शा. २९. १-१३६
 महत्सत्कार शा. ३१३. १-६
 महदन्तर शा. १. १५; ३४. २०;
 ११०. ५; १६८. १८,
 २०. २१; शा. १७०.
 १०, २२; १७२. ४,
 १४-२९
 महर्षि आर. ९५. ४; १४५. ३०;
 १६६. १; शा. १२. १२;
 अ. ९२. १
 -युद्धभूमौ भी. २२. ७
 महाकवि आ. ५३. २९; स. ४६. ९
 (निर्माता) स. १. ५
 महाकुल उ. ३६. २२-२४; शा. १३२
 १२; अ. १०७ १२८
 महाक्रतु आ. १; ८४
 महाख्यान उ. १२१. २२
 महाचैत्य द्रो. ३७. ७
 महाजाल द्रो. ७६. ६
 महात्मचरित अ. १०७. १४१
 महात्मा आ. १. १४; ६७. २७-२९;
 आर. ६९. २९; भी. ३१.
 १३
 महादण्ड शा. १२१. १

महादेव क. २४. ६३
महादेव-प्रसाद (भयंकर) सौ. १८.

२६

महादोष उ. ३३. १४

महाध्वर स. ५०. ४

महानस आर. ४. ५; १७४. १४

महानियम (तपश्चर्या) शा. ३२७.

४०

महापान मी. ४. १४

महापाप अ. ९६. १६-४१

महापुराण आ. १. १७८

महापुरुष-सत्कार उ. ८२. १३, १४

महापुरुष (सृष्टिकर्ता, ब्रह्मणोऽपि

महत्तरः) शा. ३२७. ३८

महाप्रस्थान शा. १४३. ९

महाभारत आ. १. २०९

(आहव) उ. १३९. ५६

(नामकारण) आ. ९३. ४६

(भारतानां महज्जन्म) आ ५६. ३१

महाभूत आर. २०२. २ भी. ६. ३;

१७७. १

महामति उ. १२७. १३

महामना शा. १३२. १२

महामाय आ. १४३. २९

महामुनि शा. २२१. ६

महामोह आश्व ३६. ३२

महायज्ञ आ. ५८. १७; आर. ३१.

१६; उ. ६२. ५; शा.

१२. २३

महायन्त्र उ. १४९. ८१

महायोगी आर. ३७. २०; ८६. ५;

८८. २७; उ. ६७. १४

शा. ३९. १३; अ. १८. १

(नारायण) शा. ३३७. १७

(व्यास) आर. २४५. ८

महारङ्ग आर. ५४. ३; क. ९. ३१;

क. ४१. २

(रङ्गपीठ) क. १९. ६८

महारण्य आर. २५. २-३

महारथ स. १३. ५८

महारथत्व उ. १६५. १४

महाराज (ईश्वर) उ. ३३. २

महाव्यूह भी. ९५. ३८

महाव्रत (ब्राह्मणस्य) उ. ४३. १२

महाशक्ति क. २०. २९

महाशव क. ३०. ३०

महासार्थ आर. ६१. १०६

महासुर आ. ५९. ३५; स. १. ३;

शा. २२०. ११०

महासुरी आर. १७०. ६

महास्मृति शा. १९३. २८

महिष (आरण्य) भी. ५. १३

महीक्षित आ. १. ११

महोत्सव (सामाजिक) आ. २१२. १

महोत्सव (स्वयंवर) शा. ४. ५

महोपनिषद् भी. ११४. ११२; द्रो.

११८. १८

मागध शा. ३८. ४३

-पुर स. १८. ३०

-सूत आर. २२५. १०

माता आ. ३३. ४; स. २३. २६

माता-पिता अ. १०८. १४, १५; आर.

२०४. १-२६; २९७.

४१, शा. १०९. २२

माता (सर्वोच्च गुरु) अ. ६१. ८९
 माता (स्नेहमयी) अ. १२. ४२
 मातृ-महिमा आर. १९६. १५
 मातृ-पितृ-पूजन शा. १२७. ९
 मात्रास्पर्श भी. २४. १४
 माध्वीक आर. २६२. ३८
 मान आ. ८५. २२-२५
 (भ्रंशकारक) उ. ११९. ७
 मानव (मनोवृंश) आ. ७०. ११
 मानस-दुःख आर. २. २४
 -चिकित्सा आर. २०६. १५
 मानस (देव) शा. १७५. ११
 मानसधर्म शा. १८६. ३०
 मानस (ब्रह्मा) शा. १७६. २
 मानसी सृष्टि शा. १८१. २०
 मानुष-देह (श्रेष्ठ) आर. १८७. ३०
 मानुष (मानुषदुर्गतिकारक) शा.
 १७३. ३२
 मानुषव्रत (शरीर-नियम) आर. ९१.
 २०
 मानुष्य शा. ५५. २; शा. ३०९. ७९.
 माया आ. १६. ३९; ७१. ४३; ९४
 २७; स. ११. ६; ४२. ११;
 ५३. ७; आर. १७. १५;
 १७०. २१; उ. ६७. ५;
 ९८. ३; द्रो. १३१. ३६;
 शा. २८. ५२; ५७. ५; शा.
 ४७. ३८; ५९. ७३; ११०.
 २६
 मायाचार उ. ३७. ७
 माया (मोहिनी) आ. १४३. १
 माया-युद्ध आर. १६७. २८; उ. १९४.

१०; द्रो. १४९. २६-
 २७
 मायायोग आ. ३९. २२; उ. ६६.
 १५
 माया (रूपपरिवर्तन) आ. १८७. ३
 मायावी शा. ३०. ६; शा. ६९. ५८
 मार्कण्डेय-पुराण आर. १८९. ३१
 मार्ग द्रो १४. १४; शा. ६९. ३३
 -दूषण शा. १३८. ६१
 मालव स. २९. ६
 मालवा आर. २८१. ५८
 मांस शा. १११. २१
 -काम (अग्नि) आर. १९९. ९
 -गुण अ. ११७. ८
 (देवार्थ) अ. १०७. ६५
 (भक्षण) शा. १८६. १३
 -भक्षणदोष अ. ११५. १०
 -योनि उ. ५३. ११
 (श्रेष्ठ भोजन) उ. ३४. ४७
 (संस्कृतं निर्दोषम्) अ. १४८. १७
 मांसाशन (त्याज्य) अ. १४८. १७
 मांसाहुति शा. ४०. २७
 मांसोदन क. २८. १२
 माहिषकार्षिक भी. १०. ४५
 माहिष्मती स. २८. १७; अ. १३७. ३
 मिथिला आर. १९८. ५-८; शा. १७.
 १८
 मिथ्याचार आ. ७८. ३५. भी. २५. ६
 मिथ्यावादी भी. १०२. ६७
 मिथ्यावृत्ति उ. १२६. १६
 मितभोजन-गुण उ. ३७. ३०
 मित्र आर. २४६. ३५ अ. १०५. ८

-द्रोह उ. २४. ४; भी. २३. ३८
 -मुख क. २७. २८
 लक्षण शा. १०४. ४९; शा १३६.
 १३१-१४०

-संग्रह उ. २६. ३७
 मिलन आर. ७. २०
 मुकुट आर. १७०. ३५
 मुक्त भी. २७. २८
 -केशी स. ७०. ९
 -संग भी. २५. ९; शा. ३०८. ३७
 (सहस्राचिषं प्रविशति) शा. ३२७. ६
 मुन्त्रगिरि आर. ८०. १०२
 मुण्ड शा. १०६. २२
 मुण्डन (संन्यास) शा. २४. ३०
 मुण्ड (मुनि) आ. ११०. ७
 मुण्डानीक द्रो ९५. २१
 मुद्रा (चिह्न) आर. १६. १९
 मुनि आ. १. ४; ८६. ८-१७; २२०.
 ३०; आर. १००. २. ४, ७;
 १८२. ९; उ. १७६. १६;
 भी. २४. ५६

-गण आर. ११. १२
 (प्रव्रजित) आश्व. ४६. ९
 -भोजन (मांसादिकम्) अ. ५३. १६
 (मुण्ड) वृत्ति शा. ९. १२-३७
 (मौनाट) उ. ४३. ३५
 (व्रत) आ. ११०. ७. २१
 (शालिमांसादी) शा. १७२. २१
 मुमुषुलक्षण भी. ९४. १२
 मुरज द्रो. १५४. ६२
 मुष्टियुद्ध द्रो. ८७. २०; १३०. २०;
 २१, २३, ३४

मूढलक्षण उ. ३३. ३०-३८
 मूत्र विसर्जन (तिष्ठन्) क. २७. ८
 मूर्ख आ. ६९. ९, १२-१३
 मूर्ति आ. ७. ६; आर. १६३. ५१
 भी ३६. ४; क. २४. ६६
 शा. १४९. ३१; १७५
 ३६; १९६. १३; ३२१
 १६; आश्व. १९. ११
 (आयसी) स्त्री. ११. २३, २७
 -कला स्त्री. ११. १५
 -क्रीडनक अ. ८६. २०-२५
 (चर्मभयमृगस्य) शा. ३७. ३९; ७१.
 ४१

-जाम्बूनदपुष्प वि. ६०. ४
 (दारुमयी योषा) आर. ३१. २२
 उ. ३२. १२; ३९.
 १
 (दारुमयी हस्तिनः) शा. ३७. ३१
 ७९. ४१

-निर्माण स. ३०. ५१; स. ६८. १३
 -प्रदान शा. १४९. ७१
 (बिम्बविग्रह) आश्व. १८. ८
 -मूर्तिमान् स. ८. २७, २९
 (भास) आ. १२३. ४७
 (लौह) आश्व. ६. २४
 (सूर्य, चन्द्र, मत्स्य, पक्षी) उ. ८१. ११
 (सौवर्णरथ) क. २७. ४
 मूर्धघ्राण आश्व. ७. २
 मूर्धा (घ्राण) शा. ५५. १९
 मूल स. ५. ५२
 मूलफल (ब्राह्मणानाम्) शा. ९०. १
 मृगचर्या आर. ३३. २९

मृगया आ. ३६. ९; ६३. ९-१८;
६८. ६६; आर. २२८. ६

मृगवध आ. १०९. १२-१५

मृगाल अ. ९६. ८

मृतजीवनी (वापी) क. २४. २५

मृतनिर्यातिक अ. २४. २०

मृत (सत्कार) आ. १३७. १२

मृत्यु भी. ३१. १९; शा. १३. ४

मृत्युञ्जय शा. ३०५. २०

मृत्यु (मोह) उ. ४२. ४

मृत्युर्नास्ति उ. ४१. २

मृषा (वक्तव्य) क. ४९. ५३

मेधावी (स्मृतिकार) अ. ६५. ११

मेरु शा. १७५. ३७

मंत्रायण आर. २०३. ४५; शा. ३१६.

१८

-गति शा. १५४. २७

मैत्री उ. ३९. ३४-३७

मैथुनज्वर अ. २२. ५

मोकाजिन स. २५. १६

मोक्ष आ. ९३. ४१; १४५. २३;

आर. ३४. ४२

(ज्ञानात्) शा. ३०६. ८४

-धर्म श. ४९. ५२

-धर्म (दुरदनुष्ठेय) शा. ३२७. ७

वातिक शा. ३०८. १७५

शास्त्र आ. ५६. २१

(विपत्तिनिवारण) आ. १५०. ४

मोक्षाश्रम शा. १८५. ६

मोहनी माया आश्व. ८१. ५

मोह्य (संन्यास) शा. १०. २१

मोन उ. ६८. ४

-व्याख्यान आश्व. ३३. २३

मौनी भी. ३४. १९

मौल उ. १६५. १८

मौलिन् आ. २०१. २८

मौष्टिक (धूर्त) क. ३०. ७०

म्लेच्छ आ. ८०. २६; स. ४७. १२;

आर. १८८. ३७; उ.

२२. २१; द्वो. ६८.

३७, ४२, ४४, क. ३०.

७०

(आन्ध्र, शक, पुलिन्द, यवन,
काम्बोज, और्णिक, शूद्र, आभीर)

आर. १८६. ३०

-जन (पल्लव, शबर, शक, यवन,
पुण्ड्र, किरात, द्रमिड, सिंहल, दरद)

आ. १६५. ३५-३६

(विन्ध्यनिलय) शा. ५९. १०३

(समुद्रवासी) आ. २०२. ८; स.

२७. २५

(सागरकुक्षिस्थ) स. २९. १५

(सागरद्वीपवासी) स. २८. ४४

‘य’

यक्ष आ. १. ३३, ६४, आर. २६५.

११ उ. १९२. २५

-राक्षस अ. १०१. ३४

-संस्कृति उ. १९३. ३

(स्वरूप) आर. २९७. २०

यक्ष्मा अ. ९६. ४०

यज्ञ आ. १. ५८; आर. १३. १५;

८०. ३५; भी. २५. १५;

२६. २८; शा. २०. १०;

१६९. ३०, ३१; ३३३. २४

(औषधैः) शा. ३२४. १०, १२
 -पशु (अहिंस्य) शा. ३२७. ७३
 (पशुवध) शा. ३२७. ७४
 (बहुपकरण) अ. ११०. २
 (बीजैः) शा. ३२४. ४
 (रुद्रभाग) अ. १४५. २२
 वाट आर. २४१. ३०

शिष्टाशी भी. २५. १३
 (सुरामैरेय-सागर) आश्व. ९१. ३६
 यज्ञायतन आ. ४. १०; ४७. १०, १२,
 १४

यज्ञोपघात स. ३६. १५
 यज्ञोपवीत आ. १२४. १७; सौ. ६. ४
 यज्ञोपवीती उ. ४०. २३; शा. १००
 २; अ. १४. ११७;
 आश्व. ४५. १९

यति स. ४८. ४०; आर २६. २; २८.
 १६; १४५. ३०; १८७. १५,
 १६; २६२. १६ भी. २६.
 २८; २७. २६; शा. ३०८.
 १६८; ३०६. ९३

-मुनि आर. २९९. २६
 (याज्ञिकहिंसाविरोधी) आश्व. २८.
 ७

यत्रसायंगृह आ. ४१. १; आर. १३. १०
 यत्रसायंप्रतिश्रया आर ६२. २६
 यन्ता आ. ७४. २; वि ६३. १४
 यन्त्र आ. २९. १०; १३२. ११;
 १७६. १०; स. ५. २५;
 आर. १६. ५; २४. ३; २६४.
 ३६; २९३. ५; उ. १४९.

५३; भी. ४०. ६१; ५०.
 ४९; ९२. ६९; द्रो. ६५.
 २१; ६७. ६८, ६८. ६५;
 क. ६८. २४; शा. १४. १४;
 शा. ३४. १०; ५९. ६२;
 ८७. १२; १०४. ३७; आश्व.
 ९. १७

-जाल आ. १९९; ३३
 (द्वाररक्षार्थ) शा. ६९. ४३
 यन्त्रोपकरण शा. १५. ६७
 यमक शा. ५७. १९
 -मण्डल वि. ५२. २७
 यमदूत स्त्री. ४. ९
 यमुना आर. १२५. २२
 ययातिपतन आर. ८०. ६७
 यवन आ. ८०. २६; स. ४. २०; २८.
 ४९; ४७. १२. आर. १३.
 २९

(सर्वज्ञ) क. ३०. ८०
 (सेना) उ. १९. २१
 यवशकल अ. ७५. ३०
 यवस आर. ६२. ३, २३६. ७
 यवागु शा. १८६. २१
 यवान्न आर. १८८. ४३
 यश आर. २८४. २८-३८, उ. ७. ३३
 यशोहरण (महापाप) अ. २३. १३
 यष्टि आश्व. ४५. २०
 याचक (म्रियते) अ. ५९. ५
 याचनक शा. ८९. २०
 याज्ञिकहिंसाविरोध आश्व. २८. ११-
 १८
 यान (अश्वतरीयुक्त) अ. ६५. ३

यान (अष्टचक्र) शा. ३२१. ११
 यान (घोषवत्) अ. ६२. ४९
 यात्रा वि. २९ १७
 -काल स. २३. ४
 यादव आ. ८०. २६
 याम आर. २४७. ६
 यावावर आ. ३४. १२
 -ऋषि आ. १३. १४; ४१. १६
 यावक शा. २०८. २१
 युक्त भी. २८. १८
 (ब्रह्मद्रष्टा) शा. ३०५. २५
 -मुनि शा. ३०४. २४
 लक्षण शा. ३०४. १८
 युक्ताहारविहार भी. २८. १०
 युक्तिशास्त्र अ. १०७. १४०
 युक्ति (सर्वत्र पूज्यते) अ. ४३. २५
 युग आ. १. २८
 -कारण (राजा) शा. ७०. २५
 -क्षय आ. १. ३६; आर. १८७. ४९
 (द्वादशसाहस्री) आर. १८६. २३
 -परिमाण आर. १८६. १८-२१
 -परिवर्तन आर. १८७. ३९
 युगान्त आर. १८६. २६-३०, ३३-
 ५५
 -वर्णन शा. १३९. १३-२२
 युद्ध आ. २८. ४
 (अनिवार्य) उ. २९. २७
 -कालिक-संवाद क. १७. ४९-५५
 -त्याग उ. २७. २६
 -दृश्य वि. ३१. २-२४; द्रो. ७२.
 ७-२०
 (दोष) उ. २६. १-३; उ. १४२. १३

(द्वन्द्व) स. २१. ३-२३; ४. १. ९
 -धर्म भी. १. २६; शा. ३. १०
 (निन्दा) उ. १२७. ३९
 -नियम शा. ९१. १-८; ९९. ४७
 -नीति वि. ४६. २
 -भूमि द्रो. ४८. २२-३०
 (मधुरदर्शन) भी. ४३. ७८
 -मरण आर. २३८. ९; भी. १७. ११;
 द्रो. ५०. ६४
 -मरणोत्तरगति स्त्री. २६. १२-१७
 -मृतिदृश्य सौ. ९. १-५
 (रात्री) द्रो. १२६. ३८
 -वाद्य (भेरी, शंख, पुष्कर) उ. १५३.
 २७-२८
 (विकरालता) उ. ७८. ४९-५४
 -विज्ञान शा. १०३. १७-३८; १६०. २
 -विध्वंस क. ६३ ४८
 -श्रद्धा क. ३३. १२
 -समय भी. १. २६-३२; ४१. १७-
 १९, ३२; द्रो. ११८. ७.
 १५; शा. ७. ८
 -समय (नियम) शा. ९६. ७-२१
 -सामग्री (अनुकर्ष, तूणीर, वरूथ,
 तोमर, उपासंग, शक्ति, निषङ्ग, पोथिक,
 ध्वजा, पताका, शरासन, रज्जु, पाश,
 परिस्तर, कचग्रह, विक्षेप, तैल, गुण,
 आशीविषघट, सर्जरसपांशु, घण्टाफलक,
 व्याघ्रचर्मपरीवार, द्वीपिचर्म, वस्ति,
 शृङ्ग, प्रास, कुठार, कुदाल, क्षौम,
 सर्पिः) उ. १५२. ३-७
 (स्वर्गद्वार) भी. १७. ८
 -युद्धाख्यान आश्व. ७२. २०

युद्धाचार शा. १०१. २४
 युद्धातिथ्य क. १२. १९
 युद्धाभिनन्दी भी. १. ४.
 युद्धोचितबस्त्र भी. १६. ३७
 युष्माजीव आर. १८३. २५
 युधिष्ठिर (ऐश्वर्य) वि. ६५. ८-१९
 युवा आ. १७८. १-४
 यूप आ. १. १६९; स. ३. ११; आर.
 १०९. १६
 योग आ. ७. ६; ६०. २६, ४२;
 १२३. १३, १४, ४२; १४५.
 २५; १९६. ६; स. १२. २३;
 ५०. १७; आर. २. १४, ७६;
 ३. १४; ३८. २७, ४५; ६४.
 ६; ८०. १२६; १०४. १०;
 १२९. ७; १५९. १५; १७८.
 ४३; १८१. ३६; १८४. २२;
 १८७. २५; २०३. ४४; २९२.
 २८; २९८. ४; उ. ३४. ३७;
 ३९. ४३; ४७. ४४; ६०. २७;
 ६८. ४; भी. २४. ३९; २६.
 १; २८. १२; ३१. ५; ३२.
 १८; ११४. ११२; द्रो. ८६.
 ३३; १६५. ३९; क. ६. ४५; ७.
 २; शा. १. १२; ३०. १०; ४३.
 ३६; ४८. २२-२३; ४९. ५-
 ६, २२, ६१; शा. ४७. १;
 ६६. ३३; १२५. ३३; १७८.
 १६; १९३. २२; २०३. १;
 ३१०. १३

(आकाशप्रवेश) शा. ३१९. ९
 (आत्मप्रवेश) आश्व. ३०. ३८

(उद्योग) शा. ११३. १७
 (उपाय) द्रो. ३४. १९; शा. १६१.
 २१

-क्षेम आ. ७५. ९; उ. १२३. २३;
 भी. ३१. २२

-गति शा. ३२६. ६५

-ज्ञ द्रो. ७३. ४३

-ज्ञान शा. ३०४. १

-तन्त्र शा. २०८. २०

(तपस्) आ. ९४. ११

(दिव्य) आर. ३२. १२

-धारणा भी. ३०. १२

-निद्रा शा. ४७. ३९

(निवृत्तपथ) शा. ३२७. ६६

(परमगति) शा. ३१८. ५२

(परमसुख) आश्व. ३०. २९

(पुत्रार्थ) शा. ३१०. २१

(प्रभाव) उ. ६८. २१

(प्रवृत्तिलक्षण) आश्व ४३. २४

-बन्ध शा. ३०८. १७

-बल आर. १९२. २८; भी. १६. ५;

३०. १०; शा. ४३. १६;

शा. ३०४. २; अ. ५४. २-

१८, २०

-बल (अपरस्येन्द्रियाणां बन्धनम्) अ.

४१. ११

-बल (परकायप्रवेश) अ. ४०. ४६,

५६

-भ्रष्ट भी. २८. ४१

-माया भी. २९. २५

-मुक्त द्रो. १६५. ४४

-मूर्तिधर आ. ११४. ३

शुक्त आर. ३८. २८
 (योगी) शा. ३०६. ८३
 विद्या आर. ३७. ३४
 विधि श. ४९. ५३; शा. २९४. ४,
 ११, आश्व. १९. ३०-३५
 वीर्य शा. ३१८. ५९
 शक्ति आर. १९२. २५; २९०. ९
 शरीरी स. ८. २६
 शास्त्र आश्व. १९. १४
 (सगुण-निर्गुण) शा. ३०४. ८
 (समत्व) भी. २४. ४८
 सिद्ध श. ४४. ८; ४८. २०
 सिद्धि आर. २. ७७; श. ४९. ४३
 (सेना-) स. ६६. १५
 सेवा भी. २८. २०
 (स्त्रीणाम्) श. ५३. ६
 योगात्मा आर. २९१. २३
 योगाभ्यास उ. २७. ८
 योगारूढ भी. २८. ४
 योगास्त्र शा. ३०८. ६९
 योगिदर्शन उ. ४५. १-२८
 योगी आ. ९९. १३; आर. १४८.
 १६. १९२. १५; १९५.
 २७; २०३. २८; उ. ४५
 १, २, ३-२१; भी. २७.
 २४; २८. २, ८, ४६;
 शा. १२. ९; १८८. २
 (आत्मानं पश्यति) आश्व. १९. २१
 (महा) आ. १०१. ३
 योगेश्वर आ. २. १४७
 योगो राज्यादधिकः आश्व. ३०. २९
 योजनगन्धा आ. ५७. ६७

योद्धा (आदर्श) आर. १४२. ३-१९
 योध-विमर्श शा. १०२. २-२०
 योनिधर्मा शा. ३०३. ७
 योषित् (निन्दा) शा. २०६. ९
 योषित् (स्वर्णमयी) स. ३१, ५१
 योषित्पूत्य शा. २१६. १८
 योतक अ. ४५. १३; १०८. १०
 (स्त्रीघन) आ. १८६. १-८
 यौतुक (स्त्रीघन) आ. १९०-१५
 यौवराज्य शा. ४१. ८
 यौवराज्यामिषेक आं. ६९. ४४
 'र'
 रक्ताशोक भी. ९३. १०
 रक्षस् आ. १. ६४; ५. १३; १८१.
 ३८ आर. ९१. १२; शा.
 २. १८
 रक्षी द्रो. ८९. २६
 रक्ष्य (सप्त राज्ञः) शा. ६९. ६२
 रङ्ग आ. १२५. १-२९; १२६. १-२७;
 १७६. ३०, ३३ वि. १२.
 १४; श. ६१. ४ शा. ४.
 १०
 रंगभूमि आ. १२४. १०
 रङ्गवाट आर. २१. २६
 रजोगुण-वृत्ति आश्व ३७. २-१३
 रणभूमि-दर्शन द्रो. १२३. ३१-४०
 रणभरण स्त्री २. ११
 रणयज्ञ उ. २५. १२
 रणाजिर (दृश्य) ४८. ४५
 रक्तदान अ. ६७. २८
 रत्ननिधि आ. ५६. २७
 रत्नाकर आ १९. १०

रथ आ. ८८. १२; २१२. ३ श. २४
१५; २७. ४४ शा. ३८. ३२

२१३. ४१

(अच्छेद्य) क. २२. ४८
(अष्टचक्र) द्रो. १३१. २८; १४२.
३४

(कल्पक) द्रो. ८७. ४६
(क्रीडार्थक) अ. ५३. २७
-घोष आर. ७१. ४
(चतुरश्व) उ. ५७. १३; भी. ४९.
६; द्रो. १२०. ७४; १२२.
६१

(चतुर्युज्) उ. १५२. १०
(नगराकार) द्रो. १६२ ४३ अ. ३१.
३६ आश्र. ३०. ३

-नीड द्रो. १४८. ५
(पञ्चगुण) द्रो. ८७. ४७
-भूमि शा. १०१. १९
(मोयामय) आर. ४३. ७-८
(सांग्रामिक) अ. ५३. २७
-रचना द्रो. १५०. ११, १२; १२२.
७७-८१

(रचनोपकरण) द्रो. ३५. ३१, ३२
-वंश उ. १६३. ४; भी. ९८. २४
(वीरकोटि) उ. १६४. ७
-शक्ति ६. सौ. १२
-सिंह उ. १६३. २, भी. ४८. ३२
रथोदार उ. १६३. ९
रन्ध्रान्वेषी अ. २. ४७
रमणभूमि उ. ११६. १८, १९
रशना अ. २४. ४०

रस आ. ९०. ६५; आर. ३५. ७ अ.
९४. १६

-पाचक वि. ३९. ५
-योग अ. ११७. २
-वेग शा. १५२. ९
(सिद्धान्त) आश्व. २१. १७
रसातल उ. १००. १५
रसायन-प्रयोग शा. ३०७. २
रसाला आश्व. ९१. ३७
राक्षस आ. १४०. १-६; स. ४४. ६
आर. ४५. ३६

(= असुर) आ. १४८. ४
(जनपदेश) आ. १४८. ३
(पुरुषाद) आर. २६५. २८
(ब्राह्मणद्वेषी) शा. ४२. १७
(ब्राह्मणपूजक) शा. १६५. १०
(भीमपुत्र) आर. १४४. २५
(मनुष्याद) शा. ११६. १७; आ.
१३९. १, १७, १९

(यज्ञमुपजीवन्ति) शा. ७३. २१
-योनि (नर) स. २८. ४५
(रक्तप) श. ४२. ६
-विवाह आ. २११. २२
-सत्र आ. १७२. २, ३
राक्षसी आ. १४३. ३२ स. १७. २
राङ्गवाजिन उ. ८८. १४
राजकन्यानर्तन वि. १०. १०
राजकन्या-शुल्क उ. ११३. १३
राजकर्म स. ५. ७-९९, १०३-११३
शा. २३. १०-१४; ११३.
१

(अनाथ-परिपालन) शा. ८७. २४-

परिधि शा. १८. ११;

४२. ११

राजकार्य आ. ३८. ३०; वि. ६५. ४

राजकुमार-संस्कार आ. १४२. १६

राजगुण उ. १४७. ३३; शा. ५७. १-

४५; १३७. ९९-१०९

राजगृह आ. १९६. १७; आर. ८२.

८९

राजचरित आर. १०४. ४

राजचित्त स. ५७. १३

राजदार (अवगुण्ठनवती) श. २८.

७१

(युद्धभूमौ) श. २८. ६३

राजधर्म आ. ९४. ३६; स. ५०. १९

उ. २०. ३; शा. २४. ३०;

५६. ३; ६५. २; ३४२.

११

-आदर्श आर. १८९. २१-२७

राजधानी उ० १२४. १८

राजनीति उ. ३८. १६-२९

राजन्या योषित् उ. ३७. २६

राजपरिवेश शा. ८३. २३-५४

राजपुत्र आश्र. ११. ११

राजपुर शा. ८७. ३-२०

राजपुरोहित आ. ४०. ५; ७३. १८

(निन्दित) अनु. ९६. ३३

राजप्रतिग्रह (वज्र्य) अनु. ९४. १९

राजप्रेष्य शा. ६३. ३

राजभाग (चतुर्थांश) अनु. ६०. २३

राजमाष अनु. ६३. ३१

राजमार्ग शा. ३८. ४६; १८६. ३

५

राजयाजक क. २७. ८१

(नीचतम) क. ३०. ७०

राजर्षि आ. १. ८, ३४; ३. १८९;

६७. १९; आश्र. ८. ५

(मृगयु) अनु. ११७. १९

राजवसति वि. ४. ३१

राजविद्या भी. ३१. २

राजवृत्त स. ५०. १४; शा. ६९. ३

राजवृत्ति शा. ७६. २-१४

राजशास्त्र आ. १०८. १६; शा. ३११.

२४

राक्षस गुण (शोक, क्रोध, अतिसंरम्भ)

आश्र ३१. २

राजसभा-वर्णन उ. ४६. ४५

राजसूय आ. १. ८४

-सभा १२. ३५, ३६

राजा आ. ३७. २३; ४५. १७; ७७.

१८ स. १९. ४०; ४९.

१;

(अस्वतन्त्र) शां. ३०८. १३८-१४०

(कालकारण) उ. १३०. १५

(कोशार्थी) शा. ८९. १-२९

(क्षत्रिय, भूपति, नृप, प्रजापति, विराट

सम्राट्) आ. १८३. २२-२७

राजा (दुष्कर्मा) शा. ६९. २२

(निषाद) उ० ४७. ७१

(पालक) वि. ६५. १६, १७

(पिता) आ. ९४. १६

(प्रजारञ्जक) शा. ५९. १२७

(महती देवता) शा. ६८. ४०

(विरोद्धा) स. ५०. २१

(व्यक्तित्व) आर. ६१. १६

- (शुचि) शा. ९८. ३
 राजोपनिषद् शा. ९४. ३८
 राजौदात्य शा. ९२. ३२-३६
 राज्य शा. ५८. २१, २२
 -गुह्य भी. ३१. २
 -दुःख अ. ८३. २
 (धिक्) आश्र. ४६. ८
 -प्रतिग्रह उ. १३०. ९
 -विधि शा. ६८. ५
 -समुत्पत्ति शा. ५९. १३-२१
 राज्यार्थ आ. ९४. ८०
 रात्रियुद्ध द्रो. १२९. १८-३४; द्रो.
 १३०. ११; १३५. ३१
 -विपर्यय द्रो. १४०. ४०-४२
 राधन भी. २९. २२
 राम अनु. ७३. ११; ८५. १ ८४.
 ३४
 -कथा आर. २६. ७-९; १४७. २६-
 ३८
 (दाशरथि) शा. २९. ४६
 रामरावण द्रो. ७१. २८; ८१. १७;
 शा. ३४८. १५
 -लक्ष्मण स. ८. १६
 रामायण आर. १४७. ११
 रामा (स्त्री) आ. ६८. ५१
 राष्ट्र आ. ९४. ३९; ९६. ४०; वि.
 १. ५; उ० १३४. ५; द्रो.
 १०७. १०; आश्र. २५. २
 (अराजक) आ. ९९. ४०; शा. ६७.
 ३-७
 -आदर्श आ. १०२. ५

- जीवन आर. २. ९७
 -पति (राजा) वि. ६. २; (राम)
 आर. २७५. ५९
 (राजरक्षक) शा. १२८. ३१
 (राज्य) आ. १२८. ७
 -वर्धन (महाराज) वि. ३०. ६
 -संग्रह शा. ८८. २
 राष्ट्रेश्वर शा. ७. ३२
 राष्ट्रोपरोध शा. १३३. २१
 रासभ-स्यन्दन आ. १३२. ७
 रासायनिक आर. १९१. ३
 रुक्मरूप्य शा. ३२०. ८
 रुचक द्रो. ५८. २०
 रुद्र द्रो. १७३. ९८; शा. ३७. ४३-
 ४६; शा. ७४. १८, १९
 -कोटि आर. ८०. १२४
 -नारायण (एक सत्त्व) शा. ३२८.
 २४
 -प्रधान (योग) शा. ३०४. ५
 रेणुकातीर्थ आर. ८०. ९८
 रोगभय स. ५. ११२
 रोगी उ. ३६. ६७
 रोचन द्रो. ५८. २०
 रोम स. २८. ४९
 रोषनिन्दा शा. ३४८. १३-१७
 रोहिणी अ. ७६. २४
 रौद्रास्त्र आर. १७०. ३८-४०
 रौर वाजिन आर. ७. ११
 'ल'
 लक्ष्मण अ. ७३. १२
 (दुर्योधन पुत्र) उ. १६३. १४; द्रो.
 २६. १७

लगुडक १४. ३७; शा. २७. ४९
लघ्वाशी भी. ४०. ५२; शा. २०८.

१५

लङ्का (महोदधेः पारे) आर. २६२.

३३

लतागृह आ. १९९. ४४

लय उ. ६८. ४

ललाटाक्ष स. ४७. १५

लवण शा. ६९. २८

लशुन क. ३०. १५

(त्याज्य) अ ९१. ३८

लाङ्गल (स्वर्णमय) आर. २४२. २

लासक-नृत्य (वन-) आर. १५३.

५४

लिखन शा. ५३. २२

लिङ्ग (न मोक्षाय) शा. ३०८. ४७

पूजा अ. १४६. १६

विनिमय उ. १९३. ५, ६

लुब्धक (तपस्वी) शा. १४५. २

लुब्धवान् शा. १२०. ४६

लुब्ध (सिद्ध) शा. १४५. १२

लेखक अ. २४. ७०

लेख्य उ. १९०. १

लोक आ. ८८. ७

-कण्टक (क्षत्रिय) आर. १८८. ३२

-कार्य आर. १३. ५१; शा. ३३३.

१२

कृत् आ. ७. १७

लोकचर स. ६. ५

लोकतन्त्र आ. ९७. २६; आर. १५९.

१; शा. ५६. २७; १६८.

४; ३२२. ३६

लोकदान आ. ८७. १४

लोकपरायण शा. ४६. १

लोकपाल (विलोपक) अ. १३९.

१८

लोकप्रसाद उ. ३४. २३

लोक भावन आर. १३. ४६; १०३.

५; शा. ५०. २१

(भगवान्) उ. १२६. ४२

लोकमहेश्वर भी. ३२. ३

लोकयज्ञ सौ. १८. ५

लोकयात्रा आ. १. ४७; ६०. १५;

उ. ८३. ६; प्रो १७२. ८१;

अ. १३. १; ३२. ५

लोकरञ्जन शा. ५७. ११

लोकवध आ. २०२. ७-२७

लोकवध्य उ. ७७. ११

लोकविद शा. ५७. २४

लोकवीर उ. १६७. १४

लोकवृत्त स. ५०. १४

लोकवृत्ति आ. १५०. ६

लोकसङ्ग्रह भी. २५. २०; शा. ५८.

१९; १५६. १६

लोकसामञ्जस्य स. ४. १-३४

लोकसुन्दरी (वर्णन) आर. २४८.

१५

लोकहित आ. १५२. १७; आर.

१०३. २; उ. १८६.

३२; क. २४. १४६;

शा. ३२७. ६०; ३२९.

४८

लोकाचार आर. १. २९

लोकापवाद द्रो. १०२. १४

लोकायतिक आ. ६४. ३७
 लोकार्थ आर १००. २४
 लोकोपकार शा. ५९. ७६
 लोभ स. ६३. ३४; अ. ९५. ८३;
 परमशत्रु आश्व. ३१. ९
 लोमवाही भी. १००. २८
 लोह आ. १३३. १९, २२ उ. ३८.
 १३; आश्व १८. ८
 लोह (धातु) शा. ११. ११
 लोहाभिहार उ. १५७. १८
 लोह (काष्णयिस) द्रो. १४२. ३५
 लौहित्य सलिलार्णवमहाप्रास्थानिक पर्व
 १. ३१

‘व’

वचना तिग उ. ६७. ८
 वज्राङ्ग पात्री शा. १६५. १४
 वज्रायस वि ३०. १०
 वज्रचक्र द्रो. ५१. ३१
 वड द्रो. ६४. ४
 वणिक स. ५. १०३
 -पथे शा. ६८. २१
 -समुद्र शा. १८. २
 वत्स स. २७. ९
 -दन्त भी. ११४. ३
 (वाण) द्रो. १०६. २८
 वत्सभूमि उ. १८७. २३, २८
 वध (त्रिविध) अ. ११६. ३८
 वधुका वि. ३२. ९
 वधू (कलियुगी) शा. २२१. ७५
 वधूसर आ. ६. ७
 वध्य उ. १५६. १०; भी. १६. ३
 वध्यावध (दोष) शा. १४०. २६

वन आ. ६४. २-१४
 वनक्राडा आ. ७६. १-३
 वनचारी आ. १४१. १२; शा. ७. ६
 वन (प्रव्रज्या) आ. ११०. २४
 -फल आर. १११. १२
 -माली वि. ६७. २०
 -माली (बलराम) आर. ११९. ४
 वनवासी आ. ८. २१
 वनविहार आ. २१३. १८, २५
 वनशोभा शा. १६३. ६-८
 वनस्पति-विज्ञान भी. ५. १७
 वनाश्रय आर. ४९. १३
 वन्दीमागध भी. २०. ७
 -सूत उ. ८८. १७
 वन्दी (वाक्य जीवन) अ. ४८
 वन्दी (सूत-मागध) शा. ५९. ११८
 वन्य आ. ५. १५
 वर आ. ५१. १; ५७. ६४; ६७. ३२
 -दान आर १७५. २०; ८०. ८१
 वर (सन्ध्या) स. ६३. ६५
 वराहकर्ण द्रो. १५४. १४
 वराहावतार शा. २०२. २५-३३
 वरुण (परदोरापहारी) अ. १३९. १३
 वरूथ द्रो. १२३. ३८
 वर्चस्वी स. १८. २२
 वर्ण शा. ४७. ४३
 वर्णधर्म उ. २९. २१-२४
 वर्णसंकर आ. ७६. ३१; भी २३.
 ४१; शा. १८१. ६;
 अ. ४८. १-४९

वर्त्तन आ. ८४. ८

-नीति स्त्री १. २८

वर्धनीय द्रो. १२३. २९
 वर्धमान द्रो. ५८. १९
 वर्म (काञ्चन) शा. ३१. ५४
 वर्मक स. २७. १२
 -वन्ध द्रो. ६९. ६४
 (सौवर्ण) क. ५५. ४९
 वर्ष (नामानि) भी. ९. १-२१
 -वृग उ. १५७. ४
 वर्षा (यात्रानिषेध) शा. ३१. ६
 वलि अ. १०१. ५९
 -कर्म स. ३०. ६
 वल्लकी अ. ७८. २६
 वसिष्ठाश्रम (अर्बुद) आर. ८०. ७५
 वश्येन्द्रिय उ. १२७. २९
 वसति अ. २४. ९८
 वसुधा आर. १७०. ६९
 वसुधारा (तीर्थ) आर. ८०. ९२
 वसुधा-विजय आ. १०५. ७-२७
 वस्त्र (काषाय-रक्त) आम्ब. ४६. ५
 वस्त्र (त्रय) शा. २१०. १२
 वस्त्रमहिमा उ. ३४. ४५
 वस्त्र-रङ्ग वि. ६१. १३
 वस्त्रापद आर. ८०. १०८
 वाक आ. २. ३२
 (अन्तरिक्ष) आश्व. ६९. २
 वाक्य (अविकल) शा. ३०८. ९१
 -शूर स. ६८. २९
 वाक्शल्य उ. ३४. ७६
 वाक्संयम उ. ३४. ७३
 वाग शरीरिणी आश्व. २९. १८
 वाग्दूषण (नव) शा. ३०८. ७८
 वाग्धीर शा. ५८. १५

वाग्बल क. ४९. ८१
 वाचस्पति शा. ५२. १०
 वाजिपान द्रो. ७४. ५६
 वाजिमेष आ. ६८. ५९; भी २२. १५
 वातायन शा. ८४. ५४
 -विमान उ. ११६. १९
 वातिक द्रो. १३५. ३९; शा. ६४. १
 (वार्ता कार) आर. २४३. ३
 वाद भी. ३२. ३२; शा. १९४. २
 -सिद्ध आर. १३३. ८
 वाद्य (पणव, वेणु, वीणा, शङ्ख,
 आनक, मृदङ्ग) शा. ५३. ४, ५
 (शङ्ख, भेरी, गोमुख, आलम्बर) वि.
 ६७. २६
 वानप्रस्थ आ. ८१. १, १०-१६
 शा. १८४. ११; (दीक्षा)
 आश्र. २५. १२; (मुनि, अरण्यवासी)
 आ. ८६. ४
 वानरयोनि द्रो. ८७. ३६
 वापी स. ४३. ५
 -खनन अ. ६४. ३
 वायक शा. २१०. ३४
 वायव्यास्त्र भी. ९८. २०
 वायसी-विद्या शा. ८३. ८
 वायु स. ६९. १८
 -पुराण आ. १८९. १४
 बालमीकि द्रो. ११८. ४८
 वावदूक शा. १९. २४
 वारमुखी उ. ८४. १५
 (राजसेवायाम्) शा. ३१२. ३७
 वाराणसी आ. ९६. ४; आर. ८२.
 ६९; उ. ४७. ७७; अ.

१८. २४; ३१. १६;

१२१. ३; आश्व. ६.

२२

वाराह आर. ८१. १५

वार्ता स. ५. ६९

वार्षिक शा. २२०. ९७; अ. २४.

२२

वास उ. ३६. १० (धावन)

शा. १४८. ३०

वास (श्रेष्ठ) आ. ७४. ११

वासन (वस्त्र, आपस्, तिल) आर.

१. २२

वासस् आ. ४७. १८

वासुकि-तीर्थ आर. ८३. ८१

वासुदेव आ. १. १९३-१९७; उ. ६८.

३

कर्माणि द्रो. १०. २-२५

-महिमा द्रो. १२४. ३-१८

वास्तु-विद्या आ. ४७. १४

वाहिनी आ. २. १७

विकत्थन द्रो. १३३. ३१

विकर्म अ. २४. ७१

-सोदर अ. १०८. १०

विकर्षण स. १४

विक्रम आ. १९४. १७-२१; स. ५०.

२६

विक्रय (मिथ्या) आ. ८८, ४

विग्रह-पूजा अ. १४६. १६

विघस आर. २. ६१

-आशी शा. ११. ४, २४; १८२. ३;

२१४. १४; अ. ९३. १५

विजय-कारण (सत्यादि) भी. २१. १०

विजय-लिङ्गा भी. ४. १५

विजयोत्सव शा. ६०; ४-१०

विज्ञान आ. १. ४६; ७५. २४; ८९.

३; शा. १२८. ९, १९२.

५; ३१०. ५; अ. १३५.

१३९. (अस्त्र-) आ. २१३.

६६; (आपत्तौ ब्राह्मण

जीविका साधन) शा. १३०.

३

-बल शा. १३९. ११

-बलपूत शा. १३०. ६

विज्ञान (रथ-) उ. १६५. २०

वितान आ. १७६. १७; क. ३९. ५

वित्त (प्रसारण) ८. ३२

-भृत (सैनिक) क. ८. १५

वान् आर. २. ३९

विदुर (करण) आ. १०२ २३

विदुरा उ. १३१. १

विदेश आर. २९२. १५

विद्या आ. ७२. २; उ. ३३. ४८; ६७.

२; शा. १३९. ६३; १६९.

३३; (चाक्षुषी) आ. १५८.

४०

आमान्य (महाश्रम) शा. ३१८. ४०

-तीर्थ आर. ८२. ४७

-दान अ. ९६. २८

पात्र शा. २९६. ३२-३६

-बल आ. ३९. ८

विद्यारण्य आश्व. २७. २४

विद्यार्थी आ. १४९. १७; आर १५५.

५; उ. ४०. ५; अ. ८२.

४७

विद्यावणिक् शा. १४०. १५

विद्याशूर उ. १३४. १९

विद्या (संसर्ग) आ. १०९. १६

विद्वान् आ. १. ३३

(श्रेष्ठ) आर. १९०. ६६

विधवा आ. ४५. १०; १०२. १०;

१४६. १०; आर. १८८.

३० शा. ३०. ४२; स्त्री.

२४. ९ शा. ७०. ११,

२३; १४४. २

-विवाह अ. ८. २१

विधान आ. ७६. ११

विधि स. ६२; ५३. १३; १९९. २

(बलीयान्) शा. १६१. ४५

विनय आ. १२१. १; सौ. ५. २

विनयाधान अ. ९८. ५

विनशन आर. ८०. ११८

विनाभाव शा. ३०२. १६

विपणी शा. ६९. ५१

विपरीतार्थदर्शन स. ७२. ११

विपाठ वि. ४९. ९

विप्र आ. १. ५०; ५४; ५१. २; ६९.

३८; उ. १८६. २९ शा.

१.८; १२. १०

(जन्मना) शा. १६५. ७

(घनार्थी) आर. ६८. १८

-धर्म (तप आदि) आर. १४९. ५१

(पत्तन) आ. १९३. ४

(रक्षा) आ. १४९. १३

विप्रर्षभ आ. ४. ९

विप्रर्षि आ. १०१. १३

विभाग आ. २५. १२

विभावरी (स्त्री) स. ७२. १३

विभीषण स. २८. ५०

विभूति भी. ३२. ७

विमलतीर्थ आर. ८०. १०३

विमान आ. १. ८९; १७८. १४; २१६.

१६; आर. ९३. २९;

२७५. १७; उ. ८१. २१;

द्रो. ७३. ३०; शा. ९९. ४;

१४५. ११; अ. ७८. २४;

८२. ३९

(अन्तरिक्षे) आर. १९५. १६

(देवराजस्य) वि. ५५. ७-१२

(वायुयान) आर. ४२. ७; ४४. ८

(हंस-सारस-युक्त) आर. २४६. ३०

(हस्तयुक्त) आर. २७५. १९

वियोग-संयोग-दर्शन आश्र. ४२. १४

विरक्त राष्ट्र उ. ५४. १३

विलाप आर. ६०. २-१६; १७६. २७-

३९. द्रो. ५५. २-३१;

१२२. १५-२७

विलासिका (नर्तकी) द्रो. ८०. ६

विवासन (निर्वासन) आ. १३०.

१०

विवाह आ. ८. १३; शा. १३२. १२;

(अष्ट) आ. ६७. ८, ९;

९६. ८-१०

-विधि अ. ४४. २-१७

(समैः) उ. ३३. ९८

विवित्सा शा. १७१. २

विशल्यकरणी (ओषधि) भी. ७७.

१०

विशाखयूप शा. १२. ३

विशाला आर. ८२. १००
विश्वजित अ. १०६. ३६
(पावक) आर. २०९. १६
विश्वरूप आर. १८७. ३-२०; शा.
३३१. ३६

(बाल) आर १८६. ९२-१११
विश्व (शरीर रूप) शा. १७५. १७
विश्वामित्र (श्वजाघनी) शा. १३९.
५३

विश्वास शा. १३६. १३८
-विमर्श शा. ८१. ३-२४
विश्वैक्य आश्व. ८. ६
विषय (देश) आ. ७५. ४
-ध्यान भी. २४. ६२
विषयोग स. ५. १११
विषहणी विद्या आ. १८. ११
विषह्य (विजेय) आर. १६५. ८
विषाद (विष) आर. २०६. २१
विष्कम्भ उ. ९९. १०; भी. ७.४;
१२. १, ५, ६

विष्णु आ. १. २२; आ. १८७. ५४
(इन्द्रावरज) आर. १३. २३
विस अ. ९६. ७
विस्फार आर. २६४. ३६
विहार आर. १८६. ५१; शा. १७२.
३७; अनु. २४. ९७

-आवसथ आ. ११९. ३१; क. २७.

११

-यात्रा आश्व. १. १६
(सर्वरात्रिक) आश्व. ६९. २०
वीट आ. १२२. १२

वीटामुख आश्व. ३३. १७

वीथी उ. ८१. ६३
वीर (पति) आ. १४६. १२
-मार्ग अ. ५८. ४२
शयन उ० १२५. १७; १२६. २; स्त्री.
२२. ४; भी ११५. ३४
-स्थान द्रो. १७३. ७६
वीर्य शुल्का आ. ९०. ८४
वृक्षच्छेदन (पाप) शा. ३२. १३
वृक्षयुद्ध आ. १५१. १६; आर. १२.
५०

वृक्षशास्त्र शा. १७७. १०-१९
वृक्षारोपण अ. ९९. २४-३३
-माहात्म्य अ. ९९. २६. ३३
वृत्त उ. ३४. ३९; शा. १२४. ५२;
(औपयिक) आ. ९६. ९२

वृत्ति शा. ५६. ५९
वृत्त्युपरोध आ. ३. ४९
वृथाधर्म उ. ६७. ५
वृद्ध आ. ८४. २; सा ५. १०५; उ.
६२. १७; अ. १०७. १०५

-शुश्रूषा शा. २१५. ३४
-सेवा आर. २९७. २९; अ. १४९. ११
वृद्धि स. ५०. २ ६
वृषभध्वज द्रो. ५७. ३४
वृषलता-प्राप्ति आश्व. २९. १५
वृषल (दाक्षिणात्याः) क. ३०. ७३
-शिष्य अ. २४. १७

(शूद्र) आर. १८६. १००
-होता अ. २४. १७
वृषलाध्यापक अ. २४. १७
वृषाकपि (इन्द्र) शा. २२०. १७

वृषाकपि उ. ६८. ३

वृत्ती अ. ५४. २०
वेतन आ. १४८. ६; स. ५. ३८, शा.
३९; द्रो. ८९. २१
(आचार्य-) आ. १२३. ३३
वेद आ. १. १९, २०४; उ. ३४. ३२;
भी. २४. ४५
(एक) उ. ४३. २५
-घोष अ. ९६. ११
(चत्वारः) आ. १. २०८
-निन्दक आ. १८८. २६; शा. १७३.

४५

(पञ्च-) शा. ३०६. ४८
प्रवाद शा. ५४. २९
-फल(अग्निहोत्र) स. ५. १०१
-भारवह शा. ३०६. ४८
-योग आ. १. ४६
-लेखक अ. २४. ७०
-वचन शा. १९. १
वाद शा. १०. २०
-वित् आर. २५९. १३
-विद्य शा. ३०६. ५०
-विस्तार शा. ३१४. ४१
-वेद्य शा. ३०६. ४८
-व्रत सो. १६. १३
व्रतस्तान द्रो. ५८. १५
वेदाध्ययन भी. १. ४; अ. ७. २०
वेदाध्यायी द्रो. ५१. २९
वेदान्त भी. ३७. १५; शा. ५४. १९;
१८९. ७
वेदार्थ आ. १. १६
वेदी (पितामह-पत्नी) उ. ११५.

१०

वेश शा. ८९. १३
-स्त्री (महिमा) उ. ३०. ३६
वेश्म आ. ७३. १३
वेश्या आर. ११०. ३०; २२८. २७
वैकारिक शा. ३३६. ७३
वैखानस अ. ९०. ४६
वैजयन्ती अ. ११०. ६६
वैतसिक शा. १२. १४; १०४. १०
वैतरणी भी. ९९. ३८
(कलिङ्ग) आर. ११४. ४
वैतालिक आ. १७५. १६; द्रो. ५८.
२; शा. ३८. ४३

वैदिश शा. १४९. १
वैदेहक अ. ४८. १०
वैद्य भी. ११५. ५१; सौ. ३. ९ अ.
१२१. २३
वैयाघ्र वि. ३२. ४४
वैर शा. १३७. ३८; ६८
(दोष) उ. ७०. ५९-६३
वैराग्य आर. २०३. ९; शा. ३०८.
२९

वैशस उ. १२४. ६-११
वैश्य (दाक्ष्य) सौ. ३. १९
-धर्म आर. १४९. ५१. शा. ६०.
२१; २२

(ब्रह्मकर्मनियोजक) वि. ४५. ५
(वेदाध्ययन-सम्पन्न) शा. १८२. ६
(शस्त्रभृत्) उ. ९४. ७
वैश्वदेव आर. ३१. १३; अनु. १००.
२२

वैश्वासिक आ. १३२. ४

व्यक्त आर. २०२. ११

-अव्यक्त आर. २०१. २०; शा. १८९

११

व्यङ्ग भी. ४. ३२

व्यभिचार आ. ७. २

व्यवसाय-द्वितीय द्रो. १३३. २८

व्यवसायात्मिका बुद्धि भी. २४. ४१

व्यवसायी (वणिक, कृषक, गोप,

शिल्पी, दैवकर्मकृत) शा. १६१. ३१

व्यवहार शा. १२१. १२

व्यसन शा. ५९. ६०

(चतुष्टय) आर. १४. ७

व्याघ्र-वन नीति उ. २९. ४८

व्याघ्रवन-न्याय उ. ३७. ४२

व्याघ्र श. २९. २२

-मरण भी. १७. ११

व्यायाम आ. १०२. १६; स. ५२.

३३; शा. २१. ७ १६२.

१८; (श्रम) आर.

२८१. २

व्यास आ. ५७. ७३

व्युष्टि (अभ्युदय, लावण्य) अ.

१४३. २

व्यूह उ. ५३. ११; १६२. १० (असुर-

पैशाच-राक्षस) भी १०४. १६

व्रत आ. १. २; ७. १. २१; स. ५३. १६;

आर. २८०. ३; २८४. २४;

द्रो. १२३. ५

‘श’

शक द्रो. ६८. ४१

शकट क. २२. ५१; शा. ३२१. १०

(दम्प्य-संयुक्त) अ. ६५. ३

शक द्रो. ६. १५

(सङ्गवीय) क. ५४. १६

-यवन द्रो. ६. ५

-यवन-काम्बोज-द्रमिल-कलिङ्ग-पुलिंद

-उशीनर-सर्प-माहिषक अ. ३३. १८.

२०

शकुन उ. ८१. २५-२८; भी. ४. १६.

२४; ११४. ३६-३७; क.

५०. ४३-४६; शा. १०३. ६-

१५

शकुनापशकुन उ. १४१. १५-३०

शक्ति द्रो. १४४. २२

(अस्त्र) आ. १. १४२

(रुक्मदण्डा) क. ५५. ५६

शक्रतीर्थ आर. ८०. ९७

शक्रमाया अ. ४०. २७-३८

शङ्ख (स्मृतिकार) अ. ६५. ११

शण्ड क. ३०. ७०

शतघ्नी शा. ६९. ४३; १९९. ३३

शतपाल शा. ८८. ५

शतरुद्रीय द्रो. ५७. ७१; १७३. १०४;

अ. १४५. ४

शतस्त्रीक शा. ३१८. ४२

शतस्त्रीसुख (शुभ) अ. १०९. ५७,

६०

शत्रु उ. ९. २१; ८१. १३; क. २९.

२४

(त्रयोदश) शा. १५७. १-२

(नाशोपाय) आ. १९४. १-१९

-वध उ. १३२. २३

-संश्रय शा. १३६. ४१

शपथ द्रो. १३१. १४

शत्रु द्रो. ९५. ३८

शब्द (अहेतुक) शा. ३०८. ८९
 शब्दब्रह्म भी, २८. ४४
 शब्दविवेचन शा. १७७. ३५
 शब्दशास्त्र अ. १०७. १४०
 शब्दातिग द्रो. १२२. ७९
 शब्दार्थचिन्तक शा. ३३०. १८
 शम आ. ३८. ९; उ. ५९. २३
 शम्भुक शा. १४९. ६२
 शयन स. ५२. ३५
 (अन्यवासाः) अ. १०७. ७९
 (गन्धाढ्य) शा. १६४. ८
 शय्यागृह अ. ५२. ३०
 शय्यामरण शा. ४. ३०; शा. ९८. २३
 शय्यार्थ (स्त्रीपूर्वम्) शा. ३०८.
 १३६
 शरणागत अ. ९६. ३२; ९८. १०,
 ११; महा. ३. १५
 (अमित्र) अ. ५८. १०
 श्याग शा. ३५. ११
 श्यालन शा. १४१. २
 शरणार्थी (रक्षा) आ. १४९. १०
 शरत् आर. १७९. १०-१७
 शरत्तल भी. ११४. ९१
 शरीरयात्रा भी. २५. ८
 शर्मक स. २७. १२
 शर्वरी सौ. १. २४
 शलभ (प्रतिमा स्वर्णमय) वि. ३८.
 २४
 शवदाह वि. २३. ७
 शववन्धन वि. ३८. ९
 शवविसर्जन आ. ८५. १७
 शशयान तीर्थ आर. ८०. १२०

शशिमण्डल भी. ८. ३१
 शस्त्र (अनायास) शा. ८२. २१
 शस्त्रयज्ञ उ. १३९. २९
 शाक भी. १२. २६
 शाकद्वीप भी. १२. ८; शा. १४. २३
 शाकल स. २९. १३; क. ३०. १३
 -नगर क. ३०. २९
 शाकाहार आर. ८२. १५, ८२. ४४
 शकुनिक उ. ६२. ६
 शाखानगरक शा. ६९. ३३
 शाणी चीर शा. १७२. २३
 शान्ति उ. ३६. ४९-५२; ५२. ९५;
 ७०. ६७, ६९; भी. ३४. १२
 शान्ति (परमेच्छा) उ. ३१. २१-
 २३
 शाप आ. ३. १३०; १०. ७; आर.
 ६०. ३६-३८; अ. ३.
 ११
 शारणिका शा. ९२. ३२
 शारीर अग्नि आर. २०३. १५-२५
 शारीरदुःख-चिकित्सा आर. २०६.
 १५
 शालावृक्ष शा. ३४. १७
 शालिभवन (क्षेत्र) उ. ८२. १५
 शालिहोत्र आर. ६९. २५
 शालूकिनी (तीर्थ) आर. ८१. ११
 शासनातिग उ. ६७. ९
 शास्त्र आ. १. १७
 -योग द्रो. १७२. ८७
 -विशारद भी. १११. १३
 (शासन) उ. १२२. १७, २०
 शास्त्रार्थ स. ३३. ४

शिक्षा क. १५. २
 शिखण्डिनी भी. १०४. ४१
 शिबिका उ. १५. १२; शा. ३१८.

४२; आश्र. २९. २०

शिविर उ. १४९. ७३; श. ६१. ३१

शिलोञ्छ आर. २४६. ३

शिल्प आ. ६०. २७-२९; १८६. ६;

आर. ६४. ४; वि. ५. ९; द्रो.

२५. ५३; १६६. ७; शा.

८८. १२; अ. १३५.

१३९

योग्यता वि. ९. ७

शिल्पादिनिधि (ब्राह्मण) अ. १३६.

११

शिल्पी आ. १२३. ४६; १२४. १०;

१३४. १५; स. ५. २५,

६१, १०७; ३०. ४७;

४५. ४६; ५१. १८; आर.

२४१. ३७; उ. १४९.

७८, क. ३०. ४९; ३१.

४९; ६६. ३३, स्त्री, ९.

१८; शा. ८७. ७; १६१.

३१; आश्व. ८. ३२;

८६. २५

(भवन-निर्माता) स. ३०. ३८

(सेतुनिर्माता) आर. २६७. ४१

(हीन) अ. ९०. ८

शिल्पोपजीवि उ. १९६. १८

शिव-पार्षद द्रो. १७३. १२-१३

शिव (पुत्रदाता) अ. १४. ४९

शिवालिङ्गपूजा द्रो. १७३. ८४

शिवशूल आर. १८८. ४१

शिवस्तवन अ. १४. १५०-१६६

शिवस्तुति अ. १४. ९७, ९८

शिवस्तोत्र द्रो. १७३. १०३

शिवस्वरूप अ. १४. १०६-१४४

शिवाशंसन (प्रस्थानकाले) आ. ७२.

१५

शिशुसुख आर. १९३. १६-२१

शिष्ट आ. १. ३३; २०९. ६; शा.

५४. २०

शिष्टाचार आर. १९८. ५५-९४; शा.

३६. ४४; १८६.

१-३०; अ. १०७.

१-१४८

शिष्य आ. १. ६३; ३८. १३; स.

६३. १; आर. १८८. ७२

शा. ३२७. १७

(दूत) आर. १९०. ५५

(= पुत्र) द्रो. ३८. १८

(पुत्रादनन्तर) वि. ४५. २०

(पूज्य, मान्य) अ. ३७. ६

शील आर. १७७. २८; शा. ११२.

१२; १२४. १५-१९

शीलप्राप्ति (उपाय) शा. १२४. ६४.

६६

शीलवान् शा. १२४. १४

(दुःखी) आर. ३१. ३८

शुक-सारिका-पोषण अ. १०७. १०६

शुक्र (उपाध्याय) आ. ५९. ३५

शुक्रदर्शन द्रो. ५. १७

शुचि शा. २०८. ३

शुल्कोपजीवी स. ५. १०३

शुल्कमांस (वर्ज्य) अ. १०७. ८५

शूद्र आ. १४. ९; स. ३३. ९; आर.
८०. ५१; भी. ३१. ३२;
शा. ३२७. १०४; अ.

९६. २५

(अवश्य-भरणीय) शा. ६०. ३१

(अश्विद्वय) शा. २०१. २३

(कर्म) भी. ४०. ४४

(गुरु) शा. ३०६. ८५

(तपसा स्वर्गगामी) आश्व. ९४.

३४

-धर्म शा. ६०. २७

-धर्मी शा. १५९. २४

(निर्दण्ड) शा. १५. ९

(परां गति याति) आश्व. १९. ५६

(पाकयज्ञ) शा. ६०. ३७

(प्रव्रज्या) अ. १०. १५

(बहुधन) अ. ११८. १८

(मन्त्र) शा. ६०. ३६

(रक्षा) आ. १५०. २४

(वर्णदास) शा. ६०. २७

-शस्त्रभृत उ. ९४. ७

-संघ आश्र. ३. ११

संस्कारक क. २७. ८२

(सर्वकर्म (शिल्प) कर) शा. १८२.

७

(सर्ववर्णानुकूल) सौ. ३. १९

(हीनता) अ. १०. ५१

शूद्रापुत्र (भागाग्राही) अ. ४७. १९

शूद्रोपदेश (अवक्तव्य) अ. १०. ६०

शूर शा. ३०. २५, २६; शा. १००.

१८; १०२. ६

शूरकर्म (जयापराजयौ) द्रो. १२३.

९, ११

शूर (यज्ञ, दम, सत्य, युद्ध, दान,
बुद्धि, क्षमा, आर्जव, शम. वेदाध्ययन,
अध्यापन, गुरुशुश्रूषा, मातृशुश्रूषा,
भैक्ष्य, सांख्य, योग, अरण्य, गृह्णास,
अतिथिपूजा) अ. ७४. २२-२७

शूर्पारक आर. ११८. ८

शेष शा. १३१. १८

शैक्य स. ४५. २७

शैल (अस्त्र) भी. ९८. २०

शैलभ अ. १४०. १७

शैली द्रो. ८६. १; शा. ३३०. १०

(अभिनीतार्थ) शा. १३६. ७०

(अमृत-रस) आश्व. ८९. १

(चारुवर्णाक्षरशब्दभूषिता, मनोजुगा,
निघूर्तवाक्यकण्टका) शा. १६१. ४८

(चित्रार्थपदनिश्चया) आश्व. १५.

८

(दोषविवेचन) शा. ३०८. ८२-९५

(युक्तार्थवत्) शा. १३६. ७४

-सुचित्रार्थपदाक्षर उ. १३४. ११

(स्वरवर्णोपपादित-शिक्षा-न्यायोपसम्-

पन्ता) शा. १६०. ८

शैलूषी वि. १५. ३४

शैलेन्द्र आर. १०२. ४

शोक उ. ३६. ४३; द्रो. ५०. ७; शा.

१०५. १६; १६८. ३२

श्मशान द्रो. १७३. ७६; शा. १४९.

८

श्मश्रु भी. ९२. ७४

श्मश्रुकर्म अ. १०७. १२१; १४८. २६

श्मश्रु शा. १६१. १६

श्यामकर्ण अ. ४. १२
 श्यामक अ. ९१. १३
 श्रद्धा भी. ३९. २
 -यज्ञ शा. ६०. ३९
 श्रद्धावान भी. २८. ४७
 श्रम आ. १०२. १६
 श्रमण आ. ३. १३६; २०६. ३
 श्राद्ध द्रो. ५१. ३४; शा. ४२. १
 (इतिहास) अ. ९१. ३
 (पूजा) आ. ३. १२३
 -विधि अ. ८७. २-१९
 श्रामणविधि शा. २१. १५
 श्रावस्ती आर. १९३. ४
 श्राव्य आ. ५६. १५
 श्री स. ४३. २६, २९, ३२, ३५; उ.
 ३४. ५६; १२७. २९; शा.
 १३१. ४

(नाहत्वा) शा. १५. १४

-प्राप्ति स्त्री. १. ३१

वत्स शा. ३३१. १२

-वसति अ. ११. १

-वास उ. ३९. ४८

-समिधा उ. ३७. ३५

श्रुति क. ४९. १८

-प्रशंसा आर. २९७. ५३

-फल स. ५. १०१

श्रुतार्थोपस्थान आश्व. २३. २४

श्रुत आ. १. ४८; क. ४९. ४८

-निधि शा. ३०६. ६३

शृङ्गाटक भी. ८३. १७; अ. ९१. ४०

श्रेणिमुख्य आर. २३८. १५

श्रेय आ. ३. १६४; ६५. २२; स.

५१. ९; आर. १८१. ३३.
 ३८; १८४. २-११

(परम) आ. १९७. १०

श्रोतव्य (पुराणेतिहास, आख्यान,
 महात्मचरित) अ. १०७. १४१

श्रोत्रिय आर. २९७. २९

श्वःकोर्य शा. ३०९. ७२

श्वपच (चाण्डाल) शा. १३६. ८६;
 ९१

श्वपाक भी. २७. १८

श्ववान् महा. ३. १०

श्वसुरवृत्ति अ. ९६. २२

श्व आ. २. ३

श्वानकर्षण अ. ९६. १७

श्वित्र अ. १०७. १२६

श्वेत यति शा. ३३६. ७९

श्वेतानुलेपन शा. ४६. २८

श्लाघन उ. ६०. २४

‘ष’

षडङ्गिनी सेना उ० ९४. १६

षडङ्ग शा. १७१. ६१

षड्दोष उ० ३३. ६६

षष्टिकौदन अनु. ६३. १४

षाडव अनु. ११७. २

षाङ्गुण्य शा. ६९. ६४

‘स’

संयन्ता स. ६९. ९; उ. १६२. २०

संयमाग्नि भी. २६. २६

संयमी भी. २४. ६९

संयोग (विप्रयोगान्त) स्त्री. २. ३१
 आश्व. ४४. २८

संवर्तक बह्वि आर. १८६. ६०

संविद स. २.१९; ४२. ५९; आर.
२२४. २; उ. १६४. ३७; सौ.
१६. १०; शा. ५३. २०.१३६.
११९; अ. ६७. २४

संविधान स्त्री. ११. १६
संविभाग आर. २. ५१; २४५. १७;
शा. २१. ११; अनु. ५९. १८

संविभागी द्रो. ५५: २६

संशय शा. १३८. ३४

संश्रित शा. ५५. ८

संसद् श. ३०. १९

संसर्ग आर. १. २४

-विद्या शा. २२३. १८

संसारचक्र अ. ११२. ८३

संसार विधि अ. ११२. १

संसिद्धि भी. ४०. ४५

संस्कार आ. १. १७; (शारीर) आ.

२. २२५; उ. १४४. ७

संहार आ. ७. १२

सत्तु क. २७. ७७; ३०. २४

सखा आ. ११२. २-९

सखी पति आ. ७७. १९

सखी भर्ता आ. ७८. २०

सगमन आर. १८०. ८-२०

सङ्कथा आ. ४. ४

सङ्कर आर. १७७. ३१; उ. ७०. ३४;

भी. २५. २४

सङ्कल्प आश्व. २४. ५

सङ्ग्राम अ. २४. ६३

संक्षय आ. ८९. ३१

सङ्गम-यज्ञ शा. ९९. १२-२६

संघ (स्त्री-क्षत्र-यानादि) आ. ११७. ११

-महिमा उ. ३६. ६१

मुख्य शा. ८२. २५

संघातवृत्ति शा. १०८. २५

सञ्चय (राज्ञः) शा. ६९. ५४-५७

सञ्जल्प वि. २४. २

सञ्जीवनी-विद्या आ. ७१. ३१

सत् आ. १. २९

सतां गेह उ. ३६. ३२

सती आ. ९४. ३०; ९६. ४७;

(सहमरण) आ. ११६. २९

-स्त्री आर. २२२. १७-५७

सत्कार स. २२. २९; आर. १. ३६;

आर ४४. १९-२६; ४५. १,

२; भी. ११६. ३

सत्कृत ५४. १७

सत्त्व आर ३४. ६१; उ. २५. ६; शा.

२०९. १८

सत्त्वस्थ भी. २४. ४५; ३६. १८;

शा. १५२. ३०; १७१.

४६; २०५. ३३; ५२. १८

सत्त्वालङ्कार आश्व. ४५. ६

सत्पुरुष स. ५३. ८

सत्य आ. १. २८; ६९. २१-२५; ८८.

२४; ९७. १५, २४; १८७. ६;

स. १. ६८. आर. ३५. २१;

१२०. २६; १८. २. १७; २०३.

४२; उ. ३३. ४६ शा. ५६. १७;

१८; १०१. २; १५६. १ १९२.

६२-७०

-कञ्चुक शा. २७. १७

सत्यता आ. १. ६०

सत्यदर्शन भी. १११. १६

सत्यधर्म आर. १८३. २५
 सत्यबल सौ. १६. १४
 सत्यमन्यु आर. १८३. २५
 सत्यमहिमा अ. ७४. २८; आश्व. ३६
 २२-२५
 सत्यविक्रम आ. ७०. ४०
 सत्र आ. १. १८
 (छद्मवस्त्र) वि. ३६. ३६
 सत्स्त्री स. ७०. ७
 सदस्य आ. १. ५८; ४८. ७, १२;
 शा. १६०. ३६
 सदाचार स. ३८. १३
 सद्धर्म आ. ८३. ६
 सद्वृत्त उ. १३३. ८; भी ११६. ३०
 सनातन आ. १. २०
 -धर्म स. ६२. ९; वि. ५०. ७; उ.
 ८३. ७; द्रो. ६२. ९; श. ३०.
 २२
 सनातनी वृत्ति स. ५० २०
 सन्त आ. ३०. २; आर. १९८. ८६.
 ९०; २८१. ४६, ४७; २९७.
 २४, ६०; उ. ३४. ४४; क.
 ३०. ६१; शा. १११. १६
 सन्तति (धर्मार्थ) अनु. २०. ६२
 सन्तान-निग्रह आ. ११४. ६५
 सन्ताप उ. ३६. ४२
 सन्तोष शा. २१. २; आर. २. ४४
 सन्धि आर. २४१. ८; भी. ११६.
 ४०-४४. शा. १२९. ४, ५;
 १३८. १४
 -विग्रहक शा. ८६. २९
 सण्धेय शा. १३६. १५

सन्ध्या आ. ४३. १९, उ. १४५. ४;
 अ. १०७. १९
 -शयन अ. १०७. ११२
 संनहन वि. ३८. १६ स. ४९. ७
 संन्यास भी. २७. १, ६; ४२. २; शा.
 १०. १७. १५५. ९; १८. ९.
 ७ वैतथ्य शा. १०. २४
 (भैक्षचर्या) शा. ६१. २
 (अध्यात्मपद) आश्व. ३५.
 ३० (ज्ञानतृक्षण) आश्व.
 ४३. २४

सप्तदोष उ. ३३. ७४
 सप्तद्वीप स. २३. १६
 सप्तपति आ. १८८. १४
 सप्तपद आ. ५१. ३५
 -मित्र क. २९. २१
 सप्तरात्र स. ४. ५; आर. १५५. १९;
 अ. २६. २५
 सप्तर्षि भी ७. १९; (ब्रह्मणः पुत्राः)
 शा. २०१. ५;
 सप्तसरस्वती श. ३७. २८
 सप्तसारस्वत श. ३६. ६३
 सप्ताङ्ग राज्य शा. ५७. ५
 सप्ताह स. ३८. ९; अ. २६. ७
 सभा आ. १. ८९; स. ६१. ५६, ५७
 उ. १. २

(भवन) स. ३. १९-२४
 (शक्र-) ७. १-५
 (यात्रिनिवास) उ. ८३. ९-१५
 (दान गृह) आश्व. १९. १३
 -पाल आ. २१२. १०
 -बहिर्गमन उ. १२६. २६, २७

सभास्तार स. ४६.२; वि १. २०
संज्ञ वि. १२. ३
सम आश्व. १९. ४
समत्व भी. २४. ४८
समदर्शन भी. २८. २९
समदर्शी भी. २७. १८
समबुद्धि भी. २८. ९; ३४. ४
समभाव आर. २९७. ६५; उ. ३६.

१५

समय आ. १. २६; २. ३०, ९०. १०,
१; १३. २४; १८. ५;

प्रतिपादन आर. २६६. ९

(मन्त्रणा) आ. ३३. ११९

समय आ. ४३. ७; ६७. १५;

आर. १९०. १५; शा. ११२. ३४

(युद्ध-) स. २१. २०; द्रो. ६६. ३२;

(अनुबन्ध) शा. ४२. ३१; शा. ५१. १४

-त्यागी शा. ५५. १६

समागम आदि ५७. ५८; आर. १.

२८; शा. २८. ३६

समाचार (सदाचार) स. ३४. २

समाज आ. १२४. १६; १२६. ७

१३१. ३; वि. २. ५; द्रो.

१०७. ३०; शा. ८७. १०

-वाट आ. १७६. १६

समाधि स. ६९. ११; आर. १४०. ३,

८; भी. २४. ५३; शा.

११२. १३; १८९. १४;

अ. ९८. १२

समानयान वि. ६. १४

समावर्तन-व्याख्यान शा. ३१४. ४०-

४९

समास्या (उपासना) आर. १. २५
समाहार (बौद्ध) शा. १२. ८; शा.
२१२. ४०

समिति आ. १८७. ३२; स. ३५. ८

समुच्छ्रय स. ५०. १८

समुदाचार आ. ७३. ८; आर. २८९. ४
शा. १८४. १०; ३१६. ७

समुद्र आर. १६६. १-५

सम्प्रयोग अ. १२. १

सम्बन्धी शा. ५५. ८; भी १०३. ३३

सम्भल-ग्राम आर. १८८. ९०

सम्भोजन उ. ३९. २१

सम्भोजनी स. ९०. ३९

सम्भ्रान्त आ. ११. ८

सम्मान (उद्वेगभूमि) शा. २२२. २०

सम्यग्दर्शन शा. २१२. १४

सम्राट् स. १४. २

(राज्ञामभिषेक्ता) शा. ३४. ३१

सरयूप्रादुर्भावि अ १४०. २४

सरस्वती आर. ८०. ११८; १२९. २०;

१७४. २१, १७९. १५; १८४. १

भी. ७. ४७, शा. ३७. ४; ४१-

२९; शा. १७६. ८

(मनु-पत्नी) उ० ११५. १४

सरस्वती (ब्राह्मी) शा. १८१. १५

शा. ३०६. ६, १४ (वेदमाता)

शा. ३२६. ५२; (मरुगमन) अ. १३९.

२६

-गोपन अ. ११०. ३०

-दान अ. ६८. ४, ५

-सागसंगम आर. ८०. ७९

सर्जरस आ. १३२. ९; शा. ८७. १४

(युद्ध सामग्री) उ. १४९.७९
 सर्प (मनुष्य) आर. २८.२७
 -दर्वी (नागतीर्थ) आर. ८१.१२
 -बन्ध उ. १२६.१५
 -सत्र आ. ३.१९०
 सर्वकल्याण स. ६९.११
 सर्वज्ञः (नास्ति) आर. ७०.८
 सर्वतोभद्र श. ७.१९
 -व्यूह भी. ९५.२७
 सर्वत्याग शा. २१२.१८
 सर्वत्रपूजाकारण शा. २२३.१-२३
 सर्वदेय शा. १५२.२४
 सर्वधनी आर. २९७.६४
 सर्वधर्म आर. १३.४९
 -प्रवर्तक शा. ३२२.५२
 सर्वभाषाविद् आ. १९९.३७
 सर्वभूत आर. १३.५२ शा; ३२०.१९
 -दया शा. ३०१.२०
 -दयावान् आर. १९८.८३
 -प्रवेश (योगेन) शा. ३१८.५९
 -सुखावह शा. २०८.७
 -सुहृत् (कृष्ण) भी. २७.२९
 -स्थ भी. २८.२९
 -स्थात्मा आश्व. ४६.४७
 -स्थित (कृष्ण) भी. २८.३१
 -हित आ. ११०.१०, ११७.४; आर.
 १९८.६९; २४४.९; उ. ८२.
 १४; १४७.१९; भी. २७.२५;
 ३४.४; शा. १५२.२४;
 १८७.३
 -हितरत (एकान्ती) शो. ३३६.५८
 -हितैषिता शा. ३४७.७

-आत्मभूत शा. १८७.४५; अ. ११५.१७
 -आत्मभूतात्मा भी. २७.७
 -अभिराम अ. १०५.२१
 -आर्जव शा. २०८.६
 -इप्सिता आ. १०.१९
 सर्वपारशवी क. २०.२१
 सर्वमित्र आश्व. १९.२
 सर्वमेध शा. २०.१२
 सर्वरूप आर. १८७.२०
 सर्वलोकमहारथ क. २३.११
 सर्वलोकहित शा. ३८.२६
 सर्वलोकार्थ चिन्तक शा. ३२२.५०
 सर्वलोकेश्वर (शूर) भी. ९९.२३
 सर्ववर्ण स. ३२.१८
 सर्ववेदी शा. ३२७.१०४
 सर्वशिल्पविद् १९९.३८
 सर्वहर आर. ४६.१८; उ. ५१.१८
 शा. ५७.२७
 सर्वातिथि शा. ३४३.८; अ. २४.३२
 सर्वात्मा शा. ४७.५४
 सर्वारम्भपरित्यागी भी. ३४.१६
 सर्वार्थचिन्तक शा. ८८.१०; ३२७.५६
 सर्वेन्द्रियविवर्जित पुरुष शा. ३२३.४७
 सस्याभिहार शा. ६९.३५
 सहधर्मा अ. १९.१
 सहस्रन्धी उ. ४७.४९
 सहस्रपति शा. ८८.८
 सांवत्सर उ. ४७.५२
 सांस्कृतिकनिधि (वेद-यज्ञ-तप आदि)
 शा. ३२७.७८
 साक्षी आ. ७.३
 साक्ष्य आ. ७.३

सागर (गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये) स.

१६.१९

सागरवासी (म्लेच्छ) स. २७.२३,

२५

सागरानूपवासी स. २३.१९

साङ्ख्य आर. ३३. ५७

साङ्ख्य भी. २४.३९; शा. ४७.३४;

२०३. २३-४५; २११. १९

-दर्शन आर. २०१. १५-२०; १७५. १७

-योग आर. २११. २१; शा. १८९. ४;

२९३. ४२

(एकचर्यौ) शा ३०४. २

सात्त्विक शा. ३३६. ६४; अ. १०५.

५३

-गुण (हर्ष-स्तम्भादि) आश्व ३१. १

-भाव भी २९. १२; शा. २०५. ३३

सात्वत उ. ६८ ७

-धर्म (एकान्ति धर्म) शा. ३२६. २७,

३१; ३३६. ७८

सात्वती आश्व ६८. १२

सादी उ. १४९ ६१; १५२. १६

द्रोण. १४०. २१

साधु आ. ६९. ११; स. ५. ८६

-क्षेम (कर्तव्य) शा. १३३. २५

साध्य आ. १. ३३; आर. २४७. ६;

उ. १०६. ३; भी. ३३. ८२;

शा. २१. १९

-देव उ. ३६. २

सानुबन्ध उ. ५४. ६

सान्तर प्रतिज्ञा द्रो. ११. २९

सान्त्व शा. ८५. ३

सापत्नक आ. २२४. २६

साप्तपद सख्य शा. १३६. ५४

साम उ. २०. १२

सामन्त आश्व. १५. १४

-नगर शा. ८७. ३०

साम्पराय स. ६९. १४

साम्परायिकी विद्या शा. ३०६. ३४

साम्राज्य स. ४२. ५१

सायक (विषदिग्ध) आर. १९०. ७६

सायमाश अ. ९३. १०

सारथि (श्रेष्ठतर) क. २४. ९६

(रथिनाभ्यधिकः) क. २५. २

सारमेय आ. ३. २

सार्ध आर. ६२. ११६; २९७. ४५

सार्वभौम आ. ६९. ६७

सार्ववर्णिक धर्म (नव) शा. ६०. ८

सावशेष विधि शा. १३६ १०५

सावित्री शा. १९२. ११

(माता) आर. १७७. २९

साहसकर्ता आर. २२५. २१

सिंहखेलगति उ. १३५. २३

सिंहासन स. ५३. १९

सिद्ध आ. ४. १०; ३६. २५; ६०. ६;

१८७. ३; २०३. १; स. ८. ३३

आर. ४४. ३१; ८०. ११६;

श. १२. २; २२. ८६; ३६. २१,

६३; ४९. ४४; ६०. ५२; शा.

१. ३; ५४. ४; १२०. ८

-चारण आर. ३९. १३; ४५. २०;

८०. १३१

-प्रव्रजित वि. २५. ९

(पतन) वि. २६. १०

(सर्वदर्शी) स्त्री. २६. १८

(स्वर्गनिवासी) महाप्रास्था. ३. ३३

सिद्धा श. ५३. ६

सिद्धि भी २६. १२; सौ. २. ७

आश्व. १३. २

(आत्मगुणोपपत्ति) शा. १३३. २२

सिन्धु-सागर (तीर्थ) आर. ८०. ८५

सिन्धूत्तम आर ८०. ९५

सुकृतप्रज्ञ उ. ५२. ८

सुकृतफल द्रो. ५६. १५

सुख-दुःख आर. १८१. १०-२५;

आश्व. ४४. १७

-दर्शन शा. १७० ५-२२

-प्रश्न शा. १८६ १८

(दुःख) आश्व. १८. ३१

(सात्त्विक-राजस-तामस) भी. ४०.-

३६-३९

सुखार्थी उ. ४० ५

सुगति स्त्री. ३. ३

सुत्य उ. १४०. ४७

सुत्सर (असि) द्रो. ६३. ४

सुदर्शन उ. ५३. १२

सुन्दरी (अनुनय) आश्व. १६१. ६

सुब्रह्मण्य उ. १३९. ३५

सुमुख (नाग, मातलेर्जामाता) उ.

१०२. ६

सुमृष्ट उ. ८२. २९

सुर आर. ९२. ६

(अनपत्य) अ. ८३. ४९

(देवी) आ. १६. ३४

(सुरनन्दिनी) आ. ६०. ५१

(निषेध) आर. १६. १२; १३

सुरापान (त्याज्य) आ. ७१. ५४

सुरासव (निषिद्ध) मौ. २. १८

सुरुङ्ग आ. २. ८३

सुलभा (मुनिव्रत-धारिणी) शा.
३०८. १८४

(भिक्षुकी) शा. ३०८. ७

सुवर्ण (आहत) स. ५५. २८

-मल उ. ३९. ६५

-महिमा अ. ७३. ९. १०

-विकृतप्राप्त क. १४. ३१

सुवर्णाधिक्य आश्व. ८७. ४

सुवीरक क. २७. ८८

सुवृत्त उ. ३९. २४

सुहृत्सम्बन्धी अ. ९२. १७

सूक्त उ. ७०. ८२

सूक्ष्म आश्व ३०. ४

-योनि शा. १५. २६

सूचक अ. २४. ६२

सूचिपाश द्रो. ६३. २७

सूची उ. ५७. १८; शा. २१०. ३४

-अग्र उ. १२५. २६; शा. ३०. ५९

-गूढ (व्यूह) द्रो. ६३. २४

-मुख भी. १९. ४; द्रो. ६३. २३; शा.

१०१. ४४

सूत आ. १. १; द्रो. ५८. २; शा.

३८. ४३

-मागध आ. १७५. १६; १७९. १९

(परिचारक) क. २३. ३६

सूतक आ. ६८. ५९

सूतमागध (प्रबोधक) आश्व. ४६. ५

(बन्दी) द्रो. ५. ३९

(स्तुतिकारक) अ. ११९. १५;

आश्व ६३. २

सूत्र (हस्ति-, अश्व-, रथ-,) स. ५.

१०९

(धनुर्वेद-, यन्त्र-,) स. ५ ११०

(यज्ञोपवीत) आर. ७९ ५

-धार आ. ४७. १५

सूद शा. २२१. ५७

सूता आर. १९८. १०

सूतु आ. ६८. ५२, ५५

सूपकर्ता वि. २. ७

सूपान वि. २. २

सूर्य आर. ३४. ६९

(स्वर्ण-प्रतिमा) वि. ३८. २३

-दर्शन अ. १०७. १७

सृष्टि-रहस्य शा. १७५ १

-कथा शा. ३२७. २३-३३, ३२९. ३-

१३

सेतु आर. १३५. ३६; शा. ६८. २७

सेना (षडङ्गिनी) उ. ९४. १६

-आजीव आर. २३८. ४१

-आजीवी (त्याज्य) उ. ३७. २८

-पति स. ५. ३६; शा. १. ८

-प्रणेता उ. १४९. ५

सेनापतियोग क. २५. ५०-६०

सेनामुख आ. २. १६; उ. १५२. २४

सेनायोग शा. १०१. ९

सेनाविभाग उ. १४९. ३; १५२. २५

सैनिक (दग्ध) क. ५८. १८

सैरन्धी वि. ३. १६

सोपानत्क भोक्ता (हीन) अ. ९०.

१३

सोम आ. २६. ३६; आर. ३६. ३२

(अमृत) आ. ३०. ८

-क्रय (पाप) अ. १०४. १३

(चतुर्विंशति-विध) सौ. ७. ४३

सोमतीर्थ आर. ८१. १६

सौख शायिक (स्तुतिकर्ता) आश्व.

६९. ७

सौखिक शा. १८. २२

शौन्दर्य-विजय आ. २०३. २१-२९

शौन्दर्यान्धता आर. १२३. १-९, १२,

१४

सौभ आर. १३. २९; १७. २७-३२

(वायुयान) आर १५. १५

सौभञ्जनक अ. ९१. ३९

सौम्यत्व स. ६९. १७

सौम्य-परीक्षा शा. ११२. १

सौवीरक आर २६२. ३८

सौहित्य अ १०७. ११५

स्कन्धावार उ. १५३. ३३

स्तवराज अ. १७. २१; १८. ५८

स्तुति उ. १६. १३

-कर्ता (सूत-मागध) आश्व ६९. ७

(मल्ल, नट, झल्ल, ग्रान्थिक,

सौखशायिक, सूत, मागध) आश्व

६९. ७

स्तेन स. ५. ९४; भी. २५. १२

स्तोत्र आ. २०३. २३

स्त्रियार्जितधन अ. २४. ३३

स्त्री स. ५. ७३; ६२. ९; ६९. ९;

उ. ३४. ३८; भी. ३१. ३२;

शा. १३३. १३, १४

(अदोषा) वि. २३. १०

(अनृत) अ. १९. ६

(अन्तक-मृत्यु-पाताल-वडवा-मुख-क्षुर-

धारा-विष-सर्प-वह्नि) अ. ३८. २९
 (अवध्या) आ. १४६. २९; २०९. ४
 २२४. २६; आर.
 १९७. ४२
 (अस्वतन्त्रा) आ. १६१. १६; अ.
 २१. १२
 -कारण अ. ५६. १३
 (चरितादर्श) अ. १२४. ९-१९
 (चरित्र) आ. २२४. २६
 -दान आ. २१३. ४४
 -दोष अ. ४०. ४-१४
 -धर्म स. ७०. ४
 (न दुष्यति) शा. ३६. २५
 -निन्दा अ. २१. ६४-६७
 (स्त्रीमुखेन) अ. ३८. ११-३०
 (नृशंसा वृत्ति) अ. २९. १-१०
 (परागति याति) आश्व. १९. ५६
 -पुमान् आ. ५७. ४९; उ. १८९. ५
 -पुर वि. ६६. ५
 (प्रदुष्टा) स. ५७. १५
 -वल (रूप-यौवन-सौभाग्य) शा. ३०८.
 ७३
 (ब्राह्मणेभ्यो देया) आश्व. २०. ४
 -मद आर. १२५. ८
 -माया अ. ३९. ५
 -माहात्म्य आर. ९६. २
 (योधा) स. १३. ५१
 (रक्षी) सौ. ८. २२; शा. ५६.
 ५२
 -राज्य आर. ४८. २१; शा. ४. ७
 (लोकमाता) अ. ४३. १९
 -विलाप आर. १७०. ५५-५७

स्त्रीपर्व (सम्पूर्ण)
 -शासन उ. ३८. ४०
 (शुद्रवत्) उ. ३४. ७२
 (साधु, असाधु) अ. ४३. १८
 (स्थिति) स्त्री. १७. १३
 आश्व. ९३. २०-२२
 -स्वभाव आर. ६९. ६
 (स्वैरिणी) स. २८. २३
 स्त्रीत्व (प्राप्ति) अ. १२. ९
 (वरणीय) अ. १२. ४५
 स्थपति आ. ४७. १४; शा. ८७.
 १६
 (ब्राह्मण अ. १०७. १११; आश्व.
 ८६. २५
 स्थविर स. ३४. ६; आर. ५४. १४
 -अभिनन्दन अ. १०७. ३२
 स्थाणु द्रो. १७३. ९२
 -स्थाली शा. २९. ११८; १७८. १७
 -स्थितप्रज्ञ भी. २४. ५४
 स्थित्यर्थ आर. १८१. ९
 स्नातक आ. १. १०८; स. १८. २२;
 १९. ४५; आर. ४७. ६;
 वि. ६५. १६; शा. १२. ५;
 ४५. ५
 (राजाश्रित) शा. १२४. ११
 स्नान द्रो. ५८. ९; अ. ७. १७
 -गुण उ. ३६. २९
 (तैल, शाटी) अ. २१. १
 -शाला अ. २१. ३; ५३. १२
 -स्तापक द्रो. ५८. ८
 स्नुषा (आशीर्वाद) आ. १९१. ४
 १२

(योग्यता) उ. ३०. ३४

स्नेह आर. २. २६- ३२

स्पर्श शा. १०४. ४०

स्पष्टवादिता द्रो. ११०. २४-२६;

१२२. ३७; १२६.

१०-३०; १२७.

१२; १३३. १३-

२३; १३५. ८; क.

१. २९; २२. २७.

२२, ३१-५२

स्पृहणीय अ. ८. ३-७

स्पृष्ट आश्व. ७१. १०

स्मारणा (वत्सानाम्) आर. २२८. ४

स्वगुणानुवाद (मृत्यु) क. ४९. ९१

स्वतन्त्र आ. ११३. ४

स्वदेश शा. १३७. ८६

स्वधर्म आर. ३४. ५४; १८६. ३१;

१९८. १९; भी. २४.

३३; २५. ३५; ४०.

४७

स्वधर्मस्थ स. ५०. ६

स्वन्ततर श. ६०. ४९

स्वयंग्राह (पशुवत् स्त्री-ग्रहण) आर.

१८८. ३५

स्वयम्भू आर. १८६. १३

स्वयंवर आ. ९६. ३; १७८. १—१८;

१८०. ६; २११. २१;

आर. ५१. ७; द्रो. ११९.

१०

स्वराज्य स. २८. ३; स. ६५. २;

६७. १२; आर. १०४. ७

आश्व. १४. ६

स्वराष्ट्र-परिपालन उ. ३४. २८

स्वर्ग आर. १६४. ४२-५१

स्वर्गोपाय शा. १८१. २

स्वसन्तुष्ट स. ५०. ६

स्वस्ति आ. ५१. २०; स. ६९. २०;

द्रो ६६. ३

-वाचन द्रो. ६९. ४१-४८

स्वस्तिक शा. ४०. ७

स्वस्त्ययन आ. ५६. २०; १३१. १८;

उ. १२३. ५; क. २४.

१४९; अ. १०७. १४८

स्वस्थ आ. १. १३

-जीवन शा. १८६. ५

-लक्षण आश्व. १२. ३

स्वागत आ. १९९. १२-१४; वि. ३९.

२२

(वचन) आर. २९४. १

-सत्कार स. ५. ४-५; आर. २४३. २

स्वाध्याय आ. ३. १५; आर. ४७. १२;

८०. २१; शा. १२. २३;

१९. १२; अ. १०४. २१

स्वाध्यायेन देवत्व आर. २९७. ३१

स्वाहा आर. २०९. २२

स्वैराहार आर. १८८. ४४

‘ह’

हताश (कुलनाशक) उ. ११३. १०

हत्या (धर्म) शा. ३४. १९

हय (अश्वरोही) आर. १६. ११

(संचारण) आर. २०. ७-९

हृत्ताल आर. १५५. ८०

हरिश्चन्द्र स. ११. ५२; शा. २०. १४

हर्षनवनीत उ. ३३. ७९. ८०

हलहला आ. ५३. ९; आर. २१. २८

हविः आ. ७. ७

हव्य-कव्य शा. ६३. ६

हस्ताजीव उ. ३०. ३९

हस्तिपद शा. ६३. २५

हरित्तशिक्षक क. २७. ९

हस्तियूथोत्पात आर. ६२. ७-११

हाटकचित्राङ्ग आ. २११ ५

हारनिष्क सौ. १७. ४

हाव आर. ४४. ३२

हासक (विदूषक) शा. ३७. २९

हास्य आ. ५७. २१

हा हा आर. ५४. २७

हिंसा आ. २२५. १६

हिगुलक आर. १५५. ८०

हिमवान् आ. ६८. ६९; शा. ५७. २९

हिमालय (देवभूमि, वरुण, शिव,
सप्तर्षि, ब्रह्मा, नारायण, इन्द्र, यम)

आर. १६०. ६-२१; शा. १८५. ८-
२५

हिरण्यपुर आर. १७०. ६१

हिरप्यविन्दु आर. ८५. १५

हुड आर. १६. ५; द्रो. ८७. १५

हुडहुडा आर. २१. ३२

हुताशन आ. ९७. १९; २२१. २१

हूण स. २९. ११; ४७. १९ शा. ३१२
१५;

हृदय-प्रवेश शा. ३०८. ५९

हृषीकेश उ. ६८. ९

हेमचित्र वि. ३८. ३०

हेमभाण्ड (अश्व) क. २७. ७

हेममाला (हस्तिनाम्) क. २७. ९

हेमविभूषित चाप क, १४. ३०

हेमशृङ्गी गौ द्रो. ५८. १८

हैतुक शा. १७४. ४५

हैमवत प्रस्थ शा. ५. १

होमधेनु आ. ९३. ९; शा. २. २०

हृद-प्रवेश श. २८. २५

ह्री-निषेध आ. ८८. १९

ह्रीमान् उ. ७०. ३९

ह्लेषुक आर. १०५. १९

पर्व-संक्षिप्तिका

१. आदि	आ.
२. सभा	स.
३. आरण्यक	आर.
४. विराट	वि.
५. उद्योग	उ.
६. भीष्म	भी.
७. द्रोण	द्रो.
८. कर्ण	क.
९. शल्य	श.
१०. सौप्तिक	सो.
११. स्त्री	स्त्री.
१२. शान्ति	शा.
१३. अनुशासन	अ.
१४. आश्वमेधक	आश्व.
१५. आश्रमवासिक	आश्र.
१६. मौसल	मो.
१७. महाप्रास्थानिक	महा.
१८. स्वर्गारोहण	स्व.

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसमीक्षणम्

डॉ० कैलाशनाथ द्विवेदी एम० ए० डी० लिट०

संस्कृत-साहित्ये वैदिककालदारभ्याधुनिककालपर्यन्तं गद्य-काव्य-परम्परा अविच्छिन्नावलोक्यते । संस्कृतगद्यस्य सुदीर्घपरम्पराया-मर्वाचीन संस्कृतगद्यमत्यन्तं समृद्धमधोलिखितरूपेणावाप्यते ।

१—प्रबन्धकथात्मकं गद्यम् ।

२—मुक्तककथात्मकं गद्यम् ।

३—चरितप्रधानमाख्यानात्मकं गद्यम् ।

४—अनूदितं गद्यम् ।

५—प्रकीर्ण 'विविधविषयात्मकं' गद्यम् ।

संक्षेपेण समीक्ष्यतेऽस्मिन् शोधपत्रेऽर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्यमत्र ।

प्रबन्धकथात्मकं गद्यम्

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्यं प्रायः प्रबन्धकथात्मकं 'उपन्याससमन्वितं' प्राप्यते । अधोलिखिताः कृतयोऽस्यां विधायां महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

मन्दारमञ्जरी

अल्मोड़ा जनपदस्य पटियाग्रामवासिनः महाकवेः विश्वेश्वर-पाण्डेयस्य "मन्दारमञ्जरी" प्रबन्धकथात्मकगद्यसाहित्यस्य प्रतिनिधिरचना कथयितुं शक्यते, किन्तु कादम्बर्या गद्यशैलीमनुसृत्यापि भाषाभावयोरियं न तादृशी प्रभावशालिनी विद्यते । यथा—

। "सरस्वतीवाश्रितचतुरानना, श्रीरिव प्रोल्लसितपद्माकरा, देवसेनेव बहुलापत्यार्हा, पौलोमीवानुभूतशतमखा, लोपामुद्रेव कान्तागस्त्या-नवेक्षोद्भवा, रतिरिव पंचबाण-संचरणभूमिः, सीतेवानधिगतयो-निसंकरा... ।" चेति ।

‘मन्दारमंजरी श्लेषोपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकाराणां बाहुल्येन दीर्घसमा-
सपूर्णदीर्घवाक्ययोजनामध्ये दुर्बलतन्तुमिव कथासूत्रं विलुप्तं भवति । अस्यां
कृतौ समसामयिकप्रवृत्तीनामभावो वर्तते ।

सुशीला

तमिलनाडुप्रदेशे संस्कृताध्ययनस्य अधीक्षकस्य कृष्णमाचार्यस्य
‘१८६९-१९२४ ई०’ उत्कृष्टा उपन्यासकृतिः “सुशीला” स्वसुबोध-
भाषाशैल्या स्त्रीः सदाचरणाय शिक्षयति । श्रीकृष्णमाचार्यस्य पातिव्रत्य-
पाणिग्रहण-वररुचि-प्रभृतयोऽन्यगद्यकाव्यग्रन्थाः प्राप्यन्ते । सुशीला-
यामादर्शहिन्दुनारी-जीवनस्य शोभनं चित्रणं हृदयावर्जकं विद्यते ।

मन्दारवती

रङ्गनाथाचार्यपुत्रः कविरत्नकृष्णमाचार्यः कादम्बरी शैलोमनुसृत्य
अष्टादशप्रकरणेषु मन्दारवतीं विरचितवान् । उपन्यासकृतिरियं तस्य
लोकप्रिया रचनास्ति, यस्यां पुरातनतया सार्धमाधुनिकताया अपि प्रति-
च्छविर्विद्यते । भाषा-शैलो कृतेरस्या अत्यन्तं स्वाभाविकी सुन्दर-सालंकृत-
वाक्ययोजना सर्वत्र सहृदयमनो हरति । यथा—

“अयं भगवानम्बरमणिरभ्युदयोऽनुखः । अमाधिषुः कुलायान् पश्चति-
विधूनानैरुपतनोद्यतानि शकुन्तकुलानि । अलमकार्पुर्गृहाङ्गणानि गोमयानु-
लेपनादिभिः परिचारिकाः । अजृम्भषत रथ्यासु पांसुक्रीडारतानाम-
भंकाणां कोलाहलारावाः”

जयन्तिका

विंशशताब्द्यामस्यां कर्णाटकप्रदेशीयः जग्गु-अलवार-आयंगरः “जय-
न्तिका” नाम्नोमुपन्यासकृतिं विरचितवान् । जयन्तिकावाचीनकथा-
साहित्ये सर्वथाद्वितीया मौलिकी रचना, तथाप्यायं कादम्बर्या प्रचुरं
प्रभाविता परिलक्ष्यते ।

१—“संस्कृतसाहित्य का आलोचनात्मक इतिहास” डॉ० रामजी उपाध्यायः,
प्रयाग मृ० २४६ । अर्वाचीन संस्कृत साहित्य-डॉ० श्रीधरभास्कर-
नागपुरम् पृ० २०९ ।

२—मन्दारवती, कृष्णमाचार्यः, वाग्विलाप्रेस, मद्रास, १९२६, पृ० ३९ ।

सौदामिनी

कर्णाटकप्रदेशीयो नरसिंहाचार्यः विंशशताब्द्याः सुविख्यातः संस्कृत-गद्यकाव्यकार आसीत् । सौदामिनी अस्य सुप्रसिद्धोपन्यासकृतिरस्ति । तत्र मगधनरेशस्य शूरसेनस्य विवाहो विदभंराजकुमार्या सौदामिन्या सह सम्यग् रूपेण वर्णितोऽस्ति ।

सौदामिन्या अपरः प्रणयी विजयवर्मासीत्, यः शूरसेनराज्यं विजितवान् किन्तु अन्ते शूरसेनः स्वपराक्रमेण सौदामिन्या सह स्वराज्यमपि लब्धवान् । अस्योपन्यासस्य कथावस्तु रोचकं, भाषा-शैली च मनोहारिणी विद्यते ।

कुमदिनीचन्द्रम्

भाषाशैलीदृष्ट्या “कुमुदिनीचन्द्रम्” विंशशताब्द्याः सर्वोत्तमोपन्यासकृतिः मन्यते ।

मेधात्रताचार्योऽस्त्यस्याः कृतेः लेखकः । उपन्यासेऽस्मिन् वीरवरकेशरीसिंहस्य पुत्रः चन्द्रसिंहोऽस्ति प्रधाननायकः, नायिका च कुमुदिनी अस्ति । केशरीसिंहस्य द्वितीयपुत्रः रणवीरसिंह उपनायकोऽस्ति रत्ना-प्रभाचोपनायिका विद्यते । क्रूरसिंहयोगीन्द्रविमलादिपुरुषनारीपात्राणां चारुचरित्रचित्रणमस्यां रचनायां मनोहरमस्ति । पौडशकलासु विभक्तं कथावस्तु वर्तमानयुग-प्रवृत्तिभ्यः पराङ्मुखीभायापि केवलं व्यंग्यरूपेण वर्तमानपरिस्थितीः संकेतयति । कृतौ प्रत्येककलायाः प्रारम्भे प्रासंगिकश्लोकवद्धाः सूक्तयो विराजन्ते । यथाहि—

मृगेषु मैत्री मुदितात्मदृष्टौ कृपा मुहुः प्राणिषु दुःखितेषु ।

येषां न ते कस्य भवन्ति वन्द्याः कौशेयकौपीनभृतो मुनीन्द्राः” ॥

कुमुदिनीचन्द्रम् पृ० ४

प्रबन्धकथात्मकगद्यसाहित्ये श्रीमतो राजम्मारचितचन्द्रमौलिः, श्रीनारायण^१ शास्त्रिख्रिस्तेमहोदयस्य दिव्यदृष्टिः, आचार्य-श्रीशैलरचिता मेनका, म० म० हरिदास^२-सिद्धान्तवागीशकृता सरलादिप्रबन्धात्मककथाकृतय उल्लेखनीयाः सन्ति ।

१—दिव्यदृष्टिः ना० शा० ख्रिस्ते, वाराणसी, १६३६ अमरभारती-संस्कृत मासिकपत्रिका

२—सरला हरिदास-सिद्धान्तवागीशः) ४१ देवलेन, कलिकाता-१४ ।

मुक्तकं कथात्मकं गद्यम्

मुक्तककथात्मकगद्यसाहित्येऽनेका कृतयो विद्यन्ते, याष्वधोलिखिता उल्लेखनीयाः सन्ति ।

कथामुक्तावली

अर्वाचीनकालस्य सुप्रसिद्धा संस्कृत-कवयित्री गद्यलेखिका च पण्डिता क्षमारावभहोदया कथामुक्तावल्या रचयित्री । कथा-मुक्तावली सरल-प्रवाहपूर्णगद्ये विरचितानां रोचककथानां संग्रहोऽस्ति । कथापञ्चक-ग्राम्य-ज्योतिरन्ये तस्याः सुप्रसिद्धे मुक्तककथाकृती स्तः । रोचकताघटनावैचित्र्यादि दृष्ट्या क्षमारावरचिताः कथा हिन्दीकथानामिव लोकप्रियाः सन्ति ।

कथासंवर्तिका

भागीरथप्रसादत्रिपाठी “वागीशः”शास्त्री कथासंवर्तिकायाः कर्तास्ति । मनोरमभाषाशैल्याः सरसास्त्रयोदशकथाः विलसन्ति कथासंवर्तिकायाम्, यासामाधारोऽस्ति दशार्णक्षेत्रस्य लोकजीवनम् । इमाः कथा न केवलं बालकेभ्यः रुचिकराः प्रत्युत प्रौढजनेभ्योऽपि शिक्षाप्रदाः सन्ति ।

कौमुदीकथा कल्लोलिनी

पं० रामशरणस्त्रिपाठी रचयितास्ति कौमुदीकथाकल्लोलिन्याः, यस्यां भारतीयसाहित्यपरम्परा पूर्णतयानुसृता । नरवाहनदत्तस्य सुप्रसिद्धकथा-द्वारेण त्रिपाठिना काव्यात्मकरूपेण लघुकौमुद्याः सूत्राणां संज्ञान-प्रदानाय समीचीनः प्रयस्तवान् ।

शैवलिनी कुमुदिनी च

बंगलौर-सेण्ट्रलमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षः चक्रवर्ती राज-गोपालाचार्यः शैवलिनी कुमुदिन्यौ कथाकृती विरचितवान्, ययोः ग्राम्य-कथाभिः सार्धं काल्पनिकेतिवृत्तानां विलासो विद्यते । विलासकुमारीसंगर-नामन्योरपरे गद्यरचनेपि तस्य विख्याते वर्तते ।

इत्थं संस्कृतस्य मुक्तककथात्मकं गद्यमपि शिवदत्तशर्माचतुर्वेदि-सम्पादिताभिनवकथाकुंजादिनानाकृतिभिः पर्याप्तं समृद्धमवलोक्यते ।

चरितप्रधानमाख्यानात्मकं गद्यसाहित्यम्

प्रबन्धात्मकविधायां चरितप्रधानमाख्यानात्मकं गद्यसाहित्यमप्य-त्यन्तं समृद्धं संलक्ष्यते, । तत्र निम्नलिखितकृतय उल्लेखनीयाः सन्ति ।

श्रीकृष्णाभ्युदयम्

श्रीशैलदीक्षित— (तिरुमलाचार्य)—प्रणीतं श्रीकृष्णभ्युदयं गद्यकाव्यं प्रणेनूः प्रतिमायाः श्रेष्ठं निदर्शनमस्ति ।

अस्मिन् गद्यग्रन्थे श्रीकृष्णस्य जीवनचरितं रमणीयतरं वर्णितमस्ति । चरितप्रधानेऽस्मिन्नाख्यानग्रन्थे गद्यकाव्यशैली वर्ण्यविषयानुसारिणी अत्यन्त-मुदात्ता वर्तते । भारतीविलासः कावेरीगद्यश्च अन्ये गद्यकाव्यरचने श्रीशैल-दीक्षितस्य स्तः ।^१

उदयनचरितम्

पञ्चदशाध्यायेषु प्रवाहपूर्ण-प्रसादगुणमयीभाषायां व्ही० अनन्ताचार्यः रोचकाख्यानम् “उदयनचरितम्” विरचितवान् । ऐतिहासिकपृष्ठभूमावियं गद्यकृतिः सर्वथा सफलैवास्ति ।

शिवराजविजयम्

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्ये चरितप्रधानाख्यानात्मकंकृतिषु रचनेयं मूर्धन्या मन्यते ।

ऐतिहासिकेऽस्मिन्नुपन्यासे छत्रपतिशिवराजजीवनवृत्तसम्बन्धिकथानकं निपुणतया निबद्धमस्ति । रचयितुरस्य अम्बिकादत्तव्यासस्य उत्कृष्ट-भाषाशैल्याः परिचयः पदे-पदेऽस्मिन्नाख्याने प्राप्यते । ओजःपूर्णप्रवाह-मय्यां भाषायां पदलालित्यं, संवादसौष्ठवं, परिवेशानुकूलं चारुप्रकृति-चित्रणञ्च सर्वत्र संलक्ष्यते । यथा—“महाराष्ट्रदेशरत्नम् यवनशोणित-पिशासाकुलकृपाणः, वीरतासीमन्तिनीसीमन्तसुन्दरसान्द्रसिन्दूरदानदेदी-प्यमानदोर्दण्डः, मुकुटमणिर्महाराष्ट्राणां, भूषणं भटानाम्, निधिर्नीती-नाम्, कुलभवनं कौशलानाम्, पारावारः परमोत्साहानाम् स्वधर्माग्रह-ग्रहिलः इति ।^२”

वस्तुतोऽभिनववाण इति विख्यातो महाकविव्यासः छत्रपतेः शिव-राजस्य गौरवमयं भव्यञ्च चरित्रचित्रणे सर्वथा सफलोऽस्ति ।

लोकमान्यतिलकचरितम्—

लोकमान्यतिलकस्य जन्मशताब्दमहोत्सवावसरे १९५६ ई० वर्षे श्रीकृष्णवामनः चितले महोदयोऽष्टदशपर्वसु लोकमान्यतिलकचरितम् सरलप्रवाहपूर्णललितभाषया लिखितवान् । लेखकस्य भाषासारल्यस्य निदर्शनं प्रस्तुतेऽवतरणेऽवलोकनीयम् ।

“जलसन्तरणमेतेषामतीव प्रमोदायाभवत् । वाराणसीक्षेत्रे परम-

१—संस्कृतसाहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, डॉ० रामजी उपाध्यायः, प्रयागम् पृ० २५६ ।

२—शिवराजविजयम्, पं० अम्बिकादत्त व्यासः, वाराणसी, १९६६, पृ० ३० ।

पवित्रभागीरथ्या विस्तीर्णप्रवाहो लोकमान्यैः सुखेनोत्तीर्ण इति बहुभिर्जनैः कथ्यते ।”^१

लेखकः श्रीचितलेमहाशयो लोकमान्यतिलकस्य जन्मनः मृत्युपर्यन्त-मैतिहासिकं सांगोपागं जीवनमस्यां कृतौ वस्तुतः चित्रीकृतुं सफलोऽस्ति ।
द्वासुपर्णा

चरितप्रधानेष्वार्यानात्मकगद्यग्रन्थेषु डॉ० रामजी उपाध्यायचरिता “द्वासुपर्णा” ग्राम्यजीवनाधारि-कृष्णसुदाम्नोः पौराणिकीं कथामभिनवरूपेण चित्रयति ।

श्रीनारायणशास्त्रिखिस्ते विरचिता विद्वच्चरितपंचकम्, आचार्य-शेषशायीकृताष्टावक्रीयम्, भगवताचार्य-चारुदेवशास्त्रिप्रणीते गान्धीचरिते प्रभृतिगद्यकृतयो महात्त्वपूर्णा उल्लेखनीयाश्च सन्ति, यासु सरल-सरलं प्रसादात्मकं प्रवाहपूर्णं च संस्कृतं प्रयुक्तमस्ति ।

अनूदितं गद्यसाहित्यम्

भारतीयाभारतीय-भाषाभ्योऽनूदितं गद्यसाहित्यमपि समृद्धं विद्यते । विभिन्नभाषाभ्योऽधोलिखिता अनूदिताः कृतय उल्लेखनीयाः सन्ति ।

लावण्यमयी

श्रीनदप्पशास्त्री सुनृतवादिनीति संस्कृत-साप्ताहिके वंकिमचन्द्रस्य-लावण्यमय्या वंगलोपन्यासस्य सरलसंस्कृतेन रोचकं रूपान्तरणं कृतवान् ।

संसारचक्रम्—जुमञ्जुभाषिणी पत्रिकायाः सम्पादकः, रामानुजो हिन्द्या उपन्यासस्य संसारचक्रस्य सरलमनुवादं कृतवान् ।

अनूदितगद्यसाहित्ये श्रीशैलताताचार्येण संस्कृतरूपान्तरिते रचने वंगलो-पन्यासदुर्गेशनन्दिनी क्षत्रियरमणी च, श्री हरिचरणरूपान्तरिता वंकिम-चन्द्रस्योपन्यास-कृतिः कपालकुण्डला, सोमयाज्यनूदिता टालस्टायकृतिः “कणः लुप्तः गृहं दहति” प्रभृतयः कृतयः महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

प्रकीर्णं—[विविधविषयात्मकं] गद्यसाहित्यम् — अर्वाचीनं प्रकीर्णं विविधविषयात्मकं गद्यसाहित्यमत्यन्तं समृद्धं वर्तते, यस्मिन् धार्मिकसामा-जिक-सांस्कृतिकवैज्ञानिक-साहित्यिकयात्रावृत्तादि-विविधविषयका गद्यग्रन्था उपलभ्यन्ते । विधायामस्यामधोलिखिताः कृतय उल्लेखनीयाः सन्ति—

१—लोकमान्यतिलकचरितम्, चितले, सुबोध-संस्कृतलोकमान्यतिलकचरित-प्रकाशन, बम्बई ।

प्रबन्धधञ्जरी

पं० हृषीकेशभट्टाचार्योऽर्वाचीनसंस्कृतगद्यलेखकेषु सुप्रसिद्धोऽस्ति । प्रबन्धमञ्जरी तस्य महत्त्वपूर्णा रचनास्ति, प्रबन्धमञ्जर्याः प्राञ्जल-प्रवाह-पूर्णभाषाया उदाहरणं प्रस्तूयतेऽस्मिन् गद्यावतरणे—

“भीषणभस्मच्छुरितजूटघटित - सरस - कुसुमस्तवक - शोभिस्निग्ध धम्मिलशोभोद्भावितं भयंकराशीविषघटितार्ध - मौक्तिकसरसमुज्ज्वल-शोभाच्छादितावयवमर्धनारीश्वररूपं हि केवलं संस्कृतभाषायामेवाविर्भावित-मस्ति ।”^१

सेतुयात्रावर्णनम्

यात्रावृत्तसाहित्येऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णमिदं गणपतिशास्त्रिणा पाण्डित्यपूर्णं सरलं यात्रावर्णनं” लिखितवान् ।

श्रीशैलदीक्षितेन [तिरुमलाचार्येण] कावेरीगद्ये कुर्गप्रदेशीय-तलिकावेरीनाम्नः तीर्थस्य यात्रावर्णनं कृतम् ।

श्रीकृष्णोपाध्यायप्रणीत-कवीन्द्रचन्द्रचन्द्रोदयः गद्यग्रन्थ उत्तमकोटिको-ऽस्ति यस्मिन् शाहुजहाँकालिक-विदुषां प्रशस्तीनां संकलनमस्ति, याः कवीन्द्राचार्याय समर्पिता आसन् ।

संस्कृतगद्येन इतिहास-लेखने म० म० पं० रामावतारशर्मा सुप्रसिद्धो-ऽस्ति । अस्यां विधायां स “भारतवर्णनम्” सरलललितसंस्कृतभाषया विरचितवान् ।

श्रीद्विजेन्द्रनाथ^२शास्त्री, हंसराजो^३ अग्रवालः, प्रभृतिभिः विद्वद्भिः संस्कृतसाहित्येतिहासग्रन्थाः सरससंस्कृतभाषया विरचिताः ।

संस्कृतगद्यस्य लघीनविधायां समीक्षात्मकनिबन्धानां प्रणेतुः म० म० प० गिरधरशर्मणः महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । ‘चतुर्वेदिसंस्कृतरचनावलिः’ [भागद्वयं] वैदिकपौराणिकभाषाशास्त्रीयधर्मशास्त्रीयकाव्यशास्त्रीय-

८—प्रबन्धमञ्जरी, हृषीकेशभट्टाचार्यः, (संस्कृत-भाषाया वैशिष्ट्यम्)

काव्यकुटीर-कार्यालयः चांदपुर (बिजनौर) पृ० २०७।

६—संस्कृत साहित्य-विमर्शः, द्विजेन्द्रनाथः शास्त्री, १९५६ पृ० ६८० ।

१०—संस्कृतसाहित्येतिहासः, (द्विभागात्मकः), हंसराज-अग्रवालः,

फोरोजपुरम् १९५ ।

दार्शनिकादिविविधविषयकान् निबन्धान् सप्रस्तौति स्म । गीता-पुष्प-समीक्षा तैर्न 'पुराणपारिजाते' नाम्नि ग्रन्थे कृता ।

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यलेखेषु विविधविषयसम्बन्धिसंस्कृतनिबन्धकाराः प्रबन्धप्रकाशकारः डा० मंगलदेवशास्त्री, प्रस्तावतरंगिणीकारः पं० चारुदेवशास्त्री भारतस्यै^१ सांस्कृतिकनिधिः, महाकविकालिदासः संस्कृतनिबन्धावलिः प्रभृतिग्रन्थानां कर्ता डा० रामजी उपाध्यायः, मानव शिल्पी^२ कालिदासादिग्रन्थानां रचयिता डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी, निबन्धवैभवस्य लेखकः आचार्यकेशवदेवशुक्लः संस्कृतनिबन्धशतककारः डा० कपिलदेवद्विवेदी, संस्कृत-निबन्धाञ्जलिकारः डा० रामकृष्ण आचार्यः संस्कृतनिबन्धनवनीतकारः डा० पारसनाथद्विवेदी, संस्कृतनिबन्धादर्शकारः डा० राममूर्ति शर्मा, कालिदासीयम्-निबन्धनिचयकर्ता डा० कैलाशनाथ द्विवेदी, प्रबन्धरत्नाकरस्य रचयिता डा० रमेशचन्द्रः शुक्लः, डा० शिवप्रसादभारद्वाजः डा० वासुदेवकृष्णचतुर्वेदि-प्रभृत्यनेके संस्कृतगद्यलेखका उल्लेखनीयाः सन्ति ।

आधुनिकसंस्कृतगद्यसाहित्यं संवर्धयन्त्यः संस्कृतपत्र-पत्रिका संलक्ष्यन्ते । अस्यां दिशि संस्कृतं भवितव्यम् [नागपुर] गाण्डीवम् [वाराणसी] सैगमनी [प्रयागम्], सागरिका [सागरम्], 'अजस्ता-[लक्ष्मणपुरम्] सारस्वती सुषमा [वाराणसी], संस्कृत-विमर्शः, संस्कृत प्रतिभा [दिल्ली] शारदा [बम्बई] गुरुकुलपत्रिका [हरिद्वारम्] दिव्यज्योतिः [शिमला] भारती-[जयपुरम्] प्रभृतिपत्रपत्रिकासु संस्कृतगद्यं समालोचनात्मकरूपेण समृद्धं संदृश्यते ।

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्यस्य उपयुक्तविवेचनेन कथयितुं शक्यते, यत् प्राचीनसंस्कृतगद्यकाव्यमिव अस्मिन्नलंकारवर्णनैर्जटिलता दुरुहता वा नावाप्यते, अपित्वस्मिन् सरलप्रसादपूर्णभाषया प्रवहमाणा कथा-कल्लोलिनी स्वाभाविकी समुल्लसति । ग्रीकगद्यकाव्यप्राचीनभारतीय-

१-ग्रन्थोऽयं उ० प्र० शासनेन पुरस्कृतः (प्रातिस्थानम् सागरिका-समितिः सागरम्)

२-सागरिकासमितिः, सागरविश्ववि०, सागरम् (कालिदासविशेषाङ्के सागरिकायां प्रकाशितम् ।

गद्यकाव्यमिव अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्येऽपि नगरवर्णनं, प्रकृति-चित्रणं, नारीसौन्दर्यवर्णनं. पशुपक्षिपादपल्लतामयसंसारस्य . रागविरागमय-व्यवहारस्य च चित्रणं दृश्यते । उभयोः साम्यमवलोक्य पीटर्सनमहोदयेन प्रोक्तम् “भारतीयगद्यकाव्यं ग्रीकगद्यकाव्यस्य अधमर्णमिति” वितथं निराधारम्प्रकल्पनम् ।

प्राचीनगद्यस्य अपेक्षया अर्वाचीनगद्ये विविधविधा विद्यन्ते, यासु प्राचीन-गद्यकवीनां मध्ये महाकवेः सुवन्धोर्न तादृशः प्रभावः परिलक्ष्यते, यादृशः दण्डिबाणयोः प्रभावः । बाणभट्टस्य प्रभावस्तु विश्वेश्वरपाण्डेय-कृष्णाचार्य-शैलदीक्षिताम्बिकादत्तव्यासादिलेखकानां गद्यसाहित्ये विद्यते एव ।

संस्कृत-विभागाध्यक्षः

जनता स्नातकोत्तर महाविद्यालयः, अजीतमल इटावा उ० प्र०

१—संस्कृतसाहित्येतिहासः, (द्वितीयोभागः), हंसराज-अग्रवालः फीरोजपुरम् १९५१, पृ० १० ।

होलकरशासकानां संरक्षणे संस्कृतसाहित्यसंवर्धनम्

डॉ० ओम् जोशी

चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशततमे ख्रीष्टाब्दे प्रथमेन-बाजीरावपेशवामहा-
भागेन मल्हाररावनामको होलकरवंशीयो मालवप्रान्ताधिपतिः कुलपर-
म्परागतग्रामसमूहदानेन महतोत्सवेन च विधिवत्सम्मानितः । तस्मा-
द्दत्ताग्रहारसमयान्मालवप्रदेशे होलकरराजवंशः शासकत्वेन प्रतिष्ठितः ।
अष्टादशशताब्द्याः प्रारम्भिकेष्वेव वर्षेषु मालवजनपदकृताधिकारा होलकर-
नरेशास्तदानीन्तनराजवंशेषु महत्त्वपूर्णतिहासशृङ्खलारचयितारोऽभवन् ।

एभिर्नरेशैर्भारतीयराजनीतिः प्रायः पञ्चाशदधिकद्विशतं वर्षाणि यावत्
प्रभावितासीत् ।

अष्टादशशताब्द्या उत्तरार्धे होलकरराजवंशस्य संरक्षणे या संस्कृत-
काव्य-मंजरी विलसिता, सानिशं प्रवर्तते । १ प्रायशो वर्षशतद्वयेऽस्मिन्-
मालवप्रदेशे होलकरवंशसम्बद्धं यत्संस्कृतसाहित्यं विरचितं तदधस्तान्नि-
दिष्टम्—

- (१) अष्टादशशताब्द्या होलकरीयसंस्कृतसाहित्यम् ।
- (२) ऊनविंशशताब्द्या होलकरीय संस्कृत-साहित्यम् ।
- (३) विंशतिशताब्द्या होलकरीयसंस्कृतसाहित्यम् ।

अष्टादशशताब्द्या होलकरीयसंस्कृतसाहित्यम्—

अहल्याकामधेनुनामायं धर्मशास्त्रग्रन्थो होलकरवंशमौलिभूषणाया-
देव्यहल्यायाः संरक्षणे तस्याः शासनकाले (१३ मार्च, १७७७ ख्रीष्टाब्दतः
३० अगस्त १७९५ ख्रीष्टाब्दं यावद्) विरचितः । ग्रन्थस्यास्य रचनाकारः
केशवदास (केशवराय) उपनामकः खुशालीरामरायभट्टः ।

अहल्याकामधेनौ मुख्यतया हिन्दूनां परम्पराः, विविधसंस्काराः,
व्रतादयश्च वर्णिताः । ग्रन्थारम्भप्रशस्तिषु होलकरराजवंशेतिहासं
ग्रन्थकृत्लिलेख ।

अहल्याकामधेनोः प्रशस्तिश्लोकेषु निम्नाङ्कितानां जनानां विषये
ऐतिहासिकतथ्यानाञ्च समावेशः कृतोऽस्ति—(१) छत्रपतिसाहूभांसेले
महोदयः, प्रथमपेशवाबाजीराबः, ३) मालवजनपदाध्यक्षो मल्हारराव-

होलकरः, ४. तत्पत्नी गौतमी, ५. मल्हाररावपुत्रः खण्डेरावः, ६. मल्हाररावस्य मंत्री आनन्दरावः, ७. तद्भ्राता आपाजीरावः, ८. तात्या गंगाधरः, ९. तत्पुत्रौ कुशमाधवौ, १०. गोविन्दपंतः, ११. गौतम्या मंत्री नाना (नारुगणेशः), १२. मल्हाररावस्तुषा खण्डेरावपत्नी च देव्यहल्या, १३. मालजीरावो, मालेरावो (मालाजीरावः) ।

कविना ग्रन्थस्य प्रशस्तिटीका च कृता । तत्र होलकरवंशसम्बद्धगद्य-मयेतिहासः सम्प्राप्तो भवति ।

विविधशिलालेखाः

“अष्टादशतमं भारतीयेतिहासस्याविलं शतकम् । होलकरवंशे-
तिहासेऽपि महत्त्वमस्य वर्तते । तात्कालिकानामन्येषां राजवंशानामिव
होलकरराजवंशेऽपि मालवजनपदस्य विविधक्षेत्रेष्वनस्यूत” —इत्येतत् तथ्यं
होलकरवंशसम्बद्धाः शिलालेखप्रशस्तयः प्रमाणयन्ति । राज्ञां दानकर्म-
निर्माणकार्यजीर्णोद्धारणान् च वर्णनमेषु उपलब्धम् ।

वस्तुतो होलकराणां कार्याधिकारक्षेत्रमिन्दूर-महेश्वर-देवास-खरण-
देशपुरमण्डलेषु विततमासीत् । एते होलकरवंशविषयकाः संस्कृताभिलेखा
विशिष्टकालावधावेव (१७४० ख्रीष्टाब्दतः १८९५ ख्रीष्टाब्दं यावद्)
उत्कीर्णाः । कतिपय शिलालेखा गद्यमया, अपरे तु पद्यमयाः सन्ति । यथा-
तिलभाण्डेश्वरशिलालेखः महाराष्ट्रियावास्तुशिल्पावबोधको मालवजन-
पदाधिपतिनिर्मितशिवालयोत्कीर्णोऽष्टादशशताब्द्याः प्रथमोऽयं
संस्कृत-शिलालेखस्तु प्रथमहोलकरनरेशस्य मल्हाररावस्य धर्मप्रवृत्ति
द्योतयति ।

मध्यप्रदेशराज्यस्य देवासनगरस्य समीपे “तराणा” नामा ग्रामो
विद्यते । तत्र १७६७ प्रमोदनामके विक्रमसंवत्सरे, १६६२ शके, १७४०
ख्रीष्टाब्दे ज्येष्ठशुक्लस्य पञ्चम्यां तिथावुत्कीर्णोऽस्मिन्नभिलेखे तिलभाण्डे-
श्वरनामकस्य शिवालयस्य निर्माणकर्म संसूचितमस्ति । निर्माणकार्यमेत-
न्मालवपतिना मल्हाररावेण कारितम् । होलकरनरेशसम्बद्धेषु सर्वेषु
संस्कृतशिलालेखेष्वयं प्राचीनतमो महत्त्वपूर्णश्च ।

वैद्यनाथमन्दिरशिलालेखः

द्वादशल्लङ्घेषु वैद्यनाथज्योतिर्लिङ्गमन्यतमम् । वैद्यनाथमन्दिरं तु

वर्तमान-महाराष्ट्रप्रदेशस्य परभणीमण्डलान्तर्गते परलीनामकस्थले-
वस्थितमस्ति । १७८४ ख्रीष्टाब्दे देव्यहल्या वैद्यनाथमन्दिरस्य
जीर्णोद्धारं यथाविधि कारयामास । तत्कालमेव शिलालेखोऽयमुत्कीर्ण
आसीत् ।

संस्कृतशिलालेखेऽस्मिन् मालवमण्डलाधिपतेर्महारावस्य तत्पुत्रस्य
खण्डेरावस्य, देव्यहल्यायाश्च नामानि टङ्कितानि सन्ति । शाद्वलेविक्रीडित-
च्छन्दश्च प्रयुक्तम् ।

जामघाटद्वारशिलालेखः

होलकरवंशमौलिभूषणाया देव्यहल्यायाः शासनकाले विभिन्नेषु
राज्येषु देवालयारामतडागकूपा निबद्धा आसम् । यतो ह्येषु निर्माणकर्मसु
तस्यै सुतरां रुचिरासीत् ।

इतोऽप्यतिरिक्ताः केचित् संस्कृतशिलालेखास्तस्या देव्याः सामरिक-
नीतिप्रत्यायकाः सन्ति । जामघाटद्वारशिलालेखस्तु होलकराणां युद्धनीतैर-
प्रतिम-मुदाहरणम् । श्रीमन्ना होलकरोपाह्वेन प्रथमयशस्वतरावेणास्य
जामघाटद्वारस्य सामरिकोपयोगः कृतोऽनेकशोऽत्रेतिहास एव प्रमाणम् ।

सप्तपङ्क्तियुतेऽस्मिन् संस्कृतशिलालेखे परम्परानुसारेण गणेशवन्दना
वर्तते । अवशिष्टासु षट्सु पङ्क्तिषु विशिष्टप्रयोगोऽनुष्टुप्छन्दसः ।

शिलालेखानुसारेण तस्य शोभनमार्गस्य निर्माणं १८४७ विक्रमे, १७९२
शके माघमासस्य त्रयोदश्यां तिथौ पूर्णतामगमत् । अत्रैव सङ्केतोऽयमेव
वर्तते यद्देव्यहल्यासीत् शैवमतावलम्बिनी, ब्राह्मणानां परम्परागतस्य सना-
तनधर्मचय पालयित्री चेति ।

श्रूयते यदस्मिन् जामघाटद्वारस्थले कश्चिद् गणपतरावनामाभिधानो
महाराष्ट्रियब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । स प्रतिदिनगमनागमनकारिभ्यो
जनेभ्यः शुल्कं प्रतिगृह्णाति स्म । अनेन करग्रहणेन स धनी बभूव । एकदा
स समग्रं धनं देव्यै अहल्यायै दातुमियेष, परं सा जनकार्यकर्त्री लोकहित-
प्रिया च निषेधपूर्वकं कथितवती गणपतरावनामानं तं ब्राह्मणं “यज्जनेभ्यः
प्राप्तधनस्यास्योपयोगस्तेषामेव कल्याणकर्मसु कार्यः” । स गणपतरावः
प्रत्यावृत्तः, परामर्शानुसारेण द्वारं निर्मितवान् ।

काशीशिलालेख

संस्कृतसाहित्यस्य विविधेषु ग्रन्थेषु रमणीया काशीनगरी वर्णिता । अग्निपुराणेऽविभुक्तस्याष्टानां शिवालयानां यः स्पष्टोल्लेखः प्राप्यते^१, तत्रैकः काशीविश्वनाथोऽस्ति । देव्यहल्यायाः काशीशिलालेखोऽयं तत्पूतकर्मणां, धार्मिकवृत्तेस्तीर्थस्थानेषु भव्यकल्पनानाञ्च निदेशकः ।

पञ्चदशपङ्क्तिमयात् संस्कृताभिलेखाद् दिव्यचरिताया देव्यहल्यायाः पूतकार्याणां सिंहावलोकनं कर्तुं शक्यते । शिलालेखेऽस्मिन् होलकरराज-वंशसंस्थापकस्य मालवाधिपतेर्महारावस्य, तत्पत्न्या गौतमायाः, पुत्रस्य खण्डेरावस्य देव्यहल्यायाश्च नामोल्लेखेन समं तथा देव्या विनिर्मापितस्य बहुसोपानयुतस्य प्रघट्टकस्य गौतमेश्वराहल्योद्धारकेश्वरयोः शिवालययोश्च भव्यवर्णनं प्राप्यते । प्रघट्टनिर्माणकार्यमेतज्जीयाजीरावेण शिल्पकारेण १८४८ विक्रमाब्दे वैशाखशुक्लद्वितीयायां गुरुवासरे सम्पादितम् ।

वाराणस्यां देव्यहल्यानुष्ठितानां विविध-दान-धर्म-निर्माण-कर्मणां वर्णनं महाकविसखारामविरचितेऽहल्याचरितेऽपि प्राप्यते । तद्यथा—

यज्ञान् विधेहि महती जलदानशालां, देवालयं सुरुचिरं च नदीप्रघट्टम् ।

काशीगयाप्रमुखपावनतीर्थयात्रां दीनावनार्थममलं परमन्नसत्रम् ॥

पण्डरपुरशिलालेखः

अयं संस्कृतशिलालेखो देव्यहल्याया निर्मापिते पण्डरपुरस्थ-राममन्दिर-प्राङ्गणे सन्निधापितः । अत्र गद्यगुम्फिता नव पङ्क्तयो लसन्ति । तत्र देवी अहल्या इन्दूरपुराधीशः श्रीमान् महाराजतुकोजीरावश्चोल्लिखितौ । लेखोऽयं काशीनाथसुतेन टङ्कितः ।

ऊनविंशशतकस्य होलकरीयं संस्कृतसाहित्यम्

अष्टादशशतके अहल्याकामधेनोर्धर्मग्रन्थस्य निर्माणान्तरं होलकर-राजवंशाश्रये संस्कृतकाव्यरचनाप्रवाहोऽवरोद्ध इव, परन्तु कालेऽस्मिन् संस्कृतशिलालेखानां प्राचुर्यं विद्यते ।

ऊनविंशशतकस्योत्तरार्धे होलकरराजानां संरक्षणेऽसङ्ख्याताः साहित्यपारावारधुरीणाः पण्डिताः प्रशस्तिकाव्यानाममन्दां सुभगावगाहां जनानु-

१—अग्निपुराणम्—अध्यायसंख्या—११२।२-५ पद्यानि ।

रञ्जिनीं च धारां प्रवाहयाम्बभूवुः । अमूः प्रशस्तीविविधेषु वर्धपनोत्सव-
राज्याभिषेकोपाधिधारण-जन्मोत्सव-पाणिग्रहणाद्यवसरेषु सुकवयः श्रावयन्ति
स्म राजसभासु । तद्यथा—

प्रशस्तयः

महाराजतुकोजीरावप्रशस्तिः

गालवपुरनिवासी पण्डितः श्रीरामशास्त्री तैलङ्गः १८७८ तमे ख्रीष्टाब्दे
मईमासे महाराजतुकोजीरावेण सङ्गतस्तत्प्रशस्तौ युग्मकं जुगुम्फ । तच्च
'मुन्तजिवाहादुरे' त्युपाधिधारणा श्री एम० डब्ल्यू० वर्वे-महाभागेन 'लाइफ
ऑव हिज हायनेस महाराजा तुकोजीराव होलकर (द्वितीय)' इत्याख्ये
स्वोपज्ञे प्रबन्धे प्रकातशिम् ।

प्रथममहाराजशिवाजीराव-होलकराभिषेकाभिन्दनम्

महाराज-शिवाजीराव-होलकरस्य राज्याभिषेकोत्सवे सनातन-धर्म-
रक्षिण्या सभया संस्कृतगद्यमयमभिनन्दनपत्रमेकं महाराजाय समर्पितम् ।
संस्कृतगद्यमेतल्लिलेख १८८६ ख्रीष्टाब्दे पण्डितः सखारामशास्त्री सनातन-
धर्मरक्षिणी-सभाया अध्यक्षः ।

प्रथममहाराजशिवाजीरावहोलकरराज्याभिषेक-प्रशस्तिः

चतुर्दशपद्यमयी प्रशस्तिरियं १९४३ विक्रमवत्सरे आषाढशुक्लद्वितीयायां
शनिवासरे महाराज-शिवाजीराव-होलकरस्य राज्याभिषेकावसरे इन्दूर-
नगरवासिना सृष्टिदासोपाह्वेन बालमुकुन्दत्रिवेदिना समर्पिता ।

शिलालेखाः

त्रिगुप्तशतक इवोर्नविंशशतकेऽपि होलकरैरुत्कारितानां शिलालेखानां
बाहुल्यस्ति । तत्र संस्कृतशिलालेखा यथा—

महेश्वरशिलालेखः

१७६७ ख्रीष्टाब्देऽक्टूबरमासे पुण्यदर्शना देव्यहल्या महेश्वरं नाम नगरं
होलकराणां राजधानीत्वेनोदघोषयत् । नगरमेतन्नर्मदानदीतटाधिष्ठितम् ।
'माहिष्मती'त्यस्य पुरातनं नाम । अत्र देवी अहल्या बहून् देवालयान्
निर्मापितवती, पुरातनमन्दिराणां च जीर्णोद्धारमकारयत् । प्रथममहाराज-
यशवन्तरावस्य मन्त्रोरथमनुचिन्त्य तद्भार्या होलकरवंशावतंसा कृष्णादेवी

मातुरहल्यायाः स्मृतावेकस्य सुशोभितच्छत्रस्य बहुमन्दिराणां च निर्माणं कारितवती । अद्यापि तत्र जगन्मातुरहल्याया मणिशिलानिमिता प्रतिमा लसति । होलकर-वंश-मौलिभूषणायाः कीर्तिप्रशस्तिरहल्येश्वरमन्दिरस्य प्रवेशद्वारस्य दक्षिणभागे निधापितेऽभिलेखे प्राप्यते । १८९० ख्रीष्टाब्दे संस्थापितोऽयं लेखः षोडश-संस्कृत-पद्यसंवलितभिः सप्तत्रिंशत्पंक्तिभिः संवृतः । अत्र संस्कृतभाषाया ओजस्विता दर्शनीया । तथाहि—

अस्तिकमारक्षणदक्षिणानां विपक्षपक्षक्षपणक्षपाणाम् ।

श्रीशौर्यशाम्भौर्य-गुरौक-धास्नां वंशः क्षितौ होलकरोपनाम्नाम् ॥

नाथद्वाराक्षेत्रस्याहल्याकुण्डशिलालेखः

उत्तरभारतस्य यात्रावसरे द्वितीय-महाराजतुकोजीरावो नाथद्वाराक्षेत्रं जगाम । तत्र स जगन्मात्रा अहल्याया निर्मापित शीर्णतां यातं च कुण्डमेकं ददर्श । तद् दृष्ट्वासौ कुण्डस्य पुनरुद्धारमचीकरत्, तत्समीपं च देव्याः पुण्य-स्मृतौ वृषावन्तेश्वराख्यां मन्दिरं रचयामास । निर्माणकार्यमेतच्चैवशुक्ल-पौर्णमास्यां रविवासरे १६१३ विष्णुभाब्दे पूर्णतामनच्छत् । तत्रोपलब्धे द्वात्रिंशत्पंक्तियुतेऽस्मिन्नभिलेखे प्रायेण व्यवहृता संस्कृतभाषा । आदौ गणेशवन्दना, ततः श्रीनाथस्मरणं तदनु क्रमशः होलकर-वंशसंस्थापकस्य महाररावस्य देव्या अहल्यायाः प्रथम-यशवन्तरावस्य देव्या अहल्यायाः प्रथम-यशवन्तरावस्य तुकोजीरावस्य चोल्लेखः कृतः । अभिलेखान्ते पंक्तिचतुष्टयं हिन्दीभाषायामस्ति । प्रशस्तिरयं शास्त्रिगङ्गाधरसुतेन कन्हैयालालशर्मणा लिखिता, शिरोधा-शिवलालेन च टंकिता ।

देपालपुरशिलालेखः

इन्दूरनगरस्योपमण्डलं देपालपुरम् । अस्य व्यवहारमण्डपे १९३२ विक्रमाब्दे कार्तिकशुक्लसप्तम्यामुत्कीर्णोऽयं शिलालेखः । अस्य मुद्रणम् इन्दूरनगरस्य केन्द्रीयसङ्ग्रहालये सुरक्षितम् । अभिलेखेऽस्मिन् संस्कृताङ्ग्लो-द्वौ भाषाः प्रयुक्ताः । एतदनुशीलनेन विज्ञायते यद् देपालपुरे महाराजतुकोजीरावे शासति मण्डलाधिपतिः श्रीलालजी-अम्बाजीः १९२५ तमे विक्रमाब्दे तडागे बन्धनिर्माणसमारब्धवान् । बन्धोऽयं सप्तभिर्वर्षैः निर्मितः । निखिले क्रमशः

सागरिका—लेखानुक्रमशिका

प्रथमवर्षतो विशर्षपर्यन्तम्

प्रथमं वर्षम्

निबन्धः

लेखकः

नलचम्पूकौर्ता त्रिविक्रमभट्टः
सागरिकाशुभामन्त्रणम्
वैदिकसोमः
दिवास्वप्नः
भारतराष्ट्रस्य भविष्यम्
महाकविरवीन्द्रनाथस्य प्रार्थना
भाषाविज्ञानम्
गोमतीपुरपञ्चविंशतिका
संस्कृतस्यावनतिः पुनस्तथानञ्च
भारविः
एरणे पुरातत्त्वसम्बन्धि उत्खननम्
स्ववस्तु स्वप्रियं भवेत्
साक्षिप्रत्यक्षविमर्शः
किशोर-गीतम्
सुरगवी
लोकमङ्गला
लहरी-लीलायितम्
गौरी हरिः
अभिनवं पुस्तकालयशास्त्रम्
संस्कृतपत्रकारिता
संस्कृतवृत्तम्
राजेन्द्रप्रसादचरितम्
परमपादराजेन्द्रगौरवाष्टकम्
स्माद् युध्यस्व भारत
गङ्गावतरणम्

श्री वासुदेवाविष्णुमिराशी
" जीवन्ध्यायतीर्थः
" श्रीपाददामोदरसातवलेकरः
" मङ्गलदेव शास्त्री
राष्ट्रपति स० राधाकृष्णन्
श्री विश्वनाथ भट्टाचार्यः
" धीरेन्द्र वर्मा
" सत्यव्रत सिंह
" रामजी उपाध्यायः
मा० कृष्णनम्पूतिरिपादः
श्रीकृष्णदत्त वाजपेयी
" गणपति शुक्लः
" व्रतीन्द्रकुमार सेनगुप्तः
" रामकिशोर मिश्रः
" शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
श्री मञ्जुलभयंकपन्तुलः
" रुद्रदेव त्रिपाठी
श्रीमती वनमाला भवालकर
श्री विश्वनाथ शास्त्री
" रामगोपाल मिश्रः
" विश्वनाथ भट्टाचार्य
श्री रामजी उपाध्यायः
डा. वि. काणे
श्री रामजी उपाध्यायः
" विष्णुदत्त शुक्लः

निबन्धः

लेखकः

महाभारतीयं तपः
लीलामयलीली
शाक्तदृष्ट्या सृष्टितत्त्वविमर्शः
विश्वशान्तेरुपायः
मन्दमारुतपञ्चकम्
स्फोटसामानायः
नाटकीयमिति वृत्तम्
सागरिका-संवर्धनम्
संस्कृतपत्रकारिता
महाभारते नारी
वलिपुष्टविलसितम्
कथासरित्सागरे विज्ञानस्वरूपम्
गीतामञ्जरी
संस्कृतशोधकर्मपरिचयः
ग्रन्थसमालोचनम्, संस्कृतवृत्तम्

कु. शशिवाला श्रीवास्तवः
श्री महावीर प्रसाद जोशी
" गोपीनाथ कविराजः
" योगेशः
" मा. कृष्ण नम्पूतिरिपादः
" रसिकविहारी जोशी
" विश्वनाथ भट्टाचार्यः
" बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते
" रामगोपाल मिश्रः
श्रीमती वनमाला भवालकर
" के. राजन्न शास्त्री
" ओ३म्प्रकाश हर्ष
भेषराज सापकोट शास्त्री

विश्वनाथ भट्टाचार्यः

वर्ष द्वितीयम्

आधुनिकशिक्षानीतिः
राजेन्द्रस्य युद्धोद्योगः
सांख्यानां साक्षी
गीतम्
सरस्वती
नवावतारिका
महाभारतीयतीर्थयात्रा-विश्लेषणम्
नाटकीयं वृत्तप्रपञ्चनम्
सद्गुरुस्तवनम्
संस्कृतपत्रकारिता
पद्मावती
भारतं तद्विराजताम्
अग्निसंहिता
काव्ये रसपर्याप्तिविमर्शः

डा. रामजी उपाध्यायः
श्री भोजराजः
" शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
दिनेशः
कु. शशिवाला श्रीवास्तवः
तेलकपल्ले विश्वनाथ शर्मा
कु. अर्चना वसुः
डा. विश्वनाथ भट्टाचार्यः
" वनमाला भवालकरः
श्री रामगोपाल मिश्रः
डा. वासुदेव विष्णु मिणी
" मंगलदेव शास्त्री
श्री जगन्नाथ वेदालङ्कार
डा. राममूर्ति त्रिपाठी

निबन्धः

लेखकः

सुरापः
पाणिनीयस्य सुबोधता
आर्यसमाजस्य संस्कृतसाहित्यकाराः
वसन्तवर्णनम्
विज्ञानवादे प्रत्ययनिर्वाहः
मल्लिनाथानुवीक्षा
उपनिषदां संस्कृत-समीक्षणम्
संस्कृतवृत्तम्
म. म. स्व. रामावतार शर्मा
बौद्धेषु प्रभात्वविमर्शः
कालिदासस्य संगीतकलाकृतित्वम्
संस्कृतपत्रकारिता
कतमः स्वदेव सः
महाभारतीय आत्मगुणाः
संस्कृतसाहित्ये पारिजातहरणकथा
रामावतारशर्मणां समाजोद्बोधनम्
पाददण्डः
नायकविमर्शः
परमसत्यम्
महाकवेर्हरिदासस्यैतिहासिक
नाटकानि
भवभूतिविशिष्यते
संस्कृतपत्रकारिता
निबन्धको रामावतार शर्मा
संस्कृतसाहित्ये पारिजातहरणकथा
महाभारते नारीशिक्षा
शब्दार्थसम्प्रत्ययः

श्री मञ्जुल मयंकपन्तुलः
,, के. राजन्त शास्त्री
,, विश्वनाथ शास्त्री
स्व. म. म. रामवतार शर्मा
डा. व्रतीन्द्रकुमार सेनगुप्त
श्री रेवाप्रसाद द्विवेदी
कु. साधना गुप्तः
डा. विश्वनाथ भट्टाचार्यः
डा० अच्युतानन्द झा
,, जगन्नाथ उपाध्यायः
,, श. परांजपे
,, रामगोपाल मिश्रः
जगन्नाथ वेदालङ्कारः
कु. शशिवाला श्रीवास्तवः
श्री गौतमप्रसाद मिश्रः
,, अच्युतानन्दझाः
डा. वनमाला भवालकरः
डा. विश्वनाथ भट्टाचार्यः
खरे लक्ष्मण शर्मा

श्री गुलाबचन्द्र जैनः
,, रामगोपाल मिश्रः
,, रामगोपाल मिश्रः
,, अच्युतानन्द झाः
डा. गौतमप्रसाद मिश्रः
,, वनमाला भवालकरः
,, शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
डा. विश्वनाथ भट्टाचार्यः

वर्ण तृतीयम्

भारतदैवतो जवाहरलालः
सुसंहतभारतम्

डा. विश्वनाथ भट्टाचार्यः
पुल्ले श्रीरामचन्द्र डू

निबन्धः

लेखकः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रकविताकिञ्चक्रवर्ती
 संस्कृतपत्रकारिता
 शोकाञ्जलिः
 कालिदासः
 भवभूतेर्नाटकेषु कालप्रियनाथः
 रघुवंशसञ्जीवनी
 साहित्यरत्नाकरस्थः पद्यविमर्शः
 निबन्धको रामावतार शर्मा
 सप्तदशशतकस्य कतिपयरूपकाणि
 श्रीराम. व. वेलणकरः
 खजुराहो मन्दिरेष्वप्सरोमूर्तयः
 सागरविश्वविद्यालये संस्कृतशोधकर्म
 राजतरंगिणी
 कुन्तकस्य वक्रोक्तिप्रस्थानं व्यञ्जना
 कारणत्वं स्वभाववादश्च
 भारतीयसंस्कृतेर्वैशिष्ट्यानि
 कर्णपूरस्याप्रस्तुतविधानपाठवम्
 सप्तदशशतकस्य रूपकत्रयम्
 अष्टादशशतकस्य त्रयो भाणाः
 ऊनविंशशतकस्य नाटकत्रयम्
 विंशशताब्द्याः ताटकेषु राष्ट्रजागरणम्
 वसन्तवर्णनम्
 काव्येष्वलङ्कारः
 प्राच्ययूरोपीयविश्वविद्यालये
 संस्कृताध्ययनम्
 कालिदाससमयनिर्णयः
 तिलकमञ्जरीकारो महाकविर्धनपालः
 संस्कृतपत्रकारिता
 महाभारतयुद्धे नारी
 नाट्यस्वरूपपरामर्शः
 चारुत्तमपुराणस्य

डा. राममूर्ति त्रिपाठी
 ,, रामगोपाल मिश्रः
 श्री गुण्डेराव ह्कारि
 स्व. म. म. रामावतार शर्मा
 म. म. डा. वा. वि. मिराशी
 डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी
 पं. के. राजन्न शास्त्री
 झा अच्युतानन्द शर्मा
 श्री शंकरलाल स्वर्णकारः
 ,, आर. डी. लड्डू
 ,, बिहारीलालः नागार्चः
 ,, श्री भूपति भट्टः
 डा. रामजी उपाध्यायः
 ,, रविशंकर नागरः
 श्री शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
 डा. रामजी उपाध्यायः
 श्री गौतमप्रसाद मिश्रः
 ,, शंकरलालः स्वर्णकारः
 ,, बिहारीलालः नागार्चः
 ,, शिवदर्शन तिवारी
 ,, गुलाबचन्द्र जैनः
 पुल्लेल श्री रामचन्द्रडुः
 श्री भूपतिभट्टः
 डा. रसिकबिहारी जोशी
 म. म. डा. वा. वि. मिराशी
 डा हरिन्द्रभूषण जैनः
 ,, रामगोपाल मिश्रः
 ,, श्रीमती वनमाला भवालकरः
 ,, विश्वनाथ भट्टाचार्यः
 श्री रेवाप्रसाद द्विवेदी

निबन्धः

लेखकः

चतुर्थ वर्षम्

सप्तदशशतकस्य कतिपयरूपकाणि
 असमदेशीयं रूपकत्रयम्
 ऊनविंशशतकस्य रूपकत्रयम्
 विंशशताब्द्याः पौराणिकनाटकानि
 पुराणमित्येव न साधु सर्वम्
 अमेरिकादेशे भारतीय-विद्याभ्यासः
 संस्कृतप्राणाः कालीप्रसाद शास्त्री
 मेघदूते देवगिरिः
 अन्यापदेशकाव्यानि माहिषशतकं
 कालिदास-भारती
 भक्तिः
 संस्कृतशिक्षणस्य कतिपय-समस्याः
 मेघदूते रामायणस्य प्रभावः
 शृङ्गारलहरी तत्कर्ता च
 लक्षणायां व्यञ्जनाया अन्तर्भावयितृणां
 मतं तत्खण्डनं च
 शृंगारवापिका-नाटिका
 ऊनविंशशतकीयानि कतिपय-
 नाटकानि
 महाकवेर्दीक्षितस्यैतिहासिक-
 रूपकाणि
 काम्बुजदेशे भारतीय-संस्कृतिः
 नथमल-ब्रह्मचारिण आगमग्रन्थो
 मुखभाखा च
 काव्येऽलोकसामान्यत्वम्
 संस्कृत-पत्रकारिता
 सत्कार्य-क्षणभंगवादयोर्मूलम्
 चेतसिह-विलास-महाकाव्यम्
 श्रीरामकृष्ण-परमहंसानां सूक्तयः
 ब्रह्माद्वैत-विज्ञानवादयोः

साम्यवैषम्यम्

श्री शंकरलालः स्वर्णकारः
 पं. बिहारीलालो नागार्चः
 „ शिवदर्शन तिवारी
 श्री गुलाबचन्द्रो जैनः
 पुल्लेल श्रीरामचन्द्रदुः
 जे. ए. बी. वन् बुइटेनेन
 पडाल ब्रह्मरेड्डि
 डा. वा. वि. मिराशी
 श्रीरामचन्द्र दुः
 डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी
 आचार्यः शिवचन्द्रो भट्टाचार्यः
 डा. रामजी उपाध्यायः
 „ हरीन्द्रभूषणो जैन
 „ प्रभाकरः शास्त्री
 डा. रविशंकरो नागरः
 श्री शंकर लालः स्वर्णकारः
 पं. शिवदर्शनः तिवारी
 श्री गुलाबचन्द्रो जैनः
 डा. रसिकबिहारी जोशी
 „ रामजी उपाध्यायः
 „ राममूर्तिः त्रिपाठी
 „ रामगोपालो मिश्रः
 आचार्य शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
 डा. गौतमप्रसादो मिश्रः
 पुल्लेल श्रीरामचन्द्रदुः
 आचार्यो जगन्नाथ उपाध्यायः

निबन्धः

लेखकः

भारतस्यैतिह्यम्, अभ्युदयः,

संस्कृतविद्या च

मेघदूतस्यैकं पद्यम्

व्यञ्जनाविषये भट्टनायकमतसमीक्षा

अभिनवराधव-नाटकम्

गंगासागरीयम्

यतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणस्य कृतित्वम्

डा. विश्वनाथो भट्टाचार्यः

,, रेवाप्रसादो द्विवेदी

,, रविशङ्करो नागरः

पं. शिवदर्शन तिवारी

श्रीमती निर्मला उपाध्यायः

सुश्री मनोरमा सक्सेना

वर्ष पञ्चम्

वैदिककालीनं शिल्पम्

कालिदासीयं नाट्यजगत्

मदालसाचम्पूकर्ता त्रिविक्रमभट्टः

ऋग्वैदिकचरित्रनिर्माणम्

कालिदास-भारती

अलङ्कारप्राधान्यवादिनां ध्वनि-

विरोधस्तत्खण्डनञ्च

स्वातन्त्र्योत्तर-संस्कृत साहित्यम्

धर्मविजयनाटकम्

अष्टादशशतकस्य प्रहसनद्वयम्

ऊनविंशशतकस्य गीतकाव्यम्

कण्टकाञ्जलिः

राजशेखरस्यावन्तिप्राकृतम्

व्यञ्जनायाः स्वरूपं विकासश्च

कविकलानिधि-श्रीकृष्णभट्टः तस्य

मुन्दरीस्तवराजश्च

आदर्शदम्पती उपन्यासिका

ऊनविंशशताब्द्या एकाङ्करूपकाणि

मेलनतीर्थ-भारतम्

भारतीयसंस्कृतिदर्शनम्

कालिदास-भारती

डा. रामजी उपाध्यायः

,, विश्वनाथ भट्टाचार्यः

म. म. डा. वा. मिराशी

डा. रामजी उपाध्यायः

,, रेवाप्रसाद द्विवेदी

,, रविशंकर नागरः

श्रीमती निर्मलोपाध्यायः

शंकरलाल स्वर्णकारः

बिहारीलाल नागार्चः

कु. कृष्णा खरे

,, माया तिवारी

डा. भास्कराचार्य त्रिपाठी

,, रविशंकर नागरः

,, प्रभाकर शास्त्री

पुष्करदत्त शर्मा

शिवदर्शन तिवारी

कु. मनोरमा सक्सेना

डा. रामजी उपाध्यायः

रेवाप्रसाद द्विवेदी

,,

निबन्धः

लेखकः

अष्टदशशतकस्य तिस्रो वीथ्यः
ऊनविंशशतकस्य रूपकाष्टकम्
रणेन्द्रनाथगुप्तस्य हरिश्चन्द्रचरितम्
अमरमीरम्
राजवैद्य श्रीकृष्णरामभट्टः तस्य

बिहारीलाल नागार्च
शिवदर्शन तिवारी
गुलाबचन्द्र जैनः
कु. मनोरमा सक्सेना

कृतयश्च
वसुमती-चित्रसेनीयम्
जागरणम्
कामस्य रसरूपेण प्रथमः समुल्लासः
तैत्तिरीयसंहिता ५।५।१।१-२ मन्त्रस्य
विनियोगः
कालिदास-भारती
यायावरविप्रो राजशेखरः
कालिदासस्य भौगोलिकविज्ञानम्
भारत-जनकम्
अश्रु-विसर्जनम्

डा. प्रभाकर शास्त्री
शंकरलाल स्वर्णकारः
श्रीमती मायापाठकः
रमाशंकर जैतली

डा. कृष्णलालः
„ रेवाप्रसाद द्विवेदी
„ भास्कराचार्य त्रिपाठी
श्री रामचन्द्रदुः
कु. मनोरमा सक्सेना
स्व. म. म. यादवेश्वरस्तर्करतः

षष्ठं वर्षम्

विदेशेषु संस्कृताध्ययनम्
कलचुरिकविर्मायुराजः
अलङ्कारसर्वस्वे संशोधनम्
अभिनेयं बालरामायणम्
मेघदूतीयं पद्यम्
रामनाथः तस्य आर्यालहरी
विलापलहरी च
पर्वणोकरा नारायणभट्टाः तेषां
कृतित्वञ्च
धर्मसूरिः तस्य साहित्यरत्नाकरश्च
चित्रकाव्येषु गतिचित्राणां
विकासपरम्परा

डा. रसिकविहारी जोशी
„ वा. वि. मिराशी
„ रेवाप्रसाद द्विवेदी
डा. भास्कराचार्य त्रिपाठी
श्री शिवचन्द्र भट्टाचार्यः

डा. रामजी उपाध्यायः
„ प्रभाकर शास्त्री
श्री के. राजन् शास्त्री

डा. रुद्रदेव त्रिपाठी
कु. माया परहंस

मेघावतशास्त्री तस्य प्रकृतिसौन्दर्यञ्च

निबन्धः

लेखकः

शाब्दी व्यञ्जना
मेघदूते तिथिनिश्चयः
कर्मकर्तृमीमांसा
संस्कृतं भारतीयराष्ट्रियता च
मदनकविः तस्य पारिजातमञ्जरी च
ब्रजनाथो भट्टः तस्य पद्यतरंगिणी च
या स्रष्टिः सृष्टुराद्या
यतीन्द्रस्यानुसन्धानप्रवृत्तयः
श्रीकृष्णलालः तस्य शिञ्जारवश्च
सदाशिवकवेर्गीतिकाव्यानि
गीतगोविन्दस्य वैशिष्ट्यानि
श्रीपण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिणः
महाभारतानुसारं ब्रह्मचर्येण

चरित्रनिर्माणम्

अनूपसिंहस्तस्य संस्कृतसंवर्धनञ्च
कालिदास-भारती
उद्वाण्डिकवेर्मल्लिकामारुतम्
काव्यगौरवे कालिदासकाव्यम्
जयपुरी-शतक-काव्य-परम्परा
अष्टादशशतकीय-केरलप्रदेशीय-

नाटकत्रयम्

कालिदासकाव्येषु कलायाः

प्रकृतिप्रभावौ

कर्णकर्पूरः तस्य चैतन्यचन्द्रोदयं

नाटकञ्च

मुक्तकप्रबन्धगतरसचर्वणम्

सभेदार्या सप्पशती

गाङ्दोश्शोरिकृष्णनम्पूतिरिपादः

संस्कृतसाहित्ये श्लेषमूलकपरिसंख्या

यक्षगानम्—संस्कृतभाषायां

तेलुगुनाट्यप्रयोगः

डा. रविशंकर नागरः
,, रेवाप्रसाद द्विवेदी
श्री विश्वनाथ मिश्रः
डा. रामजी उपाध्यायः
,, हरीन्द्रभूषण जैनः
,, प्रभाकर शास्त्री
,, मुकुन्दमाधव शर्मा
,, मनोरमा सक्सेना
श्रीमती माया पाठकः
कु. कृष्णा खरे
श्री गोपीकृष्ण द्विवेदी
के. एस. सुन्दरेश्वरन

श्रीमती दिनेशः

डा. रामजी उपाध्यायः
,, रेवाप्रसाद द्विवेदी
डा. वा. वि. मिराशी
,, विश्वनाथ भट्टाचार्यः
,, प्रभाकर शास्त्री

श्री विहारीलाल नागार्चः

डा. कु. मिनति चक्रवर्ती

श्री गणेश प्रसाद मिश्रः

डा. राममूर्ति त्रिपाठी

,, प्रभाकर शास्त्री

भोजराजः

श्री महेन्द्रप्रताप थापरः

डा. सीताराम दांतरे

निबन्धः

पण्डितराज-पद्यपूर्ति-संशोधनम्
उत्तररामचरिते हास्यरसः
परस्मैपदविधायकसूत्रेषु कश्चन
विचारः
रसाचार्यो रुद्रटः
मेघदूतस्य रूपान्तराणि
अथर्ववेदेऽग्नितत्त्वम्

लेखकः

" रेवाप्रसाद द्विवेदी
श्री दिव्याक्षकुमार पण्ड्या
" शिवनारायण शास्त्री
" श्री कृष्णकुमार लाल
" प्रह्लादकुमारः
श्री नन्हे प्रसाद द्विवेदी

वर्ष सप्तमम्

सीताचरितमहाकाव्यम्
रसस्य शाब्दत्वम्
महर्षि-वाल्मीकेराश्रमस्य स्थानम्
चित्रबन्धसाहित्ये कमलबन्धाः
शरभनृपः तस्य कुमारसम्भवचम्पूश्च
अर्थविज्ञानम्
महामहोपाध्यायः शंकरलाल शास्त्री
तस्य रूपकाणि च
जगद्विजयछन्दस्याधिकरणम्
संस्कृतायतिः
रसादिध्वनेरसलक्ष्यक्रमता विचारः
वैदिकी वर्णव्यवस्था
महाभारतानुसारमुपायदर्शनम्

डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी
" " "
डा. वा. वि. मिराशी
" रुद्रदेव त्रिपाठी
" सीताराम दांतरे
सत्यव्रतः
डा. शिवदर्शनः तिवारी
" रामजी उपाध्यायः
" भास्कराचार्यः
" पुल्लेल श्रीरामचन्द्रुडुः
डा. राधावल्लभ त्रिपाठी
" गोपीकृष्ण द्विवेदी

तृतीयाङ्कः

कुमारसम्भवे कालिदासोद्भटाचार्ययोः
संवादः
राजशेखरवृत्तम्
रामनारायणतर्करत्नस्य
दक्षयज्ञमहाकाव्यम्
जैनबौद्धयोः कतिपय-पारिभाषिक-
शब्दानां तुलनात्मकं विवेचनम्
संन्यासः कर्मयोगश्च

डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी
" भास्कराचार्य त्रिपाठी
" रामजी उपाध्यायः
" हरिन्द्रभूषण जैनः
डा. राधावल्लभ त्रिपाठी

निबन्धः

रसस्य शाब्दत्वमीमांसा

लेखकः

" विश्वनाथ मिश्रः

चतुर्थाङ्कः

जयरथमते काव्यस्थार्थकृत्वम्

बाणभट्टनिर्दिष्टाः कतिपय

उत्कृष्टकाव्यधर्माः

ध्वनिलक्षणसमन्वयः

कुमारसंभवस्योपजीव्यानुसन्धानम्

ऋग्वेदव्याख्याया उद्भवो विकासश्च

काव्यविवेचने ध्वनिसिद्धान्तः

श्रचङ्कमहाकाव्यम्

पर्यायविवेकः

ऋग्वेदेऽने राष्ट्रियं स्वरूपम्

भावोत्कर्षे दृष्ट्यभिनयः

" रेवाप्रसाद द्विवेदी

श्री अमरनाथ पाण्डेयः

डा. रविशङ्करः नागरः

" रामजी उपाध्यायः

डा. सिद्धनाथ शुक्लः

" विश्वनाथ भट्टाचार्यः

" डा. कन्हैया पाण्डेयः

" सत्यव्रतः

" नन्हेंप्रसाद द्विवेदी

" राजमूर्ति पाण्डेयः

वर्षमष्टम्

रसार्णवसुधाकरः

काशिकायां पाणिनीयेतरव्याकरणानां

प्रभावः

मेघदूतानुशीलनम्

मीमांसकाभिमतं देवतातत्त्वम्

औचित्य-ध्वनि-विवेकः

कालिदासस्य वीररसानुशीलनम्

शास्त्रिणो विद्याधरस्य व्यक्तित्वं

कृतित्वञ्च

कुलशेखरस्य पद्मनाभशतकम्

संस्कृत-समीक्षासिद्धान्तानां

प्रसंगानुकूलत्वम्

शिङ्गभूपालः

श्री महेशदत्त शर्मा

डा. रामजी उपाध्यायः

श्री रामप्रकाशदासः

डा. रविशङ्करः नागरः

" राधावल्लभ त्रिपाठी

" दिवाकर शर्मा

कु. कृष्णा खरे

डा. रामप्रसाद जैवली

निबन्धः

लेखकः

सिन्धुसभ्यता

" फतेहसिंहः

व्यञ्जनाविषये मीमांसकमत-

परीक्षणम्

" रविशंकरनागरः

साहित्यदर्शने तात्पर्यरूपम्

डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी

श्रुतं मे मा प्रहासीः

श्री जगदीशदत्तदीक्षितः

ऊनविंशशतके गीतिकाव्यस्य

विकासः

डा. राधावल्लभ त्रिपाठी

वर्षं नवमम्:

भोजदेवस्य ध्वनिसम्बन्धिनो

विचाराः

डा. रेवा प्रसाद द्विवेदी

साहित्यतत्त्वविमर्शः

" " "

कालिदास-भारती

" " "

पं. गजाननकरमलकरशास्त्रिणो

व्यक्तित्वं कृतित्वं च

" राधावल्लभ त्रिपाठी

अद्वैतवेदान्तेऽध्यासवादः

" केशवप्रसाद पाठकः

अङ्कौ द्वितीयः

मम्मटाभिमतं लक्षणायाः षड्विधत्वं

हेत्वलङ्कारश्च

डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी

मीमांसादर्शने विधिविमर्शः

" रामशरण शास्त्री

कालिदासीयं काव्यजगत्

" राधावल्लभ त्रिपाठी

चतुर्भाष्यामैतिह्यवृत्तं तद्रचनाकालश्च

" सत्यव्रतः

ऋग्वेदेऽलङ्काराः

" प्रह्लादकुमारः

मेघदूते मेघपर्यायाः स्त्रीपर्यायाश्च

" नित्यानन्द शास्त्री

ऋग्वेदे पितृस्वरूपम्

" दत्तात्रेय बालकृष्ण क्षीरसागरः

अद्वैतवेदान्ते मोक्षस्वरूपम्

डा. राममूर्ति शर्मा

सीताचरितम् एकं राष्ट्रियं

महाकाव्यम्

श्री रहस्यविहारी द्विवेदी

अद्वैतवेदान्ते प्रतिबिम्बवादः

" केशवप्रसाद पाठकः

संस्कृतनासाहित्येतिहासे नासाम्यस्य

समस्या

डा. सीताराम दांतरे

निबन्धः

लेखकः

संस्कृतिविशेषाङ्कः

प्रो० रामजी उपाध्याय

संस्कारः

”

आश्रम-व्यवस्था

”

सामाजिकसंस्थानम्

”

उपभोग्यानि

”

व्यवसायाः

”

मनोविनोदाः

”

राजतन्त्रम्

”

दार्शनिकप्रवृत्तयः

”

धार्मिकप्रवृत्तयः

”

शिल्पसाधना

”

विज्ञानम्

”

काव्यसाधना

”

वैदेशिकोऽनुबन्धः

”

उपसंहारः

”

दशमम् वर्णम्

आत्मनो विभुत्ववादो गौतमसम्मतः

डा. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर

जयपुरे संस्कृत-साहित्यसंवर्धनम्

श्री राधावल्लभ त्रिपाठी

भारते शवस्य भूमिशयनं वा

दाहो वा

” शिवनारायण शास्त्री

माधवीयनामानुक्रमणीपाठविचारः

” शुचित्रितोलक्षणपाल शास्त्री

ज्ञानदेवस्य शब्दार्थविचारः

डा. दा. ल. अडोणी

गुणविधेर्मन्वर्थलक्षणाभावविमर्शः

” रामशरणशास्त्री

वर्णविषयिणी व्याकरणशास्त्रीया

मान्यता

” गङ्गाराम पाण्डेयः

कुमारसंभवरघुवंशयोः पौर्वापर्यम्

डा. रामजी उपाध्यायः

गुमानिकवेः काव्यसाधना

श्री जनार्दनशास्त्री पाण्डेयः

महाकविमालवीयः तत्काव्यं च

” रहसविहारी द्विवेदी

पाणिनिप्रयुक्तोद्धारः

डा. जानकीप्रसाद ”

निबन्धः

लेखकः

स्वप्नवासवदत्तविणीसंहारयोरङ्गि-

रसविमर्शः

„ रामजी उपाध्यायः

व्यञ्जनाविषये महिमभट्टमतसमीक्षा

„ रविशंकरनागरः

काशिकासिद्धान्तकौमुद्योर्वेदवचनानि

श्री महेशदत्त शर्मा

प्रत्यक्षतत्त्वविमर्शः

„ कीर्त्यानन्द झा

पण्डितराजकृता उत्प्रेक्षाभेदाः

डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी

बाणभट्टस्य केचन दोषाः

„ अमरनाथ पाण्डेयः

सीताचरिते कालिदासप्रतिच्छविः

श्री रहसविहारी द्विवेदी

श्रीदत्तदिनेशचन्द्रस्य जीवन

कृतित्वं च

डा. राधावल्लभ त्रिपाठी

भाषा-विवेचनम्

„ गजानन शास्त्री

कुमारसम्भवनायिकाविमर्शः

„ कृष्णा दासः

शोमाकरमित्रस्य नवीना अलङ्काराः

श्री विहारी लाल शर्मा

शाकुन्तले कालिसासस्य व्यक्तित्वम्

ब्रह्ममित्रः अवस्थी

आख्यातपदलक्षम्

श्री जगदीश चतुर्वेदी

श्रवणमनननिदिध्यासनानां

विधिविमर्शः

„ केशवप्रसाद पाठक

नञर्थविमर्शः

„ हरिश्चन्द्रमणि त्रिपाठी

रामायणे असामञ्जस्यम्

डा. राधावल्लभ त्रिपाठी

पुराणवाङ्मये गुरुः

„ महेशचन्द्र जोशी

श्रुतिहृदयम्

डा. गजानन शास्त्री

संस्कृतवर्णमालायाः स्वरूपमायामाश्च

„ गङ्गाराम पाण्डेयः

रघुनाथाभ्युदयकाव्यम्

„ सीताराम दांतरे

संशयविषये न्यायभाष्यवार्तिक-

„ श्रीनारायणमिश्रः

विचाराः

श्री उमेशचन्द्र पाण्डेयः

जीवपरिमाणविचारः

कु. विमला कर्णाटकः

योगदर्शने कर्मवादः

श्री नवरङ्ग चतुर्वेदी

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिविमर्शः

„ पन्नालाल जैनः

जैनसंस्कृतसाहित्ये राजनीतिः

निबन्धः

लेखकः

अद्वैतवेदान्ते श्रवणमनननिदिध्या-

सनानां स्वरूपम्

,, केशवप्रसाद पाठकः

अलङ्कारनिरूपणे सर्वस्वरत्नाकरयो-

मर्तभेदः

,, विहारीलाल शर्मा

डॉ. रामजी उपाध्यायः

छायानाटकम्

महाकविहरिश्चन्द्रस्य

धर्मशर्माभ्युदयम्

,, पन्नालालः

पद्यद्वयमीमांसा

,, सुदर्शन शर्मा

मेघदूतेऽभिव्यक्तिदोषाः

डॉ. रेवाप्रसाद द्विवेदी

कालिदासस्य काव्ये राष्ट्रियभावना

सांस्कृतिकचेतना च

,, कैलासनाथ ,,

भारतीयदर्शनानि तेषांभावि-

र्भावक्रमश्च

म. म. गिरधर शर्मा चतुर्वेदी

भवभूतिनाटकेषु कालप्रियनाथः

,, ,, डॉ. वा. वि. मिराशी

मध्यप्रदेशीयसंस्कृतसाहित्यसंवर्धनम्

डॉ. श्रीमती वनमाला भावलकर

आचार्यरामचन्द्रशुक्लानां

रसविमर्शविवेकः

,, बच्चूलालः अवस्थी

,, पुरुषोत्तलाल भार्गवः

वाल्मीकिर्गोत्रं स्वभावः समयश्च

डा. विमला कर्णाटकः

भगवतो बुद्धस्य चत्वारि

श्री विश्वनाथ मिश्रः

आर्यसत्यानि

अक्षरविवेचने ऋकारलृकारौ

आधुनिके युगे तर्कशास्त्रस्य

परमोपयोगिता

अपभ्रंश-भाषा

रसगङ्गाधरे रत्नाकरस्य सन्दर्भाः

कालिदासस्योपमा बिम्बश्च

सागरविश्वविद्यालये संस्कृतसेवा

डॉ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकरः

,, देवेन्द्रकुमार शास्त्री

विहारीलाल शर्मा

अयोध्याप्रसाद द्विवेदी

डा. रामजी उपाध्यायः

एकादशवर्षम्

श्री केदार नाथ ओझा

निबन्धः

लेखकः

रूपके दृश्यसूच्यानुसन्धानम्
इस्लामधर्मानुयायिनां संस्कृतसेवा
संस्कृतरूपकेषु एकोक्तिः
श्रीमहेश्वरानन्दस्वामिनां स्तोत्राणि
आनन्दवर्धनमते भावविध्याः
स्वरूपम्

प्रकाशयमानाः संस्कृतपत्रिकाः
संस्कृत साहित्येऽभिनवोन्मेषः
लौकिकसंस्कृतस्य प्राकृततत्त्वम्
बौद्धवैष्णवयोर्भक्तिसाम्यम्
छलितरामस्य कृत्यारावणस्य च
नाम्नी

कालिदासस्य चान्द्रविम्बाः
काव्ये लक्षणा

श्रुतिसर्वस्वं रघुवंशम्
काव्यबोधेऽनुकृतवादः

सुधीसुधानिधे रुक्मिणीहरणम्
संस्कृतोच्चारणे दोषा गुणाश्च

वेणीसंहारनाटकस्य नायकः
भाषायाः प्रयोजनं रूपञ्च

अर्कसोमयाजी

भासनाटकेषु समुदाचारः

योगशास्त्रविषये किञ्चिन्नवेदनम्
अप्राप्त-संस्कृतरूपकाणि

राजशेखरवर्णितो विवाहविधिः

लौकिकच्छन्दसुः वैदिकच्छन्दसां

प्रभावः

पुराण-समीक्षा

डॉ. रामजी उपाध्यायः
" श्रीमती वनमाला भवालकरः
" रामजी उपाध्यायः
" कामेश्वर मिश्रः

" जानकी प्रसाद द्विवेदः
य, कृष्णशर्मा
श्री राधावल्लभ त्रिपाठी
डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री
श्री जगन्नाथ उपाध्यायः

डॉ. रामजी "

प्रा. अयोध्याप्रसाद द्विवेदी
श्री शिवदत्त चतुर्वेदः

डॉ. अमरनाथ पाण्डेयः
" वच्चूलालः अवस्थी

प्रा. रहस्यविहारी द्विवेदी
डॉ. गङ्गाराम पाण्डेयः

" रमाशङ्कर त्रिपाठी
" श्री नारायण मिश्रः

श्री जयप्रसाद वाणर्षेयः
सुश्री गायत्री देवः

कु. विमला कर्णाटकः
डॉ. रामजी उपाध्यायः

" राधावल्लभः त्रिपाठी

" पारसनाथ द्विवेदी
श्रीमती कमला पाण्डेयः

निबन्धः

लेखकः

स्फोटप्रकाशः

इन्दुमतीस्वयंवरप्रसङ्ग विश्लेषम्

मीमांसादर्शने मोक्षः

सङ्गीतं काव्यञ्च

चार्वाकसिद्धान्ताः

लोके संज्ञानां व्यवहारः

पण्डितराजश्रीसोमनाथशर्मा

आन्ध्रभाषायां संस्कृतभाषायाः

प्रभावः

काव्यसंस्तवः

शोधनवनीतम्

काशी सागरिकामभिनन्दति

कवी रसं स्वदते न वा

काव्यीया दुरूहता

रसनिष्पत्तेः शास्त्रीयं विवेचनम्

श्रीमदमरसिहप्रणीतं

नामलिङ्गनुशासनम्

ऊनविंशतकस्य संस्कृत-

महाकाव्यानि

प्रकाश्यमानाः संस्कृतपत्रिकाः

प्राचीननगरी कालपी

व्याकरणदर्शने आख्यातार्थमीमांसा

साहित्यशास्त्रे गुणतत्त्वविमर्शः

रत्नावलीपद्यविवक्षा

संस्कृतमहाकवीनां

काव्यतत्त्वदर्शनम्

श्री चन्द्रभानु त्रिपाठी

डॉ. अमरनाथ पाण्डेयः

" गजाननशास्त्री

" सुभद्रा चौधरी

" विमला कर्णाटकः

जानकीप्रसाद द्विवेदः

श्री डिल्लीरामः तिमसिनिया

कालूरि हनुमन्तरावः

श्री रहस्यविहारी द्विवेदी

डॉ. राधावल्लभः त्रिपाठी

डॉ. रेवाप्रसाद द्विवेदी

" जनार्दन उपाध्यायः

" विमला कर्णाटकः

डॉ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर

श्री कन्हैया पाण्डेयः

य. कृष्ण शर्मा

डॉ. कैलासनाथ द्विवेदी

श्री केशवप्रसाद पाठकः

डॉ. रविशङ्करनागरः

" सुदर्शन शर्मा

" राधावल्लभ त्रिपाठी

द्वादशवर्षम्

महाकविः कालिदासः

मानवशिल्पी महाकविः

कालिदाससहितं ध्वनिमौल्यम्

डॉ. रामजी उपाध्यायः

" रेवाप्रसाद द्विवेदी

" रविशङ्करनागरः

निबन्धः

बौद्धवैष्णवयोर्भक्तिदर्शनसाम्यम्
संघरक्षितः, तदीयः सुबोधालङ्कारश्च
अकथिताकर्मशब्दौ
लक्षणावृत्तिः
नैषधे गर्भसन्धिः
भारवेर्जीवनदृष्टिः
नन्दिकेश्वरस्य नाट्यशास्त्रे योगदानम्
पारिजातहरणपर्यालोचनम्
उपपुराणादीनां पर्यालोचनम्
कालिदासस्यादर्शाः समाजवादश्च
त्रयोदशसंस्कृत-रूपकाणां
भासकर्तृत्वे शङ्का
महाकवेर्वाणभट्टस्य रचनाचातुरी
भासनाट्यस्य कतिपयवैशिष्ट्यानि
नवीनं खगोलीयशास्त्रम् विश्वरूपञ्च
मूलाविद्या भाष्यवार्तिकसंमता

लेखकः

प्रो. जगन्नाथ उपाध्याय
डॉ. ब्रह्ममित्रः अवस्थी
" जानकी प्रसाद द्विवेदी
श्री वायुनन्दन पाण्डेयः
डॉ. सुषमा कुलश्रेष्ठः
" राधावल्लभः त्रिपाठी
" पारस नाथ द्विवेदी
श्रीमती कमला पाण्डेयः
श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी
डॉ. नन्हेप्रसाद द्विवेदी
" रसिक विहारी जोशी
"
" रामजी उपाध्यायः
" अर्कसोमयाजी
श्री के. कृष्णजोयिसरः

त्रयोदश वर्षम्

सौन्दर्यशास्त्री महाकविः कालिदासः
शाकुन्तलस्य नाट्यशास्त्रीयानुशीलनम्
कालिदासस्य दार्शनिकभूमिका
भारविः कालिदासमनुसरति
कालिदासीयरूपकेषु
समुदाचारसमुन्मेषः
महाकविकालिदासस्य

डॉ. रसिकविहारी जोशी
" श्रीमती वनमालाभववालकरः
" राधावल्लभः त्रिपाठी
" अमरनाथ पाण्डेयः

दार्शनिकदृष्टिः
कालिदासीयो बिम्बविन्यासः
कालिदासस्य शब्दयोजना
रघुवंशत्रयोदशे नर्मनिकषः

कु. गायत्री देवः
पं. केदारनाथ त्रिपाठी
डॉ. जनार्दन उपाध्यायः
पं. शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदः
डॉ. भास्कराचार्य त्रिपाठी

निबन्धः

लेखकः

अस्मदीयम्

सांख्यसिद्धान्ते कैवल्यस्वरूपम्

पालिसाहित्य प्रसङ्गः

रामायणे कण्ठतोऽपि कृतं

महाकाव्यतत्त्वम्

भारतीयकाव्यतत्त्वम्

काव्ये व्यक्तित्वस्य प्रश्नः

भरतातिक्रमः

विश्वस्मिन्

अश्वपदबन्धेन श्लोकद्वयम्

शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिविमर्शः

मनोदर्शनम्

जीवस्य क्रमिकविकासः

शब्दसाधुत्वे शिष्टप्रामाण्यम्

किरातार्जुनीये प्रतिमुखसन्ध्यङ्ग-

निरूपणम्

प्रस्तावना-मीमांसा

धर्मः संस्कृतिश्च श्रेयोमूलम्

रसस्य दार्शनिकभूमिका

कारुण्यं कालिदासस्य

आयुर्वेदसारः

व्यञ्जनाविषये राजशेखर

शब्दबोधः

चैतन्यप्रमाणविचारः

बौद्धदर्शनस्य मूलसिद्धान्ताः

डॉ० रामजी उपाध्याय.

" अमलधारी सिंहः

सुश्री राजमाथुरः

श्रीशिपशङ्कर त्रिपाठी

रहसविहारी द्विवेदी

शेषाचल शर्मा

डॉ. जनार्दन उपाध्यायः

,, रामजी ,,

श्रीबालशास्त्री

स्व. पं. रामप्रतापशास्त्रिमहाभागाः

वायुनन्दनपाण्डेयः

डॉ. गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः

श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी

मिथिलेश चतुर्वेदी

सुषमाकुलश्रेष्ठा

डॉ. रामजी उपाध्यायः

पं. रामप्रताप शास्त्रिणः

विश्वनाथ मिश्रः

डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी

प्रियव्रत शर्मा

रेवाप्रसाद द्विवेदी

श्री सीतारामशास्त्री

गोकुलचन्द्रो जैनः

उदयचन्द्रो जैनः

निबन्धः

लेखकः

कालिदासः विदितवेद्यः कवीन्द्रः गजाननशास्त्री मुसलगाँवकरः

नाट्यशास्त्रे भावलक्षणपाठः

डाँ. प्रेमस्वरूप गुप्तः

कालिदाससाहित्ये चित्रकला

रेवाप्रसाद द्विवेदी

नानाजीववादः

बाबूलालशर्मा

पदस्वरूपसमीक्षा

जगदीश चतुर्वेदी

मञ्जुनाथस्य मनोलहरी

श्री शिवसागर त्रिपाठी

पञ्चमहाकाव्येषु चन्द्रः

डाँ. श्रीमती वनमालाभवालकरः

मध्यकालीन-संस्कृत-रूपकाणां

परिसंख्यानम्

कु. कुसुम भूरिया

संस्कृतसाहित्ये प्रभातवर्णनम्

„ मुकुलरानी त्रिपाठी

प्रधानं हि श्रुतिषडङ्गेषु

पाणिनिव्याकरणम्

गणपति मिश्रः

पौराणिकदृष्ट्या मोक्षसाधनम्

डाँ. कृष्णमणित्रिपाठी

चतुर्दश वर्षम्

श्रीकण्ठचरितस्य रचनाकालः

श्री बंकिमचन्द्रमण्डलः

रसतत्त्वम्

श्रीबाल शास्त्री

सांख्यदर्शनस्य प्रयोजनम्

ठाकुरदत्त जोशी

शुद्धाद्वैतवेदान्ते ज्ञानविमर्शः

प्रमाणमीमांसा च

डाँ. राधारानी मुखवालः

वसुमतीपरिणयम्

„ रामजी उपाध्यायः

पञ्चमहाकाव्येषु चन्द्रः

„ श्रीमती वनमाला भवालकरः

ख्यातिवादः

श्रीमन्महेश्वरानन्दसरस्वतीपादाः

धर्माधर्मयोनिर्णयपद्धतिः

डाँ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकरः

कालिदासवर्णित-कारापथ-राज्यस्य

स्थितिनिर्धारणम्

„ कैलाशनाथ द्विवेदी

कालिदासस्य चत्वारि पद्यानि

डाँ. सुदर्शनः शर्मा

अजविलापः कालिदासस्य कवितारीतिश्व

कालूरिः हनुमन्तरावः

भासनाटकचर्चा

„ „

निबन्धः

लेखकः

चिमनीचरित्रस्य ऐतिहासिकता

डॉ. प्रभाकरशास्त्री

प्रादि-प्रसादः

आजादमिश्रः

अभिधावृत्तिविचारः

डॉ. रविशङ्करनागरः

योगदर्शने परिणामवादः

कु. विमला कर्णाटकः

कातन्त्रव्याकरणे चर्करीत

(यङ्लुक्) प्रयोगाविचारः

डॉ. जानकी प्रसाद द्विवेदी

शाकुन्तलीयं पद्यमेकम्

,, राधावल्लभः त्रिपाठी

महाभारतीयानि तीर्थानि

श्री इन्द्रमोहनसिंहः

संस्कृतनाट्यं नृत्यञ्च

सुश्री अनूपा देवी

अष्टादशशतकस्यसंस्कृतरूपकाणि

श्रीरविनन्दनत्रिपाठी

भाषाभैज्ञानिकगुरुः महर्षियास्कः

डॉ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर

मुक्तितत्त्वविमर्शः

सुधांशुशेखर ,,

वेदनां सामवेदोऽस्मि

परङ्डी मल्लिकार्जुनः

प्राकृते नाट्यभर्त्ता नटधातुश्च

कपिलदेवगिरिः

कामिनीषु कालीदासस्य

आचार्य रमाशङ्करो मिश्रः

कोमलानुरागः

डॉ. हर्षनारायणः

श्रुतिस्मृत्यनेकान्तवादः

डॉ. कैलासनाथ द्विवेदी

कालीदासवर्णित-शक्रावतारत्ति

,, श्रीमती राधारानी सुखवाल

शचीतीर्थस्थितिनिर्धारणम्

,, प्रभाकर शास्त्री

शुद्धाद्वैतवेदान्ते प्रमेयपदार्थविचारः

श्रीविद्याधरचक्रवर्ती

कुट्टनीमते रत्नावल्याः प्रथमाङ्कस्य

राधावल्लभः त्रिपाठी

रङ्गप्रयोगः

निबन्धः

लेखकः

पञ्चदशवर्षम्

संस्कृत साहित्ये-व्यायोगपरम्परा

सिद्धान्तसम्राट् (ज्योतिषविशेषाङ्कः)

कालिदासीयरूपकेषु वस्तुविभागः

कालिदासभारती

षोडशशतकस्य संस्कृत-

नाट्यसाहित्यम्

कालिदासीयम्

अर्थप्रकृति-विमर्शः

अस्माकं शोधयात्रा

कालिदासकृतिषु

सीमान्त-विदेशिराज्यानामुल्लेखः

कालिदासीयो द्वचभिधयोः

समीकरणम्

संस्कृतसाहित्ये व्यायोगपरम्परा

कविकुलगुरोर्वाणीविलासः

अन्नदाचरणस्य कृतित्वम्

संस्कृतवृत्तम्

कालिदास रूपकेषु नान्दिश्लोकाः

मेघदूते नगरी-चित्रम्

पञ्चीकरण-प्रकारः

सप्तदशशतकस्य संस्कृत-रूपकाणि

प्राप्तोपाधिकाः शोधनिबन्धाः

सागरिकालेखानुक्रमणिका

(प्रथम वर्षतो पञ्चदशवर्षपर्यन्तम्)

आचार्यो रविनन्दनत्रिपाठी

सम्पादक : डॉ. मुरलीधर

चतुर्वेदः

रेवाप्रसाद द्विवेदी

॥

रविनन्दन त्रिपाठी

कैलाशनाथ द्विवेदी

रामजी उपाध्यायः

रविनन्दन त्रिपाठी

कैलाशनाथ द्विवेदी

रविनन्दन त्रिपाठी

गजाननशास्त्रिमुसलगरावकः

डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी

॥ ॥ ॥

कु. कुसुम भूरिया

विश्वनाथ मुखोपाध्याय

डा. रविनन्दन त्रिपाठी

षोडशवर्षम्

विश्वनाथ शास्त्रि संस्कृतनाटकम्

डॉ० रामजी उपाध्यायः

निबन्धः

कालिदाससाहित्ये योगविद्या

वैदिकसंहितासु हंसशब्दः

कालिदासभवभूत्योः काव्यविबानुप्रेक्षा

अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः

भासस्य बिम्बनविधिः

ग्रन्थालोचनम्

गोमेधः

काशीस्था श्रौतयज्ञपरम्परा

कालिदासस्य जीवनदर्शनम्

सौन्दरनन्दकाव्ये विश्वप्रेमतत्त्वम्

प्रातिपदिकं प्रातिपदिकार्थश्च

ऐतिहासिक-महाकाव्येषु शिक्षा-

प्रणाली

कालिदासकृतिषु नगरवर्णनम्

संस्कृत-वृत्तम्

प्राप्तिसम्भव-विमर्शः

कालिदासीय-नाट्यविधानम्

पुष्पपत्तने प्राच्य-परिषद्भिभाषणम्

वैशेषिकनये तमसो विवेचनम्

नृसिंहाख्यदर्शनम्

काव्येऽलोकसामान्यत्वम्

हमामतेर्मौक्षमूलरस्य वेदप्रवृत्तिः

वैदिकं काव्यबिम्बम्

चन्दनमुनिप्रणीतमार्जुनमालाकारम्

चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव

दर्शितम्

लेखकः

रेवाप्रसाद द्विवेदी

डा० रामनाथ वेदालङ्कार

डा० बुद्धदेवशर्मा वेदाचार्यः

अयोध्या प्रसाद द्विवेदी

अयोध्या प्रसाद द्विवेदी

डा० श्रीकृष्ण देवः

डा० श्रीकृष्णदेवः

डा० धर्मेन्द्रकुमार गुप्तः

दी वि श्रीनिवासदीक्षितः

सत्यप्रकाश शर्मा

डा० रामदत्त शर्मा

डा० कैलाशनाथ द्विवेदी

डा० राधावल्लभः त्रिपाठी

डा० रामजी उपाध्यायः

डा० राधावल्लभः त्रिपाठी

डा० रामजी उपाध्याय

डा० सत्यनारायणमिश्रः

डा० रामानन्दशास्त्री

राममूर्ति त्रिपाठी

रामकृष्णशास्त्री 'अव्ययः'

डा० अयोध्याप्रसाद द्विवेदी

डा० सत्यव्रतः

डा० अयोध्याप्रसाद द्विवेदी

निबन्धः

लेखकः

सप्तदशवर्षम्

प्रथमद्वितीयाङ्कौ

१. दशरूपक-मीमांसा	रामजी उपाध्यायः
२. यायावरीयं नाटनवृत्तम्	राधावल्लभ त्रिपाठी
कूर्मचित्रलेखे संस्कृत-साहित्य-संवर्धनम्	वसन्त वल्लभ भट्ट
मेघदूतस्य काव्य-लक्षणम्	डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी
संस्कृताध्ययनस्यानुसन्धानस्य च दिशो व्यवस्थाश्च विश्वनाथ मिश्रः	
प्रकाश्यमानाः संस्कृत पत्रिकाः	य० कृष्ण शर्मा
असुर'-शब्दविमर्शः	शिव सागर त्रिपाठी
विंशशताब्दिकं संस्कृत-नाटकम्	रेवाप्रसादो द्विवेदः
राजस्थानस्यैतिहासिकमहाकाव्यानि	रामलखन पाण्डेयः
भारवेर्विम्ब-विन्यासः	डा० अयोध्या प्रसाद द्विवेदी
कालिदासस्यावासभूमिः	डॉ० रामजी उपाध्यायः
महाकाव्य-परम्परायां सुर्जनचरितम्	रामलखन पाण्डेयः
संस्कृत वृत्तम्	डा० राधावल्लभः त्रिपाठी
ग्रन्थसमीक्षणम्	
वाल्मीकि-विमर्शः	डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठी
ग्रन्थसमीक्षणम्	
मध्यकालिकं संस्कृत-नाटकम्-	डॉ० रामजी उपाध्यायः

अष्टादश वर्षम्

मुकुन्दविलासमहाकाव्यम् (नीलकण्ठ दीक्षित)	डॉ राधा वल्लभ त्रिपाठी
सप्तदशशताब्दे संस्कृतमहाकाव्यानि	श्री रामलखन पाण्डेय

निबन्धः

लेखकः

रामायणे भौगोलीयम्
कालिदासीय-स्वभाववीक्षणम्
कालिदासोल्लिखिता वीणा, वल्लकी, परिवादिनी यन्त्री च

—श्री कृष्ण नारायण पाण्डेय
—श्री कामता प्रसाद त्रिपाठी

—डॉ० सुषमा कुलश्रेष्ठ

रुक्मिणीहरणे माघप्रतिच्छविः—सुधीसुधानिधेः काव्यवैशिष्ट्यञ्च

डॉ० कैलाश नाथ द्विवेदी

आयिका-शकुन्तलाया नाट्यशास्त्रीयं चरित्र-विश्लेषणम्

—डॉ० कुसुम भूरिया

कालिदासीय रूपकेष्वेकोक्तिः

—डॉ० कुसुम मूरिया

ऋणं तदपि घृतस्य

—मञ्जुल गयङ्क पन्तुलः

भागवते दार्शनिकतत्त्वम्

—गङ्गादत्त जोशी

भाचार्यशङ्करस्य जीवनदर्शनम्

—गजानन शास्त्री मुसलगांवकर

अख्यातिवादः

—मुक्तनाथ चतुर्वेदः

काव्यस्य स्वरूपं तत्र च चम्पूकाव्यम्

—तारादत्तः

समवायप्रत्यक्षत्वविशये भासर्वज्ञमतविमर्शः

—गणेशी लःल सुथारः

मल्ली-विलासः

—दीवि श्रीनिवासदीक्षितः

संस्कृतव्याकरणशिक्षणे पाणिनीयेतरव्याकरणपद्धतेरावश्यकता

—डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी

संस्कृत वर्तमान-भारतं च

—डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठी

इतिहासप्रणेतुर्महर्षेर्व्यासस्यौतिह्यम्

—डॉ० गोकुलप्रसाद त्रिपाठी

भागवते गीतिसौन्दर्यम्

—विन्ध्येश्वरी प्रसाद मिश्रः

ग्रन्थसमीक्षणम्

ऊनविंशंवर्षम्

अर्वाचीनसंस्कृत महाकाव्यम्-

डॉ० रहसविहारी

नाट्यशास्त्रीय-परिभाषिक-शब्दानक्रमणिका डा० रामजी उपाध्यायः

निबन्धः

लेखकः

रङ्गमण्डपम्

डा० राधावल्लभ त्रिपाठी

अङ्केऽपि सूच्यम्

डा० रामजी उपाध्यायः

भारतीय नाट्यशास्त्रस्येदानीन्तनोपयोगः

डा० राधावल्लभ त्रिपाठी

शाङ्करवेदान्ते ईश्वर-स्वरूपम् तारादत्तः

विष्णुधर्मोत्तरीयो नाटिका-प्रकरणी-विमर्शः श्री परमानन्द मिश्र

शङ्करनये ब्रह्मविद्याधिकार निरूपणम् तारादत्तः

प्रयोग विज्ञानम्—

डा० रामजी उपाध्यायः

व्यञ्जनाविषये राजशेखरः

रेवाप्रसाद द्विवेदी

काव्ये वाच्यार्थव्यतिरेकः

राममूर्ति त्रिपाठी

राष्ट्रस्य शिक्षानीतौ संस्कृतस्य स्थानम्

प्रभुदयाल अग्निहोत्री

वाल्मीकेर्वर्णरचनाप्रकर्षः

श्री अयोध्याप्रसाद द्विवेदी

सूत्रधारः एको वा द्वावपि च

डा० ओमप्रकाशराजपाली

कालिदासीया दायव्यस्था

कु. सुशीला वत्सशोधछात्रा

सप्तदशशताब्दिक-संस्कृतमहाकाव्यानि

श्री रामलखनपाण्डेयः

आद्यशंकराचार्यस्य तर्कगवेषणा

गणेशीलालः सुथारः

भासस्य वार्णिकविम्बानि

डा० अयोध्या प्रसाद द्विवेदी

दशरूपकावलोकयोः समीक्षा

रामलखनपाण्डेयः

ग्रन्थ समीक्षणम्

डा० राधावल्लभः, क्षेत्रवासी च

महाराष्ट्र-पतञ्जलिः

पण्डित दीवि श्रीनिवासदीक्षितः

वैदिक साहित्ये अश्विनौ

डा० नेति अनन्तरामशास्त्री

विशवर्षम्

संस्कृत साहित्य-वैशिष्ट्यम्

डा० विद्यानिवास मिश्रः

राजचूडामणि दीक्षितस्य महाकव्यद्वयम्

रामलखन पाण्डेय

संस्कृतरूपकेषु पताकास्थानकम्

क्षेत्रवासी पण्डा

निबन्धः

लेखकः

सप्तदशशताब्दे संस्कृतमहाकाव्यानि रामलखन पाण्डेय
 भट्ट श्रीमथुरानाथशास्त्रिणो व्यक्तित्वं कृतित्वं च
 विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः
 सूत्रपूर्वं न्यायशास्त्रम् न्यायसूत्रकारश्च कु० नवलता
 अभिज्ञान शाकुन्तलस्य नाट्यशास्त्रीयमनुशीलनम् रामजी उपाध्यायः
 डा० वेङ्कटरामराघवस्योपलब्धयः आशा सरवटे
 भाणेशभिनयो लास्याङ्गानि च रामजी उपाध्यायः
 विशाखदत्तस्य अर्थशास्त्रोपजीव्यत्वम् सनत्कुमारः
 रसविषये कुन्तकः परमानन्द मिश्रः
 ग्रन्थ समीक्षणम्

नायकविमर्शः रामजी उपाध्यायः
 सप्तदशशताब्दस्य संस्कृतमहाकाव्यानि श्री रामलखन पाण्डेयः
 दुष्यन्तो धीरोदात्तो धीरललितो वा रामजी उपाध्यायः
 आचार्यमहावीरप्रसादद्विवेदिनः संस्कृतकवित्वम् राधावल्लभः त्रिपाठी
 उत्तररामचरितस्य प्रस्तावना-वैशिष्ट्यम् श्री ओमप्रकाश राजपाली
 राजकर्माभिचार-प्रकरणम् किशोर मिश्रः
 रूपकेषु प्रस्तावनायाः प्रयोजनम् श्री ओमप्रकाश राजपाली
 संज्ञाव्यवहारस्य प्रयोजनानि जानकीप्रसाद द्विवेदी
 अङ्गनायकाः रामजी उपाध्यायः
 स्वरविवेचनम् युगल किशोर मिश्रः
 संस्कृत-रूपकेषु सूत्रधारः श्री ओमप्रकाश राजपाली
 संस्कृत-वृत्तम् श्री क्षेत्रवासी पण्डा
 ग्रन्थसमीक्षणम् रार्धा वल्लभः त्रिपाठी
 भारतीय-ज्योतिषम् राजमोहनः उपाध्यायः
 पण्डितराज-विभावनम् कैलासपतिः त्रिपाठी

निबन्धः

लेखकः

नृत्यं नाट्यञ्च

कालिदासीयमवनद्धवाद्यवैदुष्यम्

भारतीयनाट्यशास्त्रे विडम्बनायाः स्वरूपम् श्री क्षेत्रवासी पण्डा

भारतीयोरङ्गः

वेदस्य गौरवम्

शाकुन्तलीयो नायकः

अलंकारशास्त्रे काव्यविम्बादर्शः

महाभारतीय-संस्कृतिकोशः

अर्वाचीन-संस्कृतगद्यसमीक्षणम्

होलकर-शासकानां सरक्षण संस्कृतसाहित्य संवर्धनम्

प्रथमवर्षतः विश्ववर्षपर्यन्तं सागरिका-विषय सूची

रामजी उपाध्यायः

डॉ. सुषमा कुलश्रेष्ठ

श्री क्षेत्रवासी पण्डा

राधावल्लभ त्रिपाठी

ब्रजविहारी चौवे

कुसुमभूरिया

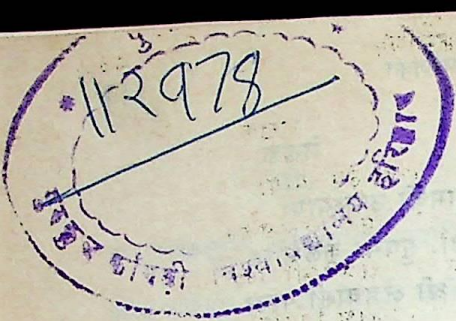
अयोध्या प्रसाद द्विवेदी

रामजी उपाध्याय

कैलासनाथ द्विवेदी

ओम जोशी

● डा० रामजी उपाध्यायेन रचितानि सम्पादितानि च मूल्यम्

१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः)	रु० १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास प्राचीन नाटक (द्वितीयो भागः)	रु० १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२०	रु० ५०.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक—भागद्वयं, पृ० १३५०	रु० ६०.००
५. Sanskrit & Prakrit Mahā āvyas (D. Phil Thesis)	रु० ५०.००
६. महाकविः कालिदासः (संस्कृतम्) पृ० सं० १६०	रु० २०.००
७. भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः (संस्कृतम्) पृ० सं० ४११	रु० २५.००
८. दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् पृ० २०० छात्र संस्करण १५.०० पुस्तककालपीन	रु० २५.००
९. दशरूपक—नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम्	रु० १५.००
१०. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः	रु० २५.००
११. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका	रु० १५.००
१२. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम्	रु० २५.००
१३. महाभारतीय-संस्कृतिकोश	रु० ३०.००

● डा० वनमाला भुवालकर-रचितानि

१. महाभारत में नारी—(हिन्दी) शोधप्रबन्धः पृ० सं० ५२५	रु० ४०.००
२. पाददण्डम् रूपकम् (संस्कृतम्)	रु० २०.००
३. रामवनगमनम् संगीतिका (संस्कृतम्)	रु० १.००
४. पार्वतीपरमेश्वरीयम् (संस्कृतम्) संगीतिका	रु० १.५०
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) (संस्कृतम्)	रु० १.००

● डा० राधावल्लभ त्रिपाठी-विरचितानि

१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास पी० एच० डी० शोधग्रन्थः	रु० २५.००
२. वाल्मीकि-विमर्शः	रु० १०.००
३. मुकुन्दविलासम् (सम्पाहित)	रु० १५.००
४. नाट्यमण्डपम्	रु० १०.००

● प्रकीर्णानि

१. श्रीहर्ष के रूपक डा० गोकुल प्रसाद त्रिपाठी	रु० ४०.००
२. सुसंहतभारतम्—(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः	रु० ८०.००
३. साहित्यसन्दर्भाः—डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी	रु० ३०.००
४. रसार्णवमुधाकरः—सिंहभुपालः, सम्पादक डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी	रु० ८०.००

प्राप्तिस्थानम् : संस्कृत-परिषद् विश्वविद्यालय, सागर

Completed
1999-2000

